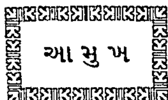
સં. ૧૯૯૫ વૈશાખ
સને ૧૯૩૯ એપ્રિલ

પ્રત : ૧૦૦

દ્વિતીય આવૃત્તિ

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

મુદ્રકઃ
શાહ ગુલાબચંદ લલ્લુભાઇ
શ્રી મહોદય પ્રિ. પ્રેસ–ભાવનગર

આ મુ ખ

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય વિક્રમની સત્તરમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીશીમાં જન્મ્યા અને અઢારમી સદીમાં પોતાની સાહિત્ય પ્રસાદી જનતાને આપી. એવી પ્રસાદીઓ પૈકીની આ શ્રી **શાંતસુધારસ** ગ્રંથ એક વિભૂતિ છે. એમાં શાંતરસ ગેયરૂપે છલોછલ ભરેલો છે અને પ્રત્યેક ભાવના સાથે ગુજરાતમાં સુપ્રસિદ્ધ દેશીના રાગોમાં સાદી પણ માર્મિક સંસ્કૃત ભાષામાં સુંદર ઢબે ગાઇ શકાય તેવું એક એક અષ્ટક આપ્યું છે. આ પ્રથમ વિભાગમાં નવ ભાવનાઓ આવે છે. **અનિત્ય, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિ, આશ્રવ, સંવર અને નિર્જરા.** પ્રથમની પાંચ ભાવના આત્માને ઉદ્દેશીને છે, છઠ્ઠી શરીરને ઉદ્દેશીને છે અને સાતમી, આઠમી અને નવમી ભાવનામાં તત્ત્વચર્ચા ખાસ કરીને તત્ત્વદષ્ટિએ કરી છે. આખો ગ્રંથ અતિ મધુર ભાષામાં અને સુંદર રીતે લેખક મહાત્માએ તૈયાર કર્યો છે.

મારા જેલનિવાસ દરમ્યાન મને આ આકર્ષક ગ્રંથ પર વિવેચન લખવાની અભિલાષા થઇ. મને મળેલી શાંતિનું આ ગ્રંથ પણ એક પરિણામ છે અત્ર પ્રથમ ભાગ રજૂ કર્યો છે. બીજા વિભાગમાં બાકીની ત્રણ અનુપ્રેક્ષા ભાવના (ધર્મસ્વાખ્યાતતા, લોકસ્વભાવ અને બોધિદુર્લભતા) આવશે અને ત્યારપછી મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય ભાવનાઓ આવશે.

આ ગ્રંથના કર્તા શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયનું ચરિત્ર અને વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત બીજા વિભાગમાં આવશે. બની શકશે તો શાંતરસને રસ ગણવા સંબંધીની સાહિત્યવિષયક ચર્ચા પણ બીજા ભાગમાં કરવાની તક હાથ ધરવામાં આવશે. શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમમાં જે ચર્ચા મૂકવાની હતી તે રહી ગઇ છે. તે વિચારનો અમલ આ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં કરવાની ઇચ્છા છે. બીજો ભાગ પણ લગભગ આ પ્રથમ વિભાગ જેવડો જ થશે એમ લાગે છે.

સર્વને ગાવાની અથવા અભ્યાસ કરવાની સગવડ થવા માટે ઉપયોગી લાગશે તો માત્ર મૂળ ગ્રંથને બીજા ભાગમાં પૃથક્ આપવાની પણ ઇચ્છા છે .અને સમાન ભાવનાઓ (યશઃસોમ અને સકળચંદ્રજી ઉપાધ્યાયની) વચ્ચે વચ્ચે મૂકી છે તે પૈકી બાકીની રજૂ કરવામાં આવશે.

કેટલાક ગ્રંથો પચાવી હૃદયમાં ઉતારવા યોગ્ય હોય છે, આત્માં ઉદ્દેશોને એની પ્રગતિ અને સાધ્યસામીપ્યની નજરે જ રચાયલા હોય ં અને શાંતિના પ્રેરક અને સાધ્યને નજીક લાવનાર હોય છે તે પૈકીનો અ ગ્રંથ હોઇ એને નવલકથાની પેઠે વાંચી જવાનો નથી. એને તો જેટ વાર બને તેટલી વાર વાંચી હૃદયમાં ઉતારવા યોગ્ય છે. કેટલીક વા વ્યવહારુ નજરે ન બેસે તો વિચારવા યોગ્ય છે, પણ અંતે આ ગ્રંથ બતાવેલ રસ્તે જ સિદ્ધિ છે એ વિચારપૂર્વક જ આ ગ્રંથ પચાવવાનો આવા પાંચ ગ્રંથો મેં જૈન સાહિત્યમાંથી ધારી રાખ્યા છે તે પૈક શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પછી આ બીજો ગ્રંથ છે. જે હેતુથી ગ્રંથ કર્ત્તાએ આ ગ્રંથ રચ્યો છે તે મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખી તે પર વિસ્તાર વિવેચન કર્યું છે. જ્યાં અપૂર્વ ભાવ જણાય ત્યાં બલિહારી મૂળ લેખકન છે, જ્યાં ક્લિષ્ટતા કે ખામી જણાય ત્યાં મારી જવાબદારી છે. અભ્યાસ

દષ્ટિએ આ વિચારણા કરી છે એ ધ્યાનમાં રાખી એમાં પ્રવેશ કરવા વિનંતિ કરું છું. બીજા ભાગમાં હજુ પણ વિશિષ્ટ ભાવો જણાશે એટલી ખાત્રી આપી આ ગ્રંથ અનેક વાર વાંચવા અને વાંચ્યા કરતાં પણ વધારે વિચારવા અને વિચારથી પણ વધારે જીરવવા અંતિમ પ્રાર્થના કરું છું અને આમાં રસ પડે તો બીજા ભાગને પણ તેટલા જ રસથી વધાવવા વિનંતિ કરું છું.

આ ગ્રંથની યોજનામાં કેટલી મજા છે, એની રચનામાં કેટલી નૂતનતા છે, એના ભાષાપ્રયોગમાં શી ભવ્યતા છે, એના રસમાં કેવી જમાવટ છે એ સુજ્ઞ વાચકે સ્વયં સમજવી, અનુભવવી અને એ વિચારણાને બીજા ભાગમાં પ્રકટ થનાર કથોદ્ઘાત સાથે સરખાવવી. ખૂબ મજા આવે અને ઊંડા સંસ્કારો જામે એવી વિશિષ્ટતા અત્ર ભરેલી છે. આ તો સાહિત્યની દષ્ટિએ વાત થઇ, પણ વ્યવહારની અનેક મૂંઝવણોનો તદ્દન જુદી ભાત પડે તેવી રીતે નિકાલ કરવાના આમાં કોયડા આપ્યા છે તે શોધવા જેવા છે આ ગ્રંથ પર વિચાર કરતાં અનનુભૂત અભિલાષાઓ જાગે તેમ છે અને અપૂર્વ વીર્યોલ્લાસ થાય તેમ છે એમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. માત્ર દૈનિક છાપાની નજરે એના પર નજર ફેરવી જનારને આ વાંચન કશો લાભ કરે તેમ નથી એમાં લેખક કે વિવેચકની શૈલી તરફ વિચાર કરવા કરતાં અંતર્ગત મુદ્દાઓ પર ધ્યાન આપવાની વાતો છે અને તેને માટે યોગ્ય વાતાવરણ, એકાગ્રતા અને બને તેટલી એકાંત જોઇએ સાધ્યદૃષ્ટિ જાગૃત કરવાની એમાં પ્રેરણા છે અને જાગૃત થયેલી હોય તો તેને વધારે ચેતનવંતી બનાવવાના તેમાં વિશિષ્ટ પ્રયોગો છે આ દષ્ટિએ આ ગ્રંથ પચાવવાનો છે સાહિત્યમાં એનું અનેરું સ્થાન છે. આ

સર્વ હકીકત બીજા ભાગની ઉપોદ્‌ઘાતમાં આપ વિસ્તારથી જોશો. એકાંતમાં બેસી ચેતનરામ સાથે વિલાસ કરવાની વૃત્તિ થાય, અંતર આત્માનંદ શી ચીજ છે તેનો ખ્યાલ કરવા અભિલાષા થાય, અનાહત આંતરનાદ સાંભળવાની આકાંક્ષા થાય અને પ્રવૃત્તમાન દુનિયાને થોડીવાર ભૂલી જઇ અનનુભૂત ઉન્નત દશા અનુભવવા લાલસા થાય ત્યારે આ ગ્રંથ હાથમાં લેવો, એને માણવો, એને અપનાવવો, એને અપનાવતાં અંતરના પ્રદેશો ખુલી જશે અને પછી અપૂર્વ ગાન અંદરથી ઊઠશે. એવા વખતના અનિર્વચનીય સુખની શક્યતા અત્ર છે એમ મને લાગ્યું છે અને એની પ્રાપ્તિ કોઇ કોઇને પણ આ ગ્રંથદ્વારા થઇ જાય તો તેટલે અંશે મારો જેલનિવાસ વધારે ફળવતો થાય એ ઇચ્છાથી આ અલ્પ પ્રયાસને જાહેરની સેવામાં રજૂ કરું છું.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મનહર બિલ્ડિંગ
મુંબઇ તા. ૧૬ માર્ચ ૧૯૩૬
સં. ૧૯૯૨ના ફાલ્ગુન વદ અષ્ટમી

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

પ્રથમાવૃત્તિની બુક આ સભાના પાંચ સો લગભગ સભાસદોને તેમ જ યોગ્ય ગૃહસ્થોને છૂટે હાથે ભેટ આપવાથી બીજી આવૃત્તિ વહેલી કરવી પડી છે.

આ બુકમાં લેખનપ્રયાસ ઉપરાંત આર્થિક સહાય પણ ભાઈ મોતીચંદે સારી કરી છે, તેથી જ તરતમાં બીજી આવૃત્તિ છપાવી શક્યા છીએ.

પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના ખાસ લક્ષપૂર્વક વાંચવાની ભલામણ છે કે જેથી આ બુકનો આશય સમજી શકાશે.

સં. ૧૯૯૫ વૈશાખ

કુંવરજી આણંદજી

અનુક્રમણિકા

પ્રથમ વિભાગ

પ્રવેશક

ગ્રંથકારની પ્રસ્તાવના

પ્રકરણ ૧ લું

અનિત્ય ભાવના

પ્રકરણ ૩ જું

સંસાર ભાવના

પર્યાલોચન

પ્રકરણ ૪ થું

એકત્વ ભાવના

પર્યાલોચન

પ્રકરણ ૬ ઠું

અશુચિ ભાવના

પર્યાલોચન

પ્રકરણ ૭ મું

આશ્રવ ભાવના

પૂર્વપરિચય

પર્યાલોચન

પ્રકરણ નવમું

નિર્જરા ભાવના

પૂર્વ પરિચય.

પર્યાલોચન

ઉપદેશક પદ

(રાગ—ભૂપાલ તથા ગોડી)

પ્યારે કાહેકું લલચાય ?...................એ ટેક૦
આ દુનિયાકા દેખ તમાસા, દેખત હી સંકુચાય. પ્યા૦ ૧

મેરી મેરી કહત હે બાઉરે, ફિરે જીઉ અકુળાય;
પલક એકમેં બહુરિ ન દેખે, જલ બુંદકી ન્યાય. પ્યા૦ ૨

કોટિ વિકલ્પ વ્યાધિકી વેદન, લહી શુદ્ધ લપટાય;
જ્ઞાન કુસુમકી સેજ ન પાઈ, રહે અઘાય અઘાય. પ્યા૦ ૩

કિયા દોર ચિહુ ઓર જોરસેં, મૃગતૃષ્ણા ચિત્ત લાય;
પ્યાસ બુઝાવન બુંદ ન પાયો, યોંહિ જનમ ગુમાય. પ્યા૦ ૪

સુધા સરોવર હે યા ઘટમેં, જિસતેં સબ દુઃખ જાય;
વિનય કહે ગુરુદેવ દિખાવે, જો લાઉ દિલ ઠાય.
પ્યારે કાહેકું લલચાય ? ૫

[વિનયવિલાસમાંથી]

પ્રવેશક

આ જીવન એ એક મહાન વિકટ પ્રશ્ન છે. એનો ઉદ્દેશ શો અને એનું સાફલ્ય કઇ રીતે સાધી શકાય એ બન્ને બાબતનો નિકાલ કરવો એ ઘણો આકરો પ્રશ્ન છે. જીવનની સફળતા સાધવા માટે પ્રાણી અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કરે છે, અનેક જાતની હીકમતો કરે છે, અનેક જાતની દોડાદોડી કરે છે અને અનેક પ્રકારના પછાડા મારે છે; પણ ઘણીખરી વાર તો તે શેને માટે એ સર્વ કરે છે એનો એના મનમાં ખ્યાલ પણ હોતો નથી. જો માનસવિદ્યાદ્વારા એના મનનું એ પૃથક્કરણ કરે તો એને માલુમ પડે કે એની દોડાદોડી અને ધમપછાડામાં કાંઇ હેતુ નથી અને કોઇ સાધ્ય પણ નથી. તદ્દન માનવામાં ન આવે એવી વાત છે, છતાં તે તદ્દન સાચી વાત છે કે આ પ્રાણીની સર્વ પ્રવૃત્તિઓની પાછળ રહેલા હેતુને તપાસીએ તો તેમાં તદ્દન અંધકાર અથવા અવ્યવસ્થા માલુમ પડશે. આપણા અંતરાત્માને પૂછીએ કે આ સર્વ દોડાદોડી શાને માટે? કોને માટે? કયા ભવ માટે? કેટલા વખત માટે? અને પરિણામે મેળવવાનું શું? તો જવાબમાં એવા ગોટા વળશે કે ન પૂછો વાત! અને છતાં દોડાદોડી તો ચાલ્યા જ કરે છે, રેંટનું ચક્ર ફર્યા જ કરે છે, અથડાઅથડી થયા જ કરે છે અને છતાં પાછો સવાલ અંતરાત્માને પૂછીએ કે 'ભાઇ! આ બધું ક્યાં સુધી? અને શા માટે?' તો પાછો જવાબ શૂન્યમાં જ આવશે અને હજુ એવી વિચારણા પૂરી નહિ થઇ હોય ત્યાં તો મન દોડાદોડી કરવા મંડી જશે. એને શાંતિથી બેસવાની–સ્થિર રહેવાની ટેવ જ નથી. એને એમાં ખરી મજા જ આવતી નથી,

એથી એ સાધ્ય કે [illegible] દીધાં પછી [illegible] કોઈ [illegible] ઘણુ [illegible] થશે. [illegible]

પણ આ વાત ખૂબ માણસની [illegible] પાંચમાં પૂછાય એવા માણસોને પણ એ વાત [illegible] કર્યું કે એની દોડાદોડીમાં 'કેનુ કે સાધ્ય' નથી, [illegible] મૂર્ખાઓને લાગુ પડે કે [illegible] પ્રશ્ન થાય તો તેનો જવાબ [illegible] કે સોમાં નવાણુ અથવા [illegible] નવાણુ માણસો [illegible] શેને માટે દોડાદોડી કરે છે તે જાણતા નથી, વિચારતા નથી, સમજતા નથી, સમજવા પ્રયત્ન પણ કરતા નથી, આપણા આત્મ ગૌરવને આ વિચાર ખરેખર ભોંઠો પાડનાર લાગે તેવો છે. [illegible] જે પ્રાણીઓ આત્માને જ ઓળખતા નથી, આત્મગૌરવ શું [illegible] કોનું? તે જાણતા નથી અને ગૌરવ કેમ જળવાય કે ખોવા[illegible] કેમ કરાય? તેના સ્પષ્ટ ખ્યાલ વગરના છે તેઓને માટે [illegible] તદ્દન સાચી વાત છે અને એ કક્ષામાં સંખ્યાબંધ માણ[illegible] આવે તેમ છે; તેથી તેઓને ઉદ્દેશીને આ હકીકત કોઈ [illegible] મનુષ્યોને એ લાગુ પડી શકે તેમ છે એમ કહેવું એમાં [illegible] પણ વાંધો જણાતો નથી. આત્માની ઓળખાણ એ બહુ જ [illegible] પણ તેટલી જ મુશ્કેલ હકીકત છે અને તેને બરાબર ઓળ[illegible] નાર તેમજ ઓળખીને એને જ અપનાવનાર માટે અત્ર વક્ત[illegible] નથી. આપણી ચર્ચામાં એવા જીવનમુક્ત દશા ભોગવનાર, સં[illegible] રમાં રહી સાક્ષીભાવે કાર્ય કરનાર અને વિવેકપૂર્વક સ્વપ[illegible] વિવેચન કરી સ્વને આદરનાર અને પરને તજનાર માટે [illegible]

ı, પણ એ કક્ષામાં બહુ ઓછા જીવો હોવાથી આપણે તેનો
ાર કરવાનો નથી. આ વિચારણામાં જ્યાં જ્યાં વિચારણા
છે ત્યાં ત્યાં આપણા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને છે
ન સમજવું અને સાથે એટલું લક્ષમાં રાખવું કે એ કક્ષામાં
ભગ ઘણાખરા માનવોનો સમાવેશ થાય છે.

દરેક પ્રાણી કોઈક વસ્તુની ઇચ્છા તો જરૂર રાખે છે.
ની ક્રિયાને સાધ્ય કે હેતુ હોતા નથી, છતાં ઘણાખરા
ણીઓને પૂછીએ તો એ વાત કબૂલ નહિ કરે. એ જરા ઊંડી
ચારણાની હકીકત હોઈ એનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ રીતે દરેકને આવવો
કેલ જણાય છે અને સ્વીકાર તો લગભગ અશક્ય જ ગણાય.
રે આપણે ઉપર ઉપરનો ખ્યાલ લઈએ તો માલૂમ પડશે કે
યેક પ્રાણીની વાંચ્છા 'સુખ' મેળવવાની હોય છે આ સુખનો
યાલ ઘણીખરી વખત તદ્દન અવ્યવસ્થિત હોય છે. કોઈ ખાવા-
વામાં સુખ માને છે, કોઈ કૉલર નેકટાઈ પહેરવામાં સુખ માને
, કોઈ ફ્રોક કોટ અને ટૉપહેટ પહેરવામાં સુખ માને છે, કોઈ
મલ અને રેશમી વસ્ત્રમાં સુખ માને છે, કોઈ ભ્રમરની જેમ
ીઓમા રમણ કરવામાં સુખ માને છે, કોઈ રૂમાલમાં સેન્ટ કે
ધામાં અત્તર લગાડવામાં સુખ માને છે, કોઈ નાટક–સીનેમા
વામાં સુખ માને છે, કોઈ હારમોનિયમ, પિયાનો સાંભળવામાં
ખ માને છે, કોઈ દિલરુબા સતાર સાંભળવામાં મજા લે છે, કોઈ
સ્તાદ ગાયકના ગાનમાં મોજ માણે છે, કોઈ સુંદરીના નાચમાં
ોજ માણે છે, કોઈ સુંદરી સાથે નાચવામાં આનંદ માણે છે
વગેરે વિગેરે સુખના ખ્યાલો અનેક પ્રકારના હોય છે.

કોઈ પણ 'સુખ' સ્થાયી રહેતુ નથી. સુખની મુદ્દત ઘણી
ંકી હોય છે અને માનેલ સુખ પણ જ્યારે પૂરું થાય ત્યારે

[illegible]

જે સુખ સ્થાયી ન હોય, જે ગયાની પછવાડે દુઃખ આવવાની સંભાવના હોય એને સુખ કેમ કહેવાય? ત્યારે આ તે પાછી ફુલાગણી થઈ. બીજી રીતે કહીએ તો [illegible] માણસ શક્તિનો ઉપયોગ કરી મોટી વસ્તુઓ કે માન મેળવે, ધન કે વસ્તુના સાધનોથી મોજશોખ માણે, મોજશોખને પરિણામે અધઃપાત થાય. આ રીતે તો એક ખાડામાંથી બીજા અને બીજામાંથી ત્રીજામાં પડવાનું જ ભાગ, એમાં કાંઈ છે દેખાતો નથી, પાર આવતો નથી, કાંઠો માલૂમ પડતો નથી ત્યારે હવે કરવું શું? જવું ક્યાં? આમ ને આમ ચક્કરમાં ઉપર–નીચે આવ્યા કરીએ અને થોડો વખત મનમાં સુખનાં સ્વપ્નમાં વિચરીએ એ તે કાંઈ વાજબી વાત છે? કરવા જેવી વાત છે? ત્યારે કોઇ એવું 'સુખ' શોધીએ કે જે હંમેશને માટે ટકી રહે અને એની પછવાડે ઉપર કહ્યા જેવી જે સ્થિતિ વર્ણવી છે તેવી કદી ન થાય. હંમેશને માટે 'સુખ' મળે તો એક ખાડામાંથી બીજામાં પડવાનો ભય મટી જાય અને

પછી સ્થિતિસ્થાપકતા એવી જામી જાય કે નિરંતરને માટે આપણે આનંદમાં મજા માણીએ.

આવી મોટી ગુંચવણમાં પડતાં વિચાર જરૂર આવે તેમ છે કે અત્યારની જે રચના છે અને જેમાં પ્રાણી સાચું–ખોટું સુખ માની રહેલ છે તેનું કારણ શું હશે? અને આ એક ખાડામાંથી બીજામાં પડવાની સ્થિતિનો અંત ક્યાં અને કેમ આવે? એ વિચાર–સવાલની સાથે જ ખ્યાલ આવે છે કે ઘણુંખરું પ્રાણી સુખ શું છે અને ક્યાં છે? તથા સાચું સ્થાયી સુખ ક્યાં હોઈ શકે? તેનો ખ્યાલ જ કરતો નથી. સ્થૂળ કે માનસિક સુખ હંમેશને માટે બની રહે તે માટે ખાસ વિચારણા જ કરતો નથી અને નાની નાની સગવડ મળે કે તેમાં રાચી જઈ પોતાને 'સુખી' માની લે છે. વળી તેનો છેડો આવતાં પાછો વિષાદમાં પડી જાય છે અને ગુંચવણમાં અટવાઇ જાય છે. એને માથે મરણનો ભય તો ઊભો જ હોય છે અને ધનના સાધનથી જમાવેલી સૃષ્ટિ પાછી છોડી જવી પડશે એ ખ્યાલ તો તેના મગજમાં કાયમ રહે છે. કેટલીક વખત આ ચીજ 'મારી' આ બંગલો 'મારો' આ છૈયાંછોકરાં 'મારાં' આ ફરનીચર 'મારું' એવી એવી કલ્પના કરી એ સંસારમાં ખૂબ રસ લઇ દોડાદોડ કરે છે; પણ જરા માથું દુ:ખવા આવે છે કે ૧૦૪ ડીગ્રી તાવ આવે છે ત્યારે પાછો વળી એ વિચારમાં પડી જાય છે

એના મનોવિકારો ના ઊલટા જબરા હોય છે કે એનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. અભિમાન કરે ત્યારે એ ભિખારી હોય તો પણ પોતાની ભિખ માગવાની કુશળતાનું એ વર્ણન કરશે, પાંચ–પચાસ માણસોનાં મંડળમાં એને કાંઇ હોદ્દો હશે

તો ફુલાઈ જશે, મેળાવડામાં જશે તો આગળ ખુરશી મળતાં એ મોટો થઇ જશે, પોતાની તદ્દન નાનકડી દુનિયામાં એ કેંદ્ર થવા પ્રયત્ન કરશે, એનો દંભ પાર વગરનો હશે, એની આત્મવંચના એને ખોટો ધર્મી મનાવશે, એનો લોભ એને અનેક પાપમાર્ગોમાં ફેંકી દેશે, એનો ક્રોધ એને રાતોપીળો બનાવશે, એની મમતા એને માલેક બનાવશે, એનો ભય એને રાંક-બાયલો બનાવશે, એની ઇર્ષા એને પર-ઉત્કર્ષ જોતાં ઉદ્વિગ્ન બનાવશે, એની વિષયવાંચ્છા એને ધૂળમાં રગદોળશે, એનો શોક એને મોટી પોક મૂકાવશે અને આવી રીતે અનેક અંતર વિકારો એને પરભાવમાં રમણ કરાવશે.

ત્યારે આ સર્વ ન થાય એવી સ્થિતિ ક્યાં? આવા મનોવિકારોનો અને આવી દોડાદોડીનો હંમેશને માટે છેડો કેમ આવે? ક્યારે આવે? એને માટે એને કોઇ વાર વિચાર થાય છે, પણ પાછો એ રખડપટ્ટીમાં પડી જાય છે અને અગાઉની જેવી દોડાદોડી શરૂ કરી દે છે.

ત્યારે સ્થાયી સુખ મળે તો તે ઇચ્છવાજોગ છે અને પ્રાપ્તવ્ય તરીકે તેને માલૂમ તો કોઇ કોઇ વાર પડે છે. એને માટે એણે 'ખરા'ને ઓળખવું ઘટે અને તે માટે એણે 'સુખ' કયું કહેવાય એ ઓળખવું જ રહ્યું. જ્યાંસુધી ખરા સુખને એ ન ઓળખે ત્યાંસુધી એની માની લીધેલા સુખ પાછળ દોડાદોડી તો કાયમ જ રહેવાની. ત્યારે જો ખરૂં 'સુખ' મળી આવે અને તે શોધવાનો માર્ગ મળે તો પછી આ સર્વ ગુંચવણનો અંત આવી જાય. એ સુખ સાચું સુખ હોવું જોઇએ, એ નિરંતર રહે તેવું હોવું જોઇએ અને એ સુખની પાછળ કોઇ પણ પ્રકારનું દુઃખ ડોકીઆ કરતું હોવું ન જોઇએ.

એ 'સાચા સુખ'ના સંબંધમાં ખૂબ વિચાર કરી સુજ્ઞ પુરુષો નિર્ણય કરી ગયા છે કે 'જે આત્મવશ (પોતાને તાબે) હોય તે સર્વ સુખ છે અને પરને તાબે હોય છે તે સર્વ દુઃખ છે.' સુખ–દુઃખનું આ સિદ્ધ લક્ષણ છે. આપણા જેવા વ્યવહારુ માણસને પણ તે અમુક અંશે તો સમજાય તેવું છે. આપણે દુનિયાદારીમાં કહીએ છીએ કે 'આપ સમાન બળ નહિ અને મેઘ સમાન જળ નહિ' આપણા પોતાના હાથમાં હોય તો તે વાતને આપણે આપણી જ માનીએ અથવા ગમે ત્યારે આપણી કરી શકીએ એટલે 'આત્મવશ હોય તે સર્વ સુખ છે' એ વાત તો ઠીક જણાય છે. આપણા ઘરમાં અનાજ હોય તો તેનો ઉપયોગ કરી શકીએ અને ઘરેણાં હોય તો કાળી રાત્રે હોંકારો આપે. એટલે આપણે એ વાત વગર–સંકોચે સ્વીકારીએ. આપણા નામ પર બેંકમાં રકમ હોય તો આપણે ચેક લખી ગમે ત્યારે જોઈતી રકમ મંગાવી શકીએ એટલે એને આપણે આપણા તાબાની રકમ માનીએ અને સુજ્ઞ પુરુષોએ 'આત્મવશ' વસ્તુમાં સુખ કહ્યું તે વાત કબૂલ રાખીએ

પણ રજાને દિવસે નાણાની જરૂર પડે તો શું થાય? સરકારે 'મોરીટોરિયમ' જાહેર કર્યું હોય અને આપણે ચાલુ ખરચ માટે નાની રકમ ખાતામાંથી લેવી હોય તો તેનું શું થાય? ઘરેણું ઘરનું હોય, પણ સેફ ડસ્ટડીમાં લેવા જેટલી સલામતી ન હોય તો તેનું શું થાય? અનાજના કોઠારની ચાવી રસોયા પાસે હોય અને તે આવી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હોય તો શું થાય? ત્યારે તો પાછા ગુંચવાયા.

'પારકાને વશ' એ સર્વ દુઃખ એ વાત તો એકદમ કેમ સ્વીકારાય? આપણી તો ઘણીખરી વાત પારકાને આધીન છે. રસોયો કે સ્ત્રી રસોઈ કરી આપે ત્યારે જમીએ, ઘરાક આવે ત્યારે

વેપાર કરીએ, દરજી કપડાં શીવી આપે ત્યારે પહેરીએ, પાણીનો નળ મ્યુનિસિપાલિટિ ઉઘાડી આપે ત્યારે પાણી મેળવીએ–વિગેરે વિગેરે. ત્યારે આ તો ગુંચવણ વધતી જાય છે અને વધારે વિચારીએ તો શરીર પણ પર છે, પારકું છે, ચિરસ્થાયી નથી, આપણું રહેવાનું નથી, આપણી સાથે આવવાનું નથી, આપણા હુકમમાં નથી, આપણા તાબામાં નથી. ત્યારે શું સમજવું ? આત્મા અને શરીર જુદાં છે, આત્મા અને શરીરનો સંબંધ થોડા વખતનો છે. ત્યારે તો શરીર પણ 'પર' થયું. એ રીતે તો 'આત્માને વશ' હોય એ જ ચીજો સુખ આપી શકે અને આપણે તો બધી મદાર પુદ્ગળ અથવા શરીર પર બાંધી છે અને પુદ્ગળ (matter) યા શરીર પણ 'પર' હોઈ આપણને ખરેખરા સુખનું કારણ કદી થતું નથી. કદાચ તે દેખાવમાં થોડું સુખ આપતું જણાય છે તો તે સુખ ટૂંકું હોય છે, વિનાશી હોય છે અને પોતાની પછવાડે ગ્લાનિ અથવા દુઃખ મૂકી જનાર હોય છે.

આ વાત ખાસ સમજવા યોગ્ય છે. આત્માથી જેટલું પર તેટલું પારકું જ છે અને પારકાની આશા રાખવી એ સદા નિરાશા જ છે. કદાચ મેગેફોનથી આપણે વધારે સાંભળી શકીએ, અથવા ચશ્મા કે દુરબીનથી આપણે વધારે જોઈ શકીએ, પણ મેગેફોન વિસરાઈ ગયું હોય અથવા ચશ્મા ફૂટી ગયા હોય તો આપણી શી દશા થાય ? અને રસોયો રસોઇ ન કરે, રીસાઈ જાય અથવા વગરરજાએ ગેરહાજર રહે ત્યારે આપણે ક્યાં જવું ? એટલે આત્માને વશ હોય તેટલું જ ખરું સુખ છે અને પારકા ઉપર–પર ઉપર આશા રાખી બેસવું એ વસ્તુતઃ દુઃખ છે, કદાચ જરા સુખ જેવું લાગે તો પણ અંતે એ દુઃખ જ છે, દુઃખમાં જ પર્યવસાન પામે છે. આ સાથે એ વાત ધ્યાનમાં

રાખવાની છે કે 'આત્મવશ' કઈ ચીજો કહેવાય અને 'પરવશ' કઈ ચીજો કહેવાય તેનો આપણે બરાબર ખ્યાલ કરવો જોઈએ, સ્પષ્ટ વિચાર કરવો જોઈએ અને ચોક્કસ નિર્ણય કરવો જોઈએ.

આ નિર્ણય શામાટે કરવો? કારણ કે આપણને સર્વને 'સુખ' મેળવવું ગમે છે પણ સુખ કયાં છે અને કેમ મળે? તે જાણતા નથી એટલે પછી જે તે મળે તેમાં સુખ માની લઈએ છીએ. હંમેશને માટે સુખ મળે એ વિચાર તો આપણને પ્રત્યેકને જરૂર ગમે છે, પણ આપણે ખરા સુખનો કદી વિચાર કરતા નથી, તેના માર્ગો આચરતા નથી, તેનાં સાધનો શોધતા નથી અને જરા જરા સુખમાં રાચી જઈએ છીએ. આત્મવશ સુખ ઉપર જ આપણે મદાર બાંધીએ અને સર્વ પરભાવ છોડી દઈએ, પરવશ વસ્તુ કે ધન ઉપર કોઈ જાતનો આધાર ન રાખીએ તો સુખની જે વ્યાખ્યા સુજ્ઞ પુરુષોએ કરી છે તેની પ્રાપ્તિ તરફ આપણું પ્રયાણ થાય. આ તદ્દન સાદી લાગતી વાત કર્તવ્યમાં-ક્રિયામાં મૂકવી સહેલી નથી, તેનું કારણ એ છે કે આપણે સુખનો ખરો ખ્યાલ કદી કરતા નથી, તે કયાં અને કેમ મળે તે વિચારતા નથી, તેના સાધનોનો અભ્યાસ કરતા નથી, એ સાધનો આચરતા નથી અને સાચા માર્ગની સન્મુખ પણ આવતા નથી.

ત્યારે વાત એ થઈ કે આપણે સાચા સુખને ઓળખવું જોઈએ. એ ઓળખ્યા પછી એ કયા અને કેમ મળે તેનો રસ્તો શોધવો ઘટે. એ વિચારણા માટે આપણે જેને આપણા માનીએ છીએ, આપણે જે ચીજોને આપણી માનીએ છીએ, આપણે જે શરીરને પોતાનું માનીએ છીએ, આપણે જે ધન-ધાન્ય-પુત્ર-પુત્રાદિને પોતાના સમજીએ છીએ, આપણે જે થોડો વખત રહેનારા ઘરને ઘરનું ઘર માનીએ છીએ-એ સર્વ વસ્તુતઃ શું છે? એનો

અને આપણો સંબંધ કેવો છે ? અને આપણે જે 'સુખ' શોધવા માગીએ છીએ તેની સાથે એનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે ? એ સર્વ બાબતનો વિચાર કરવો ઘટે, એ દરેક વસ્તુ અને સંબંધોને એને ખરા આકારમાં પૃથક્કરણ કરીને ઓળખવા ઘટે અને તે માટે આપણા પ્રત્યેક સંબંધ એના વાસ્તવિક આકારમાં કેવા છે તેને માટે ઉપર ઉપરનો અભ્યાસ કરી અટકી ન પડતાં ખૂબ ઊંડા ઉતરવું ઘટે. ટૂંકામાં કહીએ તો આપણે વિચાર કરી વસ્તુઓને ઓળખવી ઘટે અને આપણી ચારે બાજુ કેવું નાટક ચાલી રહ્યું છે તે બરાબર સમજવું ઘટે અને તે નાટકમાં આપણે કેવા પાઠ ભજવી રહ્યા છીએ તેની તુલના કરવી ઘટે.

આ પ્રકારની વિચારણા અથવા તુલનાને 'ભાવના' કહેવામાં આવે છે. ખરા સુખની પ્રાપ્તિને માર્ગે ચઢવા માટે આ આંતરવિચારણાને બહુ અગત્યનું સ્થાન મળે છે. જ્યાં સુધી આપણે શું મેળવવાનું છે તે બરાબર ન જાણીએ અને અત્યારે જેમાં રાચીમાચી રહ્યા છીએ તેનું અનૌચિત્ય ન સમજીએ ત્યાં સુધી આપણી પ્રગતિ અશક્ય છે. કોઈ અસાધારણ પ્રસંગોમાં આંતરપ્રકાશ થઈ જાય તે અપવાદ યોગ્ય બનાવોને બાદ કરતાં બાકી આપણા જેવા સામાન્ય પ્રાણીઓ માટે તો આ સાચી વિચારણા સિવાય બીજો માર્ગ નથી.

આ વિચારણામાં આત્મા છે, આત્મા શાશ્વત છે, એના પર કર્મનાં આવરણો આવી ગયાં છે, પણ પ્રયત્નથી તે દૂર કરી શકાય તેમ છે, આત્માનાં આ પૌદ્ગલિક સંબંધો (કર્મો) દૂર થાય ત્યારે તે એના અસલ મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપે રજૂ થાય છે અને એ સ્થિતિમાં ખરા સુખનો સાક્ષાત્કાર થાય છે—આ સર્વ બાબતો સ્વીકારીને ચાલવાનું છે. એ સર્વ બાબતો અનુમાન

પ્રમાણથી—દલીલથી સિદ્ધ કરી શકાય તેવી છે. પણ અત્ર તેની ચર્ચાની વીગતોને અવકાશ નથી. આપણા અન્તરાત્માનો વિચાર તો આપણે કોણ છીએ ? ક્યાં છીએ ? શા માટે છીએ ? આપણું મૂળ સ્વરૂપ કેટલું વિકૃત થઈ ગયું છે ? એ બધાનો વિચાર કરવાનો છે અને એ વિચાર વ્યવહાર કામ તો પણ આપણું આખા જગતના પ્રાણીઓ અને આપણે તો અત્યાર સુધી કરીએ તેમ છીએ, તેથી આપણી પ્રાથમિક ફરજ, આપણા સંબંધો અને આપણાં પોતાનાં નાટકો અને આસપાસનાં નાટકોને જોવા-જાણ-વાના છે અને એ કાર્ય 'ભાવના' કરે છે

ભાવનાનું 'હેતુ' આપણા સર્વ સંબંધોનું પૃથક્કરણ કરવાનું છે અને તે રીતે એ ભૂમિકાની શુદ્ધિ કરે છે. શુદ્ધ કરેલી ભૂમિકા ઉપર પછી સુંદર ચિત્રામણ થાય છે અને તેના ઉપર જેની છાપ પાડવી હોય તેવી પડી શકે છે. ભૂમિકાની શુદ્ધિ માટે 'ભાવના' અદ્‌ભુત સાધન છે. ઘણાખરા તો કાંઈ વિચાર જ કરતા નથી, થોડા વિચાર કરે છે તે મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં વિચાર કરી અટકી પડે છે એટલે આપણે અહીં ક્યાંથી આવ્યા ? શા માટે આવ્યા ? આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ શો ? આ સર્વ ધમાલ અને દોડાદોડીનું પર્યવસાન ક્યાં ? એનો કદી સ્પષ્ટ વિચાર જ થતો નથી અને વિચારણા વગર તો પછી જેવો પવન આવે તેમ આપણે ઘસડાઇએ છીએ. નહિ તો આપણે સારા કપડામાં રાચી જઇએ ? દૂધપાક-પુરી કે રસ-રોટલી મળે ત્યાં ખૂબ રસ લઇ સબડકા લેવા મંડી જઈએ ? સભામાં બે માણસો ઊભા થઇ માન આપે ત્યાં લેવાઈ જઇએ ? છાપામાં નામ વાંચીએ એટલે રાજી-રાજી થઇ જઇએ ? આપણું વર્તન જોતાં આપણને કાંઇ ભૂત વળગ્યું હોય તેના જેવું લાગતું નથી ? પણ એવો વિચાર જ ભાગ્યે આવતો હોય ત્યાં આ

વાત શી ? કોની પાસે ? અને શા માટે ? આ ભાવનાનું ક્ષેત્ર છે. એ આપણા દરરોજના સંબંધને એના ખરા આકારમાં બતાવે છે અને આપણને ઊંડા વિચારમાં ઉતારી દે છે. એનું ક્ષેત્ર આપણી નાની સરખી દુનિયા નથી, પણ આખું વિશ્વ છે. વિશ્વનો અને આપણો પોતાનો (આત્માનો) સંબંધ શો છે ? કેટલો છે ? અને કેટલા વખત માટેનો છે ? તે અને આ ચારે તરફ નાટક ચાલે છે, આપણે પણ જેમાં ઉતરી પડ્યા છીએ એને બરાબર સમજવું એ ભાવનાનો વિષય છે. એક વાર આપણે ક્યાં છીએ ? ક્યાં દોડ્યા જઇએ છીએ ? શા માટે દોડ્યા જઇએ છીએ ? અને આપણને કોણ ઘસડે છે ? એ સમજાયું એટલે પછી તો સવાલ માત્ર આચરણમાં મૂકવાનો જ રહે છે.

વસ્તુને યથાસ્વરૂપે ઓળખવી એ પ્રથમ જરૂરીઆતની બાબત છે. વસ્તુને ઓળખ્યા પછી એની સાથે સંબંધ કેટલો રાખવો ? ક્યાં સુધી રાખવો ? અથવા રાખવો કે નહિ તેનો નિર્ણય થઇ શકે છે. વસ્તુને યથાસ્વરૂપે ઓળખ્યા વગર તેને અંગે નિર્ણય થઇ શકે નહિ અને કરવામાં આવે તો તે ટકી શકે નહિ. વસ્તુઓને ઓળખીએ ત્યારે આપણે અત્યાર સુધી કેમ નાચ્યા ? અને કોણે નચાવ્યા ? એ બરાબર ઓળખી–જાણી–સમજી શકીએ, ત્યારે સમજાય કે જેને આપણે આપણાં માન્યા, જે વસ્તુને આપણી માની, જે સંબંધો ખાતર લડ્યા, હસ્યા, પડી મર્યા અથવા અનેકની ખુશામતો કરી એ સર્વ વસ્તુગતે કેવા છે અને આપણે સંબંધ કરવા લાયક છે કે નહિ અને હોય તો તેની ખાતર લડવું કે પડી મરવું પરવડે કે નહિ ? આ જાતની વિચારણાને 'વિવેક' કહેવામાં આવે છે. વિવેક એટલે સાચા ખોટા, સ્થાયી અને અસ્થાયી, આપણા અને પારકા,

આનંદદાયી કે વિષાદકારી–વચ્ચેના તફાવતનું બરાબર ભાન. આવા પ્રકારના જ્ઞાન માટે ખૂબ ઊંડા ઉતરવાની જરૂર પડે છે.

આ ઊંડા ઉતરવાના–વિવેક પ્રાપ્ત કરવાના કાર્યને 'આત્માવલોકન' (Self-examination) કહેવામાં આવે છે; જ્યારે ઊંડા ઉતરીએ, પોતાની જાત તરફ જોઇએ, પારકાની ચિકિત્સા કરવાની રીત છોડી દઈએ, ઉપરછલ્લા ખ્યાલને તિલાંજલી આપીએ ત્યારે આપણે ન જાણ્યા કે ન કલ્પ્યા હોય તેવાં પારણામો તરફ દોરવાઈ જઈએ છીએ. પછી આપણને આપણી વસ્તુનું, આપણા સ્થાનનું, આપણી સ્થિતિનું, આપણી ટૂંકી સમજણનું ભાન થાય છે; પણ એ સર્વ પરિસ્થિતિ નીપજાવવા માટે આપણે ખૂબ અંદર ઉતરવું ઘટે છે. એને પરિણામે કઈ દશા પ્રાપ્ત થાય છે તે વિચારવાનું ક્ષેત્ર ધ્યાન વિભાગમાં આવે. આપણે અત્યારે તો વિવેક કરતાં શીખીએ; અવલોકન કરતાં શીખીએ, ઊંડા ઉતરતાં શીખીએ અને તે દ્વારા જે વિચારો આવે અને જે નિર્ણયો થાય તેને સંગ્રહી રાખીએ. એ થશે એટલે આગળ વધવાના માર્ગો આપણને મળી આવશે, સૂઝી જશે અથવા તો આપણે શોધી શકીએ એવી સ્થિતિમાં મૂકાઈ જશું.

આવા પ્રકારનું ભાવનાનું ક્ષેત્ર છે એનાં પરિણામે આત્મા કઇ સ્થિતિમા મૂકાય છે તે આપણે આગળ જોશું અને છેવટે તેનો પણ વિચાર કરશું અને સામાન્ય અવલોકન કરી જશું.

શાંતરસને રસ કહી શકાય કે નહિ એ ખૂબ ચર્ચવા જેવું છે, પણ એની ચર્ચામાં સાહિત્યના એક અગત્યના વિષયની અને વ્યાખ્યાઓની વૈજ્ઞાનિક નજરે ચર્ચા કરવાની હોઇ સર્વને તેમાં રસ પડે કે નહિ એ જરા શુચવણવાળી બાબત

ચાર ભાવનાઓ પણ બતાવવામાં આવશે અને યોગપ્રગતિમાં તેમનાં સ્થાનનો પણ ખ્યાલ કરવામાં આવશે.

મતલબ આપણા વિચારોની સ્પષ્ટતા કરવા, આપણે ક્યાં છીએ તે સમજવા, આપણા સંબંધો અને આપણા ભાવોનું પૃથક્કરણ કરવા આ અનુપ્રેક્ષા અને ધ્યાનહેતુભૂત ભાવનાઓને ઘણું અગત્યનું સ્થાન છે અને અત્યારના અતિપ્રવૃત્તિમય જીવનમાં તો ખાસ સ્થાન છે. આપણે કોઇ જાતનો ઊંડા વિચાર કર્યા વગર દોડ્યા જ કરીએ છીએ અને શું કરીએ છીએ તેનો ખ્યાલ થાય તે પહેલાં તો પ્રમાદમાં પડી જઇએ છીએ. આપણને સ્વપ્નો પણ દોડાદોડીનાં જ આવે છે અને પાછા જાગીએ છીએ એટલે વળી દોડાદોડીમાં પડી જઇએ છીએ. પથારીમાંથી નીચે પગ મૂકીએ ત્યાં દરરોજનું છાપું પડ્યું હોય, ત્યાં આત્મારામનો કે શાન્તિનો વિચાર ક્યાંથી આવે ?

આ અસહ્ય સ્થિતિ કોઇ પણ રીતે ચલાવવા યોગ્ય નથી, સાધ્ય વગરનું જીવન નિરર્થક છે, આદર્શ વગરનું જીવન સુકાન વગરના વહાણ જેવું છે અને અર્થ વગરની દોડાદોડી તદ્દન હાંસી કરાવનાર છે.

આ રીતે આ ગ્રંથના વિષયનો અને તેની ઉપયુક્તતાનો [illegible] પછી હવે આપણે ગ્રંથકર્ત્તાની સાથે ચાલીએ [illegible] એ વિષય પર અન્ય વિચારકોના વિચારો [illegible] કરવું અને સાથે સાથે બીજી અનેક પ્રાસંગિક [illegible] કરવું. શબ્દાર્થ જાણનારની સગવડ જળવાય, માત્ર મૂળ [illegible] સમજાય એ પદ્ધતિએ આ વિવેચન[illegible] આવશે. પરિશિષ્ટમાં મહાબુદ્ધિશાળી ગ્રંથ[illegible] ઉપલબ્ધ થશે તે બતાવવા પ્રયત્ન થશે. [illegible] હવે આપણે પ્રથમ ગ્રંથકર્ત્તા સાથે વિહરીએ.

ॐ परमात्मने नमः

उपाध्याय श्रीविनयविजयविरचित

श्री शांतसुधारस

प्रस्तावना

शार्दूलविक्रीडितवृत्तम्

नीरन्ध्रे भवकानने परिगलत्पञ्चाश्रवाम्भोधरे,
नानाकर्मलतावितानगहने मोहान्धकारोद्धुरे ।
भ्रान्तानामिह देहिनां हितकृते कारुण्यपुण्यात्मभि-
स्तीर्थेशैः प्रथितास्सुधारसकिरो रम्या गिरः पान्तु वः ॥१॥

द्रुतविलम्बितम्

स्फुरति चेतसि भावनया विना,
न विदुषामपि शान्तसुधारसः ।
न च सुखं कृशमप्यमुना विना,
जगति मोहविषादविषाकुले ॥ २ ॥

यदि भवभ्रमखेदपराङ्मुखं,
यदि च चित्तमनन्तसुखोन्मुखम् ।
शृणुत तत्सुधियः शुभभावना-
मृतरसं[1] मम शान्तसुधारसम् ॥ ३ ॥

---

१ भावनामृतरसं पाठांतरे.

પ્રસ્તાવનાનો સામાન્ય અર્થ

૧. જે સંસારરૂપ વન (જંગલ) બહાર નીકળવાના રસ્તા વગરનું છે, જે ચારે તરફથી વરસતા પાંચ પ્રકારના [1]આશ્રવરૂપ વાદળા–વરસાદવાળું છે, જે અનેક પ્રકારનાં કર્મોરૂપ લતાઓ-(ડાળો)થી ખૂબ ગહન બનેલું છે, અને જે મોહરૂપી અંધકારથી વ્યાપ્ત છે તે જંગલમાં ભૂલા પડેલા પ્રાણીઓને સ્થિર કરવાને વાસ્તે કરુણાભાવથી પવિત્ર થયેલ આત્માવાળા તીર્થાધિરાજોએ સુધારસથી ભરપૂર અને અતિ આનંદને આપનાર વાણીનો વિસ્તાર કર્યો છે–તે વાણી તમારું સંરક્ષણ કરો.

૨. ભાવના વગર વિદ્વાનોનાં મનમાં પણ શાંતિરૂપ અમૃતનો રસ (શાંતસુધારસ) સ્ફુરતો નથી–પ્રગટતો નથી અને આ મોહ તેમ જ સંતાપરૂપ ઝેરથી ભરેલા સંસારમાં એ (રસ) વગર લગાર માત્ર પણ સુખ (જેવું કાંઈ) નથી.

૩. બુદ્ધિમાનો ! વિચારકો ! આ સંસારમાં રખડપાટો કરવાના થાકથી તમારું મન ઊંચું થઈ ગયું હોય અને જેનો કદી નાશ ન થાય એવું (અનંત) અંત–છેડા વગરનું (સ્થાયી) સુખ પ્રાપ્ત કરવા સન્મુખ તમારું મન થયું હોય તો સુંદર ભાવનાઓથી ભરેલ મારો **શાંત-સુધારસ** ગ્રંથ (શાંત અમૃતરસ) સાંભળો.

---

૧. આશ્રવ—કર્મને ગ્રહણ કરવાના માર્ગો પાંચ છેઃ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય, યોગઃ એ દ્વારા કર્મ આત્મા સાથે જોડાય છે. અથવા પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહ એ રૂપ પાંચ આશ્રવો છે.

सुमनसो मनसि श्रुतपावना,
निदधतां द्व्यधिका दशभावनाः ।
यदिह रोहति मोहतिरोहिता-
ऽद्भुतगतिर्विदिता समतालता ॥ ४ ॥

रथोद्धता-

आर्त्तरौद्रपरिणामपावक-
प्लुष्टभावुकविवेकसौष्टवे ।
मानसे विषयलोलुपात्मनां,
क्व प्ररोहतितमां समाङ्कुरः ॥ ५ ॥

वसंततिलका-

यस्याशयं श्रुतकृतातिशयं विवेक-
पीयूषवर्षरमणीयरमं श्रयन्ते ।
सद्भावनासुरलता न हि तस्य दूरे,
लोकोत्तरप्रशमसौख्यफलप्रसूतिः ॥ ६ ॥

अनुष्टुप्-

अनित्यत्वाशरणते, भवमेकत्वमन्यताम् ।
अशौचमाश्रवं चात्मन् ! संवरं परिभावय ॥ ७ ॥

कर्मणो निर्जरां धर्म-सूक्ततां लोकपद्धतिम् ।
बोधिदुर्लभतामेतां, भावयन्मुच्यसे भवात् ॥ ८ ॥

૪. સુંદર જિનમંદિરના માલિકો ! વિદ્વાનો ! તમારા કાનોને પવિત્ર કરનાર આ ભાવનાઓને તમારાં મનમાં ધારણ કરો, જેને પરિણામે સારી રીતે જણાયલી (સુપ્રસિદ્ધ) શમતારૂપી કલ્પવેલડી, જેના પ્રતાપે અત્યારે મોહરાજે કાંપી દીધો છે અને વસ્તુતઃ જેની અદ્ભુત શક્તિ (ગતિ) છે તે તમારામાં ઊગી આવે-મૂળ ઘાલીને વધતી જાય.

૫. ઇંદ્રિયના વિષયોમાં ખૂબ લંપટ થયેલા પ્રાણીઓના મન-જેમાંથી ¹આર્ત્ત અને રૌદ્ર પરિણામરૂપ અગ્નિથી ભાવનારૂપ વિવેકનું ચાતુર્ય બળી-જળી ગયેલું હોય છે તેવા મન-માં શમતાનો અંકુર કયાંથી મૂળ ઘાલે ? કેમ ઊગી નીકળે ?

૬. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનને લઇને અતિ નિપુણ થયેલા જે પ્રાણીનો આશય વિવેકરૂપ અમૃતના વરસાદથી અતિ સુંદર થયેલ રમણીયતાનો આશ્રય કરે છે એટલે જ્ઞાનવાન પ્રાણીના આશય-માં વિવેક ભળેલો હોય છે તેવા પ્રાણીઓથી લોકોત્તર પ્રશમ સુખનાં ફળને જન્મ આપનાર સુંદર ભાવનારૂપ કલ્પલતાની વેલડી દૂર રહેતી નથી-તેની નજીક આવતી જાય છે.

૭-૮. આત્મન્ ! નીચેની ભાવનાઓને ભાવવાથી તું સંસાર-માંથી મુક્ત થઇ શકીશ. તે ભાવનાઓ આ પ્રમાણે:—

---

૧. આર્ત્ત—ઇષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસંયોગ, રોગનિદાન અને આગામી ચિંતા. રૌદ્ર-જીવનાશ, અસત્ય, ચૌર્ય અને વસ્તુસંરક્ષણ.

(૧) અનિત્યતા. (પદાર્થોના અનિત્ય સ્વરૂપ ઉપર ચોક્કસ ખ્યાલ બાંધવો તે.)

(૨) અશરણતા. (મૃત્યુ વખતે સંબંધી સ્નેહી કુટુંબ, શરણ આપનાર કે રક્ષણ કરનાર નથી.)

(૩) ભવ (સંસાર). (આ અનિત્ય સંસારનું સ્વરૂપ વિચારવું—બરાબર સમજવું.)

(૪) એકત્વ. (આ પ્રાણી એકલો આવ્યો છે, એકલો જવાનો છે એ પ્રમાણે વિચારવું.)

(૫) અન્યત્વ. (શરીર આદિ સર્વ આત્માથી પર છે—પારકું છે એવી વિચારણા.)

(૬) અશૌચ. (શરીર અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલું છે તેનો સાચો ખ્યાલ.)

(૭) આશ્રવ. (કર્મબંધનનાં સ્થાનો, તેની પ્રણાલિકા અને તે સંબંધી વિચારણા.)

(૮) સંવર. (આવતાં કર્મોને રોકી રાખવાના માર્ગોની વિચારણા.)

(૯) કર્મનિર્જરા. (બાંધેલા કર્મોને ભોગવ્યા વગર ખપાવવાના માર્ગો.)

(૧૦) ધર્મભાવના. (પરસ્પર અવિરોધીપણે ધર્મસ્વરૂપનું વિશિષ્ટ ચિંતવન.)

(૧૧) લોકસ્વરૂપ. (આ વિશ્વની માંડણી, રચના અને સ્થાનનો ખ્યાલ.)

(૧૨) બોધિદુર્લભતા. (ધર્મસામગ્રી—સમકિતની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી મુશ્કેલ છે તેની વિચારણા.)

પ્રસ્તાવનાના

શ્લોકોનો વિસ્તારાર્થ

૧. એક મહાન જંગલ છે. ગાઢ અરણ્ય છે. ભયંકર રન છે. એમાં ઝાડીનો પાર નથી. નિરંતર લીલોતરી ઊગતી જાય છે અને નાશ પામતી જાય છે. એ એટલું વિશાળ છે કે એનો પાર આવતો નથી, એનો છેડો દેખાતો નથી, એમાંથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો જડતો નથી. એમાં વૃક્ષ, લતા અને છોડવાઓ એવા આડાઅવળા ચોતરફ વીંટળાઇ અંદર અંદર ગુંચવાઈ ગયા છે કે એ દરેક જગ્યાએ ઘણું ગહન ઊંડું દેખાય છે. જ્યાં જોઇએ ત્યાં ઊંડાણ, ઝાડી અને અચોક્કસ રીતે વધતી જની લીલોતરી દેખાય છે. માથે સખત વાદળાં ચઢ્યા છે, મેઘાડંબર ગાજી રહ્યો છે, પ્રકાશને અટકાવી રહ્યો છે અને વાદળાંમાંથી અવારનવાર વરસાદ વરસી રહ્યો છે. કોઈ કોઇ વાર છાંટા પડે છે, કોઈ કોઇ વાર મુશળધાર વરસાદ પડે છે, કોઇ કોઈ વાર ઝડીનો વરસાદ પડે છે, આખા જંગલમાં ભયંકર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો છે, રસ્તો પણ દેખાય નહિ એવું તિમિર ચોતરફ પસરી રહ્યું છે અને અંદરની દોડાદોડમાં ક્યાં જવું અને કઇ બાજુએ ચાલવું તેની કાંઇ કળ–ગમ પડતી નથી.

આવા ગાઢ જંગલમાં આ પ્રાણી ભૂલો પડ્યો છે. તેના જેવા અનેક પ્રાણીઓ ચારે તરફ રખડે છે. એ ક્યાં જાય છે? એનું એમને ભાન નથી. એ શામાટે રખડે છે? એનો એને ખ્યાલ નથી. એ અંધકારમાં અહીંથી ત્યાં અને ત્યાંથી બીજે એમ રખડ્યા કરે છે, નવા નવા રૂપો ધારણ કરી નાટકો કરે

છે અને સાચું સુખ શું છે અને ક્યાં છે તેનો વિચાર કર્યા વગર ક્વચિત્ માન્યતાનાં સુખમાં અને મોટે ભાગે રખડપટ્ટીના ત્રાસમાં નવા નવા વેશ લઇ આંટા માર્યા કરે છે. એને દિશાનું ભાન નથી, એ ક્યાં છે તે સમજતો નથી અને એને નીકળવાનો રસ્તો સૂઝતો નથી–જડતો નથી અને ક્વચિત્ કોઇ વિરલ વ્યક્તિને એવો માર્ગ જડે ને કહે તો તેને બીજાઓ ગાંડો કે બાવરો ગણી એની વાત તરફ ધ્યાન આપતા નથી.

આવા જંગલમાં ભૂલા પડેલા અને કોઇ જાતના ધોરણ વગર ચારે તરફ દોડાદોડ કરનારા પ્રાણીઓને તેઓની દોડાદોડી મટાડનાર કોઇ પુણ્યાત્મા માર્ગદર્શક થાય છે. એ એની અનુપમ વાણીવડે રખડપટ્ટી અટકાવવાના રસ્તા બતાવે છે. એવા મહાપુરુષને પ્રથમ કરુણા આવે છે. એમને મનમાં એમ થાય છે કે આ બિચારા મહાજંગલમાં ખરેખર ભૂલા પડેલા છે અને હેતુ કે સાધ્ય વગર નકામા રખડ્યા કરે છે. આવા પ્રાણીઓ ઉપર સાચી દયા લાવી એ કરુણારસના ભંડાર મહાપુરુષો અમૃત જેવી વાણીવડે એ રખડપાટો અટકે એવા ઉપાયો બહુ પ્રેમભાવે બતાવે છે અને તેમ કરવાનો તેમનો ઉદ્દેશ ભટકનારાની ભટકામણ અટકે અને તેઓનો અચળ સ્થાનમાં સ્થિરવાસ થાય એ જ હોય છે.

ભવાટવીમાં ભૂલા પડેલાને ખરેખર આનંદ ઉપજાવે અને તેમને હંમેશને માટે સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનકે પહોંચાડે તેવી સુંદર પરિસ્થિતિ આ થઇ. આવી વાણી જો કોઇની હોય તો ખરેખર તે વંદ્ય છે અને આનંદપ્રદ છે. આવી વાણીનો પ્રસાદ જ એવો અપ્રતિહત છે કે એનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. સર્વ રખડપાટો અટકાવનાર આવી વાણી તમારું રક્ષણ કરો !

આ સંસાર એ ખરેખર અટવી છે. હિંદમાં ગાઢ જંગલો ...વે ઘણાં હતાં, ને માઈલો સુધી એટલાં લાંબાં હતાં કે એક ...ર જો મુસાફર એમાં ભૂલો પડે તો એનો પત્તો લાગે નહિ. ...એ અંદર ને અંદર રખડ્યા કરે-ભટક્યા કરે. એની ગાઢ ઝાડી ...અને અંદર રહેલા ભયંકર પ્રાણીઓનો એ અનેક રીતે શિકાર ...બને અને હેરાન-હેરાન થઈ જાય. અત્યારે બહુ થોડાં જંગલો રહ્યાં ...છે, તેમાં પણ દરેકમાં રસ્તા બનાવ્યા છે; છતાં અટવીની ગાઢતા અત્યારે પણ મુંઝવે તેવી હોય છે. જર્મની અને અમેરિકામાં ઘણાં મોટાં જંગલો હાલ પણ મોજુદ છે.

આ સંસારને અટવી સાથે બરાબર સરખાવી શકાય તેમ છે. ગ્રંથકર્તાએ ચાર વિશેષણો મૂકયા છે તે સાર્થક છે અને સમજવા યોગ્ય છે. આપણે તે સંક્ષેપથી જોઈ લઈએ. 'નિરંધ્ર' આ સંસાર-અટવીમાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ જડે તેમ નથી. એ એવી મોટી વિશાળ અટવી છે કે અંદર અંદર આંટા માર્યા જ કરે, પણ એમાંથી નીકળવાનો માર્ગ જ જડે નહિ. 'રંધ્ર' એટલે બહાર નીકળવાનો માર્ગ.

'પરિગલત્ પંચાશ્રવાંભોધરે' વળી એ સંસાર-અટવીને માથે પાંચ પ્રકારના આશ્રવરૂપ વાદળાં નિરંતર વરસ્યા કરે છે. પાંચ આશ્રવો એટલે આત્માની સાથે કર્મને ગ્રહણ કરવાનું કાર્ય કરનાર પ્રસંગો. એ કર્મને આવવાના નળો છે અથવા પરનાળીઆ છે. જેમ કૂવામાંથી કાઢેલ જળ, નીક અથવા પરનાળ કે નળ મારફત ખેતરમા આવે છે તેમ આત્મક્ષેત્રમાં આ આશ્રવોદ્વારા કર્મો આવે છે. એ આશ્રવો બહુ આકરા અને સમજી રાખવા જેવા છે. એના મુખ્ય પાંચ પ્રકાર છે અને ઉપભેદ ૪૨ છે. એનો વિસ્તાર સાતમી ભાવનામાં આગળ ઉપર

થશે. ૪૨ ભેદ આમ ટૂંકામાં કહીએ તો (૧) પાંચ 'મિથ્યાત્વ'[1] એટલે અજ્ઞાન (૨) પાંચ 'અવિરતિ' એટલે ત્યાગભાવનો અભાવ (૩) ચાર 'કષાય' એટલે ક્રોધ, માન, માયા ને લોભ, (૪) ત્રણ 'યોગ' એટલે મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિ અને (૫) ૨૫ ક્રિયા એટલે શારીરિક વિગેરે પ્રવૃત્તિ કરવી તમામ થતા હોય. આ પાંચ પ્રકારના આશ્રવો સંસાર અટવીને માથે નિરંતર લટકી રહેલા છે. એ ખરેખર વાદળાંનું કાર્ય જ કરે છે. વાદળાંનાં કાર્ય બે છે: વરસવું અને પ્રકાશને અટકાવવો. આશ્રવો આખો વખત આ બે કાર્ય બરાબર બજાવે છે. એ આત્મ-ભૂમિકા ઉપર વરસ્યા જ કરે છે અને વરસીને અટવીને લીલીછમ રાખે છે. વળી આત્માને કર્મવડે ભારે બનાવે છે. એ એના ભાવને બરાબર બજાવે છે અને આત્મજ્યોતિના પ્રકાશ ઉપર એ અંધકારની છાયા નાખે છે. એ એનું કાર્ય કેવી રીતે કરે છે તે આપણે સાતમી ભાવનામાં વિસ્તારથી જોશું. અત્ર પ્રસ્તુત વાત એટલી છે કે ભવાટવી ઉપર પાંચે આશ્રવો આખો વખત વરસ્યા જ કરે છે. 'પરિ' ઉપસર્ગ મૂકવામાં ભારે ખૂબી કરી છે. પરિ એટલે ચારે તરફ અથવા હમેશાં એટલે એ પાંચે આશ્રવરૂપ વાદળાં કોઈ કોઈ વાર વરસે છે એમ નથી, પણ સદા વરસતા રહે છે અને ચારે તરફ—આખી ભવાટવીમાં વરસ્યા કરે છે.

'નાનાકર્મલતાવિતાનગહને'—વળી એ ભવાટવીમાં આશ્રવોનો વરસાદ વરસે છે એટલે તો નવાં કર્મો આવે છે તેની વાત થઈ, પણ તે પહેલાં તે અટવી અનેક પ્રકારના કર્મરૂપ લતાઓથી ખૂબ ગાઢ—ગહન થઈ રહેલી છે, એટલે કે એમાં

---

૧. આશ્રવતત્ત્વમાં પાંચ પ્રકારના મિથ્યાત્વને બદલે પાંચ ઇંદ્રિયો કહેલ છે અને કર્મબંધના હેતુમાં પાંચ મિથ્યાત્વ લીધેલ છે.

પ્રાણીઓની સાથે અનેક પ્રકારનાં કર્મો લાગી રહેલાં છે. કર્મોના પ્રકાર અનેક છે અને એના વિપાક પારવગરના છે. એનું આખું નાટક ચિતર્યું હોય તો પુસ્તકો ભરાઇ જાય. તદ્વિષયક ગ્રંથોથી એ જાણી લેવું. અત્ર વાત એ છે કે—આ સંસાર અટવી ખૂબ ગીચ–ગાઢી થઇ ગયેલી છે, કારણ કે એમાં કર્મનાં જાળાંઓ ખૂબ પથરાઇ ગયા છે અને ચારે તરફ આડાં–અવળાં પડ્યાં છે. એક વડનાં ઝાડની વડવાઇઓની વાત બાજુ ઉપર રાખીએ, પણ એની શાખાઓ જોઇએ અને એવાં અનેક ઝાડો હોય અને એ પ્રત્યેકને શાખા–પ્રશાખા હોય ત્યારે જંગલ કેવું ઘનઘોર અને ગાઢ થઇ જાય તેનો ખ્યાલ જરૂર આવે. આ સંસાર અટવી અનેક પ્રકારની કર્મરૂપ લતાઓથી ખૂબ ગાઢ બનેલી છે.

'મોહાન્ધકારોદ્ધુરે–' વળી આટલેથી વાત પતે તેમ નથી. આખી અટવીમાં ભયંકર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો છે. મોહરાજાનું કાર્ય અંધારું ફેલાવવાનું છે. એ રાગ–દ્વેષની મારફત કષાયો, નોકષાયો અને ઇંદ્રિયોને એટલો અવકાશ આપે છે કે પ્રાણી એની નિદ્રામાં અથવા નશામાં પડી પોતે કોણ છે અને ક્યાં છે એ પણ વિસરી જાય છે અને એનાં વિવેકચક્ષુ નાશ પામી જાય છે 'આંખ વિના અંધારું થાય' તેવી એની દશા થાય છે અને એ અંધકારમાં ફાંફાં મારે છે એ શું કરે છે અને શું બોલે છે અને શો વિચાર કરે છે એનું પણ એને પોતાને ભાન રહેતું નથી. અંધારી ઘોર રાત્રિમાં અચાનક જાગી જતાં દરવાજો શોધવા માટે જે ફાંફાં મારવા પડે છે તેવી એની દશા થાય છે મોહરાજાનો કરેલો અંધકાર એવો પ્રગાઢ હોય છે કે એ અંધકારમાં પ્રકાશની આશા રાખવી એ ઘણી મુશ્કેલ બાબત છે.

એક ભયંકર જંગલ છે: એમાં ઝાડી, લતા, ઝાંખરા, ડાળીઓનો પાર નથી, એમાં ચારે તરફ અંધકાર વ્યાપેલો છે, એમાં માથે વાદળાં ચઢી આવેલાં છે અને નિરંતર વરસ્યા કરે છે. એમાંથી બહાર નીકળવાના રસ્તા દેખાતા નથી. આવી જ સંસાર અટવી છે. એમાં નાના પ્રકારના કર્મની ગીચ ઝાડી છે, એમાં મોહરાજાએ વળી ખૂબ અંધકાર ફેલાવ્યો છે, એની ઉપર આશ્રવરૂપ વાદળો વરસ્યા જ કરે છે અને એમાંથી બહાર નીકળવાના રસ્તા દેખાતા નથી, જડતા નથી, પત્તો લાગે તેવી સ્થિતિમાં સાધારણ રીતે નથી.

આવી સંસાર અટવીમાં આ પ્રાણી—અનેક પ્રાણીઓ રખડ્યા કરે છે: અંધકારમાં ફાંફાં મારે છે, આશ્રવોનો સંગ્રહ કરે છે, એના જળથી કર્મનો વિસ્તાર વધારે છે અને બહાર નીકળવાનો માર્ગ શોધતા નથી, કદાચ માર્ગ સાંપડે તો તેને ઓળખતા નથી અને નિરંતર દોડાદોડ કરી રખડ્યા કરે છે. કોઇ વાર ઉપર જાય છે, કોઇ વાર નીચે જાય છે અને કોઈ વાર આડાઅવળા રખડે છે. એ સંસાર અટવી કેવી છે તેનું સ્વરૂપ આપણે આગળ અગ્યારમી ભાવનામાં વિસ્તારથી જોઇશું.

આખો વખત—અનાદિ કાળથી આવી ભવાટવીમાં રખડતા—ભૂલા પડેલા આપણે સર્વ છીએ. આપણે ચારે તરફ વગર અર્થની દોડાદોડ કરી રહ્યા છીએ અને ચારે તરફ આખો વખત નાચતા ફરીએ છીએ. કોઇ પૂછે કે કયાં ચાલ્યા ? તો કાંઇ સમજતા નથી, સમજાય તેવો જવાબ આપી શકતા નથી, પણ પાછી દોડાદોડ ચાલુ રાખીએ છીએ.

વાત એટલી હદ સુધી બને છે કે ઘણાખરા પ્રાણીઓ તો

મહીએ છીએ એ વાત પણ જાણતા નથી, જાણે તો માનતા ી, સાચું સુખ ઓળખતા નથી, જરા સુખ જેવો ભાસ થાય; ઇક સગવડ મળે કે તેને સુખ સમજી તેમાં મોજ માણે છે ને ઉપર-નીચે આડાઅવળા ચક્કર ચક્કર ફર્યાજ કરે છે.

કોઇ કરુણારસથી ભરેલા મહાપુરુષો એની એ સ્થિતિ જુએ . તેઓએ પણ અનેક ભ્રમણપરંપરામાંથી પસાર થવા બાદ ૂબ પ્રયાસ કરી પોતાના આત્માને પવિત્ર બનાવેલો હોય છે. ાતે સાચું સુખ કયારે અને કેમ મળે તે બરાબર સમજી ગયેલા ાય છે. એવા મહાપુરુષોને 'તીર્થંકર' કહેવામાં આવે છે. જેની મદદવડે આ સંસાર-સમુદ્ર તરી શકાય તેવા ધર્મસાધન સમુ- ને અંગે **તીર્થ** કહેવાય અને એવા તીર્થનું સ્થાપન કરનાર **ીર્થંકર** કહેવાય છે. એ મહાન્ શુદ્ધ સત્ત્વશાળી મહાત્માઓ ુરુણારસથી ભરેલા હોય છે. એમની કરુણા કેવા પ્રકારની હોય કે તે આગળ પંદરમા પ્રકરણમાં બતાવવામાં આવશે. અસાધારણ ીર્ય અને શક્તિને પ્રભાવે તેઓ વસ્તુસ્વરૂપ જાણી ગયેલા હોય છે અને વસ્તુને ઓળખ્યા પછી તે કરુણારસની પ્રસાદી તરીકે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી હકીકત પ્રાણીઓને ખરેખરી ભાવદયાથી બતાવે છે.

એ જ્યારે વસ્તુસ્વરૂપનું પ્રકાશન કરે છે ત્યારે શાંતરસની ખરી જમાવટ થાય છે. પ્રાણીઓ પોતાના કુદરતી વૈર પણ વિસરી જાય છે અને આખા વાતાવરણમાં શાંતિ જામે છે. એ અતિ મધુર વાણીવડે જ્યારે પોતાને સમજાયલું સ્વરૂપ જનસમાજ આગળ રજૂ કરે છે ત્યારે શાંતિનો વરસાદ વરસતો હોય છે અને અતિ શાંત પરિસ્થિતિની વચ્ચે તેઓ અતિ મીઠા શબ્દોમાં પ્રેમ ઉપજે તેવી રીતે વસ્તુસ્વરૂપ બતાવે છે.

। એમની વસ્તુસ્વરૂપ બતાવવાની પદ્ધતિને અમૃતરસના પ્રસાર સાથે સરખાવી શકાય. જાણે પરમાત્માના મુખમાંથી અમૃત ઝરતું હોય એવી તદ્દન શાંત વાણી માલકોશ રાગમાં નીકળે છે અને એના પ્રત્યેક શબ્દ અને વાક્ય શ્રોતાને શાંતરસમાં ઝબોળી દે છે. મહાત્મા પુરુષોના સન્નિકર્ષનો પ્રસાદ જેણે અનુભવ્યો હોય એને જ એની વિશિષ્ટતા, ઉત્તમતા અને મહત્તા ખ્યાલમાં આવે તેમ છે. એવા મહાત્મા પાસે જઈએ ત્યારે આપણામાં ગમે તેટલો ઉકળાટ હોય તે દૂર થઈ જાય છે, કંચવાટ નાશ પામી જાય છે અને ચિત્ત અનિર્વચનીય દશા અનુભવે છે. સાધારણ મહાપુરુષો જેને આપણે યોગી તરીકે ઓળખીએ છીએ તેમની પાસે જતાં પણ કાંઈક આવો અનુભવ થાય છે તો ખૂદ તીર્થાધિરાજના સાનિધ્યમાં કેવી દશા થતી હશે ? કેવી અખંડ શાંતિ વ્યાપતી હશે ? કેવી અનન્ય સ્થિતિ અંદર અનુભવાતી હશે ? તેની વ્યાખ્યા કરવી અશક્ય છે.

આવી અમૃતરસને વરસાવનારી વાણીમાં અસાધારણ બળ હોય છે. એક સાધારણ સારો વક્તા પણ શ્રોતાસમાજને દોરવી શકે છે તો પછી જ્યાં શમરસના ઘુંટડા ભરાતા હોય, જ્યાં શાંતિજળના ફુવારા ઊડતા હોય, જ્યાં શાંત જળનાં જળકણો ચારે તરફ ઊડી રહ્યાં હોય અને જ્યાં આખા વાતાવરણમાં શાંતિ અને શમની વિભૂતિઓ જામી ગઈ હોય ત્યાં શી સ્થિતિ થાય ? એ વાણીનું બળ કેવું હોય ? પાંત્રીશ ગુણ યુક્ત એ વાણી હૃદયની આરપાર ઉતરી જાય અને મનને હલાવી નાખી શાંતિમાં તરબોળ કરે એમાં જરા પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી વળી એ વાણી અતિ ‘ રમ્ય ’ છે, એ સાંભળતાં મનને અ કાનને આનંદ ઉપજાવે તેવી છે, મનને વશ કરી દે તે

છે અને આખા જીવનને ઝળઝળાટ કરાવે તેવી હોઈ ખૂબ વિનોદ કરાવનારી છે. પ્રાણીને રમ્ય ભાષા સાંભળવી ગમે છે, કર્કશતા હોય તો મજા આવતી નથી. ભગવાન બોલે ત્યારે તુચ્છ ભાષાપ્રયોગ કદી કરતા નથી. એ 'દેવાનુપ્રિય' 'ભવ્ય' આદિ સુંદર શબ્દોનો પ્રયોગ કરી પ્રાણીને ઉપદેશ આપે છે. એમની ભાષા કેટલી પ્રિય-રમ્ય હોય છે તે તેમનો કોઇ પણ ભાષાપ્રયોગ વિચારવાથી બરાબર સમજાય તેવું છે. વળી દરેક પ્રાણી પોતાને સમજાય તેવી ભાષામાં ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળે એટલે એને તેમાં રસ પડે છે. પરમાત્માની વાણીના પાંત્રીશ ગુણો આ સ્થળે વિચારવા યોગ્ય છે. એ કારણે એ ભાષા ખૂબ 'રમ્ય' વિનોદકારી અને આનંદ આપનારી લાગે છે.

આવી અસાધારણ બળવાળી વાણી પ્રકટ કરવાનું કારણ એક જ હોય છે: ઉપર વર્ણન કર્યું તેવા ભયંકર વન-જંગલમાં ભૂલા પડેલા-રખડપાટે ચઢેલા પ્રાણીઓને સ્થિર કરવા, એમનો રખડપાટો અટકાવવા અને એમને આ ભવપ્રપંચમાંથી મુક્ત કરી નિરંતરની શાંતિ મળે એવી સ્થિતિ સમજાવવી.

આવી વાણી તમારું રક્ષણ કરો ! ગ્રંથકર્ત્તા કહેવા માગે છે કે અસાધારણ વીર્યવતી એવી ભગવાન શ્રી તીર્થંકરદેવની વાણી તમારું રક્ષણ કરો. ભાવ એ છે કે-શ્રી તીર્થાધિરાજની એવી સુંદર શાંત વાણી ભવાટવીમાં ભટકવાથી દૂર રહેવાનું તમને બળ આપો !

ગ્રંથના આરંભમાં (૧) આશીર્વાદ (૨) નમસ્કાર અથવા (૩) વસ્તુનિર્દેશ એ ત્રણ અથવા ત્રણમાંની એક બાબત બતાવવાનો શિષ્ટ સંપ્રદાય છે. आशिर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् એટલે ગ્રંથની શરૂઆતમાં કાં તો કોઇ

પ્રકારનો આશીર્વાદ અપાય છે અથવા કોઈ ઇષ્ટ દેવને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે અથવા ગ્રંથમાં કયો વિષય છે તેનો પ્રસ્તાવ કરવામાં આવે છે. આ પ્રાચીન આર્ય પદ્ધતિ સર્વથા પૂર્વકાળના ગ્રંથોમાં સ્વીકારાયલી જોવામાં આવે છે.

ગ્રંથકાર શ્રી **વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે** આ ત્રણે બાબતોનો સમાવેશ આ પ્રથમના શ્લોકમાં કર્યો જણાય છે. 'તમારું રક્ષણ કરો ' એમ કહીને તેઓશ્રીએ હૃદયપૂર્વક આશીર્વાદ મહાપુરુષ તીર્થાધિરાજને નામે આપ્યો છે. આ આશીર્વાદ થયો.

તીર્થાધિરાજને ' કારુણ્યપુણ્ય આત્મા " કરુણાભાવથી પવિત્ર થયેલ આત્માવાળા બતાવીને અને તેઓશ્રીએ કરેલો વાણીનો પ્રસાર રમ્ય છે, આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર છે, સાંભળતાં વિનોદ કરાવે તેવો છે અને કાન અને મનને રસમાં તરબોળ કરે તેવો છે એ દ્વારા તીર્થાધિરાજને એમણે હૃદયપૂર્વક નમસ્કાર કર્યો છે અને વસ્તુનિર્દેશ તેમણે ' સુધારસકિર ' શબ્દથી કર્યો જણાય છે. આ ગ્રંથમાં શાંતસુધા–શમ અમૃત ભર્યો છે. એનું નામ શાંતસુધારસ છે અને એ વિષય આ ગ્રંથમાં આવનાર છે એનો અત્ર દિગ્દર્શન પૂરતો નિર્દેશ કર્યો છે. આ પ્રસ્તાવનામાં એ હકીકત–વસ્તુનિર્દેશ હજુ વધારે કરવાનો છે, અત્ર તો માત્ર તેને સૂચવેલ જ હોય તેમ જણાય છે. આવી સુંદર રીતે ગ્રંથની શરૂઆત કરવામાં આવી છે. [illegible] નિયમના બરાબર લાગુ પડતા ચાર વિશેષણોથી [illegible] તેમાં ભૂલા પડેલાને ઠેકાણે લાવનારનું અદ્ભુત [illegible] વર્ણન કરી એમની અમૃત સરખી વાણીની [illegible] કરતાં અને એનો પાલનસ્વભાવ બતાવતાં એમણે

વિષયનિર્દેશ કરી દીધો છે અને સાથે જણાવી દીધું છે કે પોતે જે શાંતસુધારસ ગ્રંથની રચના કરે છે તે અસાધારણ આત્મબળવાળા અને કરુણારસના ભંડાર શ્રી તીર્થંકરની અમૃત વાણીને અનુસરે છે અને જે વાણીનો પરમાત્માએ વિસ્તાર કર્યો છે એ જ વાણીને અનુસરી પોતે પણ એના ભાવને બતાવશે. એ સુધારસ-અમૃતરસ કેવી ભૂમિકા ઉપર જામે-જાગે તે હવે બતાવે છે.

૨. આ ગ્રંથનું નામ 'શાંતસુધારસ' શાંતરસનું રસત્વ સાહિત્યમાં મહાપ્રયાસે સિદ્ધ થયું. એ રસ કાંઈ સાધારણ રમતની ચીજ નથી, એ પ્રાપ્ત કરવો એ કાંઈ બચ્ચાંનાં ખેલ નથી, એ કાંઈ હામજી-ભામજીના કામ નથી. એ શાંતરસ જાગે કેવી રીતે ? કોને જામે ? અને ક્યારે જામે ? એ વાત ગ્રંથકર્તા પોતે જ કહે છે. એને ગ્રંથનો વિષય પ્રતિપાદન કરવો છે એટલે એની સાથેનો સર્વ સંબંધ તેમને બતાવવો જ રહ્યો. બહુ ભવ્ય રીતે એ પોતાની હકીકત રજૂ કરે છે. તેની પ્રતિપાદન શૈલી પણ ખરેખર વિચારવા યોગ્ય છે.

આ આખો સંસાર મોહ અને વિષાદે ઉત્પન્ન કરેલા ઝેરથી આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયેલો છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, શોક, કામભોગ વિગેરે મનોવિકારોને પરિણામે પ્રાણીની નિર્ણય-શક્તિમાં જે ઉલટભાવ આવે છે અથવા તો નિર્ણય-શક્તિ કુંઠિત થઈ જાય છે તે મોહ-અજ્ઞાનજન્ય છે. આ 'મોહ'નું સામ્રાજ્ય આખા જગત પર ચાલે છે. બુદ્ધિ અને નિર્ણય-શક્તિમાં ભેદ પાડવો એ મોહનું કાર્ય છે. 'હું અને મારું' એ એનો મંત્ર છે. 'વિષાદ' પણ મોહને પરિણામે જ આવે છે. માંદા પડીએ

ત્યારે ખૂબ વિષાદ થાય છે અને જાણે કોઈ દિવસ જન્મ્યા જ ન હોઇએ તેવું લાગે છે. સગા-સ્નેહીના દુઃખથી કે મરણથી પણ વિષાદ થાય છે. આ મોહરાજા રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન કરે છે તે બન્ને મળીને ચાર કષાય ઉત્પન્ન કરે છે અને એને લઇને આખા જીવનમાં ઝેર ભરાઇ જાય છે. ખારું-ખાટું થયેલું જીવન બુદ્ધિનો વિપર્યાસ કરે છે અને વિષાદ-શોક જીવનને કડવું બનાવે છે. આ મોહ અને વિષાદનું ઝેર આખા જગતમાં ભરેલું છે. માત્ર એની ઉપર જઇ જરા અવલોકન કરીએ તો આ ઝેર સમજાય-ઓળખાય તેમ છે.

આવા ઝેરથી ભરેલા સંસારમાં **શાંતસુધારસ** પ્રાપ્ત કરવો ઘણો મુશ્કેલ છે. એનાં સ્વપ્ન આવવાં પણ મુશ્કેલ છે. અને ટૂંકામાં કહીએ તો એનો ઝબકારો થવો પણ અશક્ય છે. હવે શાંતરસની પ્રાપ્તિ વગર તો આ દુનિયામાં કાંઇ ખરો રસ છે તેવું નથી. બાકીના સર્વ રસો તો ક્ષણિક છે, આવીને-ઝબકીને ઊડી જનારા છે અને દુનિયાદારીમાં કહેવત છે કે 'રસના તો ચટકા હોય, કાંઇ કુંડા ન હોય.' એ કહેવતને યથાર્થ કરનાર છે. ચટકા તો ઉપરઉપરના અને આવીને ખસી જનારા હોય છે. શાંતરસ જ બહુ લાંબો વખત રહે તેવો અને ચિરસ્થાયી અસર મૂકી જનારો છે.

આવો શાંતરસ અંદર જાગે કેમ ? જામે કેમ ? અને ટકે કેમ ? દુનિયાની નજરે ડાહ્યા લાગતા માણસોને બરાબર જોઇએ તો તેઓમાંના ઘણાખરા એક અથવા બીજા મનોવિકારને વશ હોય છે. કોઇ સલાહ લેવા લાયક લાગતા હોય છતાં પોતાનાં ધન કે બુદ્ધિના મદમાં પડેલા હોય છે, કોઇ લોભને વશ હોય છે, કોઇ સ્ત્રીના પાશમાં પડેલા હોય છે, કોઈ 'મરી ગયા-મરી

યા ' એવું માની નિરંતર કકળાટ કરતા હોય છે. કોઈ ટા દંભી હોય છે, કોઈ ધમાલીઆ હોય છે, કોઈ ક્રોધી ય છે, કોઈ મશ્કરા હોય છે, કોઈ બીકણ હોય છે, કોઈ તવાતમાં છીંકી જનારા હોય છે અને કોઈ ઉપરથી ભ્ય જણાતા હોય પણ તેના જીવનનો અભ્યાસ કરતાં તિ ક્ષુદ્ર–તુચ્છ–પામર માલુમ પડે છે. આવા માણસોમાં ાંતરસ કેમ જામે ? એ ગમે તેટલું ભણેલા હોય, ગમે તો જ્યુએટ થયેલા હોય, વિશ્વવિદ્યાલયની અનેક ઉપાધિઓ ારાવતા હોય, ન્યાયાસન પાસે અક્કલને ચક્કરમાં નાખી દે વી દલીલ કરનારા હોય, મુત્સદ્દીગીરીમાં સામાને થાપ ખવરાવનારા હોય; પણ અંતે એનામાં શાંતરસ જામતો નથી. જમવાની વાત શું કરવી ? એનામાં શાંતરસ સ્ફુરતો પણ નથી, દેખાવ પણ દેતો નથી, ચમકારો પણ કરતો નથી.

વાસ્તવિક હકીકત એ છે કે—આ શાંતરસ વગર આ જગતમાં નામમાત્ર પણ સુખ નથી. આપણે સર્વ સુખને ઇચ્છીએ છીએ અને સુખ પાછળ દોડીએ છીએ અને એને મેળવવાના વલખા મારીએ છીએ, પણ ખરું સુખ ઓળખતા નથી અને ક્ષણિક સુખને સુખ માની તેમાં રાચી જઈએ છીએ. ભર્તૃહરિ કહે છે તેમ વ્યાધિના પ્રતિકારને આપણે સુખ માની લઈએ છીએ. કદાચ ખાવામાં દૂધપાક–પુરી કે રસ–રોટલી મળે તો તેમાં સુખ શું ? અને હાર્મોનીયમ, દિલરૂબા, નાચ સાથે ગાયન સાંભળીએ તેમાં સુખ શું ? સ્ત્રી સાથે વિષયાનંદ ભોગવીએ એમાં પણ સુખ શું ? અને ભ્રમરની જેમ ગમે ત્યાં ફરીએ એવા ચોરી ને જારીના ધંધામાં પણ આનંદ શો ? આ પ્રાણી ખરા સુખને ઓળખતો નથી અને સમજ્યા વગર સુખના આભાસ પછવાડે

[illegible]

[illegible]

"સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે મનમાં વારંવાર જેનું સ્મરણ કરવામાં આવે અને તે દ્વારા આ સંસારમાંથી આત્માને મુક્ત કરવામાં આવે અથવા આત્માને મોક્ષ સન્મુખ કરવામાં આવે તે ભાવના."

સમજણ અને જ્ઞાન વગર કોઈ પણ ક્રિયા એના વાસ્તવિક આકારમાં પ્રગટ થઈ શકતી નથી. આપણે કોણ છીએ? ક્યાં છીએ? શા માટે છીએ? અને આ સ્થાપના નાટકનો પડદો શું છે? એ બરાબર વિચારવાનું કામ ભાવના છે. આપણે પ્રવેશકમાં જે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા છે તેનો જવાબ ભાવના આપે છે. એ ભાવનાને બરાબર વિચારવાનું કારણ એ છે કે એ દ્વારા આપણે સામે જોવાને બદલે અંદર જોતા શીખીએ છીએ. અન્યથા આપણને કોઈ પીડા કરે તો આપણે તેના ઉપર ચીડાઈએ છીએ. એવી રીતે દરેક બાબતમાં ઉપર ઉપરનો ખ્યાલ કરવાની જ આપણને ટેવ છે.

આ ટેવ ભાવનાથી મટે છે. ભાવના આપણને અંદર જોતાં

શીખવે છે, વસ્તુને બદલે વસ્તુનાં કારણ તરફ આપણને લઈ જાય છે. કૂતરાને લાકડી પડે એટલે એ લાકડીને કરડવા દોડે છે, એ તેનું અજ્ઞાન છે. લાકડી કયા ગુન્હાને બદલે પડી તે શોધવાનું તેને મન જ થતું નથી. મોહરાજાએ પણ આ જગતમાં એવું અજ્ઞાન ફેલાવ્યું છે કે આપણી દશા તેણે લાકડીને કરડવા દોડનાર કૂતરા જેવી જ કરી નાખી છે. જ્યારે આ ગ્રંથમાં કહેવાની ભાવના ઉપર વારંવાર સ્મરણ-ચિંતવન થશે અને વસ્તુ તેમજ સંબંધ બરાબર ઓળખવા પ્રયત્ન થશે ત્યારે શ્વાનવૃત્તિ અટકશે. શાંતરસની જમાવટ બરાબર કરવા માટે આ વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરનાર અને આત્માને મોક્ષ પમાડનાર ભાવનાઓ ભાવવી ઘટે.

ભાવના વગર વિદ્વાન માણસના મનમાં પણ શાંતરસ જાગતો નથી, ઊઠતો નથી, જામતો નથી અને શાંતરસ વગર જરા પણ સુખ નથી, તેથી જેને દુનિયાદારીના શૃંગાર, હાસ્ય, વીરરસ કરતાં પણ બહુ આગળ લઈ જનાર શાંતરસનું મહત્ત્વ સમજાયું હોય તેને માટે ભાવના બહુ અગત્યની ચીજ છે. એ ભાવનાઓ વગર વિદ્વાન પણ સંસારમાં રખડી પડે છે, એ વગર ભણેલા માણસો પણ સંસારમાં આંટા માર્યા કરે છે અને એના વગર શાંતરસનો મહિમા એના મગજમાં કે વિચારભૂમિકામાં આવતો નથી.

'ભાવના' આ ગ્રંથનો વિષય છે, એની શક્તિ કેટલી છે તે અત્ર બતાવ્યું. ભાવના વગર શાંતરસ જામે નહિ અને શાંતરસ વગર ખરું સુખ મળે નહિ. ભાવનાની આ જીવનમાં તેટલા માટે કેટલી જરૂર છે ? સમજુ ભણેલા-ગણેલાને પણ એને

માટે કેટલી ચીવટ રાખવી ઘટે ? એ બતાવવાની સાથે ગ્રંથકર્તાએ પ્રસ્તાવનામાં ' વસ્તુનિર્દેશ ' કર્યો છે.

૩. વિદ્વાન બુદ્ધિશાળીને ઉદ્દેશીને એ વાત તદ્દન જુદા આકારમાં ગ્રંથકર્ત્તા કહે છે. એમણે ગ્રંથના વિષયની વિશિષ્ટતા બતાવી છે અને શાંતરસ વિદ્વાનોમાં પણ જામે એ એમની આંતરેચ્છા છે.

મારા વિચક્ષણ ભાઇઓ ! બુદ્ધિશાળી મહાનુભાવો ! તમે આ સંસારમાં રખડ્યા કરો છો, આંટા માર્યા કરો છો અને હિસાબ વગરના ચક્કરે ચડો છો. ઘડીકમાં તમે અનેક રૂપે હાથી, ઘોડા, ગાય, બળદ, બકરીના વેશ ગ્રહણ કરો છો, વળી કોઇ વાર મગર કે માછલાં થાઓ છો, કોઇ વખત કાગડા–પોપટ થાઓ છો, વળી કોઇ વાર વનસ્પતિમાં જાઓ છો, કોઇ વાર જળમાં જાઓ છો, કોઇ વાર કીડી, માકડ, મચ્છર થાઓ છો, વળી કોઇ વાર મનુષ્ય થઇ જાઓ છો. તમે આવી રીતે ચોરાશી લક્ષ યોનિમાં આંટા માર્યા કરો છો. તમે આમ ચારે તરફ ચક્કર ચક્કર ફરો છો પણ તેથી તમને ફેર આવે છે–ચક્કર આવે છે ? અને તમને ત્રાસ થાય છે ? આવા ચક્કરથી તમે ખરેખરા થાક્યા છો ? તમને કાંઇ કંટાળો આવ્યો છે ?

વળી આ સંસારમાં જરા વાર સુખ મળે, પાછો વિયોગ થાય, હેરાન હેરાન થઇ જાઓ, રડો, કકળો, મુંઝાઓ, છાતીના પાટીઆ ભીંસાઇ જાય એવા ત્રાસો થાય અને વળી જરા તમારી માનેલી સગવડ મળે એટલે એને તમે સુખ માનો છો; પણ જે સુખ પછવાડે દુઃખ હોય જ નહીં એવું અનંત સુખ તમારે પ્રાપ્ત કરવું છે કે અત્યારે જે મળે તેમાં મ્હાલવું છે અને

કારણ જે થાય તે જોયું જશે એમ ધારી વાત પડતી મૂકવી છે? તમારા જેવા સમજુની આ અક્ક્લમણુની દશા હોય? દોડીદોડીને પાછા પડો અને વળી પાછા ત્યાં જ આંટા મારો છો! તમારા જેવા વિદ્વાન, પાંચ માણસમાં પૂછવા લાયક માણસની આ દશા હોય? તમારે ખરું સુખ ખરેખર મેળવવું છે? છેડો કદી ન આવે અને સુખ, સુખ અને સુખ અનુભવો એ દશા પ્રાપ્ત કરવી છે?

જો તમને આ રખડપટ્ટી પર ખરેખર ખેદ આવ્યો હોય અને તમારા મનમાં સાચું સુખ હંમેશને માટે મળે એવી ઇચ્છા તીવ્ર સ્વરૂપે થઇ હોય તો હું તમને તેનો રસ્તો બતાવું. તમે ખરેખર આતુર હો તો મારી પાસે તેનો રસ્તો છે.

ગ્રંથકર્તા કહે છે કે મેં આ મારા શાંતસુધારસ ગ્રંથમાં શુભ ભાવનાઓનો રસ ઠાંસી-ઠાંસીને ભર્યો છે. એ તમે બરાબર સાંભળો. એમ કરશો એટલે તમારી જે ખેદ દૂર કરવાની અને અવિનાશી સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છે એ સફળ થશે. એ ભાવના કઈ કઇ છે અને તે ભાવવાનું પરિણામ શું આવશે તે આગળ આ પ્રસ્તાવનામાં જ ગ્રંથકર્તા કહેવાના છે.

અહીં મારો આ ગ્રંથ સાંભળો એમ કહેવાનો હેતુ જિજ્ઞાસા જાગૃત કરવાનો છે. મેં આ ગ્રથમાં શાંતસુધાનો રસ ઠાંસી-ઠાંસીને ભર્યો છે અને એ જેવો 'મેં જાણ્યો કે અનુભવ્યો તે તમારે માટે અહીં સંગ્રહી રાખ્યો છે.'

આ વાકયમા કોઇ જાતનુ અભિમાન નથી. જેવી ભાવના સિદ્ધર્ષિ ગણિને થઇ હતી કે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વિમળાલોક અંજન, તત્ત્વપ્રીતિકર પાણી અને પરમાન્ન ખૂબ આપવું,

કહેવાની બાર ભાવનાઓ તમે તમારા મનમાં ધારણ કરો જેમ ધનવાન માણસ પોતાના ગળામાં અમૂલ્ય મોતીની માળા ધારણ કરે છે તેમ આ ભાવનારૂપ મૌક્તિકમાળા તમારા મનોમંદિરમાં ધારણ કરો. હૃદય ઉપર ધારણ કરેલી મોતીની માળા અન્ય જોનારને સુંદર લાગે છે અને પહેરનારની નજરમાં આખો વખત રહે છે તેવી જ આ ભાવના–રત્નમાલિકાની સ્થિતિ છે. એ મનમાં ધારણ કરનારને અનંત સુખ આપે છે અને એના વાતાવરણમાં રહેનારને અદ્‌ભુત શાંતિ આપે છે. એટલા માટે એ ભાવનામાળા તમારા મનોમંદિરમાં ધારણ કરો.

એ ભાવનાઓ કેવી છે? એ 'શ્રુતપાવના' છે એમાંથી [illegible] ભાવો પ્રાપ્ત થાય છે. (૧) એ સાંભળવાથી કાનને પવિત્ર કરે તેવી છે. ઘણી હકીકત એવી હોય છે કે એ સાંભળતાં [illegible] આવે, દુઃખ થાય અને એવી વાત ન સાંભળી [illegible] સારું એવી વૃત્તિ થાય છે. આ ભાવનાઓ તો એવી [illegible] સાંભળતાં અતિશય આનંદ આપે છે.

[illegible] વાત જરૂર કરવા જેવી છે. એ સંબંધી વિશેષ [illegible] વિવેચનમાં થશે; કારણ કે એનું સ્થાન ત્યાં છે. [illegible] ભાવના તથા ધર્મધ્યાનને અનુસંધાન [illegible] અનિત્યાદિ બાર ભાવનાઓ બહુ સુંદર રીતે બનાવી [illegible] ભાવના પર આઠ અથવા નવ સુંદર શ્લોકો [illegible] લખ્યા છે અને તેથી પાઠ કરવામાં [illegible] હૃદયસ્પર્શી અને વિચાર કરે તો અંતઃ [illegible] તેવી છે. વિચાર ન કરે તો પણ કાનને [illegible] રચના છે. ત્યારપછી પ્રત્યેક ભાવના

પર એમણે એક એક અષ્ટક ગીત મૂક્યું છે. એ જો એના ચાલુ રાગમાં ગવાય તો કાનને ખરેખર અપૂર્વ આહ્લાદ આપે તેવો તેનો રાગ છે. એ સુંદર રીતે ગવાય છે અને તાલ સુરની કેળવણી વિનાની પણ ચાલુ દેશીમાં ગાઈ શકાય તેવી તેની રચના છે. આ હકીકત પર ચર્ચા તો ઘણી કરવાની છે, તે તેના સ્થાન પર થશે. અત્ર કહેવાની વાત એ છે કે એ વિદ્વાનોની ચર્ચા બાજુએ રાખતાં પણ આ ભાવનાઓ કાનને ખુબ મજા આપે તેવી છે, આનંદ આપે તેવી છે, પવિત્ર કરે તેવી છે.

એક વખત કોઈ દેશી રાગો જાણનાર પાસે તેના લય જાણી લઈ, તેમાં ગાવામાં આવે તો ખુબ મજા આપે તેવી છે. એ ગીતો અસલ ઉસ્તાદી રાગોમાં પણ ગવાય તેવા છે અને એના છંદો સાદા, સરલ અને ચાલુ હોવા ઉપરાંત એની રચના એવી સરસ છે કે એક બે વખત છંદોનું પુનરાવર્તન કરી ગયા પછી એ કાન સાથે અથડાયા જ કરશે, અંદર ગાન ઉત્પન્ન કરશે અને ભૂલવા પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ સ્મરણમાં ચોંટી જશે.

(૨) આનું નામ 'શ્રુતપાવન' કહેવાય. એમાં બીજો પણ ભાવ છે. એ શ્રુત એટલે સાંભળી હોય તો સાંભળનારને પવિત્ર કરે છે. કાન અને કાનનો ધણી એક જ છે, છતાં કાનને પવિત્ર કરવા એ જુદી વાત છે, સાંભળનારને પવિત્ર કરવો એ જુદી વાત છે, તે વિચાર કરવાથી સમજી શકાશે

(૩) શ્રુત એટલે જ્ઞાન તીર્થાધિરાજે કહેલું અને ગણધરોએ ગુંથેલું આખું અનુયોગનું શાસ્ત્ર. જૈન શાસ્ત્રમાં એને 'શ્રુત' જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એ શ્રુતજ્ઞાનથી આ બારે ભાવના પવિત્ર થયેલી છે ટૂંકામાં કહીએ તો એ કોઈએ પોતાની

કલ્પનાથી ઊભી કરેલી-જોડી કાઢેલી વાત નથી, પણ શ્રુતનો વિષય થયેલી છે અને સિદ્ધવસ્તુઓમાંથી સિદ્ધપુરુષદ્વારા સાંભળીને નોંધાઇ ચૂકેલી છે.

(૪) અથવા કોઇનું જ્ઞાન બરાબર ન હોય તો તેને બરાબર કરી આપનાર, તેનામાં વિવેક ઉત્પન્ન કરનાર અને તેના ઉપરચોટીઆ શ્રુતજ્ઞાનને યથાર્થ શુદ્ધ કરી પવિત્ર કરનાર હોઇ એ જાતે પરમ પવિત્ર છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો ફેર અહીં સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. આવા અનેક અર્થ નીકળી શકે એવો એ શબ્દ છે. ભાવ સમજાય તેવો છે.

આવી શ્રુતને પવિત્ર કરનારી બાર ભાવનાઓ મનમાં ધારણ કરો એમ લેખક મહાત્મા કહે છે. ઉપરના (ત્રીજા) શ્લોકમાં ભાવનાને સાંભળવાની સૂચના કરી, આ (ચોથા) શ્લોકમાં મનમાં ધારણ કરવાની વાત કરી. વાત એ છે કે માત્ર સાંભળવાથી લાભ તો થશે, પણ ખરો લાભ તો એને મનમાં ઊંડી ઉતારી, એને જીરવવાથી થાય તેમ છે. ભાવના જીરવાય કેમ? એની કળા પણ આ ગ્રંથ વાંચવાથી અને એમાં ઊંડા ઉતરવાથી સાંપડશે.

આવી ભાવનાઓને મનમાં ધારણ કરવાથી લાભ શો? અને એનું પરિણામ શું? એ વાત હવે લેખકશ્રી પોતે જ કહે છે.

આ સંસાર અરણ્ય જેનું વર્ણન પ્રથમ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે તેમાં અનેક જાળાંઝાંખરા વિગેરે છે, પરંતુ એમાં કલ્પવેલડીઓ પણ છે. એ શોધવી પડે તેમ છે, પણ શોધનારને જરૂર મળે તેમ છે. એ સમતાકલ્પવેલડી તો એવી છે કે એક વખત શોધ કરવાથી એ મળી જાય તો પછી તેની પાસેથી

સમતા-શમ-સંવેગ વિગેરે અનેક ફળો મળી શકે તેમ છે. કલ્પવૃક્ષનો એવો સ્વભાવ છે કે એ માગનારને માગ્યા ફળ આપે. સમતા લતા પાસેથી તો ચારિત્રરાજના પરિવારનાં અનેક ફળો મળે તેમ છે. એનાં ફળોનું વર્ણન **ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથાના** ( ) પ્રસ્તાવમાં વિસ્તારથી કર્યું છે. એ સમતાકલ્પવેલડીનાં ફળો પ્રાપ્ત કરવા માટે એ વેલડીને ઉગાડવી જોઇએ અને ઉગાડવા પહેલાં એને ઓળખવી જોઇએ.

એ સમતાલતામાં અસાધારણ શક્તિ છે. એ કહેવાય છે તો ઠંડી-શાંત, કારણ કે સમતાના વાતાવરણમાં શાંતિ હોય છે, પણ એની ગતિ અદ્ભુત છે. એને અંગ્રેજી ભાષામાં Driving power (વેગ-શક્તિ) કહે છે. એ વેગ, એ બળ, એ યદૃચ્છા જેને પ્રાપ્ત થાય એની આત્મિક પ્રગતિ ઘણી વધી જાય છે અને એ કર્મનો તો ચૂરો કરી નાખે છે. એ સમતાના પ્રતાપે પ્રાણી અરિહંત-અર્હંત થાય છે, એ કર્મરૂપ દુશ્મનોનો નાશ કરનાર-કાઢી નાખનાર બને છે અને એ શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરનાર થાય છે. આવી અદ્ભુત શક્તિ સમતાલતામાં છે અને તે સારી રીતે જાણીતી છે કોઇ ખરા યોગીની સન્મુખ જતાં એનો ખ્યાલ આવે છે, મહાત્મા પુરુષોમાં એનો સાક્ષાત્કાર દેખાય છે અને ઋષિમુનિઓમાં એનો પ્રભાવ એમના વર્તન અને વચનોથી જણાઈ આવે છે જ્યારે માન-અપમાન સરખા ગણવાની ટેવ પડે, જ્યારે પથ્થર અને સુવર્ણ ઉપર સમભાવ થાય, જ્યારે સ્તુતિ કે નિંદા ઉપર એક સરખી વૃત્તિ આવે, જ્યારે સગવડ-અગવડમા મનની એક સરખી વૃત્તિ ટકી રહે ત્યારે ખરી સમતા-શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એનું આબેહૂબ વર્ણન યોગીરાજ આનંદઘનજીએ શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં કર્યું

છે. એના પરિણામે કેવી મનોદશા થાય છે તે યોગશાસ્ત્રના પ્રણેતા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે વીતરાગસ્તોત્રમાં વર્ણવેલ છે.

આવી અદ્ભુત વીર્યવતી સુપ્રસિદ્ધ પરિણામ જમાવનારી સમતાલતા આ ભવ-કાનનમાં પ્રાપ્ય છે, પણ અત્યારે એનો યોગ મોહરાજાએ દબાવી દીધો છે-છુપાવી દીધો છે-દાટી દીધો છે. મોહ કષાય વિગેરે અનેક વિકારોને જન્મ આપે છે. એ વિકારોને પરિણામે પ્રાણી રાગ-દ્વેષમાં પડી જાય છે અને રાગ-દ્વેષ એ સાચી નિર્ણયશક્તિની આડે આવે છે. એટલે વાત એ થઇ કે અસાધારણ ફળો આપનાર અને સુપ્રસિદ્ધ મહિમા-વાળી સમતાલતા તમારા સંસાર અરણ્યમાં-ભવ કાનનમાં છે, પણ તે તમારામાં મોહના જોરથી ઉગતી નથી-જામતી નથી-વધતી નથી અને તે કેમ વધે ? એના મૂળમાં રાગ-દ્વેષ એવું ઝેર રેડે છે કે એનાં મૂળો બળી જાય છે અથવા અરધાંપરધાં જળી જાય છે. કોઇ લતાના મૂળ બળી જાય એટલે એનો પાયો જ નકામો થઇ જાય છે અને એ વધતી અટકી જાય છે.

જો તમારે આ સમતાલતાને ઉગાડવી હોય, જો તમારે એનાં ફળ ચાખવાં હોય, જો તમારે અત્યારની સર્વ ગુંચવણનો અંત હંમેશને માટે આણવો હોય તો મહાનુભાવો ! તમે આ કહેવાશે તે બાર ભાવનાઓ મનમાં બરાબર ભાવો, એને તમારા વિચારક્ષેત્રમાં બરાબર સ્થાન આપો અને એને વારંવાર જમાવો, વગર અટકયે જમાવો, એનો નિરંતર અભ્યાસ કરો અને એને મનોમંદિરમાં સ્થાન આપો. વાતનો સાર એ છે કે આ બાર ભાવનાઓ તમે નિરંતર ભાવો.

આ શ્લોકમાં બાર ભાવનાની વાત કરી છે એ વાત

વિચારવા જેવી છે. આ ગ્રંથની અસલ યોજના બાર ભાવના સંબંધી ઉલ્લેખ કરવાની હશે અને પછી ચાર ભાવના પછવાડે લખવાનો વિચાર થયો હશે એવું અનુમાન થાય છે–તે સંબંધી ઉપોદ્ઘાત જુઓ.

૫. એ સમતારત્ન પ્રાપ્ત કરવા જેવી તો ખરી, પણ જ્યાં ગામમાં પેસવાના જ વાંધા હોય ત્યાં એ કેમ બને! મોહરાજાએ એની શી સ્થિતિ કરી છે તે આપણે જોયું. હવે એનો અંકુર–એનું બીજારોપણ થવામાં ઘણા વાંધા છે તે બતાવે છે. બધી વાતનો સાર એ છે કે ગમે તેમ કરીને 'સમભાવ' પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ. આ જ ગ્રંથના લેખક ઉપાધ્યાય **શ્રી વિનયવિજયજી** ઉપાધ્યાય પુન્યપ્રકાશના સ્તવનમાં કહે છે કે:—

સમતા વિણ જે અનુસરે, પ્રાણી પુણ્ય કામ;
છાર ઉપર તે લીંપણું, ઝાંખર ચિત્રામ;
ધનધન તે દિન માહરો.

એમના સમકાલીન ઉપાધ્યાય **શ્રીમદ્ યશોવિજયજી** મહારાજ ક્રોધની સજ્ઝાયમાં કહે છે કે:—

" ઉપશમ સાર છે પ્રવચને, સુજસ વચન એ પ્રમાણો રે "

એ સમ અથવા શમ શું છે એનો ખુલાસો પણ શમાષ્ટકમાં શ્રીમદ્યશોવિજયજી આપે છે. તેઓ કહે છે કે:—

विकल्पविषयोत्तीर्णः, स्वभावालम्बनः सदा।
ज्ञानस्य परिपाको यः, स शमः परिकीर्तितः॥

“ વિકલ્પના વિરામથી ઉત્પન્ન થયેલ અને સ્વભાવના આનંદ-ધનને પ્રાપ્ત કરનાર જે જ્ઞાનનો પરિપાક તે શમ કહેવાય છે.”

મનઃશમ શમાભાવ વગર સર્વ ક્રિયા સત્કર્મો નકામી જાય છે; ક્યારા ઉપર લીંપણ જેવી થાય છે. શુદ્ધ કરેલી ન હોય તેવી ભીંત ઉપર ચિત્રામણ જેવી થાય છે, જો શમ છે તો પછી એમાં કોઈ જાતના વિકલ્પો થતા નથી. આત્મા પોતાના મૂળ સ્વભાવનું અવલંબન કરે છે. અનુગામીપણાનું-સર્વ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું એ ફળ છે અને આખા જૈનશાસનનો સાર છે. કોઈ પણ પ્રકારના વિકાર રહિત અને એક સરખા પરિણામ થાય તેને ‘ સમ ’ અથવા ‘ શમ ’ કહેવામાં આવે છે.

હવે મનનો વિચાર કરીએ તો સાંસારિક પ્રાણીઓના મનમાં આર્ત્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન ચાલ્યા કરે છે. ટૂંક શબ્દોમાં કહીએ તો તે બન્ને ધ્યાનો અપધ્યાન છે અને તે ચાર પ્રકારે વ્યક્ત થાય છે. આર્ત્તધ્યાનના ચાર પ્રકાર:—

૧. ગમે તેવી વહાલી ચીજોનો નાશ થાય તે પછી અથવા પહેલાં તેનું ચિંતવન-ઈષ્ટનાશ.

૨. ન ગમે તેવી વસ્તુ કે માણસોના સંયોગ-ભૂત કે ભાવીનાં ચિંતવન-ચિંતા-‘ અનિષ્ટસંયોગ ’.

૩. વ્યાધિ થઈ ગયો હોય તેની ચિંતા, દવા, વ્યાધિ થવાની કલ્પના, મરણ ભય-‘ રોગપ્રતિકાર ’.

૪. મારું શું થશે ? હું શેના ઉપર ગુજારો કરીશ ? દુઃખ આવશે તો શું થશે ? ‘ નિદાનકરણ ’-આગામીચિંતા.

રૌદ્રધ્યાનના ચાર પ્રકાર:—

૧. અન્ય જીવને મારી નાખવાના, દુઃખ દેવાના, કદર્થના કરવા–કરાવવાનાં વિચાર–**હિંસાનુબંધી.**

૨. જૂઠું બોલવું, છેતરપીંડી કરવી, ખોટો આરોપ મૂકવો વિગેરે વિચાર–**મૃષાનુબંધી.**

૩. પારકા ધન કે ચીજને ઉપાડવી, તેની રજા વગર લઇ લેવી, તેને લગતા મનમાં ઘાટ ઘડવા–**ચૌર્યાનુબંધી.**

૪. લોભને તાબે થઇ તૃષ્ણા વધારવી, પરિગ્રહ મેળવવાની આશા–તૃષ્ણાના વિચાર કરવા તે–**પરિગ્રહાનુબંધી.**

આ આર્ત્તરૌદ્ર ધ્યાનનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી જૈન દૃષ્ટિએ યોગમાં (પૃ. ૧૩૧માં) આપ્યું છે આવા આર્ત્તરૌદ્ર ધ્યાનના પરિણામો–વિચાર ઘટનાઓ–ચાલતી હોય તે ખરેખર અગ્નિ જેવી છે. એ ભાવનાશીલ વિવેકને–સદસદ્વિચારણારૂપ સુંદર મંદિરને મૂળમાંથી બાળી નાખે છે. જ્યાં આર્ત્તરૌદ્ર કે ધ્યાન એના કોઇ પણ આકારમા મનમા વર્તતું હોય ત્યાં ભાવનાશીલ વિવેકરૂપ સૌંદર્યનો નાશ થઇ જાય છે

જે મનમા આર્ત્ત–રૌદ્ર ધ્યાન એના એક પણ પ્રકારમાં વર્તતું હોય છે ત્યા વિવેકરૂપ વૃક્ષનો નાશ થાય છે

આ પ્રાણી વિષયમાં લોલુપ છે એને ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં બહુ આનંદ આવે છે એના અનંત ગુણવાળો આત્મા એટલો બધો વિભાવદશામા પડી ગયો છે કે એને સ્ત્રીસંગ કે સુંદર ભોજન, નવનવપદાર્થદર્શન કે સુંદર શ્રવણાદિકમા રાગ થાય છે, તેના એ મસ્ત થઇ જાય છે, તેમાં એ એકરૂપ થઇ જાય છે.

આવા વિભાવદશામાં લપટી ગયેલા આત્માના મનનો વિચાર કરીએ તો એ આર્ત્તરૌદ્ર ધ્યાનમાં પડી જઈ એના બળતા અગ્નિમાં ભાન ભૂલી જાય છે, એનો વિવેક નાશ પામે છે અને એ એમાં એટલો લુબ્ધ થઇ જાય છે કે એનામાં સમતા આવતી નથી. અરે! વાત ત્યાંસુધી થાય છે કે એનામાં સમભાવના અંકુરો પણ ફૂટતા નથી. જ્યાં મૂળીઆને અંકુરો પણ ન ફૂટે ત્યાં ઝાડ ઊગવાની તો વાત જ શી કરવી? અને નાનો છોડ ઊગવાની પણ આશા કેમ રહે?

કોઈ પણ સાદો દાખલો લઇએ. મનમાં કોઈ ઉપર વૈર થયું એટલે પછી શા શા વિચાર આવે? કેવા કારસ્થાનો સૂઝે? કેવી યોજનાઓ ઘડાય? કેટલા ગોટા વળે?

અથવા માન મેળવવાની આશા થઇ. પછી કેટલા દંભો કરવા પડે? કેવા દેખાવો કરવા પડે? કેટલા ઢાંકપીછોડા કરવા પડે? કેટલા ગોટા વાળવા પડે?

દુનિયાદારીનો એક દાખલો લઇએ. આત્માના વિભાવરમણની એક સ્થિતિ કલ્પીએ. પછી જુઓ તો એમાં ગુંચવણ, ગોટાળા, દંભ, ધમાલનો પાર નહિ રહે. વિષયમાં રમવાની લોલુપતા હોય અને મન વિકારથી ભરેલું હોય, વિવેક બળી ગયો હોય, પછી એમાં સમતા ક્યાંથી આવે? કેમ આવે? કયે રસ્તે આવે?

ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ સર્વ વાત વિદ્વાનોને પણ એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે. એ ગમે તેટલું ભણેલ હોય, એણે દ્રવ્યાનુયોગ કે ગણિતાનુયોગના ગ્રંથો વાંચ્યા હોય, એણે જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હોય, પણ જો તે વિષયમાં

આસક્ત હોય અને એના મનમાં કોઈ પણ મનોવિકાર હોય તો એનામાં સમભાવનો અંકુર પણ ફૂટવાનો નથી.

આ શમાંકુર ઉગાડવા માટે પ્રયત્ન કરવો, એની દિશા સમજાવવી—એ આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ છે. હવે એ શમાંકુર જગાડવા-ઉગાડવા માટે ભાવનાની જરૂર છે એ વાત તો ઉપર જણાવી દીધી છે. ભાવનાના ચાલુ અભ્યાસથી 'શમ' વધે, એ વાત આ પ્રસ્તાવનામાં કરવાની છે. એ ક્યારે થાય તે સંક્ષેપમાં હવે જણાવી, છેવટે આ ગ્રંથમાં કહેવાની ભાવનાનો નામ-નિર્દેશ કરશે. અહીં વાત એ કરી કે દુર્ધ્યાન કરનાર વિષયાસક્તના મનમાં અતિશય પ્રયત્ન હોવા છતાં સમભાવ મૂળીઆં પણ નાખતો નથી.

૬. ઉપરના શ્લોકમાં વિવેચનનામાં પડી રહેલી વાત કરી એથી ઊલટી રીતે જે જ્ઞાનીનો આશય વિવેકરૂપ અમૃતનો વરસાદ વર્ષાવનારો થઈ જાય છે તે પ્રાણીના સંબંધમાં લોકોત્તર સુખરૂપ ફળને આપનાર શમભાવનારૂપ કલ્પલતા દૂર રહેતી નથી. મતલબ એવા પ્રાણીને લોકોત્તર સુખ જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. બધી વાતનો આધાર અંદરના આશય ઉપર છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ સમાન ક્રિયા કરનારને ફળમાં ઘણો ફેર પડે છે. બે પ્રાણીઓ દૂધપાકપુરી ખાતા દેખાય છે. જોનારની નજરે એ બન્ને એક જ ક્રિયા કરે છે, છતાં એક મહામલિન કર્મ બાંધતો હોય છે અને બીજો કર્મનો નાશ કરતો હોય છે. એક આવી પડેલ વસ્તુ ખાતો હોય છે, પણ એ શરીરને ભાડું આપતો હોય છે અને બીજો અંદરથી રસ જમાવી, સ્વાદ કરી, ગૃદ્ધ થઈ, રાચીમાચીને ખાતો હોય છે.

એટલા માટે અંદરનો આશય શું વર્તે છે? મન ક્યાં છે? એ વાત પર ઘણો આધાર રહે છે.

જે પ્રાણીનો આશય જાગ્રત કરીને જ્ઞાનમાં નિપુણ હોય અને જ્ઞાને કરી અંદરના સૂક્ષ્મ ભાવો ઓળખનાર હોય, જેનામાં ચતુરાઈ આવી ગઈ હોય એવો પ્રાણી જો વિવેકામૃતના વરસાદરૂપ પ્રગતિનો આશ્રય કરે તો પછી એનાથી અસાધારણ લોકોત્તર પ્રશમસુખરૂપ ફળને આપનાર સદ્ભાવનારૂપ કલ્પલતા દૂર રહેતી નથી. મતલબ એને પ્રશમસુખ જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. આમાં ટૂંકામાં નીચે પ્રમાણે વાત કરી

૧. અંદરનો આશય જાગવો-સ્થિર થવો જોઈએ.

૨. એ આશયમાં જ્ઞાનમય નિપુણતા આવવી જોઈએ.

૩. એવો નિપુણ આત્મા વિવેકને વરવો જોઈએ.

૪. એવા વિવેકને વરેલા આત્માથી સદ્ભાવના દૂર જતી નથી

૫. પરિણામે લોકોત્તર પ્રશમસુખ એને જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે
આ ભાવાર્થ સમજાઈ જાય તેવો છે.

આ શ્લોકનો ભાવ બીજી રીતે પણ બેસે તેમ છે. સદ્ભાવના સુરલતા હોય તો જે પ્રાણીનો આશય વિવેકામૃતના વરસાદરૂપ રમણીય પ્રગતિનો આશ્રય લે છે તેને લોકોત્તર પ્રશમસુખની ફળપ્રાપ્તિ દૂર નથી, એને એવાં ફળની પ્રાપ્તિ તુરત થાય છે. આ અર્થ સમીચીન જણાય છે. ભાવનાથી વિવેક લાવવાનો જે ક્રમ આપણે સમજ્યા છીએ તે પ્રમાણે આ અર્થ ઠીક લાગે છે. એ પ્રમાણે અર્થ કરીએ તો નીચેનો ભાવ બેસે

૧ સદ્‌ભાવના હોય, ૨ શુદ્ધ આશય અતિશય જ્ઞાનથી વધેલો હોય, ૩ એવો પ્રાણી વિવેકામૃતનો આશ્રય કરે તો, ૪ એને પ્રશમસુખની પ્રાપ્તિ દૂર નથી.

વાતનો સાર એ છે કે પ્રશમ સુખ લોકોત્તર છે, પૂર્વ-અનનુભૂત છે અને આત્મિક પ્રગતિ વધારી દેનાર છે. એ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો આપણો આશય છે. એ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે એવો નિર્ણય છે. એ નિર્ણય શ્રુતજ્ઞાનના અભ્યાસ ઉપર રચાયેલો છે જ્ઞાન અને વિચારણા ઉપર રચાયેલા નિર્ણયો બરાબર ટકી શકે છે એવા સુદર મનમાં વિવેક પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોય છે એટલે સાચું ખોટું શું છે? તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે આવી સ્થિતિમાં અસાધારણ વીર્યવાન લોકોત્તર પ્રશમસુખ પ્રાપ્ત થાય અને થયા પછી ટકી રહે એ તદ્દન સમજી શકાય તેવી વાત છે.

વિષયલોલુપી પ્રાણીમાં સમભાવના અંકુરો ઊગતા-જામતા નથી, જ્યારે ભાવનાશાળી જ્ઞાની-વિવેકી પ્રાણીમાં પ્રશમ રસ જામી જાય છે આ રીતે પાંચમા અને છઠ્ઠા શ્લોકમાં બન્ને વાત કરી દીધી. શમનો અકુરો ઊગે નહિ તો પ્રશમ ફળોના ઢગલા ક્યાંથી થાય ?

૭-૮ સદ્‌ભાવનાનુ સ્થાન શુ છે અને તે પ્રાપ્ત કરવાનું ફળ શુ થાય તે બતાવ્યુ. હવે આ ગ્રંથમાં આપવાની બાર ભાવનાનો નિર્દેશ કરે છે અહીં પણ બાર ભાવનાનાં નામ આપશે તે વાત સૂચક છે એ ચર્ચા આપણે ઉપોદ્‌ઘાતમાં કરશુ આ બન્ને શ્લોકોમાં બાર ભાવનાનાં નામો આપ્યાં છે. આ સસારની રખડપટ્ટીમાં તુ છૂટી જા તે માટે નીચેની બાર ભાવનાઓ બાર આત્માની સાથે લાગેલાં કર્મોથી અને તેથી

થતાં બંધનોથી કંટાળો ઉત્પન્ન થયો હોય તો આ સર્વ વિચારણાઓ કર. અતિ સંક્ષેપમાં તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. તારો સંબંધ, તારા સગાંઓ, તારી ચીજો નિત્ય તારી પાસે રહેવાની નથી, તારું શરીર પણ હંમેશનું તારું નથી.—'અનિત્ય'

૨. તને વ્યાધિ થાય તો પીડામાં કોઈ ભાગ પડાવે તેમ નથી, દુઃખમાં કોઈ ટેકો આપી શકે તેમ નથી, જરાવસ્થાને કે મરણને રોકી શકે તેમ નથી. તારે તારો જ આધાર છે.—'અશરણ'

૩. આખા સંસારમાં કર્મરાજા જે નાટક કરાવી રહ્યા છે અને આખો આ ભવપ્રપંચ ચાલી રહ્યો છે તેની વિવેકપર્વત પર ઊભા રહી વિચારણા કરવી તે.—'સંસાર'

૪. આ પ્રાણી—એનો આત્મા એકલો જ છે, એનું કોઈ નથી, એ કોઈનો નથી, એ એનો પોતાનો માલેક છે.—'એકત્વ'

૫. આપણો આત્મા સર્વથી અન્ય છે—ભિન્ન છે, એનું કોઈ સગું નથી, એનું શરીર પણ એનાથી અન્ય છે. આ સ્વ-પરભાવવિચારણા.—'અન્યત્વ'

૬. માંસ, રુધિર, મેદ, હાડકાં, લોહી અને ચામડીનું બનેલું આ શરીર અપવિત્રતાની પોટલી છે, એના ઉપર મોહ કરવા જેવું નથી, એનો ખરો ઉપયોગ કરી લેવા જેવું છે.—'અશૌચ'

૭. જીવ મિથ્યાત્વથી, અવ્રતીપણાથી, કષાયોથી અને મન-વચન-કાયાના યોગથી કર્મો બાંધે છે, ભારે થાય છે અને સંસારમાં રખડે છે.—'આશ્રવ'

૮. ક્ષમાદિ દશ યતિધર્મો, આઠ પ્રવચન માતા, બાર ભાવનાઓ,

બારીક પરીષહો વિગેરે દ્વારા આવતાં કર્મોને રોકી શકાય છે એ વિચારણા–' સંવર '

૯. વૃત્તિ પર અંકુશ, અનશનાદિ બાહ્ય તપસ્યા તથા વિનય, વૈયાવચ્ચ આદિ આંતર તપસ્યાથી લાગેલાં કર્મોની મુક્તિ વગરભોગવ્યે શક્ય છે તે વિચારણા–' નિર્જરા '

૧૦ આત્માનું સ્વરૂપ, કર્મસ્વરૂપ, બન્નેનો સંબંધ, મુક્તિમાર્ગ, તેના ઉપાય અને તેનું ઉપાદેયપણું ધર્મમાં બતાવ્યું છે તેની પુષ્ટિરૂપ વિચારણા–' ધર્મસુખ્યાતતા '

૧૧ લોકાકાશનું સ્વરૂપ, લોકનું સ્વરૂપ, તેમાં થતાં આત્માનાં જન્મ-મરણની સ્થિતિ અને એના રખડપાટાનાં સ્થાનોની વિચારણા–' લોકપદ્ધતિ '

૧૨. સાચા માર્ગની ઓળખાણ, પ્રાપ્તિ અને સંરક્ષણ મુશ્કેલ છે, પણ એ રત્નત્રયીની પ્રાપ્તિ કરવી એ ખાસ કર્ત્તવ્ય છે એની વિચારણા–' બોધિદુર્લભ '

આ બાર ભાવના આ ગ્રંથમાં કહેવાની છે.

આપણો ક્રમ નીચે પ્રમાણે રાખશું.

પ્રત્યેક ભાવનાને પ્રકરણ કહેવામાં આવશે. એટલે બાર ભાવનાનાં બાર પ્રકરણ અને મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાનાં ચાર પ્રકરણ એમ સોળ પ્રકરણ થશે.

પ્રથમ પ્રકરણ

પરિચય :: અનિત્ય ભાવના

पुष्पिताग्रा

वपुरवपुरिदं विदभ्रलीलापरिचितमप्यतिभङ्गुरं नराणाम् ।
तदतिभिदुरयौवनाविनीतं भवति कथं विदुषां महोदयाय ॥ क १ ॥

शार्दूलविक्रीडितम्

आयुर्वायुतरत्तरङ्गतरलं लग्नापदः सम्पदः,
सर्वेऽपीन्द्रियगोचराश्च चटुलाः सन्ध्याभ्ररागादिवत् ।
मित्रस्त्रीस्वजनादिसङ्गमसुखं स्वप्नेन्द्रजालोपमं,
तत्किं वस्तु भवे भवेदिह मुदामालम्बनं यत्सताम् ॥ ख २ ॥

प्रातर्भ्रातरिहावदातरुचयो ये चेतनाचेतना,
दृष्टा विश्वमनःप्रमोदविधुरा भावाः स्वतः सुन्दराः ।
तांस्तत्रैव दिने विपाकविरसाद्धा नश्यतः पश्यत-
श्चेतः प्रेतहतं जहाति न भवप्रेमानुबन्धं मम ॥ ग ३ ॥

---

૧. वित् એટલે વિદ્વાન્, જાણકાર. भिदुर એટલે વજ્ર. अतिभिदुरयौवनातीतं Insolent by highly impulsive youth.

૨. चटुलः ચંચળ.

૩. विधुराः એટલે વ્યાપ્ત. अवदातरुचयः સુવિશુદ્ધ પ્રકાશવાળા—તેજવાળા. विपाक પરિપાકદશા, અંતિમ સ્થિતિ, પકવદશા. प्रेत યમ, નરક. प्रेतहत એટલે જેનો વિવેક નાશ પામી ગયો છે એવું. જેને યમ હણે તેની એવી જ દશા થાય છે.

૧. ભાઇ ! આ શરીર આકાશની લીલાનો પરિચય* કરાવનાર હોઈ ખરી રીતે શરીર જ નથી અને વળી મનુષ્યોના સંબંધમાં એનો એક ક્ષણવાર પણ ભરોસો ન કરી શકાય તેવું છે. વળી એ શરીર ભારે આકરા યૌવનથી છકી ગયેલું છે. આવું શરીર સમજુ વિદ્વાન માણસના મહોદયને માટે કઇ રીતે થઇ શકે ?

૨. (પ્રાણીનું) આયુષ્ય પવનના ઊંચાંનીચાં થતાં મોજાં જેવું ચંચળ છે; સર્વ પ્રકારની સંપત્તિઓની સાથે આપદાઓ વળગી રહેલી છે; પાંચે ઇંદ્રિયનો વિષય થઇ શકે તેવા સર્વે પદાર્થો સવારસાંજની સંધ્યાના રંગોની પેઠે ક્ષણવારમાં આવે ત્યાં તો ઊડી જનારા–ચંચળ છે; મિત્રો, પત્ની અને સગાંસંબંધીઓનો મેળો સ્વપ્નાની સાથે અથવા ઇંદ્રજાળની સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે આ પ્રમાણે છે ત્યારે આ સંસારમાં કઇ વસ્તુ સજ્જન પ્રાણીને–સંત પુરુષને ટેકો આપનારી અથવા ટેકો લેવા લાયક છે ?

૩. ભાઇ ! આ સંસારમાં અત્યંત પવિત્ર રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર સ્થાવર અથવા જંગમ ભાવો, જાતે સુંદર હોઇને, સવારના પહોરમાં આખી દુનિયાને મનમાં આનંદ કરાવનારા હોય છે તે જ ભાવો પરિપાકદશા પામતાં વિરસ થઇ જઇને તે જ દિવસે (દિવસને અંતે–સાંજે) નાશ પામતાં–ખલાસ થઇ જતાં દેખાય છે; છતાં પ્રેતથી હણાયલું આ મારું મન સંસારના પ્રેમની ગાંઠને છોડતું નથી !

* પરિચય કરાવનાર એટલે એને યાદ કરાવનાર, એની રીતે વર્તનાર, એના જેવું. જેવા વાદળાં અનેકરૂપ તેવું આ શરીર.

गेयाष्टक

(अनित्य भावना)

मूढ मुह्यसि मुधा मूढ मुह्यसि मुधा,
विभवमनुचिन्त्य हृदि सपरिवारम् ।
कुशशिरसि नीरमिव गलदनिलकम्पितं,
विनय जानीहि जीवितमसारं ॥ मूढ० ॥ ध्रुवपद ॥

पश्य भङ्गुरमिदं विषयसुखसौहृदं,
पश्यतामेव नश्यति सहासं ।
एतदनुहरति संसाररूपं रया–
ज्ज्वलज्जलदबालिकारुचिविलासं ॥ मूढ० ॥ १ ॥

हन्त हतयौवनं पुच्छमिव शौवनं,
कुटिलमति तदपि लघुदृष्टनष्टम् ।
तेन बत परवशा परवशा हतधियः,
कटुकमिह किं न कलयन्ति कष्टम् ? ॥ मूढ० ॥ २ ॥

यदपि पिण्याकतामङ्गमिदमुपगतं,
भुवनदुर्जयजरापीतसारम् ।
तदपि गतलज्जमुज्झति मनो नाङ्गिनां
वितथमतिकुथितमन्मथविकारम् ॥ मूढ० ॥ ३ ।

ગેયાષ્ટકનો અર્થ : અનિત્યભાવના

આ ગેય વિભાગ ' નાર રો નાર પ્રભુ મુજ વિનતી અવધારો ' એ લયમાં બરાબર ગાઈ શકાય છે. એનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

ધ્રુવપદ:–મૂઢ ચેતન ! તારાં (સ્ત્રી, પુત્ર, સગાસંબંધી) પરિવારનો અને તારી દોલત મોટાઈ આદિ વૈભવનો વારંવાર વિચાર કરીને તું ફોકટ મુંઝાયા કરે છે. અરે મૂઢ ! તું ખરેખર ફોકટ ફિકર-ચિંતા કરે છે ! અરે વિનય ! પવનથી ફરફરાટ હાલતાં દર્ભ (ઘાસ)ની અણી પર રહેલાં પાણીનાં ટીપાં જેવા (અસ્થિર) તારા જીવતરને તું અસાર જાણ.

૧. તું જો ! ઇંદ્રિયજન્ય વિષયસુખની સાથે તારે જે દોસ્તી-સંબંધ છે તે તો ક્ષણવિનાશી છે અને જોતજોતામાં હાથ-તાળી દઈને નાસી જાય તેવો છે, અને આ સંસારનાં સ્વરૂપો છે તે તો ઝબકારા મારતી વીજળીના ચમકારનો બરોબર ખ્યાલ આપે છે–ચમકારાના વેગને અનુસરે છે.

૨. અરે ભાઈ ! આ જોબન(જુવાની) છે તે તો ખરેખર કૂતરાની પુછડી જેવું (વાંકું) છે અને તેવું છતાં વળી જોતજોતામાં ખલાસ થઈ જાય તેવું છે. એવા જોબનીઆને જે પરવશ પડ્યા તે ખરેખર પારકાને આધીન પડી જઈ મંદ બુદ્ધિવાળા થઈ જાય છે. (એવા પ્રાણીઓ) કયા કયા દુઃખનાં ફળ ન પામે !

૩. ઘડપણ (જરા) જે ત્રણ ભુવનમાં ન જીતી શકાય–વશ ન કરી શકાય તેવું છે તે શરીરનું સારસાર પી જાય છે અને તેથી આ શરીર તદ્દન રસ વિનાના ખોળ જેવું થઈ જાય છે, તો પણ લાજ–શરમ વગરનું પ્રાણીનું મન અડવા કે સુંઘવા ન ગમે એવા કામદેવના ચાળા ચસકાને–એના વિકારોને છોડતું નથી !

सुखमनुत्तरसुरावधि यदतिमेदुरं,
कालतस्तदपि कलयति विरामम् ।
कतरदितरत्तदा वस्तु सांसारिकं,
स्थिरतरं भवति चिन्तय निकामम्　|| मूढ० || ४

यैः समं क्रीडिता ये च भृशमीडिता,
यैः समाकृष्महि प्रीतिवादम् ।
तान् जनान् वीक्ष्य बत भस्मभूयं गतान्,
निर्विशङ्काः स्म इति धिक् प्रमादम्　|| मूढ० || ५

असकृदुन्मिष्य निमिषन्ति सिन्धूर्मिव-
च्चेतनाचेतनाः सर्वभावाः ।
इन्द्रजालोपमाः स्वजनजनसङ्गमा-
स्तेषु रज्यन्ति मूढस्वभावाः　|| मूढ० || ६ ||

कवलयन्नविरतं जङ्गमाजङ्गमं,
जगदहो नैव तृप्यति कृतान्तः ।
मुखगतान् खादतस्तस्य करतलगतै-
र्न कथमुपलप्स्यसेऽस्माभिरन्तः　|| मूढ० || ७ ||

नित्यमेकं चिदानन्दमयमात्मनो,
रूपमभिरूप्य सुखमनुभवेयम् ।
प्रशमरसनवसुधापानविनयोत्सवो,
भवतु सततं सतामिह भवेऽयम्　|| मूढ० || ८ ||

૪. અનુત્તર વિમાનમાં વસનારા દેવ સુધીનું સુખ સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય, તે પણ સમય પૂરો થાય-કાળ પ્રાપ્ત થાય-આયુ પૂર્ણ થાય ત્યારે પૂર્ણ વિરામ પામે છે, તેથી ભાઇ! તું ખૂબ વિચાર કરીને જો કે આ સંસારમાં રહેલી કઇ વસ્તુ એવી વધારે સ્થિર છે? અથવા હોઇ શકે?

૫. જેની સાથે આપણે રમ્યા-ખેલ્યા, જેની આપણે સારી રીતે પૂજા-સેવા કરી, જેની સાથે આપણે વિનોદ-વાર્તાઓ કરી તેવા તેવા માણસોને રાખમાં રગદોળાતાં આપણે નજરે જોયા અને છતાં આપણને જાણે કાંઇ થવાનું નથી એમ ધારી નિશ્ચિન્ત થઇને (છાતી કાઢીને) ઊભા રહીએ છીએ! આવા પ્રમાદને-આવી મોટી ભૂલને ધિક્કાર છે!

૬. (આ દુનિયામા) ચેતન અને અચેતન સર્વ ભાવો સમુદ્રમાં આવતાં મોજાઓની પેઠે એક વાર ઊઠે છે-જામે છે અને પાછા તુરત જ શમી જાય છે. (અહીં) સગાસંબંધી અને ધનનો સંબંધ ઇદ્રજાળ જેવો છે. જે પ્રાણીઓ તદ્દન મૂઢ-મૂર્ખ હોય તે જ એમાં રાચીમાચી જાય છે.

૭. ત્રસ અને સ્થાવર જીવોથી ભરેલા આખા જગતને જમરાજા એક ક્ષણ પણ અટક્યા વગર આખો વખત ગળી જતો જાય છે (ખાઇ જાય છે-કોળીઆ કરી જાય છે), પણ કદી ધરાતો નથી એ કાળ પોતાના મુખમાં આવ્યા તેને હોઇયાં કરી જાય છે ત્યારે તેની મૂઠીમા રહેલા આપણો અંત (છેડો) કેમ નહિ આવે?

૮. આત્માનું ચિદાનંદમય રૂપ જોઇને તું એકલા નિત્યસુખનો અનુભવ કર, આ સસારમા અહીં પ્રશમરસરૂપ તાજા અમૃતરસનુ પાન કરવારૂપ ઉત્સવ સતપુરુષોને વારંવાર હો.

નોટ:—

(ધ્રુવપદ) गहन् એટલે ઊંડું, [illegible].

अनिलकम्पितं પવને કંપાવેલું. [illegible]

છેડા પર પાણીનું ટીપું છે તેને [illegible] નથી!

विनय [illegible]

વિનય એટલે [illegible].

૧. सौहृदं મિત્રભાવ. મૈત્રી. દોસ્તી. विस्रम्भ [illegible] Frank.

[illegible] એટલી વારમાં. [illegible].

संसारकूपं [illegible]. स्यात् [illegible].

जलबुद्बुदिका પાણીની [illegible]. नहि એટલે [illegible].

૨. हतयौवनं એટલે [illegible]. लघु એટલે [illegible].

कलयन्तिના બે અર્થ છે. [illegible].

૩. पिण्याक ખોળ. [illegible]—તલમાંથી તેલ કાઢ્યા પછીને [illegible]—ઢોરને ખાવાનો ખોળ.

सार સત્ત્વ. જરા કેવી રીતે શરીરનું સત્ત્વ [illegible] છે તે સમજવાની જરૂર નથી.

वितथ ઊલટાને સુલટું બતાવે, સુલટાને ઊલટું બતાવે એવું.

कुथित થુંકવું પણ ન ગમે તેવું, ગાઢ ઉપજાવે તેવું.

૪. अनुत्तर પાંચ અનુત્તર વિમાની દેવોમાં પણ છેલ્લા અનુત્તર વિમાનના દેવો. એનું તેત્રીશ સાગરોપમનું આયુષ્ય હોય છે અને કલ્પી ન શકાય તેવું ઊંચામાં ઉંચું સુખ હોય છે. પલંગ પર પોઢવાનું અને જ્ઞાનાનંદમાં મસ્ત રહેવાનું.

काल એટલે છેડો. મરણ. विराम એટલે પૂર્ણવિરામ. અલ્પ કે અર્ધ નહિ.

निकामम् ખૂબ. સારી રીતે. અત્યંત.

૫. ईडिताः પૂજિત. પૂજા સેવા કરેલ. प्रीतिवाद ઠોળ. મશ્કરી. ચાળાચસકા.

भस्मभूयं સ્મશાનમાં રાખોડી થયા. निर्विशंका નફ્ફટ. ચિંતા વગરના.

૬. असकृत् અનેક વાર. વારંવાર.

પરિચય

અનિત્ય ભાવના—

(ક્ર.૧) પ્રથમ આપણે લેખકમહાશયનો આશય વિચારી જઈએ. આ પ્રાણીને સર્વથી વધારે પ્રેમ અને પરિચય પોતાના શરીર સાથે છે. આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરીને જ આપણે ચાલીએ છીએ. જ્ઞેય અને જ્ઞાતા એક હોઈ શકતા નથી, આ શરીર છે એમ જાણનાર કોઈ અન્ય વસ્તુ છે અને તે આત્મા છે. એના અસલ સ્વરૂપે આત્મા જ્ઞાનવાન છે, વિદ્વાન છે અને તેથી આ પ્રાણીને સમજુ-વિદ્વાન તરીકે ઉદ્દેશીને લેખકમહાત્મા કહે છે કે:—

ભાઈ ! તું તારા શરીર ઉપર ખૂબ મોહી રહ્યો છે અને એને જરા અગવડ પડતાં ગાંડોઘેલો થઈ જાય છે અને દોડા-દોડ કરવા મંડી પડે છે કે બીજાને દોડાદોડ કરાવે છે; તે શરીરને ખરી રીતે જોઈશ તો તને લાગશે કે એ શરીર જ તારું નથી, તો તું કોને માટે આ સર્વ દોડાદોડી કરી રહ્યો છે ? જરા જો ! એ શરીર તો આકાશમાં ચઢી આવેલાં વાદળાંની જેવી રમત કરનારું છે.

તેં કદી વાદળાંનો અભ્યાસ કર્યો છે ? એને વા(પવન)નું દળ કહેવામાં આવે છે. એક નાનું વાદળું ચોમાસામાં આવે

---

૭. जंगमाजंगमं જંગમ એટલે ત્રસ જીવો. બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ ઇન્દ્રિય-વાળા અને અજંગમ એટલે સ્થાવર જીવો—એકેન્દ્રિય : પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ कचकचयन् કોળીઓ કરી જનો करतल હથેળી.

૮ नित्यं એ સુખનું વિશેષણ છે. चिदानंदमय વિશેષાર્થ જુઓ. चिनय લઇ આવવું પ્રાર્થના ઉત્સવમાં નવનું જરૂર હોય છે. इह અહીં આ પ્રથમાં આ વિચારણામાં.

અને પવન સખ્ત આવે તો કાં તો તે વરસી પડે અને કાં તો માઈલના માઇલ ચાલ્યું જાય. એનું કાંઇ ઠેકાણું જ નહિ. એના પર હિસાબ ગણી સટ્ટો કરનારા પણ પાયમાલ થઈ ગયા છે. એનું કાંઇ ઠેકાણું જ નહિ. વાતવાતમાં વાદળાં ચઢી આવે અને જોતજોતામાં ચાલ્યાં જાય. લોકોક્તિમાં પણ કહેવાય છે કેઃ—

આભ ગાભ ને વર્ષા તારા, સ્ત્રીચરિત્ર ને રોતાં બાળાં;
તેની જેહ પરીક્ષા કરે, સહદેવ જોશી પાણી ભરે.

એટલે એ વાદળાંનું કાંઇ ઠેકાણું નહિ. એવાં વાદળાંની લીલા બતાવનાર અને એનો ખરો પરિચય આપનાર આ શરીર છે. એ શરીરનું કાંઈ ઠેકાણું નહિ, ધોરણ નહિ, એની ચોકસાઈ નહીં તેથી એના ઉપર આધાર રખાય નહિ.

અથવા સારી રીતે પોષણ કરેલું એ શરીર કોઈ પણ વખતે વાદળાંની પેઠે વીખરાઇ જનાર છે, વરસ્યા વિના પણ ખલાસ થનાર છે. એના તે ભરોસા હોય ? એના ઉપર ગણત્રી કરાય ?

વળી એ શરીર એટલું બધું ઠેકાણા વગરનું છે અને સાથે એ ક્ષણભંગુર પણ છે. એનો નાશ ગમે તે પળે થઈ જાય, એ અટકી પડે અને પછી તને એકલો કરી મૂકી ચાલ્યું જાય!

વળી તું વિચાર કર. એ શરીર યૌવનના જોરથી ઉદ્ધત થયેલું છે. માતેલા સાંઢ કે મદઝરતા ગાંડા હાથીનો ભરોસો શો ? જુવાની માણસને ગદ્ધાપચીશીમાં નાખે છે ત્યારે ભાન, વિવેક, વિચાર, સૌજન્ય, લાજમર્યાદા કે સભ્યતા ભૂલાવી દે છે. જુવાનીના જોરમાં—કામદેવના સાન્નિધ્યમાં પ્રાણી કેવાં કેવાં કામો-ચાળાઓ કરે છે તે તારે નવું જાણવાનું નથી. કોઇ પણ નવલ લે, એટલે તને જણાઇ આવશે. આવા શરીરને ભરોસે કેમ

રહેવાય ? એ વાદળાની લીલા દર્શાવનાર ક્ષણભંગુર છે અને ચાલે તેટલો વખત જુવાનીના ચસકામાં નાથ વગરના બળદ જેવું અવ્યવસ્થિત છે.

સમજુ માણસને એ શરીર લાભકર્ત્તા કેમ નીવડે ? પ્રગતિ કરનાર કેમ થઇ શકે ? એને આત્મવિકાસ કરનાર કેમ બનાવી શકાય ? એ વાત શોધી કાઢવી એમાં આ જીવનયાત્રાનું સાફલ્ય છે. શરીર વસ્તુતઃ શરીર જ નથી, તારું રહેવાનું નથી, છે પણ નહિ અને જુવાનીની પેઠે અવિનીત છે. એમાંથી સાર કેમ કઢાય ? કાઢવાનો રસ્તો શોધી કાઢે તેનો અવતાર ધન્ય છે. બાકી એવા વાદળીઆ રંગ જેવા અવિનીતને આશરે પડી સગડ્યા કરે, એને પંપાળ્યા કરે—તે ગમે તે હોય, પણ એને વિદ્વાન કે સમજુનું ઉપનામ તો ન જ ઘટે.

તને સર્વથી વધારે વહાલા શરીરની વાત થઇ. હવે તું જરા આગળ ચાલ.

(ગ ૨) પ્રાણીનું જીવન પવનના અસ્થિર તરંગ જેવું ચંચળ છે કાળનો ઝપાટો ક્યારે આવશે ? કેટલો ટકશે અને ક્યારે ઉપડી જશે ? એ કાંઇ કહી શકાય નહિ. આયુષ્યની દોરી તૂટતા વાર લાગતી નથી અત્યારે છીએ, કાલે સવારે શું થશે તે કાંઇ કહેવાતુ નથી न जाने जानकीनाथ । प्रभाते किं भविष्यति ? એક આખી રાતમાં તો કંઇક ચાલ્યા ગયા હસતા-રમતાંને 'હાર્ટફેલ' થઇ જતા જોયા.

સંપત્તિની સાથે વિપત્તિઓ વળગેલી જ છે આપણે તો દોડાદોડીના જમાનાના છીએ જેની મોટરો દોડતી જોઇ એને

[illegible]

[illegible] તેમાં રાજ્ય મળ્યું. [illegible], [illegible] આકાશ! [illegible] [illegible] નગારાં વાગ્યાં, [illegible] આકાશ! વીજળીનો ચમકારો થયો, ઝગઝગાટ થયો અને પછી અંધારું ઘોર! મૃગતૃષ્ણાના ઝાંઝવા પાછળ દોડ્યા, [illegible] જેવું તો વાતમાં કાંઈ માલ નહિ! ઇંદ્રિયના વિષયોની આ પણ સ્થિતિ છે. 'ચાર દહાડાનું ચાંદરડું અને ઘોર અંધારી રાત' એ લોકોક્તિવાળી વાત છે.

પ્રિય મિત્ર, વહાલી સ્ત્રી, સગાંસંબંધીઓ વિગેરે સાથેનો મેળાપ પણ સ્વપ્ન સરખો છે, ટૂંકો છે, થોડા વખતનો છે

અને ખસી જનારો છે. એ પણ ઇંદ્રજાળની કલ્પનાથી બનાવેલા નગર જેવા છે.

જ્યારે આ સંસારમાં આયુષ્ય ઘણું ચંચળ છે, સંપત્તિ સાથે આપત્તિ વળગેલી છે, ઇંદ્રિયના વિષયો ચપળ છે અને વહાલાનું મિલનસુખ સ્વપ્ન જેવું છે, ત્યારે સમજુ માણસને આમાં આનંદ ક્યાં માનવો ? આનંદ માટે આપણે મહેનત કરી ધન મેળવીએ, પણ ત્યાં તો આપત્તિઓ સાથે જ આવે. છોકરાં કે સ્ત્રી વાસ્તે ઘર વસાવીએ ત્યાં તો એ કે આપણે ચાલ્યા જઇએ અને છેવટે આ જીવન પણ ઠેકાણા વગરનું અને ગમે ત્યારે રખડાવી પાડે એવું ! ત્યારે આ સ્થિતિમાં આનંદ ક્યાંથી મેળવવો ? આનંદ લેવા કોની પાસે જવું ? એને ક્યાં શોધવો ?

સુખ ક્યાં છે ? તેની શોધમાં આપણે નીકળ્યા છીએ, સુખી થવું એ આપણી મનઃકામના છે, પણ જેનાથી, જેની ખાતર, જેના વડે અને જમાંથી સુખ મેળવવા માગીએ છીએ ત્યાં તો દુઃખનો પાર નથી, આનંદનુ નામ નથી, સગવડનું ઠેકાણું નથી; ત્યારે આ સર્વ થોડા વખત રહેનારા પદાર્થો અને સબધ ઉપર આનદ માટે આધાર રખાય ? આ સંસારમાં કઇ વસ્તુ એવી છે કે જેમાંથી અથવા જે દ્વારા પ્રાણી આનંદ મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરે ?

શરીરની વાત કરી, આસક્તિક પદાર્થો અને સંબધોની વાત કરી હવે સ્થૂળ ભાવોની વાત કરી તેનુ અલ્પસ્થાયિત્વ વિચારીએ.

(ગ ૩) સવારે જે કમળ આનદ આપે છે તે સાંજે બીડાઇ જતા આનદ નથી આપતું યુવાન બળદ દોડતો હોય ત્યારે આનદ આપે છે પરન્તુ તે ઘરડો થઇ જાય ત્યારે પાંજરાપોળ

મૂકવા યોગ્ય થાય છે. સંપત્તિવાન-ધનવાન જે પુરુષને મળવામાં કે તેની ઓળખાણ આપવામાં આનંદ કે માન ગનાય તેની સંપત્તિ જતાં તેના સામું જોવું ગમતું નથી. નવી ખરીદેલી મોટરની સ્પીડની વાતો કરતાં મલકાનાર બેત્રણ વરસે એમાં કચડ કચડ થતું સાંભળે છે ત્યારે એને બદલવાનો વિચાર કરે છે અથવા સ્ક્રેપ (કચરા)ને ભાવે વેચી નાખે છે. યુવાનીનો રંગ ઊતરી ગયેલ સ્ત્રી સામું જોવું ગમતું નથી. આ સર્વ દરરોજના અનુભવના વિષયો છે. પ્રભાત અને તે જ દિવસ અહીં અલંકારિક ભાષામાં સમજવાના છે. આજે-કાલે, સવારે-સાંજે, ઓણુ-પોર : એવા અર્થમાં એનો ઉપયોગ છે તે સુગ્રાહ્ય છે.

ચેતન પદાર્થોમાં સ્ત્રી, પુરુષ, અશ્વ વિગેરે સમજવાં. અચેતન પદાર્થો તે મોટરગાડી, વસ્ત્ર, અલંકાર સમજવાં. આ ચેતન-અચેતન સ્થાવર-જંગમ પદાર્થો એક વખત અત્યંત આનંદ આપે તેવા હોય, સુંદર મનોહર હોય, કાંતિથી પ્રકાશમાન હોય તે જ પદાર્થો જ્યારે પરિણામે વિરસ થઇ જાય છે, જ્યારે દૂધ ફાટીને લોચા વળે છે ત્યારે એનો નાશ થતો આપણે નજરે જોઇએ છીએ. આવું એક જ દિવસમાં બને છે. કોઈ પણ ચરાચર પ્રાણી કે વસ્તુને લઈએ તો આમ જ થાય છે, છતાં આપણું મન સંસારને ચોંટ્યાં જ કરે છે, એ એને વળગતું જ જાય છે. એ એને ચાટતું જ જાય છે. ખરેખર, ચેતન તો કોઇ ભારે જબરું છે ! એના ઉપર પ્રેત(Devil)ની અસર ખરેખરી જામેલી દેખાય છે. એ નજરે આખો ખેલ જુએ છે, છતાં એનાં ઉપર કાંઇ અસર થતી નથી અને જાણે દુનીઆમાં બીજાને ગમે તેમ થયું પણ પોતાનો ગોટો તો જરૂર ચાલ્યો જ જશે. આવી તુચ્છ ખોટી ભ્રમણામાં પડી જાણી-જોઇને સંસા-

રમાં અટવાયા કરે છે તેને વળગતું જાય છે અને તેમાંથી બાર ભાગી આવશે એવા વલખામાં લાલચે એ ટંગાઈ રહે છે. એને સંસારનો પ્રેમ છોડવો ગમતો નથી છોડવાની એની વૃત્તિ નથી અને છોડવાના એના માર્ગો નથી. એ અનિત્ય વસ્તુને ઓળખતું નથી, એના ઘરની ચીજોની કિંમત જાણતું નથી, એ આંખ ઉઘાડીને જોતું નથી અને સંસાર સાથે લાગીવળગી રહી તેના ઉપરનો રસ જરા પણ ઓછું કરતું નથી. એની સંસારની આસક્તિનો ચિતાર આપ્યો હોય તો એમ જ લાગે કે એને અહીંથી કદી જવાનું જ નથી અને એ તો જાણે અહીં, ઘરબાર કરીને બેસી ગયેલ છે. આવું મારું મનડું છે. એ મનજીભાઈના તો ઘણા વખાણ કરવાના છે તે આગળ ઉપર યથાસ્થાનકે એકથી વધારે વખત થશે.

હવે જે ગીત શરૂ થાય છે તે અને પછીના સર્વ ગીતો ઘણી દેશીઓમાં ગાઈ શકાય છે. મુખ્યનો નિર્દેશ પ્રત્યેક ગીતની નીચે નોટમાં થશે. એને અસલ રાગરાગણીમાં પણ ગાઈ શકાય છે. એની ગેયતા અદ્ભુત છે, રસમય છે અને ન બેસે તો જેને આવડે તેની પાસેથી યાદ કરી લેવા લાયક છે. પ્રત્યેક ગીત બહુ સારી રીતે ચાલુ દેશીમાં ગાઈ શકાય છે. એની સંખ્યા ૧૨+૪=૧૬ની છે અને દરેક અષ્ટક છે.

[illegible]

[illegible] પાણીની, કોઈનો નોકરીની, કોઈના [illegible], કોઈના [illegible], કોઈની ખટપટની, કોઈની નિંદાની, કોઈના અભિપ્રાયની તું ચિંતા કરે છે અને મનમાં મુંઝાયા કરે છે.

તારી દુનિયા ઘણી નાની છે. તેની પ્રશંસા કે નિંદા માટે નિરંતર ગુંથવાયા કરે છે. તેઓની ચિંતા કરી તું અટવાયા કરે છે અને જાણે તારા વગર દુનિયા ચાલવાની નથી એમ તું ખ્યાલ કર્યા કરે છે; પણ એ તારી મુંઝવણ તદ્દન નકામી છે—ફોકટ છે. શા માટે ખોટી છે? એ આપણે હમણા જ જોશું.

એવી જ રીતે તારા વૈભવની તું ચિંતા કર્યા કરે છે અને તેની ખાતર પાતળો પડી જાય છે. વૈભવ જાણે ચાલ્યો જશે,

લૂંટાઈ જશે કે વેડફાઈ જશે પૈસા તને ભય કર્યા કરે છે. જાણે મોટર કે રુપેરી ગાડી જશે અથવા તો વેપારમાં મોટી નુકસાની થશે એવી તાણ મનમાં મુંઝવણ થયા કરે છે.

વૈભવને માટે એવું છે કે રાજાને રાજ્યનો વૈભવ મોટો લાગે તેટલો વેપારીને વેપારનો લાગે છે, અમલદારને અમલદારીનો લાગે છે, મુનીમને મુનીમગીરીનો લાગે છે અને જરા પણ અતિશયોક્તિ વગર કહી શકાય તેમ છે કે ભિખારીને તેના માગવાના ઠીકરાનો લાગે છે. આ વાત બારીક નિરીક્ષણથી જોવા જેવી છે. 'અપને અપને તાનમેં, ગદ્ધા ભી મસ્તાન.' એ કહેવત સાવ સાચી છે નિશાળનો માસ્તર, ઓફિસનો આખો દિવસ ઘસડબોરો કરનાર કારકુન, ચોરી કરનાર જેવો કે ચોરી કરનાર અડગળાઓ સર્વ પોતાના તાનમાં મસ્ત રહે છે અને નાની ઓરડીમાં પણ વૈભવ માને છે અને એ એનો વૈભવ ચાલ્યો ન જાય તે માટે ફીકરચિંતા કર્યા જ કરે છે.

પૈસાની મુંઝવણની તો વાત જ શી કરવી? એને મેળવતાં પીડા, જાળવતાં પીડા, વાપરતાં પીડા, ખોતાં પીડા, જતાં પીડા અને સર્વ પ્રકારે એના સંબંધી પીડાનો પાર આવે તેમ નથી; કારણ કે ધનની સ્થિતિ આ પ્રાણીએ કદી વિચારી નથી. કદાચ સહજ ડહાપણ આવે છે તો તે પણ ઘણુંખરું વૈભવ ગયા પછી જ.

ભાઈ! આ પરિવાર અને ધન માટે તું ફોકટ મુંઝાય છે. તારું વર્તન જોઈને તને 'મૂઢ' કહેવો પડે છે. મૂઢ એટલે મૂર્ખ, અવિચારી પ્રાણી. તારા જેવો મહાન પ્રાણી થવા યોગ્ય આત્મા તેને મૂઢ કહેતા ખેદ થાય છે, પણ તું નીચેની હકીકત વિચારીશ ત્યારે તને લાગશે કે એ ઉપનામ તારે માટે

સર્વથા યોગ્ય છે અને તેથી તે તારા ઉપયોગનું વળગણ છોડીને છેડે પુનરાવર્તન કરવું પડ્યું છે.

તું સર્વને 'મારું પોતાનું' માનીને—ગણીને 'મારું મારું' ગણીને આવી ક્રિયા કરે છે પણ ખીલતાની વાત બાજુએ મૂક, તારાં પોતાનાં જીવનને જ વિચાર. તારું શરીર કેટલું તારું છે ? ક્યાં સુધી તારું છે ? જરા જો.

એક વન છે, એમાં વનરાજી ફાલીફૂલી રહી છે, એમાં દર્ભ (ડાભડો)નું ઘાસ ઊગેલું છે, ઝાકળ પડી છે, ઝાકળના જળનું એક ટીપું એ દર્ભને છેડે વળગેલું છે, પવનનો પાન ફૂંકાય છે—હવે ડાભના છેડા પર રહેલા પાણીના ટીપાને નીચે પડતાં વાર કેટલી ? એ ક્યારે પડશે એ કહેવું ન કરતાં એ કેટલો વખત ત્યાં ટકશે એ વિચારવું જ બાકી રહે છે. એ ટીપા જેવું આ જીવતર છે. એ ટીપાની જેટલી સ્થિતિ કાયમ ગણવાની ધૃષ્ટતા કરાય તેટલી આ જીવનની સ્થિતિ કાયમ ગણવાની ઉદ્ધતાઈ ગણાય. પડું પડું થઇ રહેલું એ ટીપું ગમે ત્યારે પડી જાય એ તો સમજાય તેવી વાત છે, પણ એ ત્યાં અમુક વખત જરૂર ટકશે એવી ગણતરી ગણીને હિસાબ થાય ખરો ? એવા ધોરણ ઉપર કાંઈ રચના થાય ? અને એવી રચના જે કરે તે કેવો ગણાય ? એને માટે આ પ્રાણીને 'મૂઢ' કહેવાની છૂટ લેખકે લીધી જણાય છે. અથવા એ ડાભના છેડાં પર પડું પડું થઈ રહેલું જળબિંદુ અસાર છે—સાર વગરનું છે, નિરર્થક છે, દમ વગરનું છે, એની વાતમાં કાંઇ માલ નથી. એવા ટીપાની કદાચ થોડો વખત ટકી રહે તો પણ, ઉપયોગિતા શી ? આવશ્યકતા શી ? એમાં એને કે કોઇને લાભ શો ? એ ક્યા પ્રકારના લાભની સંભાવના પણ કરી શકે ?

આગળ ચાલતાં વિભવ અને પરિવારની ચિંતામાં રહેલી મૂઢતા વિશેષ પ્રકારે બતાવવાની છે. લેખકશ્રીના લયમાં આગળ વધ્યા જઈએ અને તેમ કરતાં પ્રત્યેક ગાથાની આખરે આ ધ્રુવપદ ફરીફરી બોલીએ.

આ ગ્રંથમાં 'વિનય' શબ્દ ઘણી વાર આવશે. વિનય એટલે વિનિવર્તન. કોઇ આડોઅવળો ગયો હોય તેને ઠેકાણે લઇ આવવો તે 'વિનય' કહેવાય. મોક્ષની અભિલાષા પણ 'વિનય' કહેવાય. આબરુવાળું વિશિષ્ટ પદ્ધતિસરનું વર્તન વિનય કહેવાય. આ ગ્રંથના લેખક શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે પોતાની સાથે વાતો કરી છે અને પોતાને ઉદ્દેશીને વિનય નામથી સંબોધે છે. એ સુંદર શબ્દનો બહુ સારો ઉપયોગ લેખકશ્રીએ કર્યો છે. આપણે આપણી જાતને વિનય કહીને સંબોધી શકીએ. વિનય શબ્દ જ્યાં જ્યાં આવે ત્યાં ત્યાં આ અર્થ પ્રત્યેક સ્થાને સમજી લેવો.

૧. તેં અત્યારે પાંચે ઇંદ્રિયના વિષયો સાથે દોસ્તી બાંધી છે. તને સારું સારું ખાવાનું મળે ત્યારે તું સુખ માને છે, તું સુંદર સ્ત્રી સાથે વિષય સેવવામાં લહેર માણે છે, તું ભ્રમરની પેઠે જે તે ફૂલ ઉપર બેસી તેનું મધ ચાટવામાં મજા માણે છે, તું દૂધપાકપુરી કે રસરોટલી મળે ત્યારે સબડકા લેતાં અમૃત પીતો હોય એમ ગણે છે, સુંદર રૂપ જોવામાં તારી આંખોનું ફળ મળતું હોય એમ તને લાગે છે, ઓપેરા ચાલતા હોય કે વાજિત્રના સૂર જામ્યા હોય ત્યારે તારા કાન તૃપ્તિ માને છે. આવી રીતે તેં પાંચે ઇંદ્રિયનાં સુખની સાથે ગાઢ સંબંધ માન્યો છે; જો કે એ ઇંદ્રિયના વિષયની સેવનામાં વાસ્તવિક રીતે જરા પણ સુખ જેવું છે જ નહીં એ તને બતાવાય તેમ છે. તેં વિચાર કર્યો હોત તો તને સમજાય તેમ પણ છે, પણ એ તો

દૂધપાક ખાધા પછી કે સ્પર્શસુખ ભોગવ્યા પછી ખૂબ વિચાર કર્યો હોય તો સમજાય. વારે વારે વસ્તુ એ વાત [illegible] ઉપર હાથ મૂકશું. પણ જેને તેં સુખ માન્યું છે, જે સુખ માટે તેં દોસ્તી બાંધી છે અને જે સુખ મેળવવા તું દોડા-દોડી કરે છે, ધમાધમ કરે છે અને [illegible], કે તેને જરા થોડા વખત માટે સુખ માની લઈને તપાસીએ તો પણ એ સુખ કેવું છે? કેટલું છે? તે જરા વિચાર કરીને તું જો.

તેં માનેલું કોઈપણ સુખ જરા ઊંડા ઊતરીને–વિચાર કરીને બરાબર તપાસજે. એ સુખ કેટલા વખત સુધી ચાલે તેવું છે? તે જ પ્રથમ તો વિચાર. એમાં બે વાત છે. એક તો એ સુખ ઘણું જ થોડા વખતનું છે અને હાથમાં નાખી જુઓ એટલી વારમાં નાશ પામી જનારું છે એ બીજી વાત. દૂધપાક ખાધો, સબડકો લીધો, જીભને દૂધપાક અડ્યો, ગળ્યો લાગ્યો, પેટમાં ઊતરી ગયો એટલે ખેલ ખલાસ! આમાં મજા શી? કેટલા વખતની? અને પેટમાં તો દૂધપાક હોય કે જેલનો જાડો રોટલો હોય એ સર્વ સરખું જ છે. એનાથી પણ વધારે સ્ત્રીસેવનની વાત છે. પણ તેનો ચિતાર આપણે સભ્યતા ખાતર ન ચીતરીએ; પરંતુ એમાં સુખ જેવું કાંઈ નથી અને પછવાડેની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરીએ તો અતિતુચ્છ હીણપતભરેલી સ્થિતિ લાગે તેવી વાત છે. અરે આ તે સમજુની દશા હોય? પાંચે ઈંદ્રિયના વિષય-સુખો, જેની સાથે તેં અત્યારે જીવજાન દોસ્તી બાંધી છે અને જેની ખાતર આખો સંસાર રચ્યો છે, તેમાં માલ શો છે?

ઘોર અંધારી રાત્રિ છે, વાદળાં ચઢ્યાં છે, વીજળીના ચમકારા થઈ રહ્યા છે. એ વીજળીના ચમકારાને જેટલો વખત લાગે તેટલો વખત તારું માનેલું સુખ ચાલે છે, લગભગ ક્ષણિક

છે, આવ્યું ને ઝમકઝમક થઈ પર્યવસાન પામી જાય છે અને નટડી નાચે ને આગમચમક કરે તેમ વીજળીના વિલાસના બરાબર અનુકરણ જેવું તે છે. તેમાં તે તારો નિવાસ હોય? તેમાં તે તારી સ્થિતિ હોય? તેમાં તે ઘરડકા લેવાય? તું કોણ? ક્યાં આવી ચઢ્યો? અને કેવી ચીજમાં માથાં મારે છે? એ શરીરની અંદરની વસ્તુઓ કઈ છે અને કેવી છે? તેનો ખ્યાલ તને આગળ છઠ્ઠી ભાવનામાં લેખકથી બરાબર આપશે; પણ તારા જેવા સમજુ આવા તુચ્છ ઇંદ્રિયસુખની સાથે મૈત્રી કરે ત્યારે તો પછી તને 'મૂઢ' જ કહેવો પડે. તું બરાબર વિચાર કરીને એ પાંચ ઇંદ્રિયના વિષયોને અને આખા સંસારના નાટકને યથાસ્વરૂપે ઓળખજે અને પછી તેમાં તને કાંઈ સ્થાયી, કાંઈ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય, કાંઈ સંઘરવા યોગ્ય જણાય તો મારી સાથે વિચાર કરજે; બાકી અત્યારે આવા ઉપરઉપરના ચમકારાને જોઈ તું ફસાઇશ નહિ.

વીજળીના ચમકારા સાથે સરખામણીમા અત્યારના પફ-પાઉડર આદિ કૃત્રિમ સાધનોથી સુશોભિત (Butterfly or flapper) બનેલી 'ફેશનેબલ' ગણાતી સ્ત્રીઓ આવી શકે. કામદેવની પુતળીઓ સંસારનું સત્યાનાશ કાઢે છે એ હકીકત હવે તો પશ્ચિમના વિચારકવર્ગ પણ જોઈ શકે છે; પણ ઉપરચોટીઆ કહેવાતા સુધારાએ આખા ચારિત્રના પ્રદેશને કેટલો શીર્ણવિશીર્ણ કરી નાખ્યો છે તેનો ઇતિહાસ તો હવે પછી લખાશે. હિંદ એ માર્ગે જ ચાલવા લાગ્યું હતું, પણ એને એનો ઇતિહાસ જુદો લખાય એવી સાદાઈ શીખવનાર હતા અને છે. એથી નશીબે એ ઘસારાથી કદાચ બચી જશે એમ લાગે છે;

આ વીજળીના ચમકારાની લાલચમાં ભૂલેચૂકે કોઈ ભૂલ ન

ખાઇ જાય, એ વાત પુનરાવર્તનના ભોગે પણ વારંવાર ઠસાવવા યોગ્ય છે. વીજળીના વિલાસ અને નાચનારીના વિલાસ બરાબર સરખાવવા યોગ્ય છે. મૂળ લયમાં હજુ આગળ વધીએ. ત્યાં એ જ સૂરની વાતો હજુ કરવાની રહે છે.

૨. આવી રીતે જીવન અનિત્ય સમજાવ્યું, વિષયસુખની દોસ્તી અનિત્ય બતાવી, આખા સંસારના પ્રપંચને વીજળીના ઝબકારા સાથે સરખાવી ક્ષણસ્થાયી સ્થાપિત કર્યો; પણ આ ભાઇસાહેબને જુવાનીનો તોર છે, એને એ વાતમાં હજુ તો 'હંબગ' જેવું લાગે છે. એ અત્યારે જેને ગદ્ધાપચીશી કહે છે તેમાં છે અને વાંકોચૂંકો ચાલે છે, માથે વાંકી ટોપી મૂકે છે અને જુવાનીના અનેક અત્યાચારો કરે છે. એના ચાળાનાં વર્ણન કર્યાં હોય તો હસવું આવે તેવી વાત છે. એ સમાજમાં કપડાં પહેરી ડાહ્યોડમરો થઇને બેઠો હોય ત્યારની વાત જુદી છે, પણ એની જુવાનીના રંગ જ્યારે એ ઘરમાં અથવા રાત્રે રખડીને બતાવે ત્યારે એની વાત, એનો મિજાજ, એનો દમામ ઓર થઈ જાય છે અને એ સ્ત્રી સાથે એકાંતમાં હોય ત્યારે તો તદ્દન ઘેલો થઇ જાય છે. ત્યારે એ જુવાની શી ચીજ છે એ વિચારીએ.

મોહરાજા 'વસંત'ના મિત્ર તરીકે યૌવનને મોકલે છે. એનો દેખાવ મોહક છે, પણ એની પછવાડે આપત્તિઓ ભરેલી છે. એ જુવાનીના જોશમાં પ્રાણીને વિવેક, મર્યાદા કે વિચાર રહેતાં નથી, એ પોતાની જાતને અમર માની મોજશોખ અને તોફાન કરે છે, જુવાનીના મદમાં અનેક દુષ્કૃત્યો કરે છે, પાપો સેવે છે, સટ્ટા ખેલે છે, દારૂ પીએ છે અને પરસ્ત્રીમાં રમણ કરે છે. એના ખાવાપીવામાં ઠેકાણું રહેતું નથી, વખત-કવખત

લાગે ત્યાં સુધીને આશિક લાગે તેવું આપી જાય છે અને
કાલની એ સ્થિતિ કાયમ રહેશે એમ માની તે કામ પાછ-
વગરના અત્યાચારો કરે છે; પણ એ જુવાની અમુક મુદ્દતથી
પૂરતી જેની બાંધી જ છે. એના ચપાટામાં આવનાર પણ વાંકા-
ટેડા થઈ જાય છે. પણ ' જોબનીઆનો લટકો દહાડા ચાર
જો.' એ વાત ખરેખરી બને છે. એ જુવાની તો જોતજોતામાં
ચાલી જાય છે અને પછી આંખે ચશ્મા આવવા માટે, દાંત
હાલવા માટે, વાળ સફેદ થવા માંડે—ત્યારે આ જિંદગીમાં
જુવાનીના જુસ્સામાં કરેલા અત્યાચારોનાં ફળો ભોગવવાં પડે છે.
પછી અપચો થાય, દાંતની દવા કરવી પડે, છાતી દુઃખે, ધબકારા
વાય વિગેરે પણ આ ડહાપણ ઘડપણને બહુ મોડું આવે છે.
જુવાનીને 'દીવાની' એટલા માટે જ કહેવામાં આવે છે, પણ
એ આવેલી જલદી ચાલી જાય છે અને જરૂર જાય છે.

એ જુવાનીને વશ થઈ પ્રાણી તદ્દન પરવશ બની જાય
છે પોતે કોણ છે? એનું પણ એને ભાન રહેતું નથી.
પોતાનું વિશિષ્ટ તત્ત્વ એ જાણતા નથી અને એની બુદ્ધિમાં પણ
એટલો ફેરફાર થઈ જાય છે કે એને સ્વપ્ના પણ ખોટા માર્ગનાં જ
આવે છે એના મનોરાજ્યમાં ચારે બાજુએ યુવતીઓ રાગડા લે છે
અને એ સારું સારું ખાવાનું, ઓઢવાનું, રખડવાનું, નાટક
સિનેમા જોવાનું અને ધમાલ કરી દરેક ઇંદ્રિયને તૃપ્ત કરવાનું જ
ચિંતવન કરે છે આવી રીતે એ ઇંદ્રિયોને વશ કરવાને બદલે
પોતાની કલ્પનાશક્તિના દુરુપયોગથી ઇંદ્રિયોને વશ બની જાય
છે અને બધો વખત એની તૃપ્તિનાં વલખા માર્યા કરે છે. એની
નજરની લુચ્ચાઈ, એના વચનની બીનજવાબદારી, એના વર્તનની
અવ્યવસ્થિતતા એને 'પરવશ' બનાવે છે અને જાણે એનામાં કોઈ
જાતનું ભૂત ભરાયું હોય એમ વિચારશીલને જરૂર લાગે છે.

થોડા દિવસ રહેનારી દિવાની જુવાનીને વશ થઇ આવી રીતે વિચિત્ર વર્તન કરનાર કડવાં ફળ કેમ ન પામે? પરભવની વાત બાજુ ઉપર રાખીએ તો આ ભવમાં પણ એને અત્યાચારનાં ફળો કેમ મળ્યા વગર રહે? અને જુવાનીના શોખ ઘડપણમાં કેવા નાચ નચાવે છે તે કાંઇ આપણું અજાણ્યું નથી. ખાઈ ન શકાય એટલે મનમાં કચવાટ થાય, ખાય તો અપચો થાય અને પછી તો ગાંઠોઆનો ભૂકો કરીને પણ ખાવો પડે અને રાબડી પીને દિવસો કાઢવા પડે! પરવશ પ્રાણી શું શું ન કરે અને કરે એટલે પછી ફળ તો જરૂર પામે એમાં કાંઇ નવાઈ નથી. એણે રસપૂર્વક સેવેલા ઇંદ્રિયોના વિષયો પોતાનું વેર બરાબર લે છે. કેટલાક તાત્કાળિક લે છે અને કેટલાક લાંબે વખતે લે છે. આટલા ઉપરથી જણાય છે કે ચાર દિવસના ચાંદરડા જેવી જુવાની પણ દેખાતી રીતે અનિત્ય છે, જોતજોતામાં આવીને નાશ પામી જાય તેવી છે, અને જાય ત્યારે પોતાની પાછળ ઘણો કચવાટ મૂકી જાય તેવી છે એને પરિણામે ગમે તેવાં આકરાં દુઃખો અહીં અને આગળ ખમવા પડે તેમ છે તે ચોક્કસ સમજાય તેવી વાત છે.

કદાચ સદ્‌ભાગ્યે કોઇ પ્રાણી જુવાનીમાં પણ ભોજન કે સ્ત્રીના પાસમાં પડતો નથી અને સ્વત્વ જાળવી રાખે છે તેની પણ જુવાની અંતે જરૂર જાય છે. અહીં કહેવાની વાત એ છે કે જુવાની જેવી સ્થિતિ, જેના ઉપર અનેક સ્ત્રી-પુરુષોનો મદાર બંધાયલો હોય છે, તે પણ અનિત્ય છે, લાંબો વખત ટકનારી નથી અને જાય ત્યારે પોતાની પછવાડે વધારેઓછો કચવાટ જરૂર મૂકી જાય છે.

જુવાની કેવો કચવાટ મૂકી જાય છે તે તો વૃદ્ધની-

જરાવસ્થાના બારીક અવલોકનથી બરાબર ખ્યાલમાં આવે તેવું છે. જુવાનીના લટકામટકાવાળી સ્ત્રીઓને બાળ સફેદ થવા માંડે ત્યારે કેવી દશામાં જોવાય છે અને ગુપ્ત વ્યાધિની વાત બાજુએ રાખતાં તેમનાં મનનો પરિતાપ અસહ્ય થઇ પડે છે. યુરોપની જનતામાં એવી પ્રથા છે કે જ્યારેજ્યારે જે કોઇ સ્ત્રી પોતાના રૂપાતિશયના કારણે સર્વ કોઈનું ધ્યાન ખેંચે છે ત્યારેત્યારે તેને તેનું પદ આપવામાં આવે છે. ગામની, પ્રાંતની, દેશની અથવા તો આખા યુરોપની મનાતી એક 'રાણી'નો બે વર્ષ મહિમા ઓર હોય છે. એની છબિઓ, સરઘસો અને ધમાલો ચાલે છે; પણ પછી પાંચેક વર્ષમાં અંધારી રાત આવે છે ત્યારે કોઇ તેની સામું પણ જોતું નથી. પફ પાઉડરના લપેટા અંતે ખલાસ થાય છે. આવા જોતજોતામાં ચાલ્યા જનારા અને માનસિક, શારીરિક ગ્લાનિ પછવાડે મૂકી જનારા 'જોબન' ઉપર આધાર રાખે તેને ઉપાધ્યાયશ્રી 'મૂઢ' કહે છે અને એની ખાતર પડી મરનારને બીજી વાર મૂઢ કહે છે.

૩. આ તો જુવાનીની વાત થઇ ચાર દહાડાનો ચટકો શું છે તે તમે જોયું; પણ ખરી ખૂબીની વાત તો એ છે કે ઘડપણમાં શરીર તદ્દન ખલાસ થઇ ગયું હોય, માથા ઉપર બાળ સફેદ થઇ ગયા હોય, કપાળમાં કરચલીઓ પડી ગઈ હોય અને ટૂંકામાં કહીએ તો શરીર તદ્દન હાડપિંજર જેવું થઇ રહ્યું હોય, મરવાને વાંકે જીવાતું હોય અને તલમાંથી તેલ કાઢી લેવામાં આવે અને પછી ઢોરને ખવરાવવા યોગ્ય રસકસ વગરના ખોળ જેવુ શરીર થઇ ગયું હોય ત્યારે પણ આ પ્રાણી કામદેવના વિકારોને છાંડતો નથી. એનું શરીર ન ચાલે તો એ સ્ત્રીઓ સાથે ચાળાચેષ્ટા કરવામાં રસ લે છે, સ્ત્રીઓની

આખું [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ભોગવે કે એને [illegible] કામદેવના [illegible] [illegible] [illegible] માર્ગ આપવામાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

ભર્તૃહરિ એક બહુ સુંદર રૂપક રજૂ કરે છે: [illegible] [illegible] હોય, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય, [illegible] [illegible] [illegible] ગયા હોય, [illegible] પણ [illegible] [illegible] ગયું હોય, કાને સાંભળી શકતા ન હોય, [illegible] [illegible] [illegible] હોય અને સર્વ [illegible] [illegible] હોય–આવો [illegible] પણ [illegible] તેની પાછળ દોડે છે! ખરેખર! કામદેવ તો [illegible] એક વધારે પાક મારે છે

તમે જુવાની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વાતો સાંભળી હોય તો તમને ખરેખર વિચારમાં નાખી દે. જેણે જુવાનીમાં રખડવાનો ધંધો કર્યો હોય તે ઘડપણમાં શું કરે એ વિષે ભાષામાં કહી શકાય તેમ નથી; પણ એ સ્ત્રીની વાતો અને વિકારની દશાના દૃષ્ટાન્ત રહે છે. શરીર ન ચાલે ત્યારે મન વધારે ઉછાળા મારે છે. કામદેવનું જોર તો એવું છે કે એની ખાતર ૭૦ વર્ષના ડોસાને પણ ડોશી સાથે એકાંતમાં સુવાની ના પાડવામાં આવી છે. એવા ડોસાઓના કેસ પણ કોરટમાં આવ્યા કરે છે. ઘડપણની અસર શરીર ઉપર થાય ત્યારે મનનો માર્ગ કેટલો વધારે મોકળો બને છે તે વિષે તો મોટા નાટકો લખાય તેમ છે.

એક પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. આપણે જુવાનીને ‘ગદ્ધા પચીશી’ ઉપર કહી; પણ જિંદગીમાં એથી પણ વધારે ભયનો સમય ચાળીશથી પચાસ વર્ષ લગભગમાં આવે છે. જુવાન

માણસ વિરહ સહશે, પરદેશ ખેડશે અને અગવડો ખમશે; પણ આધેડ વયે માણસને સર્વ ચાલી જતું—હાથમાંથી સરી જતું લાગે છે. એને આ ભોગવી લઉં કે પેલું ભોગવી લઉં—એમ થનગનાટ થયા કરે છે અને તેથી જુવાની ઊતર્યા પછીની અને તદ્દન ઘડપણ આવી ગયા વચ્ચેની વય વધારે 'જોખમકારક' હોઈ ખાસ સંભાળવા લાયક છે, એવો મત હાલમાં વધારે જોર પકડતો જાય છે.

અહીં આપણે વિચારવાની વાત એ છે કે વિષયો તો જરૂર જવાના છે, છોડી દેવા પડવાના છે, પણ કામદેવ આ પ્રાણીને તદ્દન ખરખર બોરડી જેવી સ્થિતિએ પહોંચ્યા છતાં પણ નચાવે છે, ફસાવે છે અને તેની પાસે ચાળા કરાવે છે. અનિત્ય પદાર્થ પરની આ રુચિનું વધારે વર્ણન કરતાં પણ શરમ આવે તેમ છે. વસ્તુસ્વરૂપ સમજવું હોય તેણે આવી મૂર્ખતાભરેલી દશા પણ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

૪. એક બીજી યુક્તિ રજૂ કરી અનિત્યભાવ બહુ સુંદર રીતે લેખકશ્રી રજૂ કરે છે. દેવતાઓને રળવા–કમાવાની ખટપટ નથી, અમૃતપાન કર્યા કરે છે, નાટકો જુએ છે, લીલોતરીથી આંખોને તૃપ્તિ આપે છે, અમૂલ્ય રત્નોથી પ્રકાશ પામે છે, એક સરખું સુખ દેવાંગનાઓ સાથે ભોગવે છે અને આખો વખત ક્રીડા, આનંદ અને રળવાની ફિકર વગરનું સુખી જીવન ગાળે છે, દેવોને દુઃખનો ખ્યાલ પણ આવતો નથી, ત્યાં જીવનકલહ નામનો પણ નથી, વળી એમનાં આયુષ્ય પણ ખૂબ મોટાં હોય છે, ભુવનપતિના દેવો પણ એક સાગરોપમ જીવે છે, બાર દેવલોકના દેવો તેથી વધારે સાગરોપમો અનુભવે છે અને અનુત્તરવિમાનમાં સર્વાર્થસિદ્ધના દેવોનું આયુષ્ય તેત્રીસ સાગરોપમનું હોય છે.

[illegible] આળકે, [illegible] નથી. આવું [illegible] છે, પણ [illegible] વાત [illegible] વર્ષ [illegible] જવું પડે છે, ગર્ભમાં [illegible] પડે છે અને [illegible] એકથી નવી વાટે [illegible] છે.

હવે તારી સાંસારિક કોઈ બીજા [illegible] આયુષ્ય સમય કેટલી પણ [illegible] તેમ છે? [illegible] હોય તેનું સુખ પણ અંતે પૂરું થઈ જાય છે ત્યારે તું તે શેમાં શાસ્ત્રોમાસ્યો કરે છે? તું જરા ઊંડો ઊતરીને ખાણ વિચાર કર. આ એક નાનકડી ઑફિસ કે દુકાન મળી કે પાંચ પચીસ વીઘા જમીન મળી કે નાનુંમોટું રાજ્ય મળ્યું તેમાં વળ્યું શું? અને તે પણ કેટલાક વર્ષ? પછી તો મૂકીને જવું પડે અને પછવાડે લડાઇ, કંકાસ કે કોર્ટના કિસ્સા થાય. તેને ખાતર તું પડી મરે છે, સુખે ખાતો નથી, ઊંઘતો નથી, ઠરીને ઠામ બેસતો નથી અને આખો વખત ઉપાધિ કર્યા કરે છે; પણ તે કોને માટે અને કેટલા વખત માટે?

જો તારું સુખ—માનેલું સુખ નિરંતર રહે તેવું હોય, તારે તે કદી છોડવું પડે તેમ ન હોય અને તું જ્યાં જા ત્યાં સાથે આવે તેવું હોય, તો તો તું તેની ખાતર ગમે તેટલું કર. બાકી યાદ રાખજે કે દેવતાઓ મોટા આયુષ્યવાળા હોય છે; છતાં તેને પણ આયુષ્યના છ માસ બાકી રહે છે ત્યારે વૃથા જન્મ વ્યતીત કર્યા સંબંધી માથાં પછાડી પસ્તાવો કરવો પડે છે અને

તને તો એના કરોડમા ભાગનું સુખ નથી અને કરોડમાં ભાગ જેટલો વખત ચાલે તેવું પણ નથી, ત્યારે તું તે શેના ઉપર મોહ્યો છે? આ પ્રશ્ન તારે ખૂબ વિચારવા જેવો છે. વળી તારે તો આગળ ગીત ગવાતાં હોય, પડખે બિરુદાવળી બોલાતી હોય, બે બાજુ ચામર વીંઝાતાં હોય તો તો સંસારમાં ભાણું પણ આ તો વાતમાં કાંઈ માલ નથી, મહામુશીબતે જમે-ઉધારના સરવાળા મેળવનાર તું શેના ઉપર આ સર્વ ધમાલ કરી રહ્યો છે? કઇ સ્થિર વસ્તુ તને મળી છે અને તે કેટલી ચાલશે? જરા વિચાર, ખબ વિચાર, ઊંડો ઊતર! વાસ્તવિક રીતે તો તું માને છે તે સુખ જ નથી, પણ હોય એમ માનીએ તો પણ એ કેટલું અને ક્યાં સુધીનું?

૫ હવે તારી આજુબાજુ જો, તો ત્યાં પણ તને ક્ષણ-ભંગુરપણું-અનિત્યભાવ દેખાઈ આવશે. જરા વિચાર, તારાં સ્મરણો તાજાં કર અને ખ્યાલમાં લે.

બાળપણામાં જેની સાથે તેં રમતો ખેલી, જેની સાથે તું ગીલીદંડા (મોઈદાંડીઆ) રમ્યો, જેની સાથે સાત ટાપ-લીઆ દા લીધા, જેની સાથે લખોટા કે છૂટદડીના છૂટા ઘા રમ્યો, તેમાંના ઘણાએ સ્મશાનમાં પોઢ્યા, તેં તેમને રાખ થતાં જોયા. તારા વડીલો જેની તે પૂજા કરી, ભાવભક્તિથી સેવા કરી અથવા તારા ગુરુઓ જેમણે તને કઈક જ્ઞાન આપ્યું અને તેં જેમને ભાવથી પંચાંગ પ્રણામ કર્યા તે પણ ભસ્મીભૂત થઈ ગયા. તેઓમાંના કોઇ કોઇની ચિતા તો તેં તારે હાથે સળગાવી (ચેતાવી).

વળી તારા અનેક મિત્રો, દોસ્તો અને સંબંધીઓ જેની સાથે તેં ચર્ચા-વાર્તાઓ કરી, વાતોનાં ગપ્પાં માર્યાં, અલક-મલકની કથાઓ કરી, જેમની સાથે તકરાર અને વાદવિવાદ

કર્યાં, જેમની સાથે ભાષણો કર્યાં, જેમનાં ભાષણો સાંભળ્યાં, જેમની સાથે ડીબેટીંગ સોસાયટીના મેંબર (સભ્ય) થઇ પ્રીતિપૂર્વક પક્ષવાદ કર્યા, તેમાંના પણ ઘણાખરાને તેં તારે હાથે સ્મશાને પહોંચાડ્યા અને એની બળતી ચિતાના ભડભડાટ અવાજ તેં સાંભળ્યા અને તેને બાળતી અગ્નિની જ્વાળાઓને રાતાપીળા રંગના ભડકાઓ સાથે તેં આકાશમાં ચઢતી અને તને વ્યાકુળ કરતી અનુભવી.

તારે જેના વગર ન ચાલે એવાં તારાં અનેક સંબંધીઓ ગયાં, કઇકની અતિ સુંદર આદર્શ પત્ની ગઇ હશે, કઈક પત્નીઓ વિધવા બની ઝૂરતી હશે, એકનો એક છોકરો ચાલ્યો ગયો હશે, હૃદય ખાલી કરવાના સ્થળ જેવા વિશ્વાસુ મિત્રો ગયા હશે, રળીને રોટલા ખવરાવનાર દીકરા ચાલ્યા ગયા હશે, ઇંદ્રાણીને યાદ કરાવે તેવી પુત્રીઓ ગઇ હશે—કઈક કઈક ગયા હશે અને તેમને લાકડાની ચેહ ઉપર જાતે મૂકી આવ્યા હશું.

પ્રત્યેક પ્રાણીને અનેક વહાલાનો વિયોગ થયો હશે અને કઇકના સંબંધમાં તો 'દિવસ ગણંતાં માસ ગયા ને વરસે આંતરીઆ; સુરત ભૂલી સાહિબા, ને નામે વિસરીઆ.' જેવું પણ બન્યું હશે. અત્યારે ગયેલના ચહેરા પણ સંભારતાં યાદ આવતા નહિ હોય અને કૈકના નામ પણ ભૂલાઇ ગયાં હશે.

આવા અત્યંત વહાલા, દિલોજાન, પ્રિય, પૂજ્ય કે પ્રતાપી ગયાં, તેમને સ્મશાનમાં મૂકી આવ્યાં, તેમની કાયા અગ્નિમાં જળી અને તેની રાખોડી થતાં જોઇ અને છતાં તું હજુ છાતી કાઢીને, મૂછનો મોગરો લગાવીને, આંખ પર ચશ્મા ચઢાવીને, કાનમાં અત્તરનાં પુંભડાં ઘાલીને, ચમચમ અવાજ કરતાં બૂટ પહેરીને,

પીને વાંકી મૂકીને, હાથમાં સીગારેટ લઈને ચાલે છે અને જાણે દી મરવું જ નથી, જાણે બીજા સર્વ ગયા પણ તું તો અમરપટ્ટો રખાવી લાવ્યો છે એમ ધારે છે! તને શું કહીએ? તારી યા શબ્દોમાં વાત કરીએ? તારે માટે શો તોલ બાંધીએ?

તું તો જાણે થોડાઘણા વૈભવને તારો માની બેઠો છે અને નાનકડી તારી દુનિયાને રમાડવાનો ઇજારો સદાકાળ માટે લઈને બેઠો છે અને તારાં આ સો પચાસ વરસ માટેના ધર્મ-શાળા જેવાં ઘરને 'ઘરનાં ઘર' માની બેઠો છે અને મનમાં માને છે કે બીજા ભલે ગયા, પણ આપણો તો ગોટો ચાલ્યો જશે. વીશ વર્ષનો થાય ત્યારે ચાળીશ સુધી જીવીશ એમ માને છે, પણ સાઠનો થાય ત્યારે સીત્તેર ઉપર ધ્યાન રહે છે અને મુખથી જિંદગીની અસ્થિરતાની વાત કરતો જાય છે, પણ ઊંડાણમાં ખાત્રી હોય છે કે પોતે હજુ દશવીશ વર્ષ તો જરૂર કાઢી નાખશે. સીત્તેર એંશી વર્ષના પણ એવી જ આશામાં રહે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિનો કાર્યક્રમ જોશો તો તેમાં પણ પાંચદશ વર્ષની હયાતીનો હિસાબ જરૂર હોય છે. તાવ આવે ને ઉપડી જતાં અન્યને જુએ, પ્લેગ કોલેરાના કાળા કેર જુએ, ક્ષયના ઘસારા જુએ, લકવાના પક્ષ આઘાત દેખે, હાર્ટફેલ થતાં દેખે; પણ એ સર્વ બીજા માટે! એને અંદરથી ખાત્રી છે કે આપણને એ વાત સાથે લેવાદેવા નથી. આપણું તો જરૂર આમ ને આમ ચાલ્યું જશે. એ ભાવ વય વધવા સાથે વધતો જાય છે અને ઘડપણમાં તો આખું શરીર ઘરડું થાય છે; પણ જીવનાશા ધનાશા ચ જીર્યતોઽપિ ન જીર્યતિ (જીવનની અને ધનની આશા તો ઘરડાને પણ ઘરડી થતી નથી.)

હવે આવી તારી વિચિત્ર માન્યતાને શું કહીએ? આંખો

[illegible]

[illegible] કોઇ સંભારણું નથી [illegible] ' [illegible] ' [illegible] વિચાય છે. કોઇ પણ [illegible] આ સ્થિતિ છે. હવે કોના ઉપર તે મોહ શો કરવો ? અને કોની ખાતર શું શું કરી નાખવું ?

આપણા સગાસ્નેહી અને ગમનો સંબંધ છે તે તો નાટક જેવો છે. કોઇ ચમત્કારથી રાજ્યઋદ્ધિ કે નગરઉદ્યાન બતાવે તેને ઇંદ્રજાળ કહે છે. આપણા નાટકો કે સિનેમા પણ એ જ મિસાલના છે. સગાઓ સાથેનો સંબંધ પંખીના મેળા જેવો છે. જુદી જુદી દિશાઓમાંથી આવી રાત્રે એક ઝાડ પર બેસે, સવાર પડી કે સૌ સૌને રસ્તે પડી જાય છે. ધર્મશાળામાં જેમ માર્ગુઓ સાંજે એકઠાં મળે અને સવારે વગર [illegible] એટલે ચાલવા માંડે–એવો આ સર્વ ખેલ છે. એ ખેલ ચાલે તેટલો વખત તો ખોટો છે એ વાત બાજુએ રાખીએ, પણ એ ખેલ કાયમ રહેવાનો નથી એ વાત તમારા ધ્યાન પર ખાસ ઠસાવવાની જરૂર છે.

આવા ચેતન, અચેતન પદાર્થો પર કે સ્વજન ધનના સંમિલન પર જે રાચીમાચી જાય, જે એની ખાતર શું શું કરી નાખે, એને રડતાં જોઇ મુંઝાઇ જાય, એને જતાં જોઇ પોક મૂકી રડવા બેસે, એનો નાશ થતો જોઇ નિસાસા નાખે એ તો ખરેખર ' મૂઢ ' ગણાય–મૂર્ખ ગણાય. એવા તદ્દન અસ્થિર–થોડા વખત રહેનારાંના તે વળી ભરોસા હોય ? અને તેના

ઉપર મુસ્તકીમ રહીને તે કોઈ ગણત્રી કરાય ? ગીતની શરૂઆતમાં 'મૂઢ' શબ્દ આ પ્રાણી માટે વાપર્યો છે તેનો અત્ર ખુલાસો થાય છે. આ પ્રાણી બીજા મનુષ્ય માટે અથવા પદાર્થો માટે પાણીથી પાતળો થઈ જાય છે કે લાલચોળ થઇ જાય છે એ એનું અજ્ઞાન છે. ઓળખવા યોગ્ય વસ્તુને જે ન ઓળખે તેને મૂઢ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રાણી સમજવા ધારે તો સમજી શકે એવી તેની સ્થિતિ છે; છતાં પણ તે સમજવા માગતો જ નથી અને તેથી એ પોતાનો મૂઢ સ્વભાવ વ્યક્ત કરે છે. સમજુ પ્રાણી આવા અચોક્કસ ભાવો અને સંયોગો પર મદાર બાંધતો નથી.

૭. જીવનની અસ્થિરતા ત્રણ પ્રકારે બતાવી: (૧) શરૂઆતમાં આયુષ્યને પવનના તરંગ જેવું ચપળ કહ્યું, (૨) કુશના છેડા પર રહેલા પાણીના બિંદુ સાથે જીવનને સરખાવ્યું અને (૩) છઠ્ઠા ગેયપદમાં મિત્રો અને સંબંધીને રાખ થતાં જોઇ તેમાંથી અક્કલ લેવા કહ્યું. હવે એ વાત સીધા શબ્દોમાં છેવટની કહી દે છે:—

મરણને જ્યારે પુરુષાકાર રૂપ આપવામાં આવે છે ત્યારે તેને 'જમ' અથવા 'યમ' કહેવામાં આવે છે. સંસ્કૃતમાં એને 'કૃતાંત' પણ કહે છે. એટલે જે અંતને કરે તે કૃતાંત કહેવાય. એવો કોઈ દેવ કે દાનવ નથી કે જે આ પ્રાણીને મરતી વખતે આવીને, ખેંચીને, દોરીને કાંઈ લઈ જતો હોય, પણ અલંકારની ભાષામાં જાણે કાઇ તેવું જ બનતું હોય એવો ખ્યાલ આપવામાં આવે છે. મરણના પુરુષાકારવર્ણનનું અહીં ચિત્ર આપવામાં આવે છે તે વિચારો.

એ જમદેવ આખો વખત પ્રાણીઓનો કોળીઓ કર્યે જ

કહેવાય છે. અજંગમ પ્રાણીઓ એકેન્દ્રિય કહેવાય છે. પૃથ્વી, અપ્, તેજસ્, વાયુ અને વનસ્પતિ એ સર્વ અજંગમ પ્રાણી છે; જ્યારે બેઇન્દ્રિય અને ત્રસ પ્રાણીઓ જંગમ છે. જંગમમાં શંખ, જળો વિગેરે બેઇંદ્રિયો, માંકડ, જૂ વિગેરે તેઇંદ્રિયો, વીંછી, ભમરી, તીડ વિગેરે ચઉરિંદ્રિયો તથા ઉપરાંત પંચેંદ્રિયોનો સમાવેશ થાય છે. પંચેંદ્રિય પ્રાણીમાં ચાર મોટા વિભાગ છે. તેમાં પ્રથમ વિભાગ તિર્યંચોનો આવે છે. તેમાં માછલાં, મગરમચ્છ વિગેરે જળચર છે, હાથી, ઘોડા, ગાય વિગેરે સ્થળચર છે અને ચકલાં, કોયલ, કબુતર વિગેરે ખેચરો છે. એ ઉપરાંત તેમાં પેટથી ચાલનાર સર્પો(ઉરઃપરિસર્પ)અને હાથથી ચાલનાર નોળીયા(ભુજપરિસર્પો)નો સમાવેશ થાય છે; આ પંચેંદ્રિય તિર્યંચો કહ્યા. બીજો વિભાગ મનુષ્યનો આવે છે તે મનુષ્યલોકના પ્રાણી-આપણા જેવા છે, મનુષ્યભવમાં કે અન્યત્ર શુભ સામગ્રી એકઠી કરી સુખનો અનુભવ કરે તે ત્રીજા દેવોના વિભાગમાં આવે છે અને અશુભ કર્મબંધ કરી દુઃખનો અનુભવ કરે તે નારકો કહેવાય છે. આ બેથી પાંચ ઇંદ્રિયવાળા સર્વ જંગમ પ્રાણી ત્રસજીવો કહેવાય છે.

જમરાજા આખો વખત આરામ લીધા વગર એ સર્વ જંગમ અને અજંગમ પ્રાણીઓનો કોળીઓ કર્યા જ કરે છે. એક સમયની પણ રાહ જોયા વગર આરોગે વખત પ્રાણીઓને હોઈઆ કરતો જ જાય છે. અનાદિ કાળથી એને એવી લત લાગી છે કે એ પ્રાણીઓને ખાધા જ કરે છે, પણ કદી એ ધરાતો જ નથી. એને કદી સંતોષ થતો નથી અને કદી એ પેટ પર હાથ ફેરવી હાશ કરતો નથી. એનો સ્વભાવ જ એવો છે.

હવે એ જમરાજા પોતાના મ્હોંમાં આવે એ સર્વને ગળપ કર્યા કરે છે એ વાત તો આપણે દરરોજ જોઇએ છીએ, મુંબઇ

જેવા શહેરમાં તો એણે કેટલા માણસને ખાધાં તેના આંકડા પણ દરરોજ છપાઈને બહાર પડે છે.

હવે એ તો એનાં મ્હોંમાં આવ્યાં તેને જરૂર ખાય છે, પણ તું ક્યાં છે તેનો વિચાર કર્યો ? એના મુખમાં આવે એ તો વાત કરતાં બોલતાં ચાલતાં બંધ થઇ જાય છે, પણ તારો વારો ક્યારે આવશે તેની તને ખબર છે ? તું વિચાર કરીશ તો તને જણાશે કે તું પણ એની હથેલીમાં જ છે. અને કાખ-બગલને અને મ્હોંને આંતરો કેટલો છે તે તો તને કહેવાની જરૂર નથી. આ ચાર-છ ઇંચના આંતરે તું ઊભો છે. ક્યારે એના મ્હોંમાં પડીશ તેની તને ખબર નથી અને મ્હોંમાં પડ્યો કે ભુક્કા નીકળી જવાના છે એ વાતની જરા શંકા પણ નથી.

તારો અંત એ કૃતાંત (અંત લાવનાર) નહિ લાવે એની કાંઇ તને ગેરંટી (ખાત્રી) મળી છે ? તારે ને એને કાંઇ દોસ્તી સંબંધ છે ? તારે એની સાથે કાંઇ સગપણ છે ? તારા ઉપર એનો કાંઇ પ્રેમ છે ? કાંઈ પણ નથી. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે, તે જગતમાં જાણીતી છે, તારી પાસે પ્રકટ ખડી થઇને ઊભી છે અને તને આમંત્રણ કરીને વિચાર માટે બોલાવે છે. જો તને કોઇ ઉપાય સૂઝ્યો હોય અથવા તને યમરાજે ખાત્રી આપી હોય તો અમારી સર્વ વાર્તા ફોકટ છે, પણ નહિ તો એક દિવસ આ સર્વ છોડી ચાલ્યા જવાનું છે અને અત્યારે માત્ર સવાલ એની હથેળીમાંથી મુખમાં પડવા પૂરતો જ બાકી રહે છે.

આવો અંત ન આવે તેવો ઉપાય યોજ અને યમરાજના પાસમાંથી છૂટવાના દ્વાર શોધી રાખ, પણ તે તો આખો જુદો રસ્તો છે. એના માર્ગો છે, પણ તે તો તારે શોધીને

તૈયાર કરવાના છે; પરંતુ અત્યારે જમરાજા આવે તો તું જવ
તૈયાર છે ? આમ જમરાજાનું નામ આવે ત્યાં મ્હોં શું કા
બગાડી નાખે છે ? જે સ્થિતિ ચોક્કસ થવાની છે તેના નામથ
પણ અમંગળિક થતું હોય એવાં ઘેલાં શું કાઢે છે ? જ્યાં
જરૂર જવું જ છે અને એ વાત જીવવા જેટલી જ ચોક્કસ છે
ત્યારે પછી આ ફફડાટ શા માટે કરી રહ્યો છે ?

એક વાત સમજીને સ્વીકારી લે અને તે એ છે કે યમ
રાજ કોઇને મૂકતો નથી, કોઇને એણે છોડ્યા નથી અને (
કદાચ એમ માની લેતો હો કે તારા સંબંધમાં એ અપવા
કરશે તો તું ભારે ગફલતીમાં રહે છે. મોટા માંધાતાને પ
એણે છોડ્યા નથી અને આખી પૃથ્વીને ધણધણાવનાર પા
એની આગળ નમી એનો કોળીઓ થઇ ગયા છે. કોઇ અમ
પટ્ટો લખાવીને આવ્યું નથી અને તું ખાલી ગર્વ કર નહિ
તારો પણ અંતે એ જ માર્ગ છે એમ સમજી, ગણી, વિચાર
તારા જીવનની અનિત્યતા સમજી લે અને તે વાત ધ્યાનમ
રાખી તારી બાજી ગોઠવ.

૮. પોતાના વૈભવ અને પરિવારની ચિંતા નકામી છે
જીવતર ક્ષણભંગુર છે, વિષયસુખ ચાલી જનાર છે, જુવાની
રંગ થોડા વખતના છે, ઘડપણના ચાળા હસવા જેવા છે, દેવો
સુખ પણ અંતે પૂરા થવાના છે, સાથે રમનારા અને વિનો
કરનારા પણ ચાલ્યા ગયા છે, સર્વ ભાવો દરિયાનાં મોજાં જે
છે, સ્વજન ધનનો સંબંધ ઇંદ્રજાળ જેવો છે અને જમરાજા
સર્વને ગળક કરતો જ જાય છે. ગભરાઇ ગયા, મુંઝાયા, ફસાઇ
ગયા ! હવે શું કરવું ? ક્યાં જવું ? કોનો આશ્રય શોધવો ?
લેખક મહાશય કહે છે:—

ભાઈ! તારું પોતાનું આત્મસ્વરૂપ જો, તું ઊંડો ઊતર, એ સચ્ચિદાનંદમય છે. આ શબ્દમાં ત્રણ હકીકત છે. 'સત્', 'ચિત' અને 'આનંદ'. જગત્ સર્વ મિથ્યા છે, સંબંધ સર્વ ખોટા છે; પણ આ પરમાત્મસ્વરૂપ આત્મા સત છે એ ત્રણ કાળ રહેવાનો છે–હતો, છે અને રહેશે. ઉપર જે અનિત્ય ભાવો, સંબંધો અને સંયોગો જોયા તેની બરાબર સામે મૂકાય એવો નિત્ય–સત્ આત્મા એના મૂળ સ્વરૂપમાં છે. માયા, ઇંદ્રજાળ કે સ્વપ્નવત્ જગત્ સામે આ ખરો 'સત્' છે.

એ ત્રિકાળ સત નિત્ય છે એટલું જ નહિ પણ 'ચિત' છે, જ્ઞાનમય છે, જ્ઞાનથી ભરેલો છે, પ્રકાશસ્વરૂપ છે અને ભૂત, ભવત્ તથા ભાવી સર્વ ભાવને જાણનાર છે. એની જ્ઞાનશક્તિ અત્યારે ઓછી થઈ ગઈ છે–અવરાઇ ગઈ છે, પણ અંદર ભરેલી છે અને તે ત્યાં બરાબર છે. આ પ્રકાશમય રૂપ અંદર છે તેને બહાર લાવવાનું છે; પણ તે ત્યાં છે અને તેના અસલ સ્વરૂપમા અજ્ઞાનને–મૂઢતાને સ્થાન નથી એ બીજી વાત કરી.

અને ત્યાં નિરંતર 'આનંદ' વર્તે છે. પ્રથમ સાંસારિક સર્વ ભાવોને દરિયાના ઉછાળા સાથે સરખાવ્યા એવી વાત અહીં નથી, ત્યાં દોડાદોડ નથી, ધમાલ નથી, દુઃખ નથી, સંપૂર્ણ સાચો નિરવધિ આનંદ છે, મોજ છે, સુખના ઘરડકા છે. આ ત્રીજી વાત કરી. પરમાત્મસ્વરૂપે આત્મા ૧. 'સત્' ૨. 'ચિત્' અને ૩ 'આનંદ' મય છે. એ એનું સાચું સ્વરૂપ છે આ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ તારું પોતાનું જ છે, તારા ઘરનું છે, એને પ્રાપ્ત કરવામાં–પ્રકટ કરવામાં તારે કોઈની પાસે યાચના કરવી પડે તેમ નથી, કોઈની પાસે વર માગવો પડે તેમ નથી, કોઈની પાસે હાથ જોડવા પડે તેમ નથી.

આ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરી તું હંમેશને માટે એક અવ્યાબાધ–અપ્રતિહત–નિત્ય સુખ પ્રાપ્ત કર. આ નાનકડાં માની લીધેલાં સુખમાં મૂંઝાઈ જઈ એક ખાડામાંથી બીજામાં પડે છે અને વારંવાર મૂંઝાય છે એ તારા જેવા સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપવાળાને ઘટે નહિ–શોભે નહિ–દીપે નહિ. અનિત્ય વસ્તુઓ, સંબંધો અને શરીરો છોડી તારું પોતાનું શાશ્વત સુખ છે અને તે તારા ઘરમાં જ છે, તારી પાસે જ છે તેનો અનુભવ કર, એ સુખમાં પેસી જા, એનો આનંદ ભોગવ અને હંમેશને માટે સર્વ ઉપાધિનો ત્યાગ કરી ઘુંટડા ભરી ભરીને એ સાચા સુખને ભોગવી લે. એને તું ચાલુ ભોગવ્યા કરશે એ વાતની તને એ માર્ગે ચઢતાં જ ખાત્રી થશે. ‘સચ્ચિદાનંદ’ શબ્દ જ એવો સુંદર છે કે એને સમજતાં એનામાં પ્રાણી આકર્ષણ પામી જાય છે. તું સચ્ચિદાનંદમય છે, પ્રકટ થઈ જા. સંત પુરુષોને ત્યાં ઉત્સવ હો. અહીં આ સંસારમાં જ હો–એમ ગ્રંથકર્ત્તા મહાત્મા આશીર્વાદ આપે છે. સંત કોણ કહેવાય ? જે સાચે માર્ગે વર્તન કરી રહ્યા હોય તે સંત–સજ્જન કહેવાય. ખાલી વાતો કરનારા નહિ, પણ વાતોને ઝીલનારા–વાતો કરે તે પ્રમાણે વર્તનારા. આમાં દંભને કે ઢોંગને સ્થાન ન હોય.

ઉત્સવમાં પાન વગર ચાલે નહિ, પીણું તો જોઈએ. અહીં પ્રશમ રસ–શાંતસુધારસનું તાજું પીણું (Drink) આ ઉત્સવમાં મળવાનું છે. એ અમૃતરસનું પાન કરવા રૂપ ઉત્સવ સજ્જન પુરુષોને હો. વિનય એટલે આકર્ષણ (ચિંતવન)

આ છેલ્લા ઉદ્‌ગારમાં ગ્રંથકર્ત્તાએ પોતાનું નામ પણ જણાવી દીધું અને ‘સુધારસ’ ગ્રંથનો ઉત્સવ કેવો છે તેનું દર્શન

થણ કરાવી દીધું છે. પ્રશમરસ-શાંતરસ કેવો છે તેનું વર્ણન પ્રવેશકમાં થઇ ગયું છે.

× × ×

સંસારની અસારતા જણાવવા સારુ લેખકોએ ઘણી અગત્યની દલીલો કરી દીધી છે. તેમણે નાનામોટા વૈભવ ખાતર ફસાવાની ના કહી, પરિવાર ખાતર મુંઝાઇ જવા સામે ચેતવણી આપી, જીવનને અસ્થિર બતાવ્યું, વિષયસુખ સાથેની દોસ્તી નિરર્થક બતાવી, સંસારનાટક ક્ષણભંગુર બતાવ્યું, જુવાનીનો રંગ અલ્પકાલીન બતાવ્યો, ઘડપણના ચાળા વર્ણવીને બતાવ્યા, સુખની સીમા બતાવી, સાથે રમનાર ગયા એમ બતાવ્યું, સાંસારિક ભાવો ઇંદ્રજાળ જેવા અસ્થિર બતાવ્યા અને યમદેવને સદાનો ભૂખ્યો બતાવ્યો. છેવટે નિત્ય સુખ અનુભવવા ભલામણ કરી.

આ પ્રત્યેક વાત નવીન છે, નવીન નજરે જોવા જેવી છે અને ખૂબ વિચારમાં નાખી દે તેવી છે. નીચેના ત્રણ દાખલાઓ વિચારીએ:—

જુદી જુદી જગ્યાએ ચરી રાત્રિ રહેવા માટે એક ઝાડ પર પંખીઓ સાંજે એકઠાં થાય છે, તેવી રીતે કુળરૂપ વૃક્ષમાં આ જન્મમાં પ્રાણી એકઠા થાય છે. સર્વ પક્ષીઓ સવાર થતાં રસ્તે પડી જાય છે, તેમ પ્રાણી આયુષ્ય પૂરું થતાં રસ્તે પડી જાય છે. આવો અત્રેનો મેળાપ છે. સવાર ક્યારે પડશે એટલો સવાલ છે. આ દૃષ્ટિએ સંસારના મેળાને કદી વિચાર્યો છે?

સવારે જે ઘરમાં મંગળગીત ગવાતાં હોય અને નાસ્તા ચાપાણી ઊડતાં હોય ત્યાં બપોરે પ્રાણપોક મૂકાય છે અને

સુખ ને આનંદને બદલે છાજીઆ ગવાય છે. એવા અનેક દાખલા અનુભવ્યા છે; પણ તેની અંદરના રહસ્યને વિચાર્યું છે ?

જેનો સવારે રાજ્યાભિષેક થાય તે જ દિવસે સાંજ પડતાં ચિતામાં પડતાં અને એ જ ચિતામાંથી એના ધૂમાડા નીકળતાં સાંભળ્યાં છે, જોયાં છે અને છતાં આ જીવનો મોહ છૂટતો નથી અને સંસાર સાથે વળગવાનું મન થાય છે. એમાં કયો મનોભાવ વર્તે છે તેનો કદી વિચાર કર્યો છે ?

વિચાર કરો, સમજો, ખ્યાલ કરો—આપણે શેના ઉપર પડી મરીએ છીએ ? કઇ જાતની સ્થિરતા સમજીને આખી રમત માંડી બેઠા છીએ ? એ માંડેલી રમત કયારે બંધ કરવી પડશે ? બંધ થશે ત્યારે આપણને ભાન હશે કે પોઢી ગયા હશું ? અને આ સર્વ શું થાય છે ? કેમ થાય છે ? સમજુનાં લક્ષણ આ હોય નહિ, ચોક્કસ સમજ્યા વગર એ કામ કરે નહિ, દીર્ઘકાલીન લાભ જાણ્યા વગર એ પ્રવૃત્તિ કરે નહિ અને તારી તો આખી રમત ખોટી છે. જેને તેં ઘરનું ઘર ધાર્યું છે તે તારું નથી, જેને તેં તારાં સંબંધી માન્યાં છે તે તારાં નથી. જેને તેં તારાં સગાં માન્યાં છે તે સ્થાયી રહેવાનાં નથી અને જેની ખાતર તું પાપ સેવે છે, પ્રાણ પાથરે છે, શુંનું શું કરી નાખું એમ ધારે છે તે તારાં નથી. તારું શરીર પણ તારું નથી. તું એને ગમે તેટલું પોષે તો પણ તે તારું રહેવાનું નથી અને તારી સાથે આવવાનું પણ નથી.

આખી બાજી તેં વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા વગર માંડી છે. તું પૈસા અને સ્વજન ખાતર અનેક અગવડો અને પાપો સેવે છે, પણ તે તારી પાસે રહેવાનાં છે ? તારાં રહેવાનાં છે ?

એમ ખાત્રી મળી છે? મહાવિગ્રહ પછી ઘણાના એક ભવમાં ત્રણ ભવ થતાં તેં જોયાં, કઇકનાં મગજ ખસી ગયાં અને કઇકનાં શરીર ઘસાઇ ગયાં. એ તેં નજરે જોયું અને છતાં હજુ તું આંખો બંધ રાખીને ઝૂકે જ જાય છે તે કોના ઉપર? અને શાને માટે? તને વિષયોમાં મજા આવે છે? તું તેનું સ્વરૂપ વિચારી જો. એમાં મજા જેવું કાંઇ નથી. એ તો વસ્તુઓના ઢગલા અને માયાનાં પુતળાં છે. એમાં તારા જેવો અનંત સુખનો ઇચ્છક મજા માણે, તે તારા ગૌરવને પણ શોભતી વાત નથી. તું એ પ્રશ્નને સાધારણ દુનિયાદારી નજરથી ન જો. જરા ઊંડો ઊતર. તારા જેવા ગૌરવશાળી આત્માને આ શોભતી વાત નથી. કયાં હાથ નાખે છે? કયાં કાન માંડે છે? કયાં નજર દોડાવે છે? એમાં શું સુખ છે? કેટલું છે? કયાં સુધી ચાલશે?

જો તને એ સુખ હંમેશ માટે નહિ તો પણ ઘણો વખત ચાલે તેવું લાગતું હોય, તો તો તેમાં મજા કરી લે, પણ વિષયનાં સુખ તો એક મીનિટ પણ ચાલે તેવાં નથી. ખાધું એટલે ખલાસ થયું! ગળા નીચે ઊતર્યું, એટલે પછી તે દૂધપાક હોય કે ઘેંસ હોય–સર્વ સરખું જ છે. અને તારા જેવો સમર્થ આત્મા આવા કીચડમાં પગ નાંખે છે એ તને શોભાની વાત થાય છે?

જો આવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં ચાલ્યો જઇશ–આગળ વધીશ તો શરીર છૂટશે ત્યાંસુધી આશા તો છૂટવાની જ નથી અને આયુષ્ય પૂરું થશે ત્યાંસુધી પાપબુદ્ધિ જવાની નથી. ત્યારે શું તું આમ ને આમ ચલાવ્યે જ જઇશ? અને અંતે ઘસડાઇ જવાની જ તારી ઇચ્છા છે? ક્ષણિક સુખ ખાતર તું કેટલો ભોગ આપે છે તેનો વિચાર કર. આ મનુષ્યભવ તને

મહામુશ્કેલીએ મળ્યો છે તેને અસ્થિર પૌદ્ગલિક પદાર્થો અને મનના માનેલા સંબંધો ખાતર ગુમાવી દેવો યોગ્ય ન ગણાય. કોઈ સ્થાયી ચીજ મળે તે ખાતર–તે માટે પ્રયત્ન કરવો ઘટે. પણ અત્યારે તું શું કરી રહ્યો છે? જ્યાં તારા જીવનનું જ ઠેકાણું નથી ત્યાં તું શેના ઉપર અને કોને માટે આ સર્વ રચના કરી રહ્યો છે? અંતે આ સર્વને મૂકીને જવાનું છે એ વાત ચોક્કસ છે. ગમે કે ન ગમે, પણ મરવું તો પડશે જ, ત્યારે પછી આટલા ટૂંકા સમયમાં કાંઈ એવું કરી લે કે જેથી આ સર્વ રખડપટ્ટીનો છેડો આવી જાય.

આખા જીવનની ચાવી સમજવાની જરૂર છે, સમજીને છૂટી જવાની જરૂર છે; નહિ તો આ ચક્રવ્યુહ એવો મંડાણો છે કે એમાંથી નીકળવાના પ્રયત્ન કરતાં એમાં તું વધારે વધારે અટવાઈશ. ખૂબ વિચાર કરી સાચો માર્ગ પકડી લઈશ તો જ તને આ ચક્કરમાંથી બહાર નીકળી જવાનો માર્ગ સાંપડશે.

તેનો માર્ગ એ જ છે કે એ ચક્કરને બરાબર ઓળખી જવું. એમાં ઉપર ઉપરના સ્નેહ, ખોટાં પ્રેમાલિંગનો, મોટે મોટેથી રૂદન એ સર્વને ઓળખી જવું, વસ્તુઓ સાથેનો સંબંધ બરાબર વિચારવો અને શરીર પણ ક્યાં સુધી કામ આપશે તેની કિંમત કરી લેવી. શરીરનો બને તેટલો લાભ લેવો, પણ એની ખાતર મુદ્દાનો ભોગ આપવો નહિ.

આ સર્વ સંબંધો, વસ્તુઓ અને શરીર અનિત્ય છે, ક્ષણસ્થાયી છે એ ભાવ જો મનમાં જામી જાય તો આખી ગુંચવણનો નીકાલ થઈ જાય તેમ છે. એને સમજવામાં મુશ્કેલી છે તેના કરતાં પણ એની સાથે કામ લેતાં એ વાત સતત લક્ષ્યમાં

એથી વધારે મુશ્કેલ છે; પણ એ રીતે છૂટવામાં આત્માનંદ છે અને સાથે અમર્યાદિત લહેર છે. એ બાબતને અંતરથી વિચારી જોતાં અનેક મુમુક્ષુઓને માર્ગ પ્રાપ્ત થઇ ગયો છે. ચિદાનંદમય આત્મસ્વરૂપની ઝાંખી કરાવનાર અને આત્માના સાધન સુખને એના સાચા આકારમાં બતાવનાર આ અનિત્ય ભાવના વારંવાર વિચારવા-ભાવવા જેવી છે. પુદ્ગળ સાથેનો સંબંધ એવો તો જકડાઇ ગયો છે કે એનાથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરવાનું એને સૂઝતું નથી અને સૂઝે તો અમલમાં આવતું નથી, પણ અંતે આ સર્વ સંબંધ છુટવાના છે, છોડવાના છે, ખસી જવાના છે પરાધીનપણે થઇ ગયેલા ત્યાગની કિંમત નથી, સમજી વિવેક વાપરીને કરેલા ત્યાગની કિંમત છે. એ ત્યાગ પ્રાપ્ત કરવા, એ જીવન જીવવા આંતરવૃત્તિથી નિર્દયપણે આત્મસાક્ષીએ પ્રયાસ કરે એને આ વિચારણા અમૃતરસના પાન (પીણાં) સમાન છે. એ પીણાના નશામાં ચકચૂર થવા આત્માર્થી મુમુક્ષુ યત્ન કરે એવો ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્વિનયવિજયજીનો ઉપદેશ છે.

અનિત્ય ભાવનાનો વિષય જ્ઞાનાર્ણવમાં સુંદર રીતે ચર્ચ્યો છે. તેની બે ત્રણ પ્રસાદી જરૂર વિચારવા યોગ્ય છે. શુભચંદ્રાચાર્ય સંસારસમુદ્રના સર્વ સંબંધોને વિપત્તિનાં ઘર બતાવી પછી કહે છે કેઃ—वस्तुजातमिदं मूढ! प्रतिक्षणविनश्वरम्! जानन्नपि न जानासि ग्रहः कोऽयमनौषधः॥ તેઓ તો સામાન્ય રીતે જબરો ચાબખો લગાવે છે કેઃ 'હે મૂઢ પ્રાણી! ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ વસ્તુ પ્રતિક્ષણ નાશ પામ્યા જ કરે છે, આ વાત તું જાણે છે છતાં જાણે જાણતો જ નથી! તને તે ઉપચાર ન થઇ શકે એવો (ઔષધ વિનાનો) કયો ગ્રહ (વ્યાધિ) લાગુ પડ્યો છે?'

[illegible]

એનો દાખલો આપતાં તેઓ કહે છે કે:—नहि [illegible] जीवितानि विषैर्[illegible] । [illegible] मूढबुद्धयः ॥ ' કે મૂઢબુદ્ધિવાળા પ્રાણી વિષયમાં સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે તે ઠંડક મેળવવા માટે અગ્નિમાં પેસે છે અને જીવવા માટે ઝેર પીએ છે.' અગ્નિમાંથી ઠંડક મળે નહીં અને ઝેર પીને જીવાય નહિ? એમાં આપણું મોહઘેલા [illegible] તે પ્રમાણે જ આગળીએ છીએ.

તેઓશ્રી આખા અનિત્ય ભાવનાના વિષયનો ઉપસંહાર કરતાં માલિનીવૃત્તમાં સુંદર બાત પ્રકાશિત કરે છે.

> गगननगरकल्पं सङ्गमं वल्लभानाम्,
> जलदपटलतुल्यं यौवनं वा धनं वा ।
> सुजनसुतशरीरादीनि विद्युच्चलानि,
> क्षणिकमिति समस्तं विद्धि संसारवृत्तम् ॥

" સ્ત્રીઓનો સંબંધ આકાશનગર (કલ્પિત) જેવો છે, યૌવન અને ધન વાદળાનાં રંગ જેવાં છે, સગાં છોકરાં અને શરીર વિગેરે વીજળી જેવાં ચંચળ છે અને ટૂંકામાં કહીએ તો આ આખી દુનિયાની સર્વ ચીજો અને ભાવો ક્ષણિક છે. " આવો તત્ત્વગવેષકનો મત છે. આપણે ખરી નજરે જોઈએ તો આપણને એ જ આકારમાં સર્વ સંબંધો અને વસ્તુઓ દેખાય છે. વાત

એ છે કે આ પ્રાણીને આંખ આડા કાન કરવા છે અને કાંઇ જણાઇ જાય તો જાણે પોતાનો વારો આવશે ત્યારે ગોટો ચાલ્યો જશે એમ એ મનડાંને મનાવી લે છે અને જ્યારે હાથ નીચા પડે છે અને શરીર અશક્ત બને છે ત્યારે એનો ઉપાય રહેતો નથી. પછી એ 'વિલ' કરીને આવતા ભવ માટે નાણાંના રોકાણ કરવા મંડી જાય છે; એમાં પણ એનો ધન પરનો પ્રબળ મોહ છે. એનું ચાલે અને આવતા ભવમાં રૂપીઆના ચાર આના રોકડા મળે તેમ હોય તો છોકરાંને રખડાવીને એવી ચીઠ્ઠી પોતાની સાથે લેતો જાય. પણ તેવો ઉપાય ન હોવાથી નાણાંનું 'રોકાણ' આશાએ કરે છે અને આ આશા એ જ એનો નાશ કરનારી ચીજ છે.

છેવટે આ સર્વ છોડવાનું જ છે, ગમે કે ન ગમે પણ અંતે સર્વ પારકું છે અને તેટલા માટે વિલથી આપેલાં ધનની ખબર છાપામાં આવે છે ત્યાં મથાળે લખેલું હોય છે કે other people's money–'પારકાના પૈસા' આ વાત ન ગમે તેવી છે, પણ ખરી છે. દલપતરામ ગાઇ ગયા છે કે:—

'માખીઓએ મધ કીધું, ન ખાધું ન દાન દીધું;
લુંટનારે લુંટી લીધું રે ' ઓ જીવ જોને.'

આ વાત ખૂબ વિચારવા જેવી છે. એટલા માટે આ પ્રાણીને કહે છે કે જેની ખાતર તું મુંઝાય છે, ફીકર–ચિંતા કરે છે તે સર્વ ફોકટ છે વસ્તુ કે સંબંધ અલ્પ કાળના છે અને તારી મુંઝવણ અસ્થાને છે. આ રીતે સંસારના સર્વ સંબંધો અને પદાર્થોની અનિત્યતા વારવાર વિચારવી, એમાં ઊંડા ઊતરવું અને વસ્તુના અને આત્માના પર્યાયધર્મો બરાબર ઓળખી તેની સાથે તેને

યોગ્ય કામ લેવું; જેથી અત્યારે 'મૂઢ'માં ગણત્રી થયેલી છે તે ફરી જઇ સમજુમાં ગણાવાની તક મળે અને સાચી સમજણ–વિવેકને યોગ્ય સ્થાન મળે. અત્યારની દોડાદોડ, તાલાવેલી, ધમાલ અને લમણાઝીક સર્વ ખોટી છે, થોડા વખત માટેની છે અને પરિણામે મોટી આપત્તિ વધારે તેવી છે; માટે ખોટો મુંઝા નહિ, ખોટો ફસા નહિ અને ખોટાની ખાતર રખડ નહિ.

સર્વને અનિત્ય કહેવામાં એક વાત ખ્યાલમાં રાખવાની છે. આત્મા પોતે નિત્ય છે તે તેના ગુણની દૃષ્ટિએ, પણ એના પર્યાયો સર્વ પલટાયા જ કરે છે અને આપણે જે શરીરો જોઇએ છીએ તે તેના પર્યાય છે. તેવી જ રીતે સર્વ ચીજોનાં પરમાણુઓ નિત્ય છે. પણ એના આકાર, એના સ્કંધનાં રૂપો પલટાયા કરે છે અને તે નજરે સર્વ વસ્તુઓ અનિત્ય છે. આપણે શરીર અને વસ્તુઓ, ભાવો અને આવિષ્કારો સાથે સંબંધ છે, તેની વિચારણા કરીએ છીએ અને તેમાં જ મુંઝાઇ જઇએ છીએ, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

પણ આ વાત કરતાં ગભરાઇ જવાનું નથી, અનિત્યતા જાણી રડી પડવાનું નથી, અસ્થિરતા વિચારી ગાંડાઘેલા થઇ જવાનું નથી, ક્ષણભંગુરતા સમજી આપઘાત કરવાનો નથી; પણ એનો વિચાર કરી એમાંથી નિત્ય–સ્થાયીભાવ સાંપડે એવો માર્ગ શોધવાનો છે. એ માર્ગ શોધકને મળે છે. ભાવનાનું કાર્ય તો વસ્તુસ્વરૂપ પ્રગટ કરવાનું છે, એ થયું એટલે એનો પ્રદેશ પૂરો થાય છે. પ્રગતિ માટે વસ્તુનું બરાબર ઓળખાણ કરવું એ જરૂરી છે. ગ્રંથકર્તાએ ઉપોદ્ઘાતમાં જણાવ્યું છે તેમ ભાવના વગર શાંતસુધારસ જામતો નથી અને એ રસ વગર જરા પણ સુખ નથી. આ સર્વ હકીકત ધ્યાનમાં

રાખી ખૂબ વિચાર કરો, સારી રીતે ઊંડા ઊતરો અને પ્રયાસ કરી સાચા સુખનો સાચો માર્ગ પકડી લો.

ચિદાનંદજી મહારાજે જંગલો–કાફી રાગમાં આ વાત બહુ અસરકારક રીતે બતાવી છે તેઓ કહે છે કે:—

જૂઠી જૂઠી જગતકી માયા, જીને જાણી ભેદ તીને પાયા. જૂઠી૦
તન ધન જોબન સુખ જેતા, સહુ જાણ અથિર સુખ તેતા;
નર જિમ બાદલકી છાયા, જૂઠી જૂઠી જગતકી માયા. ૧
જીને અનિત્ય ભાવ ચિત્ત આયા, લખ ગલિત વૃષભકી કાયા;
બુઝે કરકંડુ રાયા, જૂઠી જૂઠી જગતકી માયા, ૨
ઈમ ચિદાનંદ મનમાંહી, કછુ કરીએ મમતા નાંહી;
સદ્‌ગુરુએ ભેદ લખાયા, જૂઠી જૂઠી જગતકી માયા. ૩

અર્થ સ્પષ્ટ છે. એમાં કરકંડુ રાજાની વાત કરી છે તે મજાની છે. એ પ્રત્યેકબુદ્ધ થયા છે. જેઓ કોઈ એક વસ્તુ જોઈને બોધ પામી જાય છે તેને 'પ્રત્યેકબુદ્ધ' કહે છે. એક વૃષભ–બળદ જુવાન હતો ત્યારે આખા શહેરમાં ફરતો, મહાલતો અને છોકરાંને પાડી દેતો. આખા શહેરમાં એનો ત્રાસ હતો. થોડા વર્ષ પછી એ ઘરડો થયો, દુર્બળ થયો, એના શરીર પર માખીઓ બણબણવા લાગી, એ ચાલતા લથડવા લાગ્યો અને એનો મદ દૂર નાસી ગયો પ્રથમ જોયેલા મગરૂર બળદની આ દશા જોઈ કરકંડુ રાજાને શરીરની અસ્થિરતા, યુવાનીની છાળો અને મદની ભ્રામકતાનું ભાન થયું અને અનિત્ય પદાર્થ પરનો રાગ ઊતર્યો જતાં રાજપાટ છોડી એણે અંતરાત્માને શોધવા માર્ગ લીધો આ જુવાનીના જેવા ચટકા છે એવી જ અસ્થિરતા સાંસારિક સર્વ પદાર્થો, સંબંધો અને ભાવોની છે.

માટે વસ્તુસ્વરૂપ વિચારવું. નિત્ય વસ્તુ જે આત્મા તેને જ નિત્ય માનવી અને અનિત્યની ખાતર વિચારમાં પણ પરિણામ વગરનાં સાગરો કરી પોતાનો વિકાસ માર્ગ અટકાવી ન નાખવો. લક્ષ્મી ચંચળ, યૌવન ચંચળ, આદર્શો નકામા [illegible], શરીર [illegible] કરવાની અને પછી છૂટવાની વાતો કરવી એ માટે [illegible] નથી. [illegible] અને પરિણામ સમજીને [illegible] ન [illegible] તેથી [illegible] આગળી મકડાવામાં [illegible] તેની રમત માંડીને બેઠો છે અને પછી એમાંથી છૂટવાની આશા રાખે કે તે કેમ બનશે? જરા વિચાર

પ્રશમરસને ઓળખ, પ્રશમરસના પાનને પીછાન, [illegible] પાનની નવીનતા સમજ અને અનિત્યનો ત્યાગ કરી શાશ્વત ભાવ, તારાંને ઓળખ અને સચ્ચિદાનંદમય-તારા ખરા શુદ્ધ સ્વરૂપે તારામાં વિલય પામી જા. જગતને અકશાવે અટકી [illegible] પછી 'મૂઢ' જેવાં વિશેષણો સાંભળવાં પડશે. તારું તાર[illegible] પાસે જ છે, બાકીનું ક્ષણવિનાશી છે, અંતે મૂકી જવાનું છે અ[illegible] स्वयं त्यक्ता ह्येते शमसुखमनंतं विदधते। એનો પોતાથી સ્વત[illegible] ત્યાગ કરવામાં આવશે તો તે અનંત સુખ આપે તેમ [illegible] છોડવા પડશે (પરાણે) ત્યારે ભારે કચવાટ-ગભરાટ-[illegible] થશે, પરસેવાની ઝરીઓ વળી જશે, મગજ પર લોહી ચ[illegible] જશે અને છતાં એક થપ્પડ લાગતાં મૂકી છૂટી જશે.

નિત્યાનિત્ય ભાવ ખૂબ વિચારી પ્રશમરસના પાનમાં લયલીન થા અને અત્યારની અર્થહીન, આદર્શ વિહીન પરિણામશૂન્ય સ્થૂળ ભાવનાઓને (Ideals) બાજુએ કરી તારા સ્વત્વને સમજ, સમજીને પીછાન અને પીછાનીને તન્મય બની જા.

इति अनित्य भावना

૩. સકળચંદ્રકૃત અનિત્ય ભાવના

(રાગ આસાઉરી)

મુંઝ મા મુંઝ મા મોહમાં મૂઢ મા, છંદ વરાપ રમ ગમે દેખી;
અથિર તે, અથિર તું, અથિર તનુ જીવિતં, સમજ મન સમજ હરિ[1]ચાપ જેહી.
મુંઝ મા૦ ૧

લચ્છી સરિતગતિપરે[2] એક ઘર નવિ રહે, દેખતાં જાય પ્રભુ જીવ સેતી;
અથિર સવિ વસ્તુને કાજ મૂરો કરે, જીવડો પાપની કોડી કેતી.
મુંઝ મા૦ ૨

ઉપની વસ્તુ સવિ કારિમી નવિ રહે, જ્ઞાનશું ધ્યાનમાં જો વિચારી;
ભાવ ઉત્તમ રહ્યા અધમ રૂપ ઉપન્યાં, સંહરે કાળ દિન રાતિ ચારી.
મુંઝ મા૦ ૩

દેખ હરિ ક્નરેશ સર્વ જમને જમે, સંહરી ભૂપ નર કોડિ કોડિ;
અથિર સંસારને થિરપણે જે ગણે, જાણ તસ મૂઢની બુદ્ધિ ખોડી.
મુંઝ મા૦ ૪

રાય સમ રાજની ઋદ્ધિશું પરિવર્યો, અંત સમ ઋદ્ધિ વિસરાળ હોશે;
ઋદ્ધિ સાથે સવિ વસ્તુ મૂકી જશે, દિવસ દો તીન પરિવાર રોશે.
મુંઝ મા૦ ૫

કુસુમપરે યૌવન જળબિંદુ જીવિત, ચંચળં નરસુખં દેવભોગો;
અવધિ મન કેવલી સુકવિ વિદ્યાધરા, કલિયુગે તેહનો પણ વિયોગો.
મુંઝ મા૦ ૬

ધન્ય અનિકાસુતો ભાવના ભાવતો, કેવળ સુરનદીમાંહી[3] લીધો;
ભાવના સુરલતા જેણે મન રોપવી, તેણે શિવનારીપરિવાર રુચ્યો.
મુંઝ મા૦ ૭

---

૧ આકાશમાં રહેલ ઇંદ્રધનુષ્ય. ૨ સરિતા—નદીની ગતિની જેમ.
૩ ગંગા નદી ઊતરતાં.

પ્રકરણ બીજું

પરિચય :: અશરણભાવના

शार्दूलविक्रीडितः—

ये षट्खण्डमहीमहीनतरसा निर्जित्य बभ्राजिरे,
ये च स्वर्गभुजो भुजोऽर्जितमदा मेदुर्मुदा मेदुराः ।
तेऽपि क्रूरकृतान्तवक्त्ररदनैर्निर्दल्यमाना हठा-
दत्राणाः शरणाय हा दश दिशः प्रेक्षन्त दीनाननाः ॥ क १ ॥

स्वागतावृत्तम्:—

तावदेव मदविभ्रममाली, तावदेव गुणगौरवशाली ।
यावदक्षमकृतान्तकटाक्षै-र्नेक्षितो विशरणो नरकीटः ॥ख २॥

शिखरिणीः—

प्रतापैर्व्यापन्नं गलितमथ तेजोभिरुदितै-
र्गतं धैर्योद्योगैः श्लथितमथ पुष्टेन वपुषा ।
प्रवृत्तं तद्द्रव्यग्रहणविषये बान्धवजनै-
र्जने कीनाशेन प्रसभमुपनीते निजवशम् ॥ ग ३ ॥

क १ षट्खंड—છ ખંડ પૃથ્વી. अहीन—હલકું નહિ. ખૂબ. तरस—બળ અથવા શરીરશક્તિ. स्वर्गभुजः—દેવતાઓ, ઇંદ્રો, भुजोर्जितमदा—હાથના બળસંબંધી મદવાળા. मेदुरा—પ્રેમી. मेदुः—લહેર કરતા હતા. रदनैः—દાંતોવડે हठात् જોરથી. प्रेक्षन्त—જુએ છે.

ख २ मद—આઠ છે. જાતિ, કુળ, બળ, રૂપ, ઐશ્વર્ય, વિદ્યા, તપ અને લાભ. એનું અભિમાન. माली—સંયુક્ત. વાળો. गौरव—ભક્તિ, સત્કાર. शाली—વાળો. नरकीट—મનુષ્યરૂપ કીડો. विशरणो—શરણ વગરનો, ધણી વગરનો.

(ક ૧) પોતાના અસાધારણ બળથી જેઓ છ ખંડ પૃથ્વીને જીતીને મહાલતા હતા–શોભતા હતા, જેઓ સ્વર્ગ (ના આનંદ)નો ઉપભોગ કરનારા હતા, જેઓ પોતાના હાથના જોરથી થયેલા મદને સારી રીતે અવકાશ આપતા હતા, જેઓ આનંદલહરીના વિલાસની મજામાં–પ્રેમની છોળોમાં રમતા હતા, તેવાઓને પણ જ્યારે મહાક્રૂર જમરાજા પોતાના દાંતથી દળી નાખે છે–સખ્ત રીતે એનો કૂટો કરી મૂકે છે ત્યારે તેઓ કોઇના આશરા વગરના અને રાંકડા મુખવાળા થઇને શરણને માટે દશે દિશાએ ચકળવકળ જોયા કરે છે

(ख २) માથે ધણી–ધોરી વગરનો આ મનુષ્યરૂપ કીડો, કોઇને ન સહન કરનાર જમરાજની વાંકી આંખોની નજર તળે જ્યાંસુધી આવતો નથી, ત્યાંસુધી જ તે અભિમાનના ભ્રમમાં ચાલે છે અને ત્યાંસુધી જ તે ગુણના ગૌરવમાં મહાલતો દેખાય છે.

(ग ३) મરણ (જમદેવ) જેવો આ પ્રાણીને પોતાના પાકા સપાટામાં લે છે કે તે જ વખતે એ પ્રાણીનો પ્રભાવ ચારે તરફથી નાશ પામી જાય છે, તે સર્વ ખલાસ થઇ જાય છે, એનું વધતું જતું તેજ સર્વથા ગળી જાય છે, એના ચિત્તની સ્થિરતા અને ઉદ્યોગો પસાર થઇ જાય છે, એનું સારી રીતે પોષેલું શરીર શીર્ણવિશીર્ણ થઇ જાય છે અને તેના સગાંવહાલાંઓ એનું ધન પોતાના ઘરભેગું કરવાની બાબતમાં પ્રવૃત્ત થઇ જાય છે.

ग ३ व्यापन्न–નષ્ટ. ખલાસ થઇ ગયેલું. उदित–વધતા જતા. धैर्य–ચિત્તની સ્થિરતા. श्लथित–જેનો બાંધ નરમ પડેલો છે એવું. कीनाश–જમરાજ–મરણ. प्रसभम्–જોરથી, ખૂબ. દરેક પંક્તિમાં મતી સમાસનો પ્રયોગ છે.

गेयाष्टक

(अशरण भावना)

स्वजनजनो बहुधा हितकामं, प्रीतिरसैरभिरामम् ।
मरणदशावशमुपगतवन्तं, रक्षति कोऽपि न सन्तम् ॥
विनय ! विधीयतां रे, श्रीजिनधर्मः शरणम् ।
अनुसन्धीयतां रे, शुचितरचरणस्मरणम् ॥ १ ॥

तुरगरथेभनरावृतिकलितं,
दधतं बलमस्खलितम् ।
हरति यमो नरपतिमपि दीनं,
मैनिक इव लघुमीनम् वि० ॥ २ ॥

प्रविशति वज्रमये यदि सदने,
तृणमथ घटयति वदने ।
तदपि न मुञ्चति हतसमवर्ती,
निर्दयपौरुषनर्ती वि० ३ ॥

विद्यामन्त्रमहौषधिसेवां,
सृजतु वशीकृतदेवाम् ।
रसतु रसायनमुपचयकरणं,
तदपि न मुञ्चति मरणम् ॥ वि० ॥ ४ ॥

અષ્ટકનો અર્થઃ—(અશરણ ભાવના)

૧ પોતાના સગાસંબંધી જેનો અનેક પ્રકારે હિતની ચાંહના કરે અને પ્રેમના રસમાં (તેને) તરબોળ કરી નાખે અને સુખના આપનાર પણ થાય, પરંતુ જ્યારે મરણદશાને વશ પ્રાણી પડી જાય છે ત્યારે કોઈ પણ તેનું રક્ષણ કરતું નથી, કરી શકતું નથી. એટલા માટે હે મુમુક્ષુ! વિનય! તું જિનધર્મનું શરણ કરી લે અને મહાપવિત્ર ચરણ-યુગળના સ્મરણ સાથે તારૂં અનુસંધાન કર.

૨ મોટા મહારાજાધિરાજ જે ચારે બાજુએ ઘોડા, રથ, હાથી અને મનુષ્યોથી વિંટાયેલ હોય અને જેની પાસે ન રોકી શકાય તેવું લશ્કર હોય અથવા તેનું પોતાનું બળ સામે પડી ન શકાય તેવું (દુર્ધર્ષ) હોય, તેવાને પણ જાણે તે તદ્દન રાંકડો (નમી પડેલો રંકી) હોય તેમ જેવી રીતે કલકલ નામનું પક્ષી અથવા મૈનિક-મોટું માછલું નાના માછલાને પકડી લે છે તેવી રીતે જમરાજા ઉપાડી જાય છે!

૩ (પ્રાણી) વજ્રના બનાવેલા ઘરમાં પેસી જાય અથવા તો (પોતાના) મોંઢામાં તરણું ધારણ કરે, પણ દયા વગરનો પુરુષાતનમાં નાચી રહેલો અને તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય સર્વને સરીખડા (એક સરખા) ગણનાર (એ યમદેવ કોઈને) છોડતો નથી.

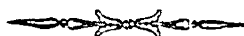
૪ વિદ્યા, મંત્ર કે મહા ઔષધિઓથી દેવતાઓને વશ કરવાની વાત બનાવે કે બળવૃદ્ધિને કરે તેવા ગમે તેવા ભારે રસાયણનું સેવન કરે તો પણ મરણ છોડતું નથી.

वपुषि चिरं निरुणद्धि समीरं,
पतति जलधिपरतीरम् ।
शिरसि गिरेरधिरोहति तरसा,
तदपि स जीर्यति जरसा ॥ वि० ॥ ५ ॥

सृजतीमसितशिरोरुहललितं,
मनुजशिरः सितपलितम् ।
को विदधानां भूघनमरसं,
प्रभवति रोद्धुं जरसम् ॥ वि० ॥ ६ ॥

उद्यत उग्ररुजा जनकायः,
कः स्यात्तत्र सहायः ।
एकोऽनुभवति विधुरुपरागं,
विभजति कोऽपि न भागम् ॥ वि० ॥ ७ ॥

शरणमेकमनुसर चतुरङ्गं,
परिहर ममतासङ्गम् ।
विनय ! रचय शिवसौख्यनिधानं,
शान्तसुधारसपानम् ॥ वि० ॥ ८ ॥

૫ લાંબા વખત સુધી શરીરમાં પવનને થંભાવી રાખે કે દરિયાપાર કોઈ કાંઠા પર જઈને પડાવ નાખે કે દોડાદોડ કરીને પર્વતના શિખર ઉપર ચઢી જાય; તો પણ એ વૃદ્ધાવસ્થા (જરા) થી જીર્ણ થઈ જાય છે.

૬ જે જરા (ઘડપણ) કાળા વાળથી સુંદર લાગતાં મનુષ્યના માથાંને સફેત બાલ (પળીઆં) વાળું બનાવી દે છે તે જરા શરીરને તદ્દન રસકસ વગરનું બનાવી દે છે, તેનાં તે કાર્યમાં (તેને તેમ કરતી) અટકાવવાને કોણ શક્તિવાન થાય ?

૭ મનુષ્યનું શરીર જ્યારે જોસથી આગળ વધતા આકરા વ્યાધિઓવાળું થાય છે ત્યારે તેને સહાય કરનાર કોણ થાય છે ? જુઓ ! એકલો ચંદ્રમા ગ્રહણની પીડાને અનુભવે છે, તે વખતે કોઈ તેના દુઃખમાં ભાગ પડાવતું નથી.

૮ ચાર અંગવાળા ધર્મનું શરણ તું સ્વીકારી લે, મમતાની સોબત છોડી દે અને શિવ (મોક્ષ) સુખના ભંડારતુલ્ય આ શાંતસુધારસના પાનને હે વિનય ! તું કર. (તેનુ પાન કર–તે તુ પી.)

એટલા માટે હે મુમુક્ષુ ! વિનય ! તું જિનધર્મનું શરણ કરી લે અને મહાપવિત્ર ચરણના સ્મરણ સાથે તારૂં આત્માનુસંધાન કર

આ ગેય અષ્ટક અનેક સુંદર ગીત ગવાય છે. 'મોહન મુજરો લેજો રાજ, તુમ સેવામાં રહેશું' એ લય આ પદ્યને અનુરૂપ ગોઠવાય તેવો છે દરેક ગાથાની આખરે વિનય૦ વાળી બન્ને પંક્તિ ફરી ફરી વાર બોલવાની છે એ ટેક છે.

નોટ—

૧ स्वजनમાં માતપિતા, પુત્રપુત્રી, સ્ત્રી, ભાઇબહેન વિગેરે સગાઓનો સમાવેશ થાય છે.

सन्तं—સુખ આપનાર, સુખદ. चरण—પગ અથવા ચારિત્ર.

૨ आवृत्ति—વિંટળાઇને રહેવું તે. कलित—સહિત. बल—બળ અથવા લશ્કર. अस्खलित Irresistible. मैनिक Gull. દરિયાકાંઠે ઉડતાં ધોળાં પક્ષી. જમીન નજીક આવે ત્યારે એ ધોળાં પક્ષીઓ દરિયા પર દેખાય છે. એનો ખોરાક માછલાં છે. हरति—ઉપાડીને લઇ જાય છે, છોડાવીને ખેંચી જાય છે.

૩ सदन—ઘર. એનો અર્થ પેટી—પટારો પણ થાય. घटयति—લે, ગ્રહણ કરે. हतसमवर्ती (સારા—નરસા સર્વને) સરખા ગણનાર પણ એના ખરાબ અર્થમાં એટલે નાના—મોટાનો ભેદ ન રાખનાર. ગમે તેને ખાઇ જવા એ જ વૃત્તિવાળો. એ દુષ્ટ સમાનતા છે. निर्दयपौरुषनर्ती—આ યમનું વિશેષણ છે. દયા વગરના પુરૂષાર્થમાં નાચ—ખેલ—રમત કરનારો.

૪ विद्या—વિદ્યાદેવીઓ સોળ છે. મોટી શાંતિમાં તેમનાં નામો આવે છે. मंत्र મંત્રો, જેના ઉચ્ચારથી દેવતા પ્રાચીન કાળમાં હાજર થતા હતા. महौषधि મોટી મોટી ખાસ દવાઓ. હિરણ્યગર્ભ વિગેરે. सृजतु કરે. वशीकृतदेवां એ સેવાનું વિશેષણ છે. દેવતાઓને વશ કરે તેવી. (સેવા) रसायन પારો, પ્રવાલ, અભ્રક વિગેરે રસઔષધિઓ. ગજવેલ, સોનું, મોતી મારેલાં—એ સર્વ રસાયણ કહેવાય છે. આયુર્વેદ જાણનાર એને બનાવવાની અને ખાવાની વિધિ જાણે છે.

उपचयकरण (બળનો) વધારો. સંગ્રહ કરવો તે.

૫ निरुणद्धि થંભાવે, રોકે, રોધ કરે. पतति જાય. पर દૂરના. तरसा શીઘ્રપણે In haste.

૬ सृजन्तो બનાવતી. जगत्तम् નું વિશેષણ છે. असित—ધોળાં નહિ—કાળાં.

પરિચય

અશરણ ભાવના—

ક C. (૧) આ પ્રાણીને કોઇના ઉપર આધાર રાખવો ઉચિત નથી, એને વસ્તુતઃ કોઇનો આધાર છે પણ નહીં. એને આ વિશાળ ભવસમુદ્રમાં પોતાના બળ ઉપર જ ઝુઝવાનું છે. આ પ્રાણી નાનીમોટી બાબતમાં પારકા સામે જુએ છે અને એમ કરતાં એને મનમા આશા રહે છે કે ક્યાંકથી ટેકો મળશે. આ પારકી આશા હમેશાં નિરાશ કરનારી છે. એનું છે તે એની સાથે જ છે–એની પાસે જ છે એ અત્ર બતાવવાનું છે. પારકાની આશા તદ્દન ખોટી છે, મૃગતૃષ્ણા છે, હવાના બાચકા છે, એ કેવી રીતે છે ? તે આપણે પ્રથમ ગ્રંથકર્તાની સાથે જોઇએ.

આ દુનિયામાં અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓ છે. કોઇ સુખી છે, કોઇ દુઃખી છે, કોઇ સારા સયોગમાં વધતા જ જાય છે, કોઇ ગમે તેવા કુશળ હોય પણ સંયોગને તાબે થઇ દરેક બાબતમા પાછા પડે છે. આવા અનેક દ્વંદ્વો ગણી શકાય. એ સર્વને એક દિવસ મરવું તો જરૂર છે. બીજી સર્વ વાતો અચોક્કસ છે ધન મળે યા ન મળે, છોકરાં થાય કે ન પણ થાય,

---

शिरोरुह વાળ વાસ, મસ્તકના. स्मित સફેત. पलित પળિયાવાળું ભૂઘન શરીર. अरसं રસકસ–પુષ્ટિ વગરનું.

૭ उद्यत વધતા જતા. વ્યાપતા उग्ररुजा ભયંકર વ્યાધિવાળી. विधु ચંદ્ર. उपराग પીડા (ગ્રસનની).

૮ चतुरंगं ચાર અંગવાળું ચાર પ્રકારનું. એ ચાર અંગો પર વિવેચન પરિચયમા થશે તે જોવું सौख्यनिधानं સુખનો ભંડાર. સુખની ખાણ. रचय બનાવ. કર.

માન—આબરૂ—પ્રતિષ્ઠા જાગે કે ન પણ જાગે; પણ મરવું એ તો ચોક્કસ વાત છે. કોઇ મરવાથી બચ્યો હોય એવું જાણવામાં નથી; નામ તેનો નાશ જરૂર થાય છે. એમાં કંઇ ડરવાનું નથી. પણ એ વસ્તુસ્થિતિ છે એના પર ધ્યાન આપીએ. બુદ્ધ ભગવાન પાસે ઘરડી ડોશી એકના એક છોકરાના શબને લઇ આવી અને તેને જીવતો કરવા માગણી કરવા લાગી. ત્યારે બુદ્ધદેવે એને એવા મનુષ્યના ઘરમાંથી પાણીનો લોટો ભરી લાવવા કહ્યું કે જેના ઘરમાં કોઇનું મરણ થયું ન હોય તેવા ઘરની રાખ લાવ. સગર ચક્રવર્તીના સાઠ હજાર પુત્રના મરણની વાત ઇંદ્રે કહી ત્યારે જેના ઘરમાં કોઇ મરણ ન થયું હોય તેના ચુલાની રાખ મંગાવી હતી, પણ એવું એક પણ ઘર ન નીકળ્યું—એ શું બતાવે છે ?

ત્યારે મરવું જરૂર છે એમ જાણ્યા પછી એને અંગે પ્રાણી કેવી રીતે વર્તે છે અને એ આવીને ઊભું રહે છે ત્યારે એની શી દશા થાય છે એનો જરા અભ્યાસ કરીએ. જે પ્રાણીઓ અહીં કોઇ જાતનો આનંદ ન ભોગવી શકતા હોય તેમને પણ મરવું તો ગમતું નથી. વ્યાધિગ્રસ્ત, દીન, દુઃખી, અનાથ કે ભિખારી પણ ગમે તેમ કરીને જીવવા માગે છે. એમને કયા સુખ ખાતર જીવવું ગમતું હશે એ એક આકરો કોયડો છે, પણ તેને મરવું ગમતું નથી એ ચોક્કસ વાત છે. આખા શરીરમાં માત્ર હાડકાં રહ્યાં હોય, કોઇ પાણી આપે તો પીએ તેટલી અશક્તિ હોય, ખાટલામાંથી નીચે પગ પણ મૂકાતો ન હોય અને શરીરમાંથી દુર્ગંધ છૂટતી હોય પણ મરવું ગમતું નથી, મરવાનું નામ પણ ગમતું નથી અને મરવાની ઇચ્છા પણ થતી નથી. આવા છેલ્લી પાયરીના દાખલાઓને પણ હાલમાં એક બાજુએ રાખીએ.

પણ મોટા ચક્રવર્તી હોય, છ ખંડ પૃથ્વીના ધણી હોય, જેની ચાલે ધરા ધ્રૂજતી હોય, જેને ડાબે પર્વત ડોલતો હોય, જેના હોકારાએ ગાત્ર ગળી જતાં હોય, જેના બળ આગળ મોટા બહેન્દ્રવનાં માન ગળી જતાં હોય અને જેની જય હાલતા-ચાલતા પોકારાતી હોય તેવાઓની નજીક જ્યારે મરણ આવે છે ત્યારે શી દશા થાય છે તેનો કદી ખ્યાલ કે અનુભવ કર્યો છે? એ વાત નજરે જોયા વગર બરાબર ગ્રાહ્યમાં આવે તેવી નથી.

છ ખંડ પૃથ્વી સાધનાર મોટા ચક્રવર્તીઓ પણ જ્યારે મરવા પડે છે ત્યારે ટાંટીઆ (પગ) ઘસે છે, ઓયવોય કરી મૂકે છે, દવાદારૂ માટે મોટા રાજવૈદ્યોને બોલાવે છે અને ગમે તેમ કરીને જીવવા પ્રયત્ન કરે છે. મોટા ચક્રવર્તી મરવા પડે ત્યારે કેવી દોડાદોડ થતી હશે તે કલ્પવું મુશ્કેલ નથી. સાધારણ શેઠીઓ માંદા પડે તો મોટી ફીવાળા ડૉક્ટરો બોલાવવામાં આવે, છેલ્લી ઘડી સુધી ઓક્સીજનની બેરલો (સીલબંધ કરેલી લોઢાની પેટીઓ) તેના મુખમાં નળી વાટે ઠલવાય, અનેક પ્રકારના નાડીપ્રવાહો (Injections) અપાય, હિરણ્યગર્ભ જેવી કે મૃત્યુંજય જેવી દવાઓ અપાય, તો મોટા ચક્રવર્તી માટે તો શું શું ન થાય! પણ એ વખતે એને જરા પણ શુદ્ધિ (Consciousness) હોય તો તેના મનમાં શું ચાલતું હશે એનો ખ્યાલ આવે. અરે! એ તો માથા પછાડે, ઊંચો-નીચો થઈ જાય, પલંગ પર પડ્યો પડ્યો ચીસો પાડે; પણ તે વખતે એનું બળ, તેજ કે સત્તા સર્વ વ્યર્થ છે, કિંમત વગરનાં છે, નિરર્થક છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવે છે.

પોતાના બળથી છ ખંડ પૃથ્વી સાધનાર અને મોટા મહારાજાઓને પણ નમાવનાર મોટા શહેનશાહો-સમ્રાટોની આ

દશા થાય છે અને થઇ છે એમ ઇતિહાસે નોંધ્યું છે ત્યારે શું વિચારવું ? એમાંથી ધડો શો લેવો ? એનું અહીન-અધિકતર વિશિષ્ટ બળ ક્યાં ગયું ? એના વિલાસો ક્યાં ચાલ્યા ગયા ? એના જયપોકારો ક્યાં સુકાઇ ગયા ? એનું મોટું લશ્કર ક્યાં ગયું ? એના મોટા ધન્વંતરીઓ ક્યાં સૂઈ ગયા ? અને એ સર્વ હોય, એના હજુરીઆઓ, સચિવો, દાસો, રમણીઓ અને નોકરો હાજર હોય તો પણ એ દીન વદને-નિરાશ ચહેરે ચારે બાજુએ આંખો ફાડીને જોઇ રહે છે અને અંતે એની આંખો ફાટેલી જ રહે છે. એ ઋદ્ધિ, રત્નો કે લશ્કર કાંઇ એની નજરમાં આવતું નથી, કોઇ એને એક ક્ષણ પણ વધારે જીવાડી શકતું નથી અને તે વખતે એના મુખ પર નજર કરી હોય તો ત્યાં નિરાશા, દીનતા અને વલોપાત સિવાય અન્ય કાંઇ દેખાતું નથી. એ વખતે એને કોઇ સહાય કરતું નથી, કરી શકતું નથી અને એની પીડામાંથી જરા પણ અલ્પતા કરતું નથી. પૃથ્વી પણ અહીં જ રહે છે અને સાહ્યબી પણ નકામી થઇ પડે છે.

એવી જ રીતે સ્વર્ગનો વૈભવ ભોગવનારા મોટા દેવો કે દેવોના ઇંદ્ર પણ જ્યારે મરણ નજીક આવે છે ત્યારે તદ્દન હતાશ થઇ રાંકડા-ગરીબ-ભિખારી-બાપડા બની જાય છે અને એવા તો દીન બની જાય છે કે એના મોઢા સામે જોવું પણ આકરું અને કષ્ટકર થઇ પડે છે. એ વખતે એની અપ્સરાઓ કે વિમાનો, ઇંદ્રાણીઓ કે પરિવાર, કોઇ એને ટેકો આપી શકતું નથી.

આ દુનિયામાં પોતાના હાથના બળ પર મુસ્તાક રહેનારા અને [illegible] મદ કરનારા તો અનેક જોયા છે. થોડા-[illegible] આવડત કે કુનેહથી મેળવ્યા એટલે જાણે પોતાના [illegible] દુનિયામાં કોઇ નથી એમ ધારી મદમાં મસ્ત રહે છે. એ

બધી દુનિયાને નિર્માલ્ય ગણે છે, પણ એવા મદાંધ માણસો મરવા પડે છે ત્યારે એની ભારે ખરાબ દશા થાય છે. એ ગમે તેવા ચેડાં કાઢે છે અને દુનિયામાં જીવવાનો પોતાનો હક્ક એક દિવસ બંધ થશે એમ ધારતા ન હોવાથી એ વખતે તે ઘેલા થઇ જાય છે. મરણ વખતે એ જીવવા માટે ફાંફાં મારે છે, પણ સર્વ નકામું નીવડે છે. એનાં ધન વૈભવ અહીં રહી જાય છે, એ પણ એને મદદ કરતાં નથી. અને જે ભુજાઓના બળથી એણે સંચય કર્યો હોય છે એ સંચય પણ અહીં જ રહી જાય છે, એ ભુજાઓ પણ એને કાંઇ મદદ કરતી નથી અને સાથે જતી પણ નથી.

આખી જીંદગી લહેર કરનારા, રંગબંગના લોટા ભરનારા, ભ્રમરની જેમ ભટકનારા, અકરાંતીઆ થઇને ખાનારા, ખાવામાં જ જીવનસાફલ્ય સમજનારા અને કોઇ પણ પ્રકારની ગાવાની, સાંભળવાની, સુંઘવાની કે ખાવાની વાતમાં મસ્ત બનનારાઓ પણ જ્યારે કાળભૈરવ તેની નજીક આવે છે ત્યારે પોતાના ચેનચાળા ચૂકી જાય છે અને તદ્દન અનાથ જેવા થઇ રાંકડા બની જાય છે.

આ ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિ છે. વસ્તુ કે સંબંધનું ખરૂં સ્વરૂપ ન જાણનારને જરૂર શોક થાય તેવી આ સ્થિતિ છે અને જરા પણ અતિશયોક્તિ વગર ઉચ્ચ-નીચ સ્થાનમાં આવી પડેલા લગભગ પ્રત્યેક પ્રાણીની થાય તેવી આ સ્થિતિ છે. મરણ વખત પ્રાણીના મનની જે દશા થાય છે તેનો આપણને અનુભવ ન હોય, પણ કલ્પના અશક્ય નથી. એ વખતે એ હારેલા જુગારી જેવો બની જાય છે. એનું સર્વસ્વ સરી જતું એ નજરે જુએ છે. એ સર્વના ભોગે પણ એ જીવવા ઇચ્છે છે, પણ એના ઉપર યમરાજનો દુર્દાંત હાથ ઘણા જોરથી પડતો

હોય તેમ તે જોઈ શકે છે. એટલે એ બહુ ગભરાઈ જાય છે, ડરી જાય છે, પાછો પડી જાય છે, એને બોલવા-ચાલવામાં ઠેકાણાં રહેતા નથી અને એને મૂંઝવણમાં કોઈ રસ્તો સૂઝતો નથી. આ 'રસ્તો' સૂઝતો નથી એ અશરણતા છે. અત્યાર સુધી જે જાતની લહેર કે જે જાતના હુકમમાં જીંદગી ગાળી હોય તેના અત્યારે ભણકાર આવે છે અને એ પથારીમાં પડ્યો પડ્યો તરેહવાર પછાડા મારે છે. એનું સુખ અને એનું મન—એ બન્ને અત્યારે બરાબર અભ્યાસ કરવા લાયક બને છે.

'ક્રૂર યમરાજના દાંત' માત્ર કહેવાના જ છે. મૃત્યુના સપાટામાં આવે તેનું એ રૂપક છે. આવા મોટા શેઠ શાહુકારો, લહેરી લાલાઓ અને ખુદ શહેનશાહો કે ઇન્દ્રોની મરણ સન્મુખતા વખતે આવી દશા થાય છે એને શરણ કોનું ? એને આધાર કોનો ? એને ટેકો કોનો ? આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે.

(ख. २) અમે ઊંચા ! અમને કોઇ અડે તો અમે અભડાઈએ ! અમે બ્રહ્માના મુખમાંથી નીકળેલા ! (જાતિ મદ)

અમે કુળવાન ! અમે પુરતીઆ ! અમે [1]ચોસલાવાળા ! અમે અગ્રેસર ! (કુળ મદ)

અમે જાતે રળ્યા ! ધન મેળવ્યું ! વેણુમાં વહાણુ ખેડ્યાં ! લક્ષ્મીને પગે બાંધી ! (લાભ મદ)

અમારા મહેલ ! અમારૂં ફરનીચર ! અમારી ઋદ્ધિ ! અમારી ફોર ! અમારી આબરૂ ! (ઐશ્વર્ય મદ)

---

૧ અમુક શહેરમાં વ્યાખ્યાનશાળામાં અમુક શેઠ માટે રિઝર્વ જગા રહે તેને 'ચોસલુ'' કહે છે. ત્યાં અન્યથી બેસાય નહિ અને બેઠેલ હોય તો શેઠ આવે ત્યારે ઊઠવું પડે.

અમારૂં બળ ! અમારૂં લશ્કર ! અમારા હથિયારો ! અમારો ટાફલો ! અમારાં એરોપ્લેનો ! (બળ મદ)

અમારૂં તેજ ! અમારાં નાકનો મોરો ! અમારી આંખ ! અમારા બાલ ! અમારો પહેરવેશ ! (રૂપ મદ)

અમારો અભ્યાસ ! અમારો તર્ક ! અમારી દલીલ ! અમારૂં ગ્રેજ્યુએટત્વ ! અમારાં પદકો ! (શ્રુત મદ)

અમારાં માસખમણ ! અમારા ચૌવિહારા ઉપવાસ ! અમારાં છઠ્ઠ ઉપર છઠ્ઠનાં પારણાં (તપ મદ)

આ પ્રકારનાં અભિમાનો–મદો બહુ સામાન્ય છે. વાંચતાં હસવું આવે તેવાં છે, પણ પ્રત્યેક મનુષ્યમાં ભરેલાં છે. તે બહુ બારીકાઈથી અભ્યાસ કરવા જેવા છે. ભિખારીમાં પણ એની માગવાની કુશળતા માટે મદ જોયેલ છે. મોટા માણસો તે ચીક્ષતથી કરે છે, પણ પોતાની નાની–મોટી વાતને એ મોટું કે નાનું રૂપ આપે અને તેની વાતને બીજા જાણી વખાણે એને માટે એને તાલાવેલી લાગેલી જ હોય છે અને બીજાની પાસેથી એ પ્રશંસા સાંભળે ત્યારે જરૂર રાજી થાય છે અને પોતાનો પ્રયાસ ઉગી નીકળ્યો એમ ઉંડાણમાં માને છે.

એક સાધારણ એકાસણું કર્યું હશે તો તે પણ કહી દેખાડે ત્યારે એને મજા આવશે અને ઘણીવાર તો 'આપણે તે કોણ? સાધારણ છીએ!' એમ દેખાડવાની ભીતરમાં એને પ્રશંસા સાંભળવાની રૂચિ હોય છે 'અરે ભાઇ! અંગ્રેજી ભણેલા તો ઘણા જોયા, પણ તમે ખરા! તમે ભણ્યા પણ ધર્મસન્મુખ રહ્યા છો' આવી વાત સાંભળવાની એની તૃષ્ણા અને સાંભળતાં થતો તોષ વિચારતાં એને હજુ અંદરથી માનની દશા ઓછી

થઇ છે એમ એ માનતો હોય તો તે ખાલી મનમનામણું છે, મદનો વિભ્રમ છે, પણ એ ક્યાં સુધી ?

એનામાં કાંઇ ગુણ હોય અને તેનું કોઇ ગૌરવ કરે એટલે કે તેનો કોઇ આદર કરે અગર તેની પ્રશંસા કરે ત્યારે આ પ્રાણી લેવાઇ જાય છે. એણે કાંઇ સારૂં દાન આપ્યું, પછી તેને માટે કોઇક માનપત્ર આપે ત્યારે આ ભાઇ પોતાને ઘડીભર કર્ણ જેવો માને છે. એ કોઇ મોટા જલસાને પાર ઊતારે અને પછી એને માનપત્ર મળે એટલે ભાઇસાહેબ દુનિયા ઉપર ઉછળીને ચાલે છે. પોતે કોઇ સંસ્થા સ્થાપે અને એને અંગે પોતાની જાહેર પત્રોમાં પ્રશંસા વાંચે એટલે જાણે પોતે ભવસમુદ્ર તરી ગયા એમ માની લે છે. પોતે જેલમાં દેશસેવા નિમિત્તે ગયા, પછી એનો વરઘોડો નીકળે ત્યારે એ મૃત્યુલોકમાંથી દેવ થઇ ગયા માને છે, આવા અનેક પ્રસંગો છે. નાના ભાષણનાં મોટાં રૂપકો છાપામાં આવે એટલે ભાઇશ્રી હરખાઇ જાય છે. લોકો તો કોઇ પણ કળા કે ચાતુર્ય દેખે ત્યાં ભક્તિ કે આદર જરૂર બતાવે છે, પણ આ ભાઇ તેનો હાર્દ સમજતા નથી અને પોતાની જ મોટાઇ થઇ હોય, પોતાનું ગૌરવ વધ્યું હોય એમ માની ઊંચો નીચો થઇ જાય છે અને જાણે કે બારણામાં ન સમાય તેટલો પહોળો થઇને ફરે છે. પણ આ ગૌરવ ક્યાં સુધી ? કેટલું ? કેટલા વખત માટેનું ? અને એ ગૌરવશીલતા કેવી ?

આખરે એ ગમે તેવો મોટો હોય, પોતાની જાતને એ ગમે તેટલી મોટી માનતો હોય પણ એ છેવટે ‘ નરકીટ ’ છે-મનુષ્યરૂપે નાનો સરખો કીડો છે, આખી દુનિયાની નજરે તદ્દન નાનું પ્રાણી છે એની પોતાની દુનિયા એટલી નાની છે કે એ નાની વાતમાં પોતે જાણે કેવો મોટો હોય તેમ માની લે છે.

હરેક પ્રાણી કેંદ્ર થવા મથે છે અને બહુ નાના વિભાગમાં કદાચ સંયોગોને લઈને તેનો શબ્દમાત્ર બાર પુરુષો પણ હોય, પરંતુ આખરે તે ઘણો નાનો પ્રાણી છે, બીલકુલ હિસાબ વગરનો તુચ્છ પ્રાણી છે અને જેની અનંત કાળની અપેક્ષાએ કાંઈ ગણના પણ ન થાય એવો એ તદ્દન ધ્યાન ન ખેંચનાર લેવા જેવુ છે આવા મદના વિભ્રમમાં પડેલા અને સાધારણ ગુણના ગૌરવે પોતાને મોટા માનનારા નફ્ફટની એ દશા કયાં સુધી ચાલશે? કેટલો વખત ચાલશે?

યમરાજ એવો તો આકરો છે, એવો ભયંકર છે અને એવો તો અક્ષમ છે કે એ કોઈને છોડતો નથી, જતા કરતો નથી, ગણતરી બહાર રહેવા દેતો નથી. જેવી એ દેવની એના તરફ વાંકી આંખ થઈ, જેવું એ દેવે એના ઉપર કટાક્ષ નાંખ્યું કે એ બાઈ ખલાસ! એના મદો સર્વ પાણીમાં! એનાં માનપત્રો સર્વ દાબડામાં! અને એના છાપાનાં નામો તો ક્યારના ખલાસ થઈ ગયાં હોય! એ પાકી ગણતરીવાળા જમરાજ કોઈને છોડે છે? અને ન છોડે તો તે વખતે જાતિ, લાભ વગેરેના મદો આડા આવશે? કે માનપત્રો રક્ષણ આપશે? જવું છે એ ચોક્કસ વાત છે અને તે વખતે આખી જીંદગીનાં ચિત્રપટો સિનેમાની ફીલમની પેઠે દર્શન દેવાનાં છે તે ચોક્કસ છે. ત્યારે જ્યારે જમબાપો એક વાંકી નજર ફેંકશે ત્યારે તમારૂં કુળવાનપણું કયાં જશે? અને તમારા અભિમાનો કયાં પોષાશે? અને તમારા માનપત્રો શું આડા હાથ દેશે? જ્યાંસુધી યમરાજ આવ્યો નથી અથવા તો એણે એક વાંકી નજર ફેંકી નથી ત્યાંસુધી જ આ અભિમાનો અને ગૌરવો છે. આંખો બંધ થઈ એટલે 'આપ મુએ સારી ડુબ ગઈ દુનિયા.' સમજો, વિચારો, ચિંતવો. એ વખતે આધાર કોનો? એ વખતે શરણ કોનું? એ વખતે ટેકો

[illegible]

(આ ૩) ઉપર [illegible] શ્લોકોમાં [illegible] આવી છે ત્યારે પ્રાણીની શી દશા થાય છે અને તે વખતે તેને કોઇ શરણ આપતું નથી, તે ફાંફાંફોફાં મારી જાય છે અને માનના ઘોડા દોડાવે છે એ વાત કરી. જ્યારે મરણ એને પોતાના સપાટામાં લે છે ત્યારે એની અને રાજધાનીમાં શું થાય છે અને તેની વસાવેલી દુનિયા કેવી શીર્ણવિશીર્ણ થઈ જાય છે અને તેના કેવા [illegible] નીકળી જાય છે તે આ શ્લોકમાં બતાવી તેમાંથી સાર એ બતાવે છે કે એની દુનિયાની કોઇ પણ સારી–માઠી ચીજનું એને શરણ રહેતું નથી, તેને તે વખતે એ કાંઇ કામમાં આવતી નથી અને એના તરફથી કોઇ પ્રકારનો ટેકો એને મળતો નથી.

એ ગમે તેવો મોટો પ્રતાપી હોય, એનો પ્રભાવ ગમે તેટલો પડતો હોય, એના ખડકારામાં અનેકનાં ગાત્ર ગળી જતાં હોય, પણ મરણને એ વશ પડ્યો એટલે એનું મરણ થયું કે એ સર્વ ખલાસ થઇ જાય છે. મોટા અલેકઝાંડર (સિકંદર), પોંપી, સીઝર કે શાહજહાન જેવા શહેનશાહો મરણ પામે છે એટલે એનો સર્વ પ્રતાપ નાશ પામી જાય છે, એના નામે ધ્રાસકો પડતો હોય છે તે ખલાસ થઇ જાય છે અને એના પ્રભાવથી પૃથ્વી ધણધણતી હોય છે તે સર્વ બંધ પડી જાય છે. આખી પ્રજાને નચાવનારાના હાથ નીચા પડે છે એટલે એના નામનો

ચમત્કાર પૂરો થઇ જાય છે. એ ફલાક ઉંધી જાય તો બજારમાં ટકાઓના ફેરફાર થઇ જાય છે તે જ બજારો તેના મરણને દિવસે એક દિવસ-બંધ રહે છે, પણ પછી ઘોર અંધારી રાત!

પ્રાણીની સંપત્તિ, એનાં ધન, દોલત, ખજાના, એનું યૌવન અને એનો પડછો એ સર્વનું તેજ ગળી જાય છે. એણે લાખો મેળવ્યા હોય તે નકામા થઇ જાય છે અને એના જુવાનીનાં ઝગઝગાટ ઠંડા થઇ જાય છે. મરણ પછી તેજોહાનિ એટલી મોટી થાય છે કે થોડા વર્ષ પછી એનું નામ યાદ કરતાં પણ પ્રયાસ કરવો પડે છે અને બીજો યુગ આવે ત્યાં તો એ લગભગ સર્વથા ભૂલાઈ જ જાય છે. મોટા શહેરના સુધરેલા કે ગામડાંના છેલબટાઉ, તાલીમબાજ કે મેન્ટલ જમીન ભેગા થયા કે એની સાથે તેજ કે ચમત્કારમાંથી કાંઇ રહેતું નથી અને એ સર્વ ગળી જાય છે.

પ્રાણીમાં કોઇ જાતનું ધૈર્ય હોય, એણે ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી હોય કે એવા ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા હોય તે પણ મરણને વશ પડતાં ખલાસ થઇ જાય છે. મરણ વખતે પ્રાણી ધીરજ ગુમાવી બેસે છે અને મર્યા પછી તો ધીરજ હતી કે નહિ એ સવાલ પણ નકામો થઇ પડે છે. એણે સારા કે ખરાબ ઉદ્યોગો આદર્યા હોય તો તેના પૂરતા તો તે સર્વ ખલાસ થઇ જાય છે. મોટા કારખાનાં શરૂ કરનાર, અનેક મિલો ચલાવનારા કે કોઇ વિશિષ્ટ કાર્ય આદરનાર સર્વ અહીં મૂકીને જાય છે. એની નજરે જોતા ઉદ્યોગો સર્વ ખલાસ થઇ જાય છે, દૂર નાસી જાય છે અને પછી કદાચ ચાલ્યા કરે તો પણ એને તો એ સર્વ ખલાસ જ છે. એને ઘેર એ આવે કે એના કારખાનામાં આવે તો એને 'ભૂત' ગણીને મારી ધકેલી કાઢી મૂકે છે, એને મરચાના ધુમાડા આપે છે અને કોરડાથી ફટકાવે છે.

અરે ! બીજી વસ્તુની વાત શી કરવી, પણ એનું પોતાનું શરીર જેને એણે પંપાળ્યું–પોષ્યું હોય છે, જેની ખાતર એણે ઠંડી, તાપ, અગવડો, ઉપાધિઓ સહ્યાં હોય છે, જેને માટે અનેક દવા–ઉપચાર કર્યા હોય છે, જેને હવા ખવરાવવા અનેક સ્થાનકોએ લઇ ગયેલ હોય છે અને જેને ચાંપી–ચંપાવીને, તેલના માલેસ કરાવીને, સાબુ લગાવીને, નહાઇ–ધોઇને સાફ કરેલ–પોપેલ હોય છે તે શરીર પણ તદ્દન સામર્થ્ય વગરનું થઇ જાય છે. એનામાં ભીમ, સેન્ડો કે હરક્યુલીસ જેટલું બળ હોય તો પણ એ મરણને શરણ થાય છે ત્યારે એની સર્વ નાડીઓ તૂટી જાય છે અને એ શરીર કોઇ પણ પ્રકારનો જવાબ આપતું નથી. એના શરીરમાંથી વાયુ એક પછી એક નીકળી જાય છે અને અંતે હૃદય બંધ પડી જાય છે એટલે પ્રાણપોક મૂકાય છે. એની નાડીઓ તૂટે અને એને ડચકાં આવે ત્યારે એના મજબૂત શરીરની અંદર શું શું થતું હશે તે જોનાર જોઈ શકે છે, પણ એનું પંપાળેલું–પુષ્ટ કરેલું શરીર પણ એવા ખરી કટોકટીના સમયમાં તેની બાજુએ ઊભું રહેતું નથી, એને કોઈ પ્રકારનો ટેકો આપતું નથી અને એના સંબંધમાં એણે કરેલી ગણતરીમાંની એક પણ એ સાચી પાડતું નથી, આવી રીતે એના પોતાના શરીરનો પણ એને ટેકો મળતો નથી.

એક ઘણી વિચિત્ર વાત છે. તે એ છે કે આ પ્રાણીની આખી પ્રવૃત્તિ પૈસા મેળવવા, વધારવા અને રક્ષણ કરવામાં ઘણુંખરૂં રોકાયલી હોય છે. એને પૈસાની વાતોમાં ઘણી મજા આવે છે. એ પૈસા પણ એને કોઇ જાતનું રક્ષણ આપતા નથી, કાળના પાશમાંથી એને બચાવતા નથી અને એને કોઇ રીતે જીવાડતા નથી. ઊલટું એના મરણ પછી એના પૈસા મેળવવાની એના બાંધવો ખટપટ કરે છે, દોડાદોડ કરે છે અને મરનારને યાદ કરવા

બદલે એણે કરેલા વિલની ટીકા કરવા માંડે છે. એમાં જો એક છોકરાને વધારે અને બીજાને સહજ ઓછું આપ્યું હોય તો જોઇ લો મજા ! કોર્ટમાં કેટલા એસ્ટેટો આવે છે, ત્યાં મરનારને વિલ કરવાની શુદ્ધિ નહોતી, વિલ કરવાની શક્તિ નહોતી, એના ઉપર અન્ય સંબંધીએ દબાણ કર્યું હતું, એની મિલ્કત વડીલોપાર્જિત હોઇ એને વિલ કરવાની સત્તા નહોતી વિગેરે ઝગડાઓ ચાલે છે અને જે દ્રવ્યની પાઇએ પાઇ અનેક કષ્ટ કરી, સાચાં-ખોટાં કરીને મેળવી હોય છે તે વેડફાઇ જાય છે. મૃતક ઉપર ગીધો પડે તેમ અનેક માણસો એના ઉપર ટાંપી બેઠા હોય છે અને તેને ખેદાનમેદાન કરવામાં મજા માને છે. જે દ્રવ્ય મેળવવા કે જાળવવા ભગીરથ પ્રયાસ કર્યા હોય કે બૈયાની જેમ ચોકી કરી હોય એ પૈસા એને કોઇ પણ પ્રકારનો ટેકો આપતા નથી, યમદેવને એક ઘડી રોકી શકતા નથી અને બગડતા પરભવને સુધારી શકતા નથી.

અસલના વખતમાં નિર્વંશ જાય ત્યારે સગાઓ માલીક થવા આવતા અથવા રાજા સર્વ ધન લુંટી લેતા અથવા જપ્ત કરતા. તે વખતે કોઇ મરનારના શુભનો વિચાર ભાગ્યે જ કરતું અને અત્યારે કોર્ટ કે દરબારમાં પૈસાનો જે કેજ થાય છે તેની કર્મકથા જાણીતી છે. એવા પૈસા માટે અર્થ અને પરિણામ વગરનો વીર્યવ્યય કોઇ સમજુ કરે નહિ, પણ એ તદ્દન જુદી બાબત છે અહીં પ્રસ્તુત વાત એ છે કે એ પૈસા લેવા ભાઇઓ, સગાઓ કે સ્વજનો દોડાદોડ કરે છે, પણ એ પૈસા આ ભાઈઓને કોઇ જાતનું શરણ, આધાર કે ટેકો આપતા નથી. આ પરિચયમાં ઘણી જરૂરી વાત થઇ ગઇ છે; તેથી ગ્રીનની વિચારણાના બહુ લંબાણ ન કરતાં સંક્ષેપમાં પતાવશું.

---

૧ માતા પુત્રના દરરોજ ખબર પૂછે છે. એનું માથું દુખે તો એ ઓસડ કરવા મંડી જાય છે. માંદો પડે ત્યારે ફાંફળી-ફાંફળી થઇ જાય છે. રાત્રે ઉંઘતી નથી. પુત્ર ઉપર એકાંત પ્રેમ-વાત્સલ્ય બતાવનાર માતા પુત્રના હિતનો જ વિચાર કરે છે. પિતા બાળકો ખાતર રળે છે. ભાઇઓ ભાઇને મળે ત્યારે હિતની સલાહ આપે છે. સ્ત્રીનું હિત તો પતિ સાથે જ જોડાયેલું હોય છે. પુત્રો, પિતા ધન કેમ વધારે મેળવે તેનો ખ્યાલ કરી તેનું લાંબું આયુષ્ય ઇચ્છે છે. સગાઓને પણ, કુળમાં કોઇ સારો હોય તો કામનો છે એ નજરે પણ, એના હિતની આકાંક્ષા રહે છે. આવી રીતે સર્વ સ્વજનો હિતની કામના કરે છે અને હિતનં આંદોલનો આપે છે. દુનિયાનો સારામાં સારો અર્થ કરીને આ વિચાર ગ્રંથકર્ત્તાએ બતાવ્યો છે. સર્વથા એમ જ હોય છે એવું નથી એમ આપણે જાણીએ-જોઇએ છીએ પણ એવું હોય ત્યાં પણ અંદરની વાસ્તવિક શી સ્થિતિ છે તે બતાવવા સારો અર્થ લીધો જણાય છે, અને એ સર્વ સ્વજનો આ ભાઇસાહેબ પર એકાંત પ્રીતિ રાખનારાં હોય છે. માનો પ્રેમ તો અચૂક હોય છે. છોકરો ખરાબ હોય છે તો પણ એ તો પ્રેમનો ઝરો કહેવાય છે અને 'છોરૂ કછોરૂ થાય પણ માવતર કમાવતર કદી થતાં નથી.' એ સર્વથા તો નહિ પણ બહુધા સાચી વાત છે. પિતા પુત્ર ઉપર પ્રીતિ રાખે જ. એણે તો હાથે પોપેલ એના મનનું રત્ન છે. સ્ત્રીની પ્રીતિ હોય તેમાં નવાઇ નથી. આર્યકુલવધૂના સર્વ સુખનો આધાર તેના પતિની પ્રીતિ ઉપર જ છે અને એના સૌભાગ્યનો રક્ષક પણ એ જ છે. બહેન તો ઠેશ વાગે તોયે 'ખમા

ા ભાઇને !' કહે છે એનાં પ્રીતિ જરૂર હોય. બાકી પુત્રો,
ઓ તો એનાં સામું જ જોનારાં એટલે એમની પ્રીતિનો
ાલ શો હોય ? અને સગાઓ તો જરૂર સારામાં જ રાજી થાય,
ા ઉત્કર્ષ દેખી પ્રીતિરસમાં એકલા નહાય એમાં નવાઇ નથી.
સર્વ તો જીવનની ઉજળી બાજુ વર્ણવી છે.

આવી રીતે આખી સારી સૃષ્ટિ જામી હોય, ચારે તરફથી
તના આશીર્વાદો મળતા હોય, પ્રેમનાં ઓવારણાં લેવાતાં
ય, પરદેશ જાય તો પત્રો પાઠવાતા હોય, જેલમાં હોય તો
ટર્ણું લેવાતા હોય, પાંચ દહાડા સમાચાર ન આવે તો તારથી
ાસમાચાર મંગાવવાની ઉતાવળ થતી હોય-એવા પ્રાણીને
ુ જ્યારે મરણ આવે છે ત્યારે એનું કોઇ રક્ષણ કરી શકતું
ી, એને કોઇનો ટેકો મળતો નથી અને કોઇ એને બદલે
ારીમા સૂતા નથી

એક વાત છે એક સાચા ઉપદેશક-સંત સાધુને એક
ાણી મળ્યો. ઘરનો સુખી હતો. ગુરુની વાત સાંભળી સહજ
ાગ્ય થયો પણ મોહ ન છૂટે. સંતે ખરો સ્નેહ કેવો હોય છે
બતાવવા તાકડો રચ્યો. મુમુક્ષુ (પ્રાણી) ઘરમાં ઓઢીને સૂઇ
ગો અસહ્ય પેટના વેદનાના ઢોંગ કર્યા ગામના બાવા, ભૂવા,
ધો બોલાવ્યા ઉપચાર ચાલ્યા. પણ ઢોંગીની પીડા વધતી જ
ાલી. વ્યાધિ હોય તો મટે ને ! અંતે સંત આવ્યા. ભગવાં
ાશ અને ટીલાટપકાનો પાર નહોતો. એણે તબીઅત તપાસ-
ાનો દેખાવ કરી કષ્ટસાધ્ય કેસ છે એમ જાહેર કર્યું. આખું
ંડળ કાંઇક નિશ્ચિંત થયું. સંતે પાણીનો પ્યાલો લીધો. ત્રણવાર
ના શરીર પર ફેરવ્યો અને કહ્યું કે આ પાણીમાં સર્વ વ્યાધિ

૧ માતા પુત્રના દરરોજ ખબર પૂછે છે. એનું માથું દુઃખે તો એ ઓસડ કરવા મંડી જાય છે. માંદો પડે ત્યારે હાંફળી-ફાંફળી થઇ જાય છે. રાત્રે ઉંઘતી નથી. પુત્ર ઉપર એકાંત પ્રેમ–વાત્સલ્ય બતાવનાર માતા પુત્રના હિતનો જ વિચાર કરે છે. પિતા બાળકો ખાતર રળે છે. ભાઇઓ ભાઇને મળે ત્યાર હિતની સલાહ આપે છે. સ્ત્રીનું હિત તો પતિ સાથે જ જોડાયેલ હોય છે. પુત્રો, પિતા ધન કેમ વધારે મેળવે તેનો ખ્યાલ કર તેનું લાંબું આયુષ્ય ઇચ્છે છે. સગાઓને પણ, કુળમાં કોઇ સા હોય તો કામનો છે એ નજરે પણ, એના હિતની આકાંક્ષા : છે. આવી રીતે સર્વ સ્વજનો હિતની કામના કરે છે અને હિતનાં આંદોલનો આપે છે. દુનિયાનો સારામાં સારો અર્થ કરીને આ વિચાર ગ્રંથકર્ત્તાએ બતાવ્યો છે. સર્વથા એમ જ હોય છે એવું નથી એમ આપણે જાણીએ–જોઇએ છીએ પણ એવું હોય ત્યાં પણ અંદરની વાસ્તવિક શી સ્થિતિ છે તે બતાવવા સારો અર્થ લીધો જણાય છે, અને એ સર્વ સ્વજનો આ ભાઇસા- [illegible] પર એકાંત પ્રીતિ રાખનારાં હોય છે. માનો પ્રેમ તો અચૂક હોય છે. છોકરો ખરાબ હોય છે તો પણ એ તો પ્રેમનો ઝરો કહે-વાય છે અને 'છોરૂ કછોરૂ થાય પણ માવતર કમાવતર કદી થતાં નથી.' એ સર્વ આ તો નહિ પણ બહુધા સાચી વાત છે. પિતા પુત્ર ઉપર પ્રીતિ રાખે જ. એને તો હાથે પોષેલ એના મનનું રમ[illegible] છે. સ્ત્રીની પ્રીતિ હોય તેમાં નવાઇ નથી. આર્યકુલવધૂના સં[illegible] [illegible] આધાર તેના પતિની પ્રીતિ ઉપર જ છે અને એ[illegible] [illegible] સ્વાર્થ પણ એ જ છે. બ્હેન તો હેત વાળે તોયે 'પા[illegible]

મારા ભાઈને !' કહે છે એનાં પ્રીતિ જરૂર હોય. બાકી પુત્રો, પુત્રીઓ તો એનાં સામું જ જોતાં એટલે એમની પ્રીતિનો સવાલ શો હોય ? અને સગાઓ તો જરૂર ચારામાં જ મસ્ત થાય, એનો ઉત્કર્ષ દેખી પ્રીતિરસમાં એકલા નહાય એમાં નવાઈ નથી. આ સર્વ તો જીવનની ઉજળી બાજુ વર્ણવી છે.

આવી રીતે આખી સારી સૃષ્ટિ જાગી હોય, ચારે તરફથી હિતના આશીર્વાદો મળતા હોય, પ્રેમનાં ઓવારણાં લેવાતાં હોય, પરદેશ જાય તો પત્રો પાઠવાતા હોય, જેલમાં હોય તો ઇન્ટર્વ્યુ લેવાતા હોય, પાંચ દહાડા સમાચાર ન આવે તો તારથી કુશળસમાચાર મંગાવવાની ઉતાવળ થતી હોય-એવા પ્રાણીને પણ જ્યારે મરણ આવે છે ત્યારે એનું કોઈ રક્ષણ કરી શકતું નથી, એને કોઈનો ટેકો મળતો નથી અને કોઈ એને બદલે પથારીમાં સૂતા નથી.

એક વાત છે એક સાચા ઉપદેશક-સંત સાધુને એક પ્રાણી મળ્યો. ઘરનો સુખી હતો. ગુરુની વાત સાંભળી સહજ વૈરાગ્ય થયો પણ મોહ ન છૂટે. સંત ખરો સ્નેહ કેવો હોય છે તે બતાવવા તાકડો રચ્યો. મુમુક્ષુ (પ્રાણી) ઘરમાં ઓઢીને સૂઈ ગયો. અસહ્ય પેટની વેદનાના ઢોંગ કર્યા. ગામના બાવા, ભૂવા, વૈદ્યો બોલાવ્યા. ઉપચાર ચાલ્યા. પણ ઢોંગીની પીડા વધતી જ ચાલી. વ્યાધિ હોય તો મટે ને ! અંતે સંત આવ્યા. ભગવો વેશ અને ટીલાટપકાનો પાર નહોતો. એણે તબીયત તપાસવાનો દેખાવ કરી કષ્ટસાધ્ય કેસ છે એમ જાહેર કર્યું. આખું મંડળ કાંઈક નિશ્ચિંત થયું. સંતે પાણીનો પ્યાલો લીધો. ત્રણવાર તેના શરીર પર ફેરવ્યો અને કહ્યું કે આ પાણીમાં સર્વ વ્યાધિ

[illegible]

[illegible] કે બહેન, [illegible] કે [illegible], સગાં કે ઉદાર, સ્નેહીઓ કે [illegible] હોય પરંતુ કોઈ પણ સ્વજન તેને રક્ષણ આપી શકતું નથી અને મરણને થોડી વાર રોકવાથી પણ શકતું નથી. આમાં નિરપેક્ષ ટીકા કરવામાં [illegible], બાપના મરવાની વાટ જોતાં [illegible] ઉડાઉ પુત્રો, ભગિનીઓ પ્રેમ વગરની [illegible] ભાર્યા કે જેના કેસાનો પાર નથી, ત્યાં તો કોઈ આડો હાથ દેવાનો ખ્યાલ પણ ન કરે; પણ દુનિયાની નજરમાં સારામાં સારા પ્રેમને પાત્ર થતા [illegible] આદર્શ કુટુંબી- ઓને પણ જ્યારે તેઓ મરણદશાની નજીક જાય છે ત્યારે તેમના આવા જ હાલ થાય છે એ આપણા દરરોજના અનુ- ભવનો વિષય છે. એક પણ સ્વજન મરણથી આ પ્રાણીનું રક્ષણ કરી શકતો નથી એ સિદ્ધ વાત છે.

સર્વ રીતે સુખી ગણાતાની આ સ્થિતિ છે, બાકીના માટે શું હોય તે સમજી લેવું.

(ધ્રુવપદ) ત્યારે આવી સ્થિતિમાં કરવું શું ? આ તો ભારે ફસાણા. આ તો ભરોસાની ભેંસે પાડો જણ્યા જેવી વાત થઈ ! આપણા પોતાના સ્વજનો–ઘરના માણસો ઉપર આધાર ન રાખી શકીએ ત્યારે જવું કયાં ? કરવું શું ? આના ઉપર એક ધ્રુવપદ કહે છે. એ પ્રત્યેક ગાથા સાથે બોલવાનું છે. તેનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

આખા ગીતમાં બતાવાશે અને ઉપર શ્લોકોમાં બતાવાઈ ગયું તેમ કોઈ વસ્તુનો, સંબંધીનો કે સગાનો ટેકો આ જીવને અણીને વખતે નથી, એ વાત તો સમજાણી; પણ એમાંથી કોઈ રસ્તો ખરો કે ખાલી મુંઝાઈ મરવાનું જ છે ? આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. આવે વખતે બીજું તે કોણ મદદ કરે ? જ્યાં સગાંવહાલાં તો શું પણ શરીર પણ ઠંડું પડી જાય, નાડીઓ પણ તૂટી જાય ત્યાં બીજા કોણ પાસે આવે ?

ત્યારે ધર્મ એના ખરા આકારમાં ટેકો આપે છે. જીવનમાં જેટલી અહિંસા વણી દીધી હોય, ન્યાયમાર્ગે પ્રવર્ત્યા હોઈએ, સાચી સલાહો આપી હોય, ગમે તેટલા જોખમે સત્ય માર્ગ આદર્યો હોય, ભયંકર પ્રસંગોમાં મન પર કાબૂ રાખ્યો હોય, પરસ્ત્રી તરફ નજર પણ ન કરી હોય, વગર હક્કનું લીધું ન હોય, દીન જનોને દાન દીધાં હોય, બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હોય, દંભને દૂર રાખ્યો હોય, માનના પ્રસંગોની આડા હાથ દીધા હોય, કપટજાળના ભોગ કોઈને ન કર્યા હોય, ખોટા આળ ન દીધાં હોય, ચાડીચુગલી ન કરી હોય અને પ્રામાણિક જીવન જીવી જે કોઈ નૈતિક કે આંતરિક પ્રગતિ કરી હોય એ સર્વનો ખરો આધાર તેવે વખતે થાય છે એ વખતે એ સાચો ટેકો આપે છે અને એ એના ખરા સ્વરૂપમાં તેવે આપત્તિને વખતે

બરાબર યાદ પણ આવે છે. એનું શરણ બરાબર થાય છે. કહેવત છે કે 'સુખે સોની ને દુઃખે રામ.' રામ એટલે અહીં પોતાના ઇષ્ટદેવ સમજવા.

ધર્મમાં બે વિભાગ હોય છે: તત્ત્વજ્ઞાન અને નૈતિક વિભાગ. નૈતિક વિભાગમાં આંતર અને બાહ્ય વિભાગ આવે છે. આંતર-મનોરાજ્યમાં સર્વ મનોવિકારોનો સમાવેશ થાય છે. એના પર વિજય મેળવવાની ચાવી—આ Ethics નો વિભાગ આવે છે. બાહ્યમાં એને પ્રાપ્ત કરવાની ચાવીઓ—માર્ગો એટલે ક્રિયાઓ હોય છે. એ સાધનધર્મોની ઉપયોગિતા પુષ્કળ છે, પણ ધર્મનો ખરો ઉપયોગી વિભાગ આંતરદશા પર કેટલી અસર થઇ તેમાં આવે છે.

એ ધર્મને અંગે પરીક્ષા કરીને સ્વીકાર કરવાની જરૂર છે. આંતરરાજ્યમાં બહુધા મતભેદ પડતો નથી. શુદ્ધ જીવન જીવવાનો, સત્ય વચનોચ્ચાર કરવાનો, અન્ય જીવની હિંસા ન કરવાનો ઉપદેશ લગભગ સર્વ ધર્મો જુદા જુદા આકારમાં આપે છે. મોહમમત્વ તજી આત્મારામને એના સ્વરૂપમાં ઓળખવા પ્રરૂપણા થતી આવી છે. એ ધર્મ આ પ્રાણીએ કોઇ કોઇ વાર જરૂર સ્વીકાર્યો પણ હોય છે તે તેને શરણ આપે છે, તેને તે ટેકારૂપ થાય છે અને તેના ઉપર આધાર રાખવામાં તે છેતરાતો નથી.

એ ધર્મોનો દર્શનવિભાગ વિચારી જે ધર્મમાં પરસ્પર વિરોધ ન આવતો હોય, જેમાં આગળ પાછળ સત્ય એકસરખું ચાલ્યું આવતું હોય તેનો સ્વીકાર કરવો અને તેનું શરણ લેવું.
વિનયવિજય ઉપાધ્યાય કહે છે કે અમે જૈન ધર્મને સારી

એને તાવી જોયો છે. સોનાની પરીક્ષા જેમ કષ, છેદ અને તાપથી થાય છે તેમ અમે તેની પરીક્ષા કરી છે. તેના વિધિ અને નિષેધના માર્ગો ખૂબ ચકાસી જોયા છે. અમે એના તત્ત્વમાર્ગમાં પણ ખૂબ ઊંડા ઊતર્યા છીએ અને અમે બારીકીમાં ઊતરી એનાં નય અને પ્રમાણ બરાબર સમજ્યા છીએ, અમને એમાં અપેક્ષાઓ સમજાણી છે અને આખા માર્ગમાં અમે પૂર્વાપર વિરોધ જોયો નથી. એના વિધિમાર્ગોમાં ગમે તેટલા મતભેદો હશે, પણ એના દાર્શનિક વિભાગમાં એક જ મત છે. એનો કર્મનો સિદ્ધાન્ત અવિચળ છે, એની નિગોદની વ્યવસ્થા વિચારણીય છે અને એનું સ્યાદ્વાદ સ્વરૂપ અમને ખાસ આકર્ષક લાગ્યું છે

તમે એ જૈન ધર્મનો આશ્રય કરશો તો તે તમને જરૂર 'શરણ' આપશે એમ અમે ખૂબ વિચારથી કહીએ છીએ. તમે કોઇ પણ ધર્મનું શરણ કરો તે તમારી ગરજની વાત છે, પણ તમે જૈન ધર્મનું શરણ કરશો તો તેમાં છેતરાશો નહિ એ અમે અમારા અભ્યાસ અને અનુભવથી કહીએ છીએ.

ટૂંકામાં ધર્મનું શરણ લેવાનો આદેશ છે. તેઓ કહે છે કે તું ધર્મનું શરણ કર, તેમાં પણ પરીક્ષા કરીને જૈન ધર્મનું શરણ કર.

ઉપરાંત એક વાત ખાસ કરવાની છે. વિશિષ્ટ પવિત્ર ચરણ-ચારિત્ર તેનું તું સ્મરણ કર, તેના ઉપર આધાર રાખ અને તેને તારા જીવન સાથે વણી દે. ચારિત્રરાજના મંદિરમાં જે ક્ષમા, આર્જવ, માર્દવ, મુક્તિ (લોભત્યાગ), તપ, સંયમ, સત્ય, શૌચ, અકિંચનત્વ અને બ્રહ્મચર્યરૂપ ધર્મો

છે તે અથવા શ્રાવકનાં બાર વ્રતો છે તે તને શરણ આપશે. એનું સ્મરણ પણ તને ટેકો આપશે. એનો આચાર પણ તને આપત્તિમાંથી દૂર રાખશે અને એની સાથે જ્ઞાનાનુસંધાન તને અદ્વિતીય ટેકો આપશે. ચારિત્રનો મહિમા વર્ણવવાનું આ સ્થાન નથી. બાહ્ય શુદ્ધ ક્રિયાઓની અસર વર્તન (ચારિત્ર) પર કેટલી થઈ છે તે જ અંતે જોવાનું છે. અંદર વીતરાગભાવ ન આવી હોય તો બાહ્ય ક્રિયા નકામી તો નથી, પણ [illegible]-ક્રિયા અંતે આ આત્માને ક્યારે દૂર થઈ જતી નથી. મેરુપર્વત જેવડો ઢગલો થાય તેટલાં ઓઘા-મુહપત્તિ આ જીવે કર્યાની વાત સુપ્રસિદ્ધ છે તે આ દૃષ્ટિએ છે. માટે તું ચારિત્રનું સ્મરણ કર માત્ર ક્રિયાની અપેક્ષાએ નહિ, પણ ભાવનાની તીવ્ર પ્રગતિથી એનું સ્મરણ કર. એનું સ્મરણ માત્ર તને ટેકો આપશે, તારો આધાર બનશે અને વિશાળ દરિયામાં તારું પડખું ઊભું રહેશે. એ ચરણ-ચારિત્ર સાથે અનુસંધાન કરી લે, એની સાથે તું એકમેક થઈ જા અને તેનો તારી સાથે એક તાર કરી દે એ તને ટેકો છે, ખરો આધાર છે.

'ચરણ' નો અર્થ પગ. મહાપવિત્ર પુરુષોના ચરણયુગલનું સ્મરણ કર-એ અર્થ પણ શક્ય છે, પરંતુ વિષયની ઘટના સાથે ચારિત્ર અર્થ વિશેષ અનુરૂપ જણાય છે. પગનું સ્મરણ થતું નથી, પણ તેની પૂજા થાય છે. આ ધ્રુવપદ દરેક ગાથાને અંતે ખાસ બોલવા અને વિચારવા જેવું છે. નિરાશ થતાં આત્માને એ મોટો ટેકો આપે તેમ છે અને એ ટેકાની એને એ વખતે ખાસ જરૂર છે.

૨. નાના પ્રાણી કે મનુષ્યની તો શી વાત કરીએ પણ મોટો રાજા હોય, મોટા રાજાઓનો પણ રાજા હોય, એની ચારે

બાજુએ ઘોડા, રથ, હાથી અને લશ્કરીઓ હોય,એનું રક્ષણ કરવા એના ખાસ રક્ષકો (બોડીગાર્ડો) તૈયાર હોય, એનું લશ્કર દુનિયામાં અજેય ગણાતું હોય, એની સેનાએ કદી હાર ખાધી ન હોય, એની વ્યૂહરચના ઘણી ગુંચવણવાળી હોય, એનું પોતાનું બળ પણ અતિશય પ્રસિદ્ધિ પામેલું હોય અને એવી રીતે એ મોટા કિલ્લાઓથી, શસ્ત્ર-અસ્ત્રોથી અને લડાઈની તથા બચાવની સર્વ સામગ્રીઓથી સુરક્ષિત હોય, એનું એકલાનું જોર સેંકડો સેનાનીઓને પૂરું પડે તેવું બતાવાયું હોય-એવો મોટો છત્રપતિ હોય એને પણ એ યમરાજ એક ક્ષણવારમાં ઊચકી લે છે, એક ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં જમીન પર રગદોળી નાખે છે અને એમ કરવામાં એને જરા પણ શંકા કે વિચાર થતો નથી.

દરિયાના કાંઠા નજીક એક ગલ અથવા કલકલ પક્ષી થાય છે. એ તદ્દન સફેત હોય છે. એનો ખોરાક માછલાં હોય છે. એ જેમ માછલાંને પોતાની ચાંચમાં ઉપાડી લે તેમ મોટા રાજા, મહારાજા કે ચક્રવર્તીને યમરાજ ઊચકી લે છે. એ વખતે રાજાનું મોટું લશ્કર કે એના હાથી, ઘોડા, રથ, પાયદળ, પલટન, એરોપ્લેનો કે મશીનગનો કાંઈ કામમાં આવતાં નથી, કોઈ એની આડો હાથ દઈ શકતા નથી અને લશ્કરની વચ્ચેથી, વજ્ર કિલ્લાની અંદરથી અને સામગ્રીઓની ભીતરમાંથી ખેંચી એને ઉપાડીને યમરાજ એક ક્ષણમાં ચાલ્યો જાય છે (મૈનિક શબ્દ મોટા મત્સ્યવાચક પણ છે. મોટા મત્સ્યો નાના મત્સ્યોને નિરંતર ગળ્યા કરે છે.)

આ વખતે એ મોટા મહારાજાને શરણ કોનું ? ટેકો કોનો ? આધાર શેનો ? રાણીઓ રડે, વૈદ્યો હાથ ખંખેરે, દાસીઓ રાજીઆ લે, અમાત્યવર્ગ હાથ બળતરા કાઢે, પણ એ સર્વ નકામું નીવડે છે અને એ બધાની વચ્ચેથી ઉપડી જાય છે. વાત એ છે કેઃ—

[illegible]

[illegible]

[illegible] પોતાના મુખમાં તરણું લઈ [illegible] વિનતિ કરે કે 'હે દેવ ! મને તો છોડો ! મને બચાવો ! હું તમારે શરણે છું !' (પ્રાચીન સમયમાં રાજાઓ લડતાં, પણ દુશ્મન મોંમાં તરણું લે એટલે છોડી દેતા. અત્યારે પણ સફેદ વાવટો બતાવો એટલે લડાઈ બંધ પડે છે અને સુલેહ થાય છે.)

પણ આ યમદેવને તો દયાનો છાંટો આવતો નથી. એ તો દરેકના પ્રાણોને હરવામાં મજા માને છે, અને વજ્રમય ઘરમાંથી પકડતાં વાર લાગતી નથી કે એની પાસે મુખમાં તરણું લઈ કરેલી પ્રાર્થના બર આવતી નથી. જેમ પરમાધામી દેવોને નારકીના જીવોને ત્રાસ ઉપજાવવામાં મજા આવે છે અને તેઓને રડતાં-કકળતાં જુએ ત્યારે એ નીચોની જેમ રાજી થાય છે તેમ નિર્દયતાના પુરુષાર્થમાં નામ કરી રહેલ યમદેવ કોઈ પણ પ્રાણીને છોડતો નથી.

વળી એનામાં એક વિશિષ્ટતા અથવા નીચતા એ છે કે બીજા પ્રાણીઓ સારા અર્થમાં સર્વને સરખા ગણે છે અને સર્વને સરખો લાભ આપે છે ત્યારે આ યમરાજ જીવ લેવાની બાબતમાં સર્વને સરખા ગણે છે. એને મન કોઈ મોટો નથી, કોઈ નાનો નથી, એ તો નીચતાની પરાકાષ્ઠાએ જઈ મોટા કે નાનાને-સર્વને શરીરથી છૂટા પાડી, એનાં સગાંસંબંધીને રડાવી ખેંચી જાય છે. એના આવા સર્વને સરખા ગણવાના તુચ્છ ભાવ પર ધ્યાન ન હો! ધિક્કાર પડો! પણ એમ કહેવાથી કાંઈ વળે તેમ નથી-તેને જરા પણ દયા આવે તેમ નથી.

જ્યારે રાજાનો પરિવાર કે તેનું લશ્કર નકામું થાય છે, છૂપાઈ જવાના પ્રયોગો નિષ્ફળ જાય છે અને બતાવેલી લાચારી ને કરેલી પ્રાર્થના ઉપયોગ વગરની બને છે ત્યારે એની પાસે શરણ કોનું ? આમાંથી બચવા માટે કોઈ ઉપાય કારગત લાગતા નથી.

હજુ કાંઈ બીજા ઉપાય હોય તો તપાસીએ. આ તો સર્વ પ્રકારે નિરાશા મળે છે. ચાલો, આગળ વધો, કાંઈ કરતાં કાંઈ ઉપાય શોધ્યો મળે છે ?

૪. [illegible]

આ બાબતની સત્યાસત્યતા તપાસવાનું આ સ્થાન નથી. શત્રુંજયયાત્રા પ્રસંગે [illegible] ત્યારે આવા મંત્ર કે વિદ્યાઓનો ઉપયોગ કેમ નહિ થયો હોય ? એવો ઘણા પ્રશ્ન કરે છે. પરંતુ આપણે એ વિષયની ચર્ચામાં ઉતરીએ તો મુદ્દો વિસરી જઈએ. વાત એ છે કે મંત્રથી, વિદ્યાથી કે મહા [illegible] આરાધન કરવામાં આવે અને દેવતાઓને વશ કરી લે તેનું તો આરાધન હોય તો તેથી પણ મરણ છોડતું નથી. [illegible] માંત્રિકો મોટા ધન્વંતરી પોતે શાની આગે [illegible] મંત્રોના ઉચ્ચાર થયા કરે, વિદ્યાદેવીઓનો કદાચ સાક્ષાત્કાર થાય તો પણ મોત છોડતું નથી, છોડે તેમ નથી.

જ્યારે ડૉક્ટર કે વૈદ્યના ગુણ પર નિરાશા દેખાય છે અને નજીકના સંબંધીઓને વ્યાધિ ગંભીર અથવા 'હોપલેસ' જણાવવામાં આવે છે ત્યારે પછી ભૂવાના પ્રયોગો ઘણીવાર થાય છે, ડાકલાં વાગે છે, શરીર પર ત્રાંબાના પૈસા બંધાય છે, નજરબંધી થાય છે, ખાટલા ફરતા ખીલા ઠોકાય છે, લીંબુ માથા પરથી ઊતારાય છે, બાધાઓ રખાય છે, આખડીઓ લેવાય છે અને કૈંક કૈંક તોફાનો થાય છે; પણ અંતે પ્રાણપોક મૂકવામાં એ સર્વનો અંત આવે છે.

દેવતાને પોતાને પણ મરણ છોડતું નથી તો તેઓ આપણાં શાં દળદર ફીટાવવાના હતા? એ તો માત્ર ડૂબતી વખતે તણખલા ભરવાની વાત છે. મરણ કોઇ દેવને વશ નથી, કોઇ મંત્રને વશ નથી, કોઈ વિદ્યાને તાબે નથી.

શરીરમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે ગમે તેવાં રસાયણો ખાવામાં આવે, તામ્રભસ્મ, ગજવેલ, મારેલ પારો, સોનું, રૂપુ, વસંતમાલતી, પંચામૃત પરપટી, અભરખ કે બીજી અનેક રસાયણી ચીજોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે; પણ મરણ છોડતું નથી. મોટા દેવો, વૈદ્યો, ડૉકટરો કે સર્જનો મરણને ફીટાડી શકતા નથી અને ઇલિક્ઝિર (Elixir) મરણજયની દવા શોધવા પાછળ હજારો વર્ષ નીકળી ગયા છે, પણ હજુ સુધી તેવી દવા મળી નથી અને અત્યાર સુધીના વિજ્ઞાનનો વિકાસ વિચારતાં તેવી દવા શોધવાની શકયતા પણ જણાતી નથી.

શ્રી વિનયવિજયજીના વખતમાં વિદ્યા, મંત્ર, મહૌષધિનો મહિમા મોટો મનાતો હશે, અત્યારે સર્જનના ચપ્પુ અને ડોકટરનાં ઇન્જેકશનોનો મહિમા મનાય છે, પણ ગમે તે રીતે જોઇએ પરંતુ મરણ છોડતું નથી. હૃદય ચલાવવા હાઇપોડરમીક ઇન્જેકશન આપીએ કે હિરણ્યગર્ભના ઘસારો આપીએ, પણ અંતે રડવાનું છે અને ખરખરો કરનાર બોલવાના છે કે: "ભાઇ! બુટી એની બુટ્ટી નથી.' આ સાદી કહેવતમાં સેંકડો વર્ષોનો અનુભવ સમાઈ જાય છે જ્યાં આયુષ્યદોરી તૂટી ત્યાં દવા, ઉપચાર કે મંત્ર કાંઇ ઉપયોગી થતાં નથી. આપણી વાત એ છે કે આ સર્વ કોળાહળ, ધમાલ અને ધુમાડા પછી પણ ખરખરો તો ઊભો જ રહે છે એ તો જાણે પછવાડે રહેનારની વાત, પણ જનારને શું? એને ટેકો કોનો? દવામાં ગમે તેટલા મોટા ખરચ

[illegible]

[illegible]

૫. [illegible] ([illegible]) [illegible] (Old) [illegible] જુવાની બતાવવા અને પોતે જુવાન છે એમ દેખાવા અનેક [illegible] છે. કલપ લગાડી ધોળા વાળને કાળા કરે છે, આંખમાં સુરમા, અંજન આંજે છે અને કેટલાક [illegible] કરે છે.

વિલાયતની તો વાત ન પૂછો! ત્યાં મોઢાં ઉપરના પફ્ પાઉડરના થપેડા જોયા હોય તો શીતળી ગણી જાય! ગાડામાં બેઠા બેઠા પણ [1]વેનિટિ બેગ કાઢી હોઠ ઉપર લાલ રંગ લગાડે, મુખ ઉપર રોજ પાઉડર નાખવા લાગે અને નાના આરિસામાં મુખ જોઇ લે. આ સર્વ જુવાન દેખાવાનાં ફાંફાં છે!

કેક ત્રાંબુ કે મરેલ પારો ખાય છે, કેક ગજવેલ ખાય છે, કેક અખાડામાં કસરતો–કુસ્તીઓ કરે છે અને કેક મગદળ ફેરવે છે. અનેક પ્રયોગ કરી જુવાની ટકાવવા અને આધેડ વયે જુવાન છે એમ બતાવવા અનેક ચાળા કરે છે. એનું મોટું વર્ણન આપવાની જરૂર નથી. દરરોજ નજરે પડે એવો એ મામલો છે.

---

૧ સ્ત્રીઓ હાથમાં રાખે છે તેની નાની ચામડાની કોથળી.

અંધકાર કહે છે કે એ સર્વ ફાંફાં છે, એમાં કાંઈ વળે તેમ નથી. તમે ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરો અને ગમે તે ખાઓ પણ આવતી જરાને તમે અટકાવી શકો તેમ નથી. તેની સામે તમને ટેકો મળે તેમ નથી અને તમારા સર્વ પ્રયત્ન નકામા છે-નિષ્ફળ છે—એ મહામના છે.

કેટલાક માણસો એમ માને છે કે શરીરમાં પવનને રોક્યો હોય-સ્તંભન કર્યું હોય, એક પ્રકારનો પ્રાણાયામ કર્યો હોય તો તેથી આવતું ઘડપણ અટકે છે. ઉપાધ્યાયશ્રી કહે છે કે તમારે જોઈએ તેટલો પવનનો અટકાવ કરો પણ એમાં કાંઈ વળવાનું નથી. પ્રાણાયામનો ઉપયોગ કાળજ્ઞાન અને શરીર-તંદુરસ્તી માટે ગમે તેવો ઉપયોગી હોય, પણ એ આવતી જરાને અટકાવે તેમ નથી.

અરે! તમારે જોઈએ તો તમે દરિયાપાર બીજે તીરે જઈને બેસો કે કોઈ મોટા પર્વતના શિખર ઉપર ચઢી જાઓ, પણ દરિયાની ભરતીના જુવાળની જેમ આવતા ઘડપણને તમે રોકી શકશો નહિ. તમે ગમે ત્યાં નાસી જાઓ, તમારાં ઘરબાર છોડી પાતાળમાં પેસો કે કોઈ મહાન પર્વતના શિખરને છેડે જઈને વાસ કરો, પણ અંતે ઘડપણની અસર લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી અને એ આવશે ત્યારે તમે ધીમે ધીમે ઘસાતા જ જશો. દાંતો દુઃખવા માંડે, પીડા થાય, પડી જાય અને ચાવવાની અગવડ પડે, કાનમાં બહેરાપણું આવતું જાય, આંખમાં લોંગ સાઇટ (ઝાખ-બેંતાળા) આવે, વાળ ધીમે ધીમે ધોળા પડતા જાય અને અંતે સફેદ થઈ જાય, શરીર શિથિલ પડતું જાય, હાથપગ હુકમ માને નહિ, પછી સો આક્રમણો ધીમે ધીમે પણ ચોક્કસ થતાં જાય છે. એટલે

"ઉંબર તો ડુંગર થયા, પાદર થયા પરદેશ; ગોળી તો ગંગા થઈ, અંગે ઉજળા કેશ." એ સર્વ બને છે અને છેવટ હાથમાં લાકડી લેવી પડે છે. વસ્તુતઃ ત્રણ પગે ચાલવું પડે છે. એ વાતને અટકાવનાર કોણ ? એ વાતની આડે આવનાર કોણ ? એ હકીકત બને ત્યારે આધાર કોનો ?

૬. એ વાત વધારે સ્પષ્ટપણે કહેતાં કવિ વર્ણવે છે કે નાના બાળકના બાલ જોયા હોય તો તે એકદમ કાળા લાગે છે, જરા આખા માથાને પળિયાંવાળું બનાવી મૂકે છે અને શરીરને તદ્દન રસ વગરનું–દમ વગરનું બનાવી દે છે, તેમ જ ધીમે ધીમે એને તદ્દન નિર્બળ, દુર્બળ અને અબળ બનાવી દે છે. આ જરાને–ઘડપણને અટકાવવાને કોણ શક્તિવાન થાય છે ? એને આવતી અટકાવવાનો કોઇ રસ્તો જડ્યો છે ?

એક ઘણા પ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ કહેતા હતા કે પ્રમાદ એ જ મરણ છે. (प्रमादो हि मृत्युः) જો પ્રમાદ ન કરવામાં આવે તો માણસ કદી મરે નહિ અને ઘરડો થાય નહિ. તેઓ પોતે ખૂબ સંભાળ રાખીને રહેતા હતા, પણ લગભગ પંચાવન વર્ષની વયે લાકડી લઇને ચાલવું પડ્યું અને છપ્પન વર્ષની ઉમ્મરે લાકડી મૂકીને આ દુનિયામાંથી ચાલ્યા પણ ગયા. આ વાત એટલી સાદી, જાણીતી અને સ્પષ્ટ છે કે એના ઉપર વિવેચનની પણ જરૂર ન હોય. મુદ્દો એ છે કે આ પ્રમાણે ઘડપણ વગર-નોતર્યું–માગ્યું–બોલાવ્યું ચાલ્યું આવે ત્યારે આધાર કોનો ? શું પ્રાણીના નશીબમાં રાબ પીવાની જ સરજી હશે અને ગાંઠીઆના ભૂકા કરીને ખાવાના ગોટા વાળવાનું એનું પ્રારબ્ધ જ હશે ! 'મમ યષ્ટિકા' કહી ઠણુક ઠણુક કરતાં ટેકો આપીને ચાલતાં આંખના તેજ વગર બીજાથી દોરાતાં આ એક વખતના

ઇશકી યુવકોને જોતાં કેમ વિરાગ ન આવે ? અને એમનો કોફ-ધમાલ-દમ અને વાતો વિચારતાં તેમની દયા કેમ ન આવે ? તેઓ 'દયા' શબ્દ સામે જરૂર વાંધો લેશે, પણ તેઓ પ્રત્યેક પળે દયા માગી રહ્યા છે અને પોતાના ઘડપણને શ્રાપ આપી જુવાનીને યાદ કરતા રહ્યા છે, એ તેમના અંતરને પૂછવામાં આવે તો જવાબ આપે. તાત્પર્ય એ છે કે આવે વખતે આધાર કોનો ? એ વખતે ક્યાં ટેકો મળે ? કઇ બાબતમાં જીવને શાંતિ વળે ?

કોઇ વૃદ્ધને પૂછશો તો જણાશે કે એ વ્યવહાર સર્વ કરતો હશે પણ એને કોઇ સ્થાને નિરાંત વળશે નહિ. એ આગેવાન હશે તો એનો દમ નીકળી જતો હશે, એ ઘરનો વડીલ હશે તો એક રાત પણ એને નિરાંતે ઉંઘવાની મળતી નહિ હોય. ઓછું ખાવું અને ઘણી ચિંતા કરવી એ ઘડપણની નિશાની છે, પણ જો એ ધર્મનું શરણ લે તો એને મજા આવે. આવડત અને આયમિક તૈયારી પ્રમાણે એ ધર્મસ્થાનકમાં જઇ વાચન, મનન, ચિંતવન, ઉપાસના કે ધ્યાન કરશે તો તેને ઘડપણમાં કાંઇક ટેકો મળશે. રાસ વાંચવા, ધર્મચર્ચા કરવી, સામાયિક, પૌષધ કરવા વિગેરે સાદી વાતો છે, પણ એમાં એને 'શરણ' જમાવેલી સ્થિરતા પ્રમાણે મળે છે અને ખરો ટેકો એ વખતે ધર્મનો જ મળે છે, એ બરાબર અવલોકન કરવાથી માલૂમ પડે તેમ છે.

૭. આપણે આ બાબત બીજી રીતે વિચારીએ. મરણ અને ઘડપણને અનેક આકારમાં આપણે તપાસી ગયા. હવે વ્યાધિને વિચારીએ. જ્યારે પ્રાણીને ઉગ્ર-આકરો વ્યાધિ આવી પડે છે અને વધતો જાય છે ત્યારે એને શરણ કોનું ? આપણે ન્યુમોનીઆના કેસ જોયા છે. શ્વાસ વધ્યે જાય અને બન્ને ફેફસાં જવાબ ન આપતા હોય, સનેપાતનો શોરબકોર ચાલતો હોય

સામે [illegible] કે હૃદયમાં ઉછળ્યો હોય, કે પેટમાં અસાધ્ય દુખાવો ઉપડ્યો હોય કે [illegible] હોય તે વખતે કોણ કોનો?

જે વખતે ૧૦૫ ડિગ્રી તાવ આવ્યો હોય, જે વખતે આખું શરીર ગડગુમડથી ભરાઈ ગયું હોય, જે વખતે મોઢા-માંથી લાળ પડતી હોય, જે વખતે સાંધાનો દુખાવો ઉપડ્યો હોય, જે વખતે કેન્સર જેવા વ્યાધિથી ગળું સડી ગયું હોય તે વખતે આધાર માટે [illegible] આંખોને કોણ કોનો?

એ દુઃખમાં કોઈ ભાગ પડાવતું નથી, કોઈ કોનો અંશ પણ લઈ શકતું નથી, કોઈ એમાંથી દુઃખ ઓછું કરાવી શકતું નથી—આ સિદ્ધ વાત છે. આકાશમાં ચંદ્રગ્રહણ થાય છે ત્યારે લૌકિક માન્યતા પ્રમાણે રાહુ ચંદ્રને ગળવા લાગે છે. એ વખતે કોઈ તારા, ગ્રહ કે નક્ષત્ર ચંદ્રની મદદે આવતાં નથી. માત્ર ચંદ્ર જ પોતાની પીડા સહન કરે છે. તમે શું એમ કહો છો કે એવા વ્યાધિ વખતે ડૉક્ટરનું કે વૈદ્યનું શરણ! આ વાતમાં ભૂલ થાય છે. ડૉક્ટરો કહે છે કે તેઓ તો કુદરતને સહાય કરે છે, પણ કુદરત ઊલટી ચાલે ત્યાં તેઓના હાથ પણ હેઠા પડે છે. એ પીડામાં કોઈ ભાગ પડાવતું નથી અને કોઈ એવા આકરા કેસની જવાબદારી પણ લેતું નથી. ડૉક્ટર મોટા ડૉક્ટરને બોલાવવા સલાહ આપશે અને વૈદ્યો એકઠા થશે તો વિષમ જ્વરના શ્લોકો બોલી પાંડિત્ય બતાવશે; પણ એ વખતે શરણ કોનું? એવા વ્યાધિગ્રસ્તના મનની સ્થિતિ જાણી હોય

તો તે વખતે તે પોતાની અશરણ સ્થિતિ બરાબર અનુભવે છે અને નહિ તો સર્વ લોકો 'એક અરિહંતમાં ધ્યાન રાખજો.' એમ કહે ત્યારે એ પોતાની અશરણ–નધણિયાતી સ્થિતિનો ખ્યાલ કરે છે. એ વખતે શરણ કોનું ? ધર્મ સિવાય કોઇ એની બાજુએ ઊભું રહેતું નથી. બીજા સર્વ હવાંતીઆં છે. નિમિત્ત-વાસી પ્રાણી છે તેથી એ પ્રયાસ કરે છે, દવાદારૂ કરે છે અથવા અન્ય કરે તેનો લાભ લે છે; પણ તે વખતે તે સર્વ નિરર્થક છે એમ તે બરાબર સમજે છે. અંતે વાત ચોક્કસ છે કે કરેલ કર્મ ભોગવવાં જ પડે છે, ગમે તેટલા યુગ પસાર થઇ જાય પણ ભોગવવા જ પડે છે અને તે પણ કરનારે જ ભોગવવાં પડે છે. એમાં કોઇ ભાગ પડાવવા આવતો નથી. માત્ર તે વખતે શાંતિ આપનારો આધાર હોય તો તે ધર્મ જ છે અને તેનું શરણ લીધા સિવાય બીજો કોઇ માર્ગ નથી.

૮. આવી રીતે જરાવસ્થામાં કાંઇ ટેકો નથી, મરણ વખતે કોઇનો આધાર નથી અને ભયંકર વ્યાધિઓ પોતે જ સહેવા પડે છે ત્યારે કરવું શું ? આને માટે કવિશ્રીએ ત્રણ ઉપાય આ અષ્ટકને અંતે છેલ્લા પદ્યમાં બતાવ્યા છે.

(૧) પ્રથમ તો ચાર પ્રકારના અંગવાળા ધર્મનું શરણ લેવા ઉપદેશ આપ્યો છે જે ધર્મનું શરણ લેવાની વાત કરી છે તે ધર્મ ચાર પ્રકારનો છે: દાન, શીલ, તપ અને ભાવ. એ ચાર અંગવાળા ધર્મનું શરણ કર.

અથવા ચાર પ્રકારનાં શરણો છે તેને અનુસાર તે ચાર આ પ્રમાણે છે:—

अरिहंतशरणं, सिद्धशरणं, साहूशरणं, केवलिपन्नत्तो धम्मो शरणम् એટલે તીર્થંકર મહારાજ, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવળીકથિત ધર્મનું શરણ કરવા ભલામણ કરી છે.

પ્રાણી ગમે તે ધર્મને માનતો હોય તેને શરણ અનુકૂળ ગોઠવી શકાય છે. ધર્મનું શરણ અનિવાર્ય છે, તે જ એક રસ્તો છે, એ માર્ગમાં જ પ્રકાશ દેખાય છે, બાકી સર્વત્ર અંધકાર, ગૂંચવણ અને અથડાઅથડી છે.

(૨) મમતા–મારાતારાપણાની વાત જ છોડી દે. જગતને અંધ કરનાર મોહરાજાએ ઉત્પન્ન કરેલી મમતાબુદ્ધિ પ્રાણીને ખૂબ રખડાવે છે અને શરણ લેવા દોડવું પણ મમતાને લઇને જ પડે છે, બાકી એને મરણ, જરા કે વ્યાધિ કોઇ ચીજ નથી. મમતા રાગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછી એ રાગ મમતા બંધાવે છે. એ મમતા ઊડી ગઈ એટલે પછી શરણનો સવાલ નહિ રહે. પ્રાણી મમતા રહિત થાય; પછી તેનામાં કોઈ જુદી જ હિંમત આવે છે અને શરણના પ્રસંગોની સાથે એ રમે છે, એ નિર્બળતાની સામે બાથ ભીડે છે અને પૂર્ણ જુસ્સાથી આગળ વધતો જાય છે. એને મારું ધન, મારાં છોકરાં, મારાં અસીલ, મારાં ઘરાક એ દશા જ રહેતી નથી; એટલે પછી એ તો નિષ્કંટક રાજ્યનો માલેક થઇ જાય છે અને એનો રસ્તો સીધો, સરળ અને સપાટ થઇ જાય છે.

(૩) તું આ શાંતસુધારસનું પાન કર. એ રસ એવો તો અભિનવ છે કે એની જોડી તને મળે તેમ નથી. બીજા રસો તો ચટકા જેવા છે, અનુભવ્યા અને ઊડી ગયા; પણ

આ રસ તો અખંડ નિરાબાધ શિવસુખનો મોટો ભંડાર છે. એની શાંતિ ભોગવો તેમ તેમ વધતી જાય, એનું પાન કરો તેમ મન પ્રફુલ્લ બનતું જાય, એનો સંબંધ કરો તેમ આનંદ ઊર્મિ ઉછળે. શૃંગાર, વીર કે હાસ્ય જેવા એના ચટકા નથી, એ તો એક વાર એનું પાન કર્યું એટલે પછી ગાયા જ કરો કે 'અબ હમ અમર ભયે, ન મરેંગે.' એમાં વીજળીના ઝબકારા અને પાછળ ઘોર અંધારી રાત નથી, ત્યાં તો મણિ-રત્નની ઝળહળતી જ્યોત છે. સદૈવ ચેતતી રહે તેવી એ જ્યોત છે અને એની પછવાડે આનંદ, આનંદ અને આનંદ છે. એનું પાન કરતાં ધરાતા નથી, એને પીતાં પીતાં કંટાળો આવે તેમ નથી. એ અલૌકિક શાંતરસનું પાન તમે રચો અને કરો. તે મેળવવાના પ્રયાસમાં, પાન કરવામાં અને કર્યા પછીની સ્થિતિમાં સર્વત્ર નિરવધિ આનંદ છે.

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આ અશરણભાવના ગાતાં ખૂબ લહેર કરી છે. તેમણે મરણને એવું ચિતર્યું છે કે પ્રાણી એનો વિચાર કરતાં ઊંડા વિચારમાં પડી જાય. એમણે મોટા ચક્રવર્તીને મરણ વખતે શું થતું હશે તેનાથી શરૂઆત કરી, મરણ પછી શું થાય છે તે બતાવી, છેવટે ગમે તે કરો પણ મરણ છોડતું નથી અને મરણ વખતે કોઈ ટેકો આપી શકતું નથી એ બતાવી, આત્મધર્મને ઓળખી, તેને અનુસરવા વિચારણા બતાવી. ત્યારપછી તેમણે ઘડપણ-જરાને આગળ કરી, પ્રાણીને તેની પાસે તદ્દન પરાધીન બતાવ્યો અને છેવટે આકરા વ્યાધિઓને આગળ કરી તે વખતે પ્રાણીની મનોદશાનો-

અનાથતાનો ખાસ ખ્યાલ આપ્યો. એના વિવેચનમાં ધાર્મિક વાત ઘણી કરી નાખી છે. આપણે પ્રથમ આધારગુણનો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ વિચાર કરીએ.

આધાર અને આધેય તત્ત્વનો એવો નિયમ છે કે જેને આધારની જરૂર પડે તે ટેકો આપે તેવી વસ્તુનો ટેકો તુરત લઈ લે છે. બાળકોમાં આ તત્ત્વ સહજપણે પ્રતીત થાય છે. એને કપડાં પહેરવામાં, ફરવા જવામાં કે કોઈ પણ કામ કરવામાં આધાર વગર ચાલતું નથી. આવી રીતે સ્ત્રી-પુરુષનો ઘણી વાર આધાર-આધેય સંબંધ બને છે.

માણસ જ્યારે મુંઝાય છે ત્યારે તો એને ટેકાની બહુ જરૂર પડે છે. એ વખતે એને ટેકો મળે, કોઈ સાચો દિલાસો આપે, કોઈ એના દુઃખમાં ભાગ પડાવે તો તે તેનો સાચો મિત્ર કે સખા સમજવો. કહેવત છે કે Prosperity brings friends and adversity tries them.—' સંપત્તિ મિત્રોને લાવી આપે છે, આપત્તિ તેની કસોટી કરે છે. ' આ દૃષ્ટિએ આપણે આપણા સંબંધો વિચારીએ તો ખરી અણીને વખતે તેઓ તદ્દન કસોટીમાંથી નિષ્ફળ નીવડે તેમ છે. આપણે એક બે દાખલા લઈએ. કહેવાય છે કે નવ નંદરાજાએ સોનાની નવ ડુંગરીઓ બનાવી હતી; પણ એ જ્યારે મરવા પડ્યા ત્યારે એ ડુંગરીઓ અહીં જ રહી ગઈ અને કોઈ પ્રકારના ઉપયોગમાં આવી નહિ. મોટા રાજાઓની સ્મશાનયાત્રા નીકળે છે ત્યારે એની આખી રિયાસત પ્રથમ ચાલે છે. એના હાથી, ઘોડેસ્વાર, ચોકીદાર, બંદુકવાળાઓ, અરબો, કોતલના ઘોડા, મ્યાના, પાલખી, ડંકાનિશાન સર્વ દેખાય છે અને છેવટે એક પાલખીમાં એનું શબ દેખાય છે. એના ઉપર કીનખાબનાં કપડાં

પહેરાવેલાં હોય છે અને હાથ ઉઘાડા હોય છે. આ શું બતાવે છે ? આ સર્વ રયાસત હાજર હતી છતાં પણ રાજા–મહારાજાને કોઈ ટેકો આપતું નથી. એ સર્વ છતાં એ ગયા અને કયાં ગયા અને કોણ લઇ ગયું ? તેની પણ ખબર નથી. એના ઉઘાડા હાથ બતાવે છે કે એ જન્મતી વખત બંધ હાથે આવ્યા હતા અને મરતી વખત ખાલી હાથે–ઉઘાડે હાથે ગયા, ચાલ્યા ગયા અથવા કોઈ તેમને ઘસડી ગયું.

કોઈ શેઠીઆના મરણ વખતે જોયું હોય તો બે લાંબા વાંસડા, વીશેક ખપાટીઆ અને ચાર અથવા એક નાળીએર અને ઉપર ઢાંકેલ એકાદ રેશમી વસ્ત્ર; પણ એની સર્વ ઋદ્ધિ સંપત્તિ અહીં રહી જાય છે અને એને ચિતામાં સુવાડે છે ત્યારે તો ઉપરનું ઢાંકણનું વસ્ત્ર પણ કાઢી લે છે. એનું શેર બજાર, એનું સટ્ટા બજાર, એના લાખોના સરવાળા, એના લાંબાં સરવૈયાં, એના નોકરચાકરો અને એની મોટરો, ટ્રેલિફોનો અને સેક્રેટરીઓ સર્વ અહીં રહી જાય છે. એની બૈરી પણ અહીં જ રહે છે અને છોકરા છોકરી હિસાબો કરવા અને વિલની શોધમાં પડી જાય છે. આ સર્વ શું ? કેવા તોફાન અને કેવા હાલહવાલ ? કાંઇ ટેકો ? કાંઇ આશરો ?

કોઇ સાધારણ માણસની વાત લઈએ તો ત્યાં પણ એ જ વાત દેખાશે એને માટે કોઇ આરો હાથ દેતું નથી અને એને કોઇની પર ગણતરી બાધવાનો હક્ક નથી એટલે આવ્યો તેમ ચાલ્યો જાય છે; પણ મોટા કે નાનાને સર્વને જવાનું તો ખરૂં જ ! એ વાતમા મીન–મેષ નથી, એમાં શંકા નથી, એમા અપવાદ નથી.

એના સંબંધમાં એક બહુ સુંદર વિચાર સ્રગ્ધરા વૃત્તમાં જ્ઞાનાર્ણવકારે બતાવ્યો છે, તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

पाताले ब्रह्मलोके सुरपतिभवने सागरान्ते वनान्ते,
दिक्चक्रे शैलशृङ्गे दहनवनहिमध्वान्तवज्रासिदुर्गे ।
भूगर्भे सन्निविष्टं समदकरिघटासंकटे वा बलीयान्,
कालोऽयं क्रूरकर्मा कवलयति बलाज्जीवितं देहभाजाम् ॥

"પ્રાણી પાતાળમાં પેસે, બ્રહ્મલોકમાં જાય, ઇંદ્રના ભુવનમાં આશરો લે, દરિયાને પાર જઇને વસે, જંગલને બીજે છેડે વાસ કરે, દિશાઓના છેડા પર જઈ અટકે, મોટા પર્વતના શિખર પર ચાલ્યો જાય, અગ્નિમાં પેસે, વનમાં છુપાઇ જાય, હિમમાં ઢંકાઇ જાય, અંધકારમાં લપાઇ જાય, વજ્રના ઘરમાં પેસે, તલવારના પહેરામાં રહે, કિલ્લામાં ભરાઇ જાય, પૃથ્વીના ગર્ભમાં (ખાડો ખોદીને) ઊતરી જાય, બળવાન હાથીઓની ઘટાની વચ્ચે ઘેરાઇને બેસે પણ ક્રૂર કર્મ કરવાવાળો કાળ પ્રાણીનો કોળીઓ એક ઝપાટામાં અને પૂરા જોરથી કરી જાય છે."

આ ગણતરીમાં બાળ તેમજ વૃદ્ધ, ધનવાન તેમ જ ગરીબ, બળવાન તેમજ બીકણ, સમર્થ તેમ જ રંક, વક્તા તેમ જ શ્રોતા, પાટ પર બેસનાર કે સામે બેસનાર, દાન આપનાર કે દાન લેનાર, કૃપણ કે ઊડાઉ–સર્વનો એક સરખી રીતે સમાવેશ થાય છે. કાળ તો સર્વને સરખા ગણે છે.

આ વસ્તુસ્થિતિ છે. અનેક આકારમાં બતાવાય તેમ છે, અનેક સંયોગોમાં જુદા જુદા નામો લઇ તેના પર વિવેચન થાય તેમ છે; પણ વાતનો સાર એ છે કે 'એક દિવસ એવો આવશે' જ્યારે આપણે જવાનું છે, મરવાનું છે, પ્રયાણ કરવાનું છે.

પણ તમે મરવાની વાત સાંભળી ચોંક્યા કેમ ? તમને એ શબ્દ અપશુકનભરેલો લાગ્યો એટલે ? અરે ! પણ કાંઇ મરવાનું નામ લેવાથી મરી જવાતું નથી ! જરા હિંમત પકડી આ ચોક્કસ આવનારા મરણનો વિચાર કરો. એમાં કાંઇ ગભરાઇ જવાતું નથી અને વિચાર કરવાની ના પાડવાથી પણ એ તમને છોડવાનું નથી.

મરવું એ કર્માધીન વાત છે. પ્રાણી આ સંસારમાં આવે છે ત્યારે તેનું આયુષ્ય નિર્માણ થયેલું હોય છે આયુ પૂરું થાય તે વખતે તેનું કામ પૂરું થયું હોય કે ન થયું હોય પણ તેણે જવાનું જ છે. અને કર્મનો સિદ્ધાન્ત છે કે શુભ અશુભ કર્મો ભોગવ્યે જ છૂટકો છે, એટલે મરણની વાતથી ડરવામાં ડહાપણ નથી મરવાને માટે ત્રણ વાત કરવા જેવી છે. મરણ ઇચ્છવું નહિ, મરણથી ડરવું નહિ અને મરણ માટે હમેશાં તૈયાર રહેવું. આ આખો અલગ વિષય છે. આપણે મરવા તૈયાર છીએ ? છાતી પર હાથ મૂકી જવાબ આપવો. એ વાત બહુ જરૂરી હોવા છતાં અત્રે ખાસ મૂળ મુદ્દાની નથી, પણ વિચારવા જેવી તો જરૂર છે જ

મુદ્દો એ છે કે આપણે મરવા તૈયાર હોઇએ કે ન હોઇએ, મરણથી ડરતા હોઇએ કે ન હોઇએ, પણ જ્યારે તે આવશે ત્યારે આપણે આધાર કોનો લેવો ? ડૉક્ટરો તો હાથ ખંખેરે, છોકરાંઓ કે સ્ત્રી રડવા બેસે, નોકરચાકરો દુઃખી થાય અને મિત્રો–સ્નેહીઓ સહાનુભૂતિ બતાવે; પણ કોઇમાં મરણ વખતે શરણ આપવાની તાકાત છે ? મોટા રાજા, મહારાજા કે ચક્રવર્તી ગયા તો પછી આપણો તો શો હિસાબ છે ? 'જાય છે જગત ચાલ્યું રે, ઓ જીવ ! જોને !' એમાં જ્યાં 'છત્રે જેની છાયા

ચઢી, છૂટી [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

જવું ? ઘરનાં રહેતાં હોય અને શરીરના વાંધાઓ નડતા હોય ત્યાં ધન્વંતરીઓ આગળ પણ [illegible] થઈ જાય [illegible] મોટી ફીવાળા ડૉક્ટરો [illegible] [illegible] શ્રી ગીતામાં મૂકી રહેવું પડે છે. ત્યારે તે વખતે આશરો કોનો ?

એટલા માટે શરણની વાત શા માટે કરવી પડે છે ? આ જીવનમાં અનેક પ્રસંગો આશ્ચર્ય ભોગવવાના આવે છે. જેમણે ગરીબાઈમાં ઉમર ગાળ્યું હોય તે ઓશિયાળાપણામાં રહેલ દુઃખનાથી અને ધનવાનોના તિરસ્કારથી અજાણ્યા ન જ હોય. અને આશા કરીને આવેલ યાચક ભાગ્ય પર કે બારણે હાથ મૂકીને જાય છે. તે વગરસમજણે સમજે છે કે અંતે પોતાના કિસ્મત પર આધાર છે. અહીં શરણ કોનું હોઈ શકે ? તેનો સહજ ખ્યાલ આવે છે. જીવન અર્થ નકામા જણાય છે એ વાતની કાંઈક ઝાંખી થાય છે.

જ્યાં ઘરનાં ઘર (માનેલાં) છોડીને જવાને માટે જવાનું હોય, જ્યાં ખુદ પાળેલ–પોષેલ શરીર પણ મૂકી જવાનું હોય ત્યાં આધાર કોનો ? એ વખતે મોટરો કામ આવતી નથી, બાલૂનો ઉપયોગમાં આવતાં નથી, ધમાલ સાથ આપતી નથી, બડાઈઓ રસ્તો દાખવતી નથી, ગોટાળા આડા આવતા નથી, ખટપટો હાથ દેતી નથી, પ્રેમ માર્ગ આપતો નથી; એ વખતે શરણ માત્ર સાચો ધર્મ જ આપે છે, આત્મવૃત્તિએ કરેલ ધર્મ એના ગમે તે આકારમાં હોય પણ તેનો આધાર

મળે છે; બાકી આ દુનિયાની કોઇ પણ ચીજ, કોઇ પણ પ્રાણી કે કોઇ પણ સંબંધી એ વખતે ઉપયોગમાં આવતાં નથી, યમને અટકાવતા નથી, દિલાસારૂપ થતા નથી. બાકી મંત્રવિદ્યા કે જાપની વાત શી કરવી ? ખુદ મહાવીર પરમાત્માને ઇંદ્રે આયુષ્ય થોડું વધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરી અને તેમાં તેનો આશય શાસનના હિતનો હતો, પણ ભગવાને તેને એક જ ઉત્તર આપ્યો કે 'એ કાર્ય કરવાને દેવેંદ્ર, ચક્રવર્તી કે તીર્થંકર સમર્થ નથી.' છતાં કાંઇ ભગવાન મરણથી ડર્યા નહિ. એમને તો અનંત સુખમાં જવાનું હતું એટલે એમને 'શરણનો' સવાલ જ નહોતો, પણ એમાં અશરણપણાનો જે મુદ્દો છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

ન્યાયાધીશ કોઇને ફાંસીની સજા ફરમાવે ત્યારે ગુન્હેગારના મનની શી દશા થતી હશે ? એ ફેંક ફાંફાં મારશે, વિલાયત અપીલ કરવા દોડશે, પણ એમાં કાંઇ વળે છે ? પ્રાણી પણ આવા બાચકા તો અનેક ભરે છે, પણ એમાં સાર શો ?

એકઠા થયેલા સગાસંબંધીઓ નવકાર આપે, શરણાં આપે, દિલાસા આપે; પણ આ જીવની દશા શી વર્તતી હોય ? દિલાસો આપવો સહેલો છે તેટલો લેવો સહેલો નથી, પણ એમાં શરણ જેવું તો કાંઇ કે જ નહિ તે વખતે જીવન શાંત, પ્રમાણિક, નિર્દંભ, સ્વચ્છ ગાળ્યું હોય, સત્ય ને અહિંસાથી અપનાવ્યું હોય, મનોવિકારો પર કાબુ મેળવ્યો હોય, વાસ્તવિક અસ્થિરના સમજણી હોય, આત્મવૃત્તિથી ધર્મમાર્ગની આરાધના કરી હોય અને ટૂંકામાં ઉચ્ચ જીવનની અવસ્થા અનુભવી હોય તો એ વાત ટેકો આપે છે. કરેલો અને કરવા ધારેલો સાચો ધર્મ તે વખતે ટેકો આપે છે, બાકી બીજી કોઇ વાતમાં સાર નથી.

એવી જ રીતે ચાલી આવતી જરાને કોણ અટકાવી શકે? કલપ લગાડવાથી કાંઇ ઘડપણ અટકે? અને અંતે કપાળે કરચલી અને ગાલમાં ખાડા તો પડ્યા વગર ન જ રહે. એવી રીતે ભંયકર વ્યાધિની વાત જાણીતી છે. એ અને એવા અનેક જીવનપ્રસંગોમાં કોઇ ટેકો આપી શકે તેમ છે જ નહિ. કરેલો ધર્મ આડો આવે, બજાવેલી ફરજો માર્ગ સુઝાડે અને કર્તવ્યભાવના રસ્તા ઉપર રાખે. કદી કદી કરેલો ધર્મ એ જ આવી આપત્તિ વખતે શરણ આપે છે.

ધર્મ શબ્દ સંકુચિત અર્થમાં અથવા માત્ર ક્રિયાકાંડના અર્થમાં સમજવાનો નથી. સાચો ધર્મ ઓળખવો જોઇએ, શોધવો જોઇએ અને બહાર આણવો જોઇએ. આત્મધર્મ થવાને સર્વ ધર્મો સમજાયલા નથી હોતાં, પણ જ્યાં આત્મા એના સાચા આકારમાં સાંપડે અને એની પ્રગતિ જરૂર દેખાય ત્યાં તેટલે અંશે ધર્મ છે અને એવો આત્મધર્મ અણીને વખતે શરણ આપે છે. બાકી તો પંખીનો મેળો છે, સવાર થતાં સૌ પોતપોતાને માર્ગે જવાના છે અને સાથે હોય ત્યાં સુધી અમુક પણ અમુક દૃષ્ટિએ પોતાના દૃષ્ટિબિંદુથી કામ કરનારા છે. એ ખરે વખતે ઊભા રહેનારા હોય, તારા ખાટલામાં સૂઈ તારી આપત્તિમાં ભાગ પડાવનારા હોય તો તો તું તેમની ખાતર તારો આત્મા હારી જજે, પણ નહિ તો તને જ્યાં શરણ મળે તેમ હોય તેવા તારા પોતાના આત્મધર્મમાં સ્થિર થઇ જજે.

ધન અરૂ ધામ સહુ પડયો હિ રહેગો નર,
ધરકે ધરામેં તું તો ખાલી હાથ જાવેગો;
દાન અરૂ પુન્ય નિજ કરથી ન કર્યો કછુ,
હોય કે જમાઇ કોઈ દુસરો હિ ખાવેગો.

કૂડ અરૂ કપટ કરી પાપબંધ કીને તાતે,
　　ઘોર નરકાદિ દુઃખ તેરો પ્રાણી પાવેગો;
પુન્ય વિના દુસરો ન હોયગો સખાઈ તબ,
　　હાથ મલમલ માખી જિમ પસતાવેગો.

ચિદાનંદજીએ એક બે સવૈયા ખૂબ સુંદર આ મુદ્દા પર ગાયા છે, તે વિચાર.

અહીં 'જમાઇ' વિશાળ અર્થમાં સમજવો. માખીએ મધમાખી સમજવી.

માખીઓએ મધ કીધું, ન ખાધું ન દાન દીધું;
લૂંટનારે લૂંટી લીધું રે ! એ ! જીવ જોને.

ત્યા જે ભાવ છે તે ભાવ અહીં સમજવાનો છે. આ તો મરણ વર્ણનની વાત કરી, પણ અશરણભાવ બતાવતાં તો હદ કરી છે વિચારો:—

આયકે અચાનક કૃતાંત જબું ગહેગો તોહે,
　　તિહાં તો સખાઈ કોઇ દુસરો ન હોવેગો;
ધરમ વિના તો ઓર સકળ કુટુંબ મિલી,
　　જાનકે પરેતાં કોઈ ગુપતે ન જોવેગો.
લટકસલામકે સખાઈ વિના અંત સમે,
　　નેણમાંહી નીર ભરભર અતિ રોવેગો;
જાનકે જગત ઐસા જ્ઞાની ન મગન હોત,
　　અબ ખાવા ચાહે તે તો બાઉલ ન બોવેગો.

અહીં 'પરેતાં' એટલે મરણ પામેલો જાણીને એમ સમજવું. લટકસલામમિત્ર ધર્મ છે કારણ કે એને તો કોઇ કોઇ વાર જીવનમાં આ જીવ મળ્યો હશે. નિત્યમિત્ર તો

દેહ–શરીરને અને પર્વમિત્રમાં સગાવહાલાંઓને તેં ગણ્યાં છે. જો જુહારમિત્ર (ધર્મ) નહિ હોય તો આંખમાંથી બોર બોર જેવડાં આંસું તે વખતે પડશે. જ્ઞાની આવા જગતમાં મગ્ન ન થાય. આંબો (કેરી) ખાવાની ઈચ્છાવાળો કદી બાવળ વાવે નહિ.

આમાં આખા મુદ્દાનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

આ આખી ભાવના રડતાં રડતાં ભાવવાની નથી. 'મારું શું થશે? મારો કોણ?' એમ મુંઝાવાનું કારણ નથી. જેને મારાં માન્યાં છે તેને ઓળખ, તારાં સાચાંને શોધી કાઢ અને જેનાથી તને આધાર મળે તેને પકડી લે. બાકી તું જેને તારાં માની બેઠો છે તેમાં તારો દહાડો વળે કે તે તને અડીભડીને વખતે ટેકો આપે એવા ખોટા ખ્યાલમાં તું રહીશ નહિ. વાસ્તવિક રીતે વિચારીએ તો આત્માને કોઈના શરણની જરૂર નથી. એ એનો પોતાનો સ્વાધીન સ્વામી છે, પણ વ્યવહારથી આ પ્રાણીને એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે ટેકા માટે આધાર રાખ્યા જ કરે. એને નોકરી કરવી હોય, વ્યાપાર કરવો હોય કે કાંઈ કામ કરવું હોય તો તે ટેકા કેટલાના અને કોના મળશે? એની ગણતરી કરશે. આત્માને ઓળખાય, એની શક્તિનું ભાન થાય, એ શક્તિ દબાયલી હોવા છતાં પોતાની જ છે એ વાત એને ગોચર થાય એટલે એનો પરાશ્રય ભાવ જતો રહે છે અને જેવો તે પોતાની જાત પર ટેકો રાખતા શિખી ગયો અથવા તે માર્ગે ચડી ગયો એટલે એની સર્વ ગૂંચવણ નીકળી જાય છે. એ એકલો છતાં સિંહ છે, એ એકલો છતાં મરદ છે, એ એકલો છતાં ધણીધોરી છે, એ વાત આપણે ચોથી ભાવનામાં ખૂબ વિસ્તારથી જોઈશું; પણ એણે પરાવલંબનવૃત્તિ ગ્રહણ કરી છે તે તદ્દન ખોટી છે,

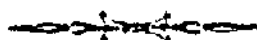
પરિણામ વગરની છે, સમજ્યા વગરની છે. એને કોઇ વસ્તુ કે પ્રાણી શરણ આપી શકે તેવી સ્થિતિમાં છે જ નહિ, એ વાત સ્પષ્ટ કરવાનો અને તે દ્વારા તેની આત્મપ્રભુતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાનો અને એ વાત વારંવાર યાદ કરી ભાવનારૂપે વારંવાર વિચારમાં લાવવાનો અત્ર ઉદ્દેશ છે. પોતે કોણ છે એ સમજવું અને જરા પણ મુંઝાવું નહિ, કોઇ બનાવથી કે કોઈ ભવિષ્યમાં બનવાના બનાવની કલ્પનાથી દોરવાઇ જવું નહિ. તારું તારી પાસે છે, પરની આશા સદા નિરાશા છે, એને કાઢી નાંખવાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે અને તેમ કરી 'આપ સ્વભાવમાં' 'સદા મગ્ન' રહેવાનો ઉપદેશ છે. ખરું તો પોતાની જાતને, પોતાના તેજને, પોતાના સામર્થ્યને અને પોતાના હક્કને સમજવા–ઓળખવા જેવું છે, એ થશે એટલે આ આશાના પાશો તૂટી જશે અને પોતાના નિરુપદ્રવ સ્થાને પહોંચી જવાશે. પણ અહીં રહેવાનું થાય ત્યાં સુધી તો પરાશ્રય તજવો, સ્વાશ્રય કરવો અને સ્વને બરાબર ઓળખવો. મરણથી, જરાથી કે બીજા કોઇ બનાવથી ડરવાનું નથી. એનું નિવારણ કરવું તે તો હાથની બાજી છે. પ્રાણી અજર અમર થઇ શકે છે અને થવાના રસ્તા આવડે તો સહેલા છે અને માર્ગ સરળ છે. તેને શોધો અને સ્વની શક્તિ પીછાનો, એને પ્રકટ કરો અને એના ઉપર આધાર રાખો.

આ વિષય પૂરો કરતા પુનરાવર્તનના ભોગે પણ છેવટે યાદ આપવાનું છે કે આ ભાવના ભાવતા ગભરાઇ જવાનું નથી, બિચારા બાપડા થઇ જવાનું નથી, કોઇનો આધાર નથી એવી ચિંતાથી દુભાવાનું નથી. જેનું શરણ છે તે તારી પાસે જ છે, તું પોતે જ છે અને તેને પ્રકટ કરી બનાવનાર

[illegible]

इति अशरण भावना २

ઉ. સકળચંદજીકૃત બીજી અશરણ ભાવના

(સાંભળજો મુનિ સંયમરાગી—એ દેશી : રાગ કાનડો)

કો નવિ શરણં કો નવિ શરણું, મરતાં કુણપને પ્રાણી રે;
ચક્રદત્ત મરતો નવિ રાખ્યો, જસ દવ સય બહુ રાણી રે. કો નવિ૦ ૧

માતપિતાદિક ટગમગ જોતાં, યમ લે જનને તાણી રે;
મરણથકી સુરપતિ નવિ છૂટે, નવિ છૂટે ઇંદ્રાણી રે. કો નવિ૦ ૨

હય ગય પય રથ કોડે વિંટ્યાં, રહે નિત રાણા રાય રે;
બહુ ઉપાય ને જીવન કાજે, કરતાં અશરણ જાય રે; કો નવિ૦ ૩

મરણભીતિથી કદાપિ છૂટો,જો પેસે પાયાલે[1] રે;
ગિરિદરી[2] વન અંબુધિમાં[3] જાવે, તો બી હરીએ કાળે રે. કો નવિ૦ ૪

અષ્ટાપદ જેણે બળે ઉપાડ્યો, સો દશમુખ[4] સંહરિયો રે;
કો જગ ધર્મ વિના નવિ તરિયો, પાપી કો નવિ તરિયો રે. કો નવિ૦ ૫

અશરણ અનાથ જીવદ[5] જીવન, શાંતિનાથ જગ જાણો રે;
પારેવા જેણે શરણે રાખ્યો, મુનિ તસ ચરિત વખાણો રે; કો નવિ૦ ૬

મેઘકુમાર જીવ ગજરાજે, સસલો શરણે રાખ્યો રે;
વીર પાસે જેણે ભવ-ભય હરો, તપસંયમશું નાખ્યો રે. કો નવિ૦ ૭

મત્સ્ય પરે રોગે તડફડતા, કોણે નવિ સુખ કરિયો રે;
અશરણ અનાથ ભાવના ભરિયો, અનાથી મુનિ નિસરિયો રે. કો નવિ૦ ૮

૧ પાતાળમાં. ૨ પર્વતની ગુફામાં. ૩ સમુદ્રમાં. ૪ રાવણ. ૫ જીવનું.

પ્રકરણ ૩ જું

સંસાર ભાવના

शिखरिणीवृत्त

इतो लोभः क्षोभं जनयति दुरन्तो दव इवो–
ल्लसंल्लाभाम्भोभिः कथमपि न शक्यः शमयितुम् ।
इतस्तृष्णाक्षाणां तुदति मृगतृष्णेव विफला,
कथं स्वस्थैः स्थेयं विविधभयभीमे भववने ॥ क १

गलत्येका चिन्ता भवति पुनरन्या तदधिका,
मनोवाक्कायेहाविकृतिरतिरोपात्तरजसः ।
विपद्गर्तावर्ते झटिति पतयालोः प्रतिपदं,
न जन्तो संसारे भवति कथमप्यर्तिविरतिः ॥ २

क १ इतः એક બાજુએ, આ બાજુએ. दुरन्त જેનો અંત-છેડો પ્રાપ્ત થાય, દુઃખે પ્રાપ્ત થાય તેવો. उल्लसत् વધતો જતો. विफल નિષ્ફળ. स्वस्थैः स्थेयं આ ખાસ યોગ પ્રયોગ છે, નિરાંત રાખી કઇ રીતે રહી શકાય. સ્વસ્થપણે કેમ રહેવાય ?

ख २ गलति ગળી જાય છે, છેડો આવે છે. इहा ઇચ્છા, અભિલાષા, મનોરથ. विकृति વિકારો–ફેરફાર. रति (પાંચ ઇંદ્રિયોના) વિષયોમાં આનંદ. रोष દ્વેષ. आत्त પ્રાપ્ત કરેલ. Earned. रजस ધૂળ, કર્મરૂપ કચરો.

૧ મોટો ભયંકર દાવાનળ સળગ્યો હોય તેવો, હદ વગરનો લોભ એક બાજુએ સંતાપ કરી રહ્યો છે અને એના ઉપર વધતા જતા લાભ(નફા)રૂપ ગમે તેટલું પાણી પડે પણ તેનાથી તે કોઇ પણ રીતે ઠારી શકાય-બૂઝવી શકાય તેમ નથી. બીજી બાજુએ ઇંદ્રિયોની તૃષ્ણા નિષ્ફળ ઝાંઝવાના પાણીની પેઠે હેરાન હેરાન કર્યા જ કરે છે. આવા અનેક પ્રકારના ત્રાસથી ભયંકર બનેલા સંસારરૂપ વનમાં આકુળવ્યાકુળ થયા વગર કઇ રીતે રહેવું? એમાં ઠરીને ઠામ કઇ રીતે પડી શકાય?

૨ આ પ્રાણીને મન, વચન અને શરીરના નવા નવા અભિલાષો થાય છે, એને વિકારો થાય છે, એને વિષયનો પ્રેમ થાય છે અને એને દ્વેષ પણ થાય છે. તેનાથી એ કર્મરજને ખૂબ એકઠી કરે છે અને એ પ્રાણી આપત્તિના ઊંડા ખાડામાં પ્રત્યેક ક્ષણે ખૂબ જોરથી પડવાના સ્વભાવવાળો થયો છે. આવા પ્રાણીને એક ચિંતા જરા ઓછી થાય છે ત્યાં એ દૂર થયેલી ચિંતા કરતાં વળી વધારે મોટી ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ જાય છે. એ પ્રાણીની આપત્તિનો છેડો આ સંસારમાં કોઇ પણ પ્રકારે આવતો નથી

आवर्त એટલે દરિયામાં થાય છે તેવાં. Whirlpool. पतयालोः પડવાની ટેવ પડી છે એને તેવાનો (છઠ્ઠી વિભક્તિ છે पत् धातु ઉપરથી થયેલ છે) प्रतिपदं દરેક પગલે, ડગલે ને પગલે. आर्तिविरति આર્તિ એટલે સંતાપ તેનો છેડો. વિરતિ એટલે અટકાવવું, વિરામ

गेयाष्टक

संसार भावना

कलय संसारमतिदारुणं,
जन्ममरणादिभयभीत रे ।
मोहरिपुणेह सगलग्रहं,
प्रतिपदं विपदमुपनीत रे ॥ कलय० ॥ १ ॥

स्वजनतनयादिपरिचयगुणै-
रिह मुधा बध्यसे मूढ रे ।
प्रतिपदं नवनवैरनुभवैः,
परिभवैरसकृदुपगूढ रे ॥ कलय० ॥ २ ॥

घटयसि क्वचन मदमुन्नतेः,
क्वचिदहो हीनतादीन रे ।
प्रतिभवं रूपमपरापरं,
वहसि बत कर्मणाधीन रे ॥ कलय० ॥ ३ ॥

जातु शैशवदशापरवशो,
जातु तारुण्यमदमत्त रे ।
जातु दुर्जयजराजर्जरो,
जातु पितृपतिकरायत्त रे ॥ कलय० ॥ ४ ॥

૧ જન્મ, મરણ વિગેરે ભયોથી બી ગયેલા પ્રાણી ! તું સંસારને મહાભયંકર સમજ. મોહરૂપ તારા ભયંકર શત્રુએ તને બરાબર ગળેથી પકડી લઇને ડગલે અને પગલે આપત્તિમાં ધકેલી દીધો છે.

૨ હે મૂઢ! સગાસંબંધી અને છોકરા–છોકરીના સંબંધરૂપ દોરાઓવડે તું તદ્દન નકામો અહીં બંધાયા કરે છે. તું ડગલે ને પગલે નવા નવા અનુભવોથી અને અનેક અપમાનોથી ઘેરાએલો જ રહે છે. (એવા હે ચેતન! તું જરા જો. વિચાર કર.)

૩ તું કોઇ વખત ઉન્નતિ(ચડતી)ના અભિમાનની ઘટના કરી બેસે છે, કોઇ વખત અધમના(ની પ્રાપ્તિના પરિણામ)થી તદ્દન રાંક બની જાય છે અને કર્મને આધીન થઇને દરેક ભવમાં નવાં નવાં (જુદાં જુદાં) રૂપ ધારણ કરે છે.

૪ (આ ભવમાં પણ) બાળકની દશામાં હો ત્યારે તદ્દન પરવશ બનેલો હોય છે; જ્યારે જુવાનીના જોરમાં હો ત્યારે અભિમાનથી ઉન્મત્ત–મદોન્મત્ત બની જાય છે; જ્યારે ઘડપણ આવે છે ત્યારે દુઃખે કરીને જીવી શકાય તેવી જરાથી જર્જરિત થઇ જાય છે અને આખરે યમદેવના હાથમાં પડી તેને આધીન થઇ જાય છે.

---

* આ અષ્ટક ગાથામાં આનંદઘનજીના સોળમા સ્તવનનો લય 'શાંતિજિન એક મુજ વિનતિ' ચાલશે. એ લયમાં અંતરાત્મા નિરવધિ આનંદ અનુભવશે. અન્ય લય મુમુક્ષુ–જિજ્ઞાસુએ શોધી લેવા.

व्रजति तनयोऽपि ननु जनकतां,
तनयतां व्रजति पुनरेष रे ।
भावयन्विकृतिमिति भवगते-
स्त्यजतमां नृभवशुभशेष रे ॥ कलय० ॥ ५ ॥

यत्र दुःखार्तिगदद्दवल-
वैरनुदिनं दह्यसे जीव रे ।
हन्त तत्रैव रज्यसि चिरं,
मोहमदिरामदक्षीव रे ॥ कलय० ॥ ६ ।

दर्शयन् किमपि सुखवैभवं,
संहरंस्तदथ सहसैव रे ।
विप्रलम्भयति शिशुमिव जनं,
कालबटुकोऽयमत्रैव रे ॥ कलय० ॥ ७ ।

सकलसंसारभयभेदकं,
जिनवचो मनसि निबधान रे ॥
विनय ! परिणमय निःश्रेयसं,
विहितशमरससुधापान रे ॥ कलय० ॥ ८ ।

૫ ભાઈ ! જો ! દીકરો છે (અન્યાન્ય ભવમાં) તે પિતાપણું પામે છે અને વળી પાછો એ જ પુત્રપણું પણ પામે છે. સંસારની આવી (વિચિત્ર) પરિસ્થિતિ વિચારીને એને જરૂર છોડી દે. હજુ (તારો) મનુષ્ય ભવનો શુભ વિભાગ બાકી છે ! (એનો લાભ લઈ લે).

૬ તેં ખરેખર મોહરૂપ મદિરા પીધી છે અને તેના કેફમાં તારી બુદ્ધિ નાશ પામી ગઈ છે. તું જો. જે જગ્યાએ તું દુઃખ, ઉચાટ અને વ્યાધિના ભડકાની જ્વાળામાંથી દરરોજ બળ્યા કરે છે ત્યાં જ પાછો તું લાંબા વખત સુધી રંજન પામી જાય છે. (આ દારૂડીઆનું જ લક્ષણ છે.)

૭ કાળરૂપ બટુક (ચોર-ધાડપાડુ) અહીંઆ જ થોડા ઘણા સુખનો વૈભવ બતાવીને પાછું એકાએક સર્વ પાછું લઈ લે છે અને એવી રીતે એ પ્રાણીને બચ્ચાંની માફક લલચાવે છે-છેતરે છે.

૮ સંસારના સર્વ ભયોને કાપી નાંખનાર તીર્થંકર મહારાજનું વચન તું ધારણ કર, વિચાર અને હે વિનય ! શાંતરસનું અમૃત પાન કરીને મોક્ષમય થઈ જા-એની સાથે એકતા કરી દે.

નોટ—

૧ कलय જો-અવલોક. રે ઘણુંખરું અધમને સંબોધવા આ અક્ષ પ્રયોગ થાય છે. 'ભયભીત' સંબોધન છે. 'ઉપનીત' પણ સંબોધ सगलग्रहं ગળાવડે પકડીને. ડોકીએથી પકડીને (adv).

૨ परिचयगुणैः સંબંધરૂપ દોરડાઓવડે. मुधा વ્યર્થ, નકામો. परिभवैः અપમાનોવડે.

આ ગાથામાં मूढ અને उपगूढ બંને સંબોધન છે. અર્થ કરવામાં વાક્યરચના મેળવવા થોડી છૂટ લીધી છે.

૩ घटयसि તું યોજે છે. ઘડે છે, दीन ગરીબ, બિચારો, બાપડો

૪ जातु કોઈ વખત. शैशव સ્તનપાન કરે તે વખતનો બાલ્યકાળ करायत्त હાથમાં પડેલો. હસ્તને પામેલો (तुं).

૫ एष તે જ (પિતા થયેલ પોતે) भावयन् ભાવતાં-વિચારતાં विकृति વિકારો. ગોટાળાઓ. त्यजतमां જરૂર છોડી દે. नृभव शुभशेष-મનુષ્યભવનો શુભ અવશેષ. બાકીનો ભાગ (હજુ છે अस्ति અધ્યાહાર. દરમ્યાન).

૬ अर्ति સંતાપ, પીડા, ઉચાટ. दवलव દાવાનળના તણખા. हतधीव નષ્ટ બુદ્ધિ. એ સંબોધન છે, પણ પ્રથમાના અર્થમાં વપરાયેલ છે

૭ सुखवैभव સુખનો વૈભવ અથવા સુખ અને વૈભવ. संहरन् પાછું ખેંચી લેતો. चट्टक જાહેર રસ્તા પર લૂંટનારા. Highway robber અથવા ભિખારી.

૮ भेदक ભેદી નાંખનાર, કાપી નાખનાર. निधान तुं ધારણ કર, વિચાર परिणम જમાવી દે, તદ્રૂપ થા. निःश्रेयस કલ્યાણ, મોક્ષ, શિવ

પરિચય

સંસારભાવના

(ક્ર. ૧) આ સંસાર તો એક મોટું નાટક છે, એમાં પાત્રોનો પાર નથી, એમાં અંકોનો પાર નથી, એમાં પ્રવેશોનો પાર નથી. એમાં અભિનયો, નેપથ્યો, પડદા, સીનેરી, ગાન, સંભાષણ વિગેરે સર્વ છે, પ્રચુર છે, જોતાં કે સાંભળતાં પાર ન આવે તેવડું મોટું તે નાટક છે. એમાં રાજા, રાણી, નોકર, ચાકર, દાસ, દાસી, પુત્ર, પુત્રી વિગેરે સર્વ પ્રકારનાં પાત્રો છે, એમાં વિદૂષકો છે, એમાં રાસડા-ગરબા લેવાય છે અને એમાં આનંદ વૈભવનાં દેખાવો જોવાય છે, એમાં ભયંકર યાતનાના દેખાવો પણ દેખાય છે. એમાં રાગ, રાગણી, પડદા, પાઠ આદિ આવે છે. એ નાટક ખાસ જોવા-સમજવા જેવું છે. પ્રથમ આપણે ઉપાધ્યાયશ્રીના શબ્દો ઉપર લક્ષ રાખી તે વિચારીએ. એને લાક્ષણિક રીતે સર્વાંગ સુંદર જોઈ સાંભળી લેવું હોય તો તો એને પૂરો ન્યાય આપનાર શ્રી સિદ્ધર્ષિના ઉપમિતિભવપ્રપંચ ગ્રંથમાં જવું પડશે. આપણે અત્ર તેનો સહજ ખ્યાલ કરી સંસારભાવનાને હૃદયમાં ઉતારીએ.

આ ગ્રંથના પ્રવેશકના પ્રથમ શ્લોકમાં આ સંસારકાનનને ચાર વિશેષણ આપ્યાં છે. તેનો છેડો મળતો નથી, તેના ઉપર આસ્રવરૂપ વાદળાં ચઢેલાં જ રહે છે, એ કર્મોથી ગહન બનેલું છે અને એમાં મોહનો કરેલો ભયંકર અંધકાર છે. આવા ભયંકર ભવકાનનમાં આ પ્રાણીને નિરાંતે બેસવાનું કેમ થાય ? એ કેમ થતું નથી તે પ્રથમ તપાસીએ.

આ સંસારમાં અંતરંગમાં રહેલા મનોવિકારો પ્રાણીને ખૂબ રખડાવે છે, તરફડાવે છે અને ગોટે ચઢાવે છે. એની અંદર રહેલ કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સર વિગેરે ભાવો એને ઠેકાણે પડવા દેતા નથી. પ્રત્યેક આંતર વિકાર ભારે નુકસાન કરે છે અને ચેતનને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખી એનું પોતાનું ભાન ભૂલાવી દે છે. એની એટલે હદ સુધીની બેડોળ સ્થિતિ કરી મૂકે છે કે એ પોતાને પણ ઓળખી શકતો નથી, પોતાનાંને પણ ઓળખી શકતો નથી અને પોતાનું ઘરનું સ્થાન કયું છે અને કયાં છે તેને પણ એના દૃષ્ટિપથ કે સ્મરણપથમાં આવવા દેતો નથી. એ સર્વ ભાન ભૂલી પરવશ બની જાય છે અને પછી દારૂના ઘેનમાં નાચે છે.

એ અનેક મનોવિકારો પૈકી આપણે એકને તપાસીએ. લોભ એ એવો તો ભયંકર આંતર મનોવિકાર છે કે એ સર્વ ગુણોનો નાશ કરે છે. એના પાશમાં પ્રાણી આવી પડે છે ત્યારે પ્રાણીને વિવેક રહેતો નથી, મારા–તારાનું ભાન રહેતું નથી, સભ્યતાના નિયમોનો ખ્યાલ રહેતો નથી અને ગૃહસ્થાઈની કલ્પના પણ રહેતી નથી.

એક મોટું વન–જંગલ કલ્પીએ. એવા વનમાં, મોટો દાવાનળ ફાટી નીકળ્યો હોય અને મોટાં મોટાં ઝાડો ભસ્મીભૂત થઈને તડાતડ જમીન પર પડતાં હોય તે વખતે પક્ષીઓ અને પશુઓ તે વનમાં હોય તેને કેવો ક્ષોભ થતો હશે તેની કલ્પના કરો. કોઈ ચીસ પાડે, કોઈ રડે, કોઈ હાંફળાંફાંફળાં આમતેમ રક્ષણ માટે દોડે, કોઈ બચ્ચાંઓ માતાની પાંખોમાં સંતાય, કોઈ માતા બચ્ચાંને નોધારાં મૂકી સ્વરક્ષણાર્થે નાસી જાય, સર્વ પશુ, પક્ષી અને અને મનુષ્ય વનમાં હોય તે સર્વમાં મોટી

ઉન્મત્ત થઈ જાય છે અને આખું વાતાવરણ મોટા દરિયામાં તોફાન થાય તે વખતે જે સ્થિતિ થાય તેવું ક્ષુભિત થઈ જાય છે.

લોભ જ્યારે પ્રાણી ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવે છે ત્યારે તે તેનું આખું વાતાવરણ આવું ક્ષુભિત કરી મૂકે છે. અહીંથી લઉં, આ રસ્તે કમાઉં, આ માર્ગે એકઠું કરું—એવા વિચારો એને આવ્યા જ કરે છે અને એ ચારે તરફ હાથ નાખ્યા કરે છે, મનસૂબા ઘડ્યા કરે છે અને યોજનાઓ રચ્યા કરે છે. એમાં સર્વથી મોટી દુઃખની વાત તો એ છે કે એને આજે જેટલું મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેટલું કોઈ પ્રયાસે મળી જાય તો જાણે તેના ઉપર તો પોતાનો હક્ક હતો એમ માની ત્યાંથી આગળ વધવા એ ઇચ્છે છે. આપણી પોતાની જિંદગીની શરૂઆત તપાસો. ત્યાં જેટલેથી સંતોષ ધાર્યો હતો એટલું મળ્યે આપણે બેસી ગયા ? કદી નહિ. આજનું સાધ્ય તે આવતી કાલનું આરંભબિંદુ થાય છે. ગરીબ માણસ દશ હજાર મળે તો કૃતકૃત્યતા માને તેમ હોય, તેને દશની આસપાસ થવા આવે છે ત્યાં એનું લક્ષ્ય લાખ પર જાય છે અને એ રીતે લાખવાળાને દશ લાખ અને એમ રાજ્ય કે ચક્રવર્તીપણામાં પણ સંતોષ થતો નથી. અંદર એની વૃત્તિ વધારે વધારે ઉત્તેજિત રહે છે અને એ કદી નિરાંતે બેસી શકતો નથી.

એટલા માટે લોભની સરખામણી 'આકાશ' સાથે કરી છે. આકાશનો છેડો જ આવતો નથી તેમ લોભને માર્ગે મળ્યો તો પછી એનો પણ છેડો આવતો નથી. કવિરાજ તેટલા માટે એને 'દુરંત' કહે છે મતલબ કે એ હદ–મર્યાદા વગરનો છે, માઝા–છેડા વગરનો છે અને અપરિમિત હોઈ દરરોજ વધતો જ જાય છે:

એવા લોભના સપાટામાં એક વખત પ્રાણી આવ્યો એટલે પછી એ ગોટા ગણવા માંડે છે અને એના મનોરથો આકાશે ચડે છે. એ તો પછી રાતના બાર વાગ્યા ગણતો નથી, ભૂખ-તરસ ગણતો નથી, દેશ-પરદેશ ગણતો નથી, રાત-દિવસ જોતો નથી, સગાસંબંધીનો સ્નેહ વિચારતો નથી, પૈસાની ગતિ વિચારતો નથી અને સર્વ પ્રકારનો વિવેક મૂકી દઈ ચક્રમાં પડી જાય છે. મોટા મોટા આરંભો કરે છે, ન બોલવાનું બોલે છે, માયા-કપટ કરે છે, ઇચ્છિત વસ્તુ કે ધન મેળવવા અનેક ખટપટો કરે છે.

આવો લોભ લાગ્યો હોય, આવો દુરંત લોભ પ્રાણીના અંતરમાં ક્ષોભ નીપજતો રહ્યો હોય, તેને ગમે તેટલો લાભ મળે તો પણ તે ધરાતો નથી. જંગલમાં દાવાનળ લાગે ત્યાં પાંચ-પચાસ પાણીના ઘડા ઠલવે તેથી કાંઈ દાવાનળ ન બોલવાય તેમ લોભ એક વાર જામ્યો એટલે લાભના વધારા સાથે એ વધતો જ જાય છે. લોભ એના અનેક આકારમાં આ સંસારમાં ઘર કરીને બેઠો છે. એ તો અડ્ડો જમાવીને આ સંસારમાં પલાંઠી મારીને બેઠો છે.

આવા મનોવિકારો અંદર જાગ્યા હોય તેવા સંસારમાં પ્રાણીને શાંતિ ક્યાથી વળે? એ મનમાં ધારે કે થોડું મેળવી પછી અટકશું, પણ ત્યાં તો પરણે, પછી છોકરાં થાય, પછી તેનાં સગપણ-લગ્ન કરવાં પડે અને એમ સંસારનું ચક્ર વધતું જાય અને ધારણા ધૂળ મળે. લાભ થાય તેમ લોભ વધે છે. जहा लाहो तहा लोहो लाहा लोहो पवड्ढइ। એ જાણીતી વાત છે. લાભ થાય તેમ લોભ વધે. બે વાલ સોનું લેવા આવનાર બ્રાહ્મણને વિચાર કરવા સમય મળ્યો તો આખા રાજ્યથી પણ સંતોષ ન મળ્યો. આવો લોભરૂપ દાવાનળ જે સંસારવનમાં જામ્યો

હોય ત્યાં સુખે કેમ રહેવાય ? નિરાંતે કેમ જીવી શકાય ? અને સુખનાં સ્વપ્નાં પણ એમાં કેમ આવે ? દવ લાગે ત્યારે તેનો તાપ ચારે તરફ લાગે છે તેમ લોભ ચારે બાજુએ સંતાપ કર્યા જ કરે છે અને વધતો લાભ થાય, ધારેલો લાભ થાય તો પણ આ પ્રાણીને સંતોષ થતો જ નથી.

ઇંદ્રિયભોગની 'તૃષ્ણા' તો વળી એથી પણ આઘા દોડે છે. જંગલમાં પાણીની તરસ લાગે ત્યારે બે માઇલ છેટે પાણી-ઝાંઝવાનાં જળ દેખાય છે, પણ ત્યાં પહોંચે એટલે જળ તો એટલું જ દૂર દેખાય છે. વસ્તુતઃ જળ છે નહિ ત્યાં તે જળ ધારે છે અને પીવા દોડે છે, પણ એની તૃષા કદી છીપતી નથી અને એ તો હરણની માફક ફાંફાં મારી દોડાદોડ કર્યા કરે છે. એને મનમાં સ્ત્રીભોગની ઇચ્છા થઇ, પછી તે રખડે છે, પ્રાર્થના કરે છે, કાવાદાવા કરે છે; પણ એની વિષયસેવનની ઇચ્છા પૂરી થતી જ નથી અને કદાચ કોઇ વાર વિષય સેવ્યો તો પણ તેમાં તેને તૃપ્તિ થતી નથી. એ તૃષ્ણા તો એવી વિચિત્ર છે કે એ દોડાવ્યા જ કરે, સહજ તૃપ્ત થાય તો પાછી વધે છે અને તૃપ્ત ન થાય તો ફાંફાં રડાવે છે.

આ સંસારમાં અપ્રાપ્ત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે લોભ એક બાજુથી તરફડાવ્યા કરે છે અને બીજી બાજુ તૃષ્ણા જ્યાં ત્યાં ટાંટીઆ કરાવી આશામાં ને આશામાં રખડપાટો કરાવ્યા જ કરે છે. એમાં નિરાંત કયાંથી થાય ? લોભનો છેડો આવતો નથી, લાભ થાય તો તે વધે છે, લાભ ન થાય તો કકળાવે છે અને તૃષ્ણા તો કદી ધરાતી જ નથી. એ બન્નેનો છેડો નજરે દેખાતો નથી એણે સુભૂમ ચક્રીને છ ખંડ મળ્યા તો બીજા છ સાધવા પ્રેરણા કરી, એણે ધવળશેઠને બાકીનાં (શ્રીપાળને આપેલાં) અરધાં

[illegible] આદિને [illegible], એણે [illegible] બુદ્ધિની [illegible] રગદોળ્યા, એણે [illegible] દુર્બુદ્ધિ આણી, એણે અનેક [illegible] પ્રેર્યા કરી [illegible], એણે અનેક [illegible] અને [illegible] કરાવી, એણે [illegible], એણે પિતાપુત્રના સંબંધ [illegible], એણે [illegible] નથી. આ સર્વ લોભના [illegible] કે તે [illegible] છે અને આપણે આપણા દરરોજના અનુભવમાં જોઈએ છીએ

તૃષ્ણાએ તો હદ કરી છે. એ તો વિવેક-વિનય-સભ્યતા અને ભાનને ભૂલાવી ગૃહસ્થાઈ પણ છોડાવી દે છે અને લાખોની ઉથલપાથલ કરનારને પણ રગડના જેવા હોય તો ચીતરી ચડે તેવાં કર્તવ્યો તેની પાસે કરાવે છે. આ તો એક મનોવિકારની વાત થઇ. આવા અનેક મનોવિકારો છે અને તે આ સંસારમાં ભરેલા છે. હવે એવા સંસારમાં હાશ કરીને બેસવાનો વારો ક્યાંથી આવે? કઇ રીતે આવે?

આ સંસારવનમાં લોભ-તૃષ્ણા ઉપરાંત બીજા અનેક ભયો ભરેલા છે. જ્યાં વિચારીએ ત્યાં અભિમાન, દેખાવ, માયા, દંભ, મત્સર, ક્રોધ, શોક વિગેરે અનેક આંતર વિકારો આપોઆપ

જણાઈ આવે છે. આમાં કેની રીતે ગુણ મેળવવું ? અને ક્યાં ફરીને બેસવું ? મોટો દાવાનળ સળગ્યો છે અને જ્યાં જઈએ ત્યાં સર્વ પોતપોતાની ગાથા કરે છે અને નાની વાતને મોટી માનવામાં મગરૂરી લે છે. આમાં નિરાકુળતા કઇ રીતે આવે અને ક્યાંથી આવે ? આ વિચારણા આપણા સંસારનો મહાન પ્રશ્ન ઊભો કરે છે. એ સંસારનાં થોડાં ચિત્રો તપાસીએ.

(જ ૨) સંસારની રચના એવા પ્રકારની છે કે એક ચિંતા પૂરી થાય ત્યાં તેથી પણ વધારે આકરી ચિંતા બાજુએ ખડી થઇ જાય છે. ઘરમાં બૈરી માંદી પડી હોય, અણઉતાર તાવ આવતો હોય, આખું ઘર સારવારમાં પડી ગયું હોય અને ડૉક્ટરો વિઝિટ આપતા હોય, એને જરા સારું થવા લાગે ત્યાં વ્યાપારમાં મોટી ઉથલપાથલ થાય છે. એની અગવડ જેમ તેમ કરી પૂરી કરે ત્યાં તાર આવે છે કે દેશમાં બાઇને સખ્ત છાતીનો દુઃખાવો થયો છે, કેસ ગંભીર છે. હાય નાખતા ત્યાં જાય ત્યાં અહીં વેપારની કરેલી ગોઠવણો ભાંગી પડે છે. વિગેરે વિગેરે દરરોજના અનુભવની વાતો છે

વાત એ છે કે સંસારમાં વસનારા અને આ ભવને સર્વસ્વ માનનારા પ્રાણીનાં મન, વચન, કાયા–વિચાર, વચન અને પ્રવૃત્તિ, તેની નવી નવી અભિલાષાઓ, તેના વિકારો, તેના આનંદો અને તેના રોષો એવાં તો વિચિત્ર હોય છે કે એ પ્રાણીમાં ભારે તુમુલ યુદ્ધ ઊભું કરે છે. એના મન, વચન, કાયાના યોગોને પરસ્પર મીલન જ મળે નહિ; મન મોટા મોટા મનોરથ કરે અને શરીર મોજમજા માગે; એની અભિલાષાઓ એને સંસાર તરફ ખેંચે ત્યારે એના વિકારો એને કોઇ પ્રકારની સરખાઇમાં રહેવા ન દે; અને આનંદ વિષયોમાં

આવે અને એનો રોષ વગરધોરણે તેમાં આડા આવનારની સામે થાય. આવી રીતે ત્રણે યોગોના વિસંવાદ, મનોરથની અચોક્કસતા, વિકારની પરાધીનતા, રતિની કામેચ્છા અને રોષની નિરંકુશતા એની પાસે ન કરવાનાં કામ કરાવી એને કર્મરજથી ભારે બનાવી દે છે.

આવી રીતે અને આવાં કારણોએ પ્રાણી પોતાને હાથે વિપત્તિનો ખાડો ખોદે છે અને તેને વધારે વધારે ઊંડો બનાવતો જ જાય છે. એ પોતાના સર્વ વ્યવહારની રચના જ એવી વિચિત્ર રીતે કરે છે કે જાણે એને વિપત્તિના ખાડામાં પડવાનું ચેટક લાગ્યું હોય એમ જ એને માટે ધારી શકાય.

ડગલે ને પગલે આપત્તિમાં પડવા તૈયાર થયેલા આ પ્રાણીનો ચિત્તનો ઉદ્વેગ કઇ રીતે મટે? એની પીડાનો છેડો આ જન્મમાં આવે તેવું એક પણ કારણ નથી. એની વિચારણા, એની ઉચ્ચારણા અને એની કાર્યશૈલી એવી જ રીતે ગોઠવાઇ છે કે એમાં એ વધારે ને વધારે આપત્તિઓને નોતરીને બોલાવે છે અને એ ઊંડા ખાડામાં વધારે અને વધારે પડવાની તૈયારી જ કરતો હોય એમ એનો પ્રત્યેક યોગ સાક્ષી પૂરીને બતાવી આપે છે. એની ચિંતા કદી ઘટતી નથી, એની આધિ કે ઉપાધિ ઓછી થતી નથી અને એના સંતાપોનો છેડો દેખાતો નથી.

પ્રાણીના શરીરનો વિચાર કરીએ, એના સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રીનો વિચાર કરીએ, એના વ્યાપાર–ધંધાનો વિચાર કરીએ, એના સગાંસંબંધીનો વિચાર કરીએ, એના મિત્રોનો વિચાર કરીએ, એની આજીવિકા સંબંધી ચિંતાનો વિચાર કરીએ, એના તીજોરી ભરવાના મનોરથોનો વિચાર કરીએ, એના સુખના ખ્યાલો વિચારીએ, એનાં માનેલાં સુખનાં સાધનો વિચારીએ, એની આગામી

ચિંતાઓ વિચારીએ અને ટૂંકામાં એનું આખું વાતાવરણ તપાસીએ તો એક પણ રસ્તે એની આપત્તિનો છેડો આવે તેમ નથી. ત્યારે પછી શાંતિ શી રીતે મળે?

પ્રથમ પ્રશ્ન તો એ છે કે સંસાર સંબંધી વિચાર કે યોજના કરવાની બાબતને તે અર્તિ-પીડા માનતો જ નથી. એ તો જ્યારે પાછો પડે ત્યારે વળી જરા અચકાય છે. બોરનો ઠળીઓ ગળે અટકે ત્યારે જરા ચોંકે છે પણ અંતે પાછો ત્યાંનો ત્યાં. સ્ત્રીને જ્યારે કસુવાવડ થાય ત્યારે જરા પીડાનો ખ્યાલ આવે છે અને તેલ ને ચોળા ખાય છે, પણ પાછા ઘર દી ને ઘર દહાડા! આમાં ચિંતામાંથી મુક્તિ કેમ થાય અને આપત્તિનો છેડો કયાંથી આવે? આ પ્રાણીનો સુખનો ખ્યાલ જ એટલો અ-વ્યવસ્થિત અને અસ્થાને છે કે એની એ પ્રકારની સ્થિતિમાં એની આપત્તિનો છેડો આવે તેમ નથી અને એને માટે એને સાચી ખેવના (ચીવટ) હોય એમ પણ લાગે તેવું નથી. એ તો એક વાર પાસો નાખ્યો એટલે એ સંસારમાં ઘસડાવાનો અને એક ખાડામાંથી બીજામાં ને બીજામાંથી ત્રીજામાં એ રીતે નાના–મોટા ખાડાઓમાં પડ્યા જ કરવાનો. એની આ સ્થિતિ અનિવાર્ય છે.

ચિંતા કેવી અને કેટલી થાય છે તેનો સાચો ખ્યાલ કરવો હોય તો કોઈ મોટા વ્યાપારવાળા અથવા મોટા કુટુંબવાળા અને બહારથી સુખી દેખાતા ગૃહસ્થને પૂછવું. ત્યાંથી બરાબર જવાબ મળશે. અત્યાર સુધી એવા સુખી ગણાતા મનુષ્યોમાં કોઈ પણ સાચો સુખી મળ્યો નથી. કોઈ વાર બાર આનાની દાડી કરી સાંજે ઘેર પાછા વળતા, ગીતો ગાતા મજૂર કે કામદાર વર્ગમાં ઉપરટપકેનું સુખ અથવા સંતોષ દેખાશે, પણ

જેને ત્યાં તમે પૂરા સુખી માની છઠિયું લેવા જાઓ છો તેને તમે ખરા સુખી માનતા હો તો એ વાત ફરી તપાસી જવા યોગ્ય છે. વાત પાછી ત્યાંની ત્યાં જ આવે છે. આ પ્રાણીના ઉદ્વેગનો છેડો આ સંસારમાં કોઇ પણ રીતે આવતો નથી, આવી શકે તેવા સંયોગ દેખાતા નથી અને એ બાબતમાં બીજો કોઇ પણ નિર્ણય કરવાનું બની શકે તેમ નથી.

આ આખા વિવેચનમાં સુખ અને અર્તિ એના સાચા તેમજ ઊંડા અર્થમાં સમજવાના છે.

(ग ३) આંતર વિકારોમાં લોભ, તૃષ્ણા અને મનનું વલણ બતાવનાર ચિંતાની વાત કરી. આ સર્વ આંતરરાજ્યની વાત થઇ. અંદરની પ્રવૃત્તિ જોતાં કોઇ રીતે ઠેકાણું પડતું નથી. હવે જરા સ્થૂળ દૃષ્ટિએ બાહ્ય સુખની વાતો કરીએ. ત્યાં કાંઇ સુખ દેખાય છે ? જરા અવલોકન કરીને જોઇએ.

એક પ્રાણીનું આ ભવનું જીવન તપાસીએ. માતાના પેટમાં નવ માસ લગભગ દરેકને રહેવું પડે છે. તે સ્થળનો ખ્યાલ કદી કર્યો છે ? ત્યાં તદ્દન અંધારું છે. ચારે તરફ લોહી, મળ, હાડકા, ચરબી, મૂત્ર, આંતરડાં, પરુ વિગેરે અપવિત્ર પદાર્થો વચ્ચે નવ માસ દબાઇ-ચંપાઇ આંટા મારવા પડે છે. પછી જન્મ થાય એટલે તો અનેક પ્રકારની ઉપાધિ શરૂ થાય છે. પ્રથમ આંખ પણ ન માંડે, દાંત ન હોય, પરાધીનતાનો પાર નહિ. પછી બાળપણ, તો ત્યાં પણ પરાધીનતા અને વડિલોની સત્તાની ત્રાડો. પછી નિશાળમાં માસ્તરોનો ત્રાસ. પરણવાની ચિંતા, આર્થિક સરખાઇ હોય તો માનસિક ચિંતા અને તે સરખાઇ ન હોય તો ઉપાધિનો પાર નહિ. પછી વ્યાપાર-ધંધો કે નોકરી-કમાવાની ચિંતા. પરદેશના રખડપાટા.

આવી આવી તો પાર વગરની વાત છે. એમાં કદાચ કોઈને એકાદ ટકાને સરખાઈ મળી જાય. પૈસા, સ્ત્રી, પુત્ર, દવેલી, વ્યાપાર–સર્વ અનુકૂળ થઈ જાય; અને જો કે એમાંની કોઈ વસ્તુમાં નામમાત્ર પણ સાચું કે સ્થાયી સુખ નથી અને ઉપાધિનો પાર નથી, પણ સહજ સુખ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ–પ્રચલિત લોકમાન્યતા પ્રમાણે એવી સરખાઈવાળાને સુખી ગણીએ. એવા માનેલાં સુખમાં એનાં બે ચાર વર્ષ જાય ત્યાં તો કાન દુઃખવા લાગે છે, આંખે ચશ્માં આવે છે અને દાંતની પીડાની તો વાત જ કરવી નહિ. ચાળીશ વર્ષની આસપાસ નજરો ઊતરે છે એટલે દાંતની જે પીડા થાય છે તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. અને પછી તો જે સ્થિતિ થાય છે તે આપણે અશરણ ભાવનાના બે શ્લોકો(ગેયાષ્ટક શ્લોક ૫-૬)માં જોઈ ગયા છીએ. એ સુખાભાસને–ઉપર ઉપરના સુખના ખ્યાલને–ભૂલાવી દે છે અને પ્રાણીના શરીરને સીધું સપાટ કરી મૂકે છે. મુકલકડી જેવા શરીરે એને જવાબદાર જિંદગી મહાઉપાધિમાં પૂરી કરવી પડે છે. માથે કરજો મોટી અને ખાવામા કાંઈ દમ નહિ. મોમાંથી લાળ પડે, શરીર પરનો અંકુશ જાય અને ઘરનાં સર્વ અવગણના કરે આ જરાવસ્થા એ મોતની બેનપણી છે–સખી છે, મિત્ર છે ઘણી વાર ઘરડા માણસને જિંદગી એટલી અળખામણી લાગે છે કે એ મરણને વધારે પસંદ કરે છે. તે વખતે પરાધીનતા એટલી વધી જાય છે કે એક વખતના હુકમ કરનારા અને જોરથી ચાલનારાને એ બારે આકરી થઈ પડે છે.

આ પ્રમાણે માતાના પેટમા આવવાથી માંડીને ઘડપણે છેડા (મરણ) આવે ત્યાસુધી સુખ જેવું કાંઈ થતું નથી. ભોગવાતું નથી અને ભોગવવા જેવું કોઈવાર લાગી જાય છે તો તે લાંબો

[illegible] ટકતું નહિ, [illegible] આ નાટક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે કેટલી વખત [illegible]? આ તેમનું [illegible] આખું નાટક પણ [illegible] જેવું છે, વિચારવા જેવું છે, [illegible] [illegible] જેવું છે. આવા સંસારનાટકમાં [illegible] જેવું કાંઈ [illegible] જેવું નથી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે અને તેની પાછળ [illegible] [illegible] [illegible] અને પછી મૃત્યુ. આ આખા નાટકને ઓળખવું, એને સમજવું અને સમજીને તેને તે નહિ વારંવાર વિચારવું એ જ એ નાટકની પરીક્ષાના પાઠો છે. આને જે આગળ જાય, તો પછી આગળનો રસ્તો જરૂર સૂઝી જાય તેમ છે.

'ડાળીઓ કરી જાય છે.' એમ [illegible] માટે વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે. એ શરીરની જે સ્થિતિ કરી મૂકે છે તેને માટે એ તદ્દન યોગ્ય શબ્દ છે. એક એક ડાળીઓ એ શરીરને [illegible] કરતી જાય છે. ધીમે ધીમે આવતી નબળાઈ ઓળખી આખું નાટક વિચારવું. નાટક સમજો એટલે રસ્તો જડશે.

આમાં કોઈ વાર આપત્તિનો છેડો આવે ત્યાં ભયંકર જરા સામે ડોળા કાઢીને ઊભી રહે છે. મહામહેનતે પરદેશ ખેડી, પૈસા મેળવી માણસ ઘરબાર વસાવે છે કે પરણે છે ત્યાં 'આદર્યાં અધવચ રહે.' એમ થાય છે. આ તો આખું નાટક છે, માત્ર આગળ કયો પાઠ ભજવવાનો છે એનું અજ્ઞાન છે, એટલે આશામાં રમતો ચાલ્યા કરે છે, બાકી વાતમાં કાંઈ માલ નથી. પોતાની આખી પાછળની જિંદગી અને તેના

મનોરથી યાદ કરીએ તો મોટું નાટક દેખાય તેમ છે, પણ તે જોવાની અને તેનું રહસ્ય ઉકેલવાની મરજી હોય તેને માટે એ છે.

(૫૪) પાંજરામાં પોપટ પડ્યો છે. એનું પાંજરું સોનાનું હોય કે હીરાથી મઢેલું હોય પણ વિશાળ આકાશમાં છૂટથી ફરવાના સ્વભાવવાળા પોપટને દુઃખનો પાર નથી. એને તો એક ઝાડેથી બીજે ઝાડે ઊડવાનું અને એનાં મૂળ વિલાસોમાં રમણ કરવાનું હોય કે પાંજરે પૂરાઇ રહેવાનું હોય?

ભવિતવ્યતા તેને એક ભવ ચાલે તેવી એક ગોળી આપે છે અને એ ગોળી લઇ એ પાંજરામાં પડે છે. એ પાંજરાની પાસે જમરાજરૂપ બિલાડી બેસી રહે છે. એ એની પાસે-પડખે તૈયાર છે અને પાંજરે પડેલ પંખી જાણતો નથી કે એ ક્યારે ત્રાપ મારશે? એને એ બિલાડીની ઝડપની બીક સદાકાળ રહે છે. નિયતિ-ભવિતવ્યતા આ પ્રાણીને કેવી રીતે એક ભવસંવેદ્ય ગોળી આપે છે અને પોતાના પતિ પાસે કેવા નાચો કરાવે છે એનો ચિતાર શ્રી સિદ્ધર્ષિગણીએ બહુ સારી રીતે ઉપમિતિ ભવપ્રપંચ ગ્રંથમાં આપ્યો છે (જુઓ વિભાગ ૧ લો પૃ. ૨૫૬.)

પાંજરે પડેલો આ જીવ સારી રીતે સંસારમાં રખડે છે અને એના ચિત્તની વૃત્તિ એટલી ભમી જાય છે કે એ પોતે પાંજરે પડ્યો છે એ વાત પણ જાણતો નથી, અને જાણે એ પાંજરામાં પડવાની સ્થિતિ એની સ્વાભાવિક હોય અને પાંજરું ઘરનું ઘર હોય એમ તે માની લે છે; તેમજ કોઈ કોઇ વાર તો પડખામાં જમરાજ જાગતા બેઠા છે એ વાત પણ વિસરી જાય છે જ્યારે મન ભ્રમિત થઇ જાય ત્યારે પછી બીજું શું થાય? ઊંધી આંખે જોવામાં આવે ત્યારે સાચી વાત દેખાય જ ક્યાંથી?

ભવિતવ્યતા (નિયતિ) એને કેવી રીતે બાંધી રાખે છે તેનો ખ્યાલ કરવા માટે હાથીને એક નાનકડો તંતુ (જળતંતુ) પાણીમાં પકડે છે ત્યારે એની કેવી દશા થાય છે તે દાખલો યોગ્ય જણાયો છે. આવડો મોટો હાથી એક તાંતણા જેવા તંતુથી પાણીમાં ખેંચાઇ જાય છે અને હાથીનું સ્વાભાવિક બળ (વીર્ય) તદ્દન ખલાસ થઇ જાય છે.

આ સંસારનાટકમાં પડેલા અને ભાનભૂલેલા પ્રાણીની આ દશા થાય છે તે ખાસ ખ્યાલમાં રાખી, તેની પંજરગત સ્થિતિ અને તેના નિયતિને આધીનત્વ પર ખૂબ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. આ વિચારણા એ 'સંસારભાવના' છે. એ પર વિચાર થશે એટલે આખા સંસારનો ખ્યાલ આવશે અને ખ્યાલ આવશે એટલે એના ખરા સ્વરૂપની વિચારણા થશે. એ વિચારણામાં શરીરને 'પાંજરું' ગણવાની બાબત ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે, વારંવાર ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે, નિરંતર લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે.

(ङ ૫) હજુ એક બીજી પણ અગત્યની વાત વિચારવા યોગ્ય છે. આ શરીર પાંજરું છે એટલું જ નહિ પણ આ પ્રાણીએ આવાં અનંત રૂપો કર્યાં છે. એ પૃથ્વીમાં ગયો છે, પાણી થયો છે, અગ્નિકાયમાં ખૂબ રખડ્યો છે, વાયુ તરીકે ઊડ્યો છે, વનસ્પતિમાં ટકાનો ત્રણ શેર વેચાયો છે અને ઉપર મફત પણ અપાયો છે, એ બે, ત્રણ, ચાર ઇંદ્રિયવાળો થયો છે, જળચર, સ્થળચર, ખેચરમાં ખૂબ ભટકી આવ્યો છે, દેવ, નારક થઇ આવ્યો છે અને મનુષ્ય પણ થયો છે.

એ ધનવાન ને નિર્ધન થયો છે, રૂપવાન ને કદ્રૂપો થયો

છે, આબરૂદાર અને આબરૂવગરનો થયો છે, સારા ને ખરાબ શરીરના બાંધાવાળો થયો છે, સૌભાગી ને દુર્ભાગી થયો છે, રાજા અને ભિખારી થયો છે, દાતા અને યાચક થયો છે—એણે અનેક પ્રકારના રૂપો અનંત વાર લીધાં છે. એ ચારે તરફ રખડ્યો છે, અનંત વાર રખડ્યો છે, સાતમે પાતાળ જઈ આવ્યો છે અને ઉપર—નીચે, આડે—અવળે ગર્ત સ્થળે આંટા મારી આવ્યો છે. ત્યાં નવાં નવાં રૂપો લીધાં છે અને એ રીતે આ અનાદિ સંસારમાં એણે અનંત પ્રકારના વેશો ધારણ કર્યા છે.

પુદ્ગલપરાવર્ત્ત એ પારિભાષિક શબ્દ છે. એ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ આઠ પ્રકારનું થાય છે. એની વિગત ઉપમિતિ ભ પ્ર. ભાષાંતરના પ્રથમ પ્રસ્તાવના પરિશિષ્ટ નં. ખ. માં આપી છે. (જુઓ પૃ. ૨૪૭.) મતલબ એ છે કે અનંતાં પુદ્ગલપરાવર્તનો એણે કર્યાં, અનેક વેશો ધારણ કર્યા, અનેક ગતિમાં રખડ્યો અને અનેક અભિધાનો એણે સ્વીકાર્યાં. આ મહાન્ ચક્રભ્રમણની સ્થિતિનો બરાબર ખ્યાલ કરી આખા સંસારને સમુચ્ચય નજરે વિચારવો અને તેમાં પોતાના ભ્રમણની કલ્પના કરવી એ સંસારભાવના ભાવવાનો એક પ્રકાર છે.

સંસારનુ અનાદિત્વ સમજાય, પોતાનો રખડપાટો સમજાય, પોતે ધારણ કરેલાં રૂપોનો ખ્યાલ આવે અને એવાં રૂપો અનંત વાર કર્યાં છે એ સમજાય ત્યારે પ્રાણી પોતાનુ આ અનાદિ સંસારસમુદ્રમાં કેવું સ્થાન છે અને પોતે ક્યાં ઘસડાય છે તે બરાબર સમજે. આવા ચક્રભ્રમણનો છેડો લાવવો એવી જો એને જિજ્ઞાસા પણ થાય તો તેને

આ આખા સંસારને એના અનેક આકારમાં જોઈ જવાનો પ્રસંગ ખાસ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે વિચારણા હૃદયગમ્ય ઉપરાંત આગળ-પાછળ, ઊંચે અને નીચે જોવાથી બરાબર થઈ શકે તેમ છે.

વસ્તુ આ સંસાર કેવો છે? કેવો વિચિત્ર છે? ત્યાં આ પ્રાણીઓ કેવા કેવા નાચ કર્યા છે? કેવા કેવા વેશો લીધા છે? અને એ કેવો ઘસડાતો જાય છે? એ આગળ જોવાનું છે. એ જોઈને વિચારમાં જરૂર પડવા જેવું છે, પણ મુંઝાઈ ને હતાશ થઈ જવા જેવું કે આપઘાત કરવા જેવું નથી. એના કારણ ભવાર્ણવમાંથી અને આ મહા રખડપટ્ટીમાંથી હંમેશને માટે છૂટી જવાના માર્ગો છે. તે અવશ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ પણ છે, પરંતુ પ્રથમ તો આ આખો સંસાર કેવો છે અને કેવી ઈમારત પર રચાયલો છે તેનો ખૂબ વિચાર કરવો. આખી વિચારણા ખૂબ મજા આપે તેવી, જોવા-સાંભળવા જેવી, વિચારતાં પોતાને ખૂબ શરમાવે તેવી અને આંખો ઉઘાડી નાખે તેવી છે. આપણે હવે ગ્રંથકર્ત્તાનું ગેયાષ્ટક વિચારીએ. એનો રાગ જ શાંત કરી દે તેવો છે. એમાં એમણે મહાન યોગી આનંદઘનજીના અતિ વિશાળ શાંતિનાથના સ્તવનના લયનું અનુકરણ કર્યું છે. ગાતાં અંદર ઉતરી જવાય તેવો તેનો લય છે અને ભૂમિકા સુંદર છે. એ ગાનનો ભાવ વિચારીએ.

૧. સંસારનું આખું નાટક બરાબર જોઇ લે. પછી તને ખાત્રી થશે કે આ સંસાર અતિ દારુણ (ભયંકર) છે. તુ જન્મ-મરણાદિ ભયથી ડરી ગયો એમ કાંઇક લાગે છે, પણ સંસાર આખો ભયંકર છે એમ તું હજુ સમજ્યો નથી. વાત એમ છે કે આ પ્રાણીએ સંસારને એના ખરા આકારમાં ઓળખ્યો જ નથી અને એ હજુ અચોક્કસ સ્થિતિમાં ફર્યા જ કરે છે. એનું કારણ શું છે તે તપાસીએ. મોહરાજા એનો ખરેખરો શત્રુ છે. એ એને ઊંધા પાટા બંધાવી આખી ખોટી ગણતરી એની પાસે કરાવે છે. પ્રાણી સમજે છે કે મારી અગવડ વખતે મારા સંબંધીઓ હશે તે કામમાં આવશે અને તેટલા ખાતર એ અનેક અગવડો ખમે છે, એની ખાતર એ પોતાના માન્ય સિદ્ધાન્તોનો અને કરેલ નિર્ણયોનો પણ ભોગ આપે છે અને ગાંડા જેવો બની જ્યાં સુખ નથી ત્યાંથી સુખ શોધે છે.

મૂળ હકીકત એ છે કે આ મારા—તારાનો વ્યવહાર એ મોહરાજાએ જ કરાવ્યો છે. એ મોહરાજાને તું તારો હિતસ્વી સમજે છે અને તે તને સાચો રસ્તો બતાવનાર છે એમ તું જાણે છે; પણ ખરી રીતે તે મોહરાય જ તારો ખરો શત્રુ છે અને તને ફસાવવા તે તદ્દન ખોટા પાટા બંધાવે છે. કદાચ તું એ મોહરાજાને ઓળખતો નહીં હોય તેથી તને ટૂંકામાં એટલું જ કહેવાનું કે 'હું અને મારું' નો મંત્ર ભણાવનાર એ મોહરાજા છે અને વધારેમાં વાત એ છે કે એ તારો કટ્ટો શત્રુ છે. આ વાતની જો તને ખબર ન હોય તો સમજી લે

એને અંગે બે વાત મુદ્દાની કરવાની છે. એક તો એ કે એ તારા શત્રુ મોહે તને બરાબર ગળેથી પકડ્યો છે, એણે તારી બોચી પકડી છે અને તને બરાબર પોતાના સપાટામાં લીધો છે. તેં મલ્લકુસ્તી જોઈ હોય તો તને માલૂમ હશે કે એક મલ્લ જ્યારે સામા મલ્લનું ગળું પકડે છે ત્યારે તેને છૂટવું ભારે મુશ્કેલ પડે છે, તેનાથી છૂટવામાં ભારે બળની (પુરુષાર્થની) અપેક્ષા રહે છે. અને બીજી વાત એ છે કે અત્યારે તું એક આપત્તિમાંથી બીજીમાં અને બીજીમાંથી ત્રીજીમાં પડે છે અને એમ ચારે તરફ વિપત્તિથી ઘેરાઈ જાય છે. એ સર્વ વિપત્તિનો કરનાર એ મોહ છે. તને વારંવાર એ આપત્તિમાં ઘસડી જાય છે અને અત્યારે તને જે આપત્તિઓ દેખાય છે એ સર્વ એ મોહરાજાની બનાવેલી છે અને તે તરફ લઇ જનાર પણ એ જ મોહરાજા છે.

આખા સંસારની રચના સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે તો મહા અંધકાર ચારે તરફ વ્યાપેલો દેખાશે અને જાણે આપણે માટે એક પછી એક જાળો–ફસામણીઓ (Traps) ગોઠવાયલી હોય એમ લાગશે એક ગુંચવણમાંથી ઉપર આવીએ ત્યાં બીજી ઉભી થાય છે અને એમ ને એમ ચાલ્યા જ કરે છે. અંતે જીવનનો અંત આવે છે, પણ ગુંચવણોનો અંત આવતો નથી. સંસારના ચકાવામાં પડેલો કોઇ પણ પ્રાણી સર્વ ગુંચવણોનો નિકાલ કરીને જતો જ નથી.

સંસારમાં પડ્યા પડ્યા તો મોહરાજાનું શત્રુપણું અને ડગલે પગલે વિપત્તિ તરફ ઘસડાવાનું વૈચિત્ર્ય સમજાય તેમ નથી અથવા સમજવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે એ તો અંદર રહીને ગુઢપણે કામ કરે છે અને પ્રાણીને મોટા વમળમાં નાખી તેની બુદ્ધિને પણ

રવી નાખે છે. આખા સંસારનો બરાબર ખ્યાલ કરવામાં આવે અને જરા તેના ઉપર જઈ નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિએ તેને જોવામાં આવે તો જ મોહરાજાને બરાબર ઓળખાય તેમ છે. બાકી તો એના પાસા અનેરા છે, એના માર્ગો અનેરા છે અને એનાં સાધનો અગમ્ય છે. એને સમજવા પણ મુશ્કેલ છે, સ્વીકારવા વધારે મુશ્કેલ છે અને તેને બરોબર સમજીને પોતાનો સ્વતંત્ર માર્ગ કાઢવો સર્વથી વધારે મુશ્કેલ છે. સંસારમાં તો ઘણું જોવાનું છે, એનો વિચાર કરતાં તો મહિનાઓ અને વર્ષો થાય તેમ છે, પણ એને ઓળખવામાં સર્વથી વધારે અગત્યનો બાગ મોહરાજાનો છે. તેને ઓળખવો, તેની જીવ સાથેની ખાસ શત્રુતા સમજવી અને તેનાં કાર્યો અને પરિણામો ઓળખવાં એ સંસારભાવનાને અંગે મુખ્ય જરૂરી બાબત છે. મોહને યથાસ્વરૂપે ઓળખ્યો એટલે આખા સંસારને ઓળખ્યો એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ લાગતી નથી.

એ મોહરાજાનું જ્યાં શાસન વર્તતું હોય, એ મોહરાજા તારો પાકો દુશ્મન હોય, એ દુશ્મનના રાજ્યમાં તારે જીવવાનું અને મરવાનું હોય—તેવા આ સંસારને તું શું જોઈને વળગતો જાય છે? એ સંસાર કેવો છે તે તું જો, વિચાર, સમજ, એમાં મોહરાજા કેવો છે તે સમજ, એ મોહરાજાનું ત્યાં સામ્રાજ્ય છે એ ધ્યાનમાં લે, એ રાજા તારો દુશ્મન છે તે વાત સ્વીકાર, એ રાજાએ તને ગળેથી પકડ્યો છે એ વાત ધ્યાનમાં લે અને તારી સર્વ મુશ્કેલીઓ એણે ઉત્પન્ન કરી છે તે વાત સમજી લે. એણે શું શું કર્યું છે તે તું જોતો જજે. સંસારભાવના એટલે મોહરાજાના વિલાસોની ઓળખાણ જ છે. તે આ ભાવનાને અંતે તારા સમજવામાં આવશે તું આગળ ચાલ.

૨. પ્રથમ તો તું આ સંસારમાં કેવી રીતે બંધાઇ જાય છે તેનો વિચાર કર એટલે તું એ મોહરાજાની ગોઠવણોનો કાંઇક ખ્યાલ કરી શકીશ. તારે પોતાને ખાવા માટે જોઇએ તેટલી વસ્તુ અથવા રહેવા માટે જોઇએ તેટલી જગ્યા સારુ તું આ બધા પ્રયાસ કરે છે? તને એમ લાગે છે કે તું ભૂખ્યો રહી જઇશ કે તારે કોઇ ઝાડ નીચે સૂઇ રહેવું પડશે? પણ તને તારી ચિંતા નથી. તારી આવડતથી તું એક દિવસમાં એક વર્ષ ચાલે તેટલું ખાવાનું મેળવી શકે છે પણ તારે સૂવા-બેસવા જોઇએ તેટલી, વરસાદ, તડકો અને ઠંડીથી રક્ષણ આપે તેટલી જગ્યા મળે તો તેથી તને સંતોષ છે?

તારે તો તીજોરીઓ ભરવી છે, સાત પેઢી ચાલે તેટલું દ્રવ્ય એકઠું કરવું છે, ઘરનાં એક ઘરથી તને સંતોષ થવાનો નથી, તારે તો ગામગરાસ એકઠાં કરવાં છે, તારે આખા ગામનું પાણી તારા ઘર તરફ વાળવું છે અને લાખો થાય તો કરોડો કરવા છે અને કરોડ થાય તો છપ્પન્ન ઉપર ભેરી વગડાવવી છે! અને એ સર્વ કોને માટે? તે તું કદી વિચારતો નથી. વિચાર કર તો તો બધું દીવા જેવું લાગે તેમ છે, પણ જ્યાં સહજ સાચી વાતની ઝાંખી થશે એટલે તરત તું ત્યાંથી છટકી જઇશ; કારણ કે તને ઉંધા પાટા બંધાવનાર અખંડ દિગ્વિજયી રાજા તારા હૃદયમાં બેઠો છે તે તને કદી સાચો માર્ગ કે સાચો વિચાર આવવા દે તેમ નથી અને આવી જાય તો ટકવા દે તેમ નથી.

ત્યારે તું તારા છોકરાંઓ માટે આ સંસારમાં બંધાય છે? તને તેનો પરિચય છે અને તારા મનમાં એમ છે કે મારી સંપત્તિ સર્વ એમને આપીશ; પણ તને ખાત્રી છે કે તેઓમાં

કમાવાની શક્તિ નથી જ. જો આવડત નહિ હોય તો તારી આપેલી સંપત્તિઓ તેઓ પાસે ટકશે? લડીને ગુમાવશે નહી? કે કોઈ તેને છેતરીને લઇ જશે નહી? જો શક્તિ અને આવડતવાળાં તે હશે તો તેમને સંપતિ આપવી બીનજરૂરી છે. આ રીતે તું છોકરાઓ માટે સંસારમાં બંધાય છે તે તદ્દન નકામું છે. બીનજરૂરી છે, સમજ્યા વગરની વાત છે.

એવી જ રીતે તારા બીજા સંબંધીઓ માટે સમજી લે. તું બીજા ખાતર બંધાઇને હેરાન થતો હો તો એમાં તારી મોટામાં મોટી ભૂલ છે. તેમના પરિચયના અથવા પરિચયના પરિણામોથી થતા સંબંધને અંગે તારી ફરજોનો તારો ખ્યાલ જ ખોટો છે. કર્મનું સ્વરૂપ તું જરા સમજ્યો હોત તો તને દીવા જેવું લાગે તેમ છે કે એ સર્વ ફાંફાં છે. એને અંધકારે દોરડાં (ગુણ) કહ્યાં છે તે બરાબર છે. એ મોહરાજાએ સ્વજન છોકરાના પરિચયરૂપ દોરડા ફેલાવ્યા છે, પાથરી દીધા છે અને તેનાથી જ તને બાંધી લીધો છે. તું બંધાઇ ગયો છે એમ તું ધારે છે એ વાત સાચી છે, તને એ જાળમાંથી છૂટવું સૂઝતું નથી-ગમતું નથી એ સર્વ સાચું છે; પણ એ આખું બંધન અને તેને અંગે તારી માન્યતા તદ્દન ખોટી છે. એનો પાયો જ ખોટો છે અને તું નકામો પડી મરે છે.

એ જ મિસાલે સ્ત્રી, ભાઇ, પિતા આદિ સર્વ બંધનોનું સમજવું, ખરી વાત એ છે કે તારે કાંઇ છોડવું નથી, તારે તો નંદરાજાની પેઠે સોનાની ડુંગરીઓ કરવી છે, કંપનીઓમાં નાણાં રોકવાં છે, મારગેજ પર ધન આપવા છે અને જમે બાજુનો સરવાળો સ્હોઈ સાઠ સાઠ થવું છે, એવી વાતમાં કાંઇ સાધ્ય નથી, હેતુ નથી, ઉદ્દેશ નથી, લાભ નથી.

તને ઠગશે અને ગમશે કેટલાય અનુભવો થયા છે. તું જેની ખાતર પડી મરે છે તે તારા તરફ કેવી રીતે વર્તે છે તેનો વિચાર કર. તને પરભવમાં તો અનેક અનુભવ થયા છે પણ તે ઉપરાંત આ ભવમાં તેં કેટલું વાંચ્યું, કેટલું જોયું, કેટલું જાણ્યું અને કેટલું જાતે અનુભવ્યું. એ તારા અનુભવો પછી પણ એનો એ જ રહીશ? રહી શકીશ?

વળી તેં અત્યાર સુધીમાં ન ઇચ્છવાજોગ તિરસ્કારો-પરાભવો કેટલા સહ્યા છે તે તો વિચાર. ગત કાળમાં તું કેવી કેવી ગતિઓમાં જઇ આવ્યો છે તે વિચાર. ત્યાં તારા શા હાલ થયા હતા તેનો ખ્યાલ કર. તે ન કલ્પી શકતો હો તો આ ભવમાં તારે માથે કેટલી અપમાન-તિરસ્કાર કરાવનારી પરિસ્થિતિઓ આવી ગઈ તે તું સંભારી જા.

(પ્રત્યેક પ્રાણી અહીં પોતાના જીવનને યાદ કરી જાય તો તેને શરમાવે તેવા અનેક પ્રસંગો નાના-મોટા અનેક બન્યા હશે!) આવા પ્રસંગો તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું ખાસ કારણ છે. દરેક પ્રાણી સંસારમાં ઘણો મસ્ત રહે છે. તે માને છે કે એના જેવો માનયોગ્ય માણસ બીજો કોઇ નથી અથવા બહુ થોડા છે. આ જોશ પર તો દુનિયા ચાલે છે અને પ્રાણી પોતાના પરાભવના પ્રસંગો વારંવાર ભૂલી જાય છે. આ સર્વ મોહરાજાના ચાળા છે. આપણો આ ભવનો અનુભવ જ જો બરાબર જોઇ જવાય તો આપણી ઘણી ગરમી ઠંડી પડી જાય તેમ છે, માત્ર વિચારધારા પ્રમાણિક અને દીર્ઘકાલીન જોઈએ. આવા અનુભવોનાં દૃષ્ટાન્તો અહીં નહિ આપીએ. પ્રત્યેક પ્રાણીની પ્રમાણિક વિચારણા પર તે છોડીએ. આ સર્વ મોહરાજાનાં નાટક છે એ સમજી સંસારને એના ખરા આકારમાં સમજ.

૩. હવે જરા તારી વિચારધારા આગળ ચલાવ. આખરે તું કર્મને આધીન છે અને તે નચાવે તેમ તારે નાચવાનું છે. તું કોઈ કોઈ ભવમાં ઉન્નતિના શિખર પર પણ બેઠો હોઈશ, ભારે જોરથી બઢેંતવ બઢેંતવ થયો હોઈશ, તારી આગળ બિરુદાવલીની બોલાશો હશે અને તને ખમા ખમા થયું હશે આ એક વાત. વળી કોઈ ભવમાં તું તદ્દન હીન થયો હોઈશ. કોઈ તને અડે તેમાં પણ પાપ મનાતું હશે. તું જાતિચંડાળ થયો હોઈશ. તું નારકીમાં પરમાધામીથી કુટાયો હોઈશ. તેં શરણ માટે રાડો પાડી હશે. તું શાકને ભાવે વેચાયો હોઈશ, તું જંગલમાં પુષ્પપણે જન્મી કોઈ ન જાણે, ન સુંઘે તેમ ખરીને મરી ગયો હોઈશ અને તને કોઈએ પગે રગદોળ્યો હશે, કોઈએ ચાંપ્યો હશે અને કોઈએ સુંઘીને ફેંકી દીધો હશે. અનેક ભવોમાં પરાભવનાં સ્થાનો તો અપરંપાર ગણાવી શકાય તેમ છે. આ આખો ખેલ જોવા જેવો છે, જોઈને વિચારવા જેવો છે, વિચારીને ચિંતવવા જેવો છે.

ભાઈસાહેબ ઈસ્ત્રીટાઈટ થઈને ચાલતા હોય. કપડાં પર ડાઘ પડવા દેતા ન હોય, મ્હોં પર માખી બેસવા દેતા ન હોય અને સ્ટીફ, કોલર, નેકટાઈ અને બુટ-મોજામાં, ખીસામાં રૂમાલ, રૂમાલમા સેંટ અને સેંટની સુગંધમાં મ્હાલતા હોય ત્યારે એ કઈ કઈ સ્થિતિમાંથી પસાર થઈ અહીં આવેલ છે તેનો ભાગ્યે જ ખ્યાલ કરે છે. એના મનુષ્ય તરીકેનાં રૂપો વિચારી જઈએ તો પણ એનું અભિમાન ઉતારી નાખે એવી વાતો છે અને આ ભવમા પણ ચાર ચાર મોટર ફેરવનાર અને દરવાજા પર સિપાઈ ખડા રાખનારને ઘેર ઘેર ફરી ભીખ માગતા, તિરસ્કાર પામતાં, હડધૂત થતાં નજરે જોયા છે. પછી આ નાટક શાં ? અને આ ઠણકા શેના ? અને એ કોના ઉપર ?

[illegible]

નવાં નવાં રૂપોની ઘટમાળ જેવી રીતે થાય છે તેની આપણી મર્યાદાનું દર્શન ઉપમિતિકારે આબાદ ચિતર્યું છે, તે ત્યાંથી સમજવા યોગ્ય છે, પણ એમાં મતફેર જેવું કાંઈ નથી. નાટક નિહાળતાં આપણા સંસારનું દર્શન થાય છે અને તે વિચારણા ખાસ કર્તવ્ય છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનમાં (ગાથા ૩-૪) કહ્યું છે કે:—

एगया देवलोएसु नरयेसु वि एगया,
एगया आसुरं कायं अहाकम्मेहिं गच्छई ।

एगया खत्तियो होइ, तओ चंडाल बुक्कसो ।
तओ कीड पयंगो य, तओ कुंथु पिपीलिया ॥

" આ જીવ કોઇ વાર દેવલોકમાં ઉપજે છે, કોઇ વાર નારકીમાં ઉપજે છે, કોઇ વખત ભુવનપતિ આદિમાં અસુર થાય છે; એનાં કર્મ પ્રમાણે એ થાય છે. કોઇ વાર એ ક્ષત્રિય થાય છે, કોઇ વાર ચંડાળ અને વર્ણશંકર (જુદી જુદી જાતિના માબાપવાળો) થાય છે, કોઇ વાર કીડો થાય છે, કોઇ વાર પતંગ થાય છે, કોઇ વાર કુંથુઓ થાય છે, કોઇ વાર કીડી થાય છે."

હવે કયાં દેવ અને કયાં કુંથુઓ ? કયાં ભુવનપતિ અને કયાં પતંગિયો ? આ તે મોહ શો અને ચાળા શા ! તેવી જ રીતે જ્ઞાનાર્ણવકાર કહે છે કેઃ—

स्वर्गी पतति साक्रन्दं, श्वा स्वर्गमधिरोहति ।
श्रोत्रियः सारमेयः स्यात्कृमिर्वा श्वपचोऽपि वा ॥

'સ્વર્ગનો દેવ રવડતો રવડતો નીચે પડે છે અને કૂતરો મરીને ઊંચે સ્વર્ગમાં જાય છે. મોટો શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ (સ્પર્શાસ્પર્શમાં ખૂબ માનનાર અને કૂતરાને કે અસ્પર્શ્ય જાતિને અડી જવાય તો નહાનારો) કૂતરો થાય છે, કરમિયો થાય છે અથવા ચંડાળ થાય છે.' આ સર્વ બનવાજોગ છે, એમાં નવાઈ જેવું કાંઈ નથી. સંસારનું નાટક ચાલે છે, તેના પાત્રો કર્મરાજા નચાવે તેમ નાચે છે અને તે ફરમાવે તેવા વેશ લે છે. નવાં નવાં રૂપ લેવાં તે પણ કર્મને આધીન છે. તેની સત્તાનો વિષય છે અને તેમાં તારે કાંઈ ઊંચા—નીચા થઈ જવાનું નથી. બરાબર નાટક જો અને વિચાર.

૪. આવી રીતે પરભવમાં તેં અનેક રૂપો લીધાં છે તે વાત બાજુએ રાખીએ, તો પણ આ ભવમાં તારી કેટલી દશાઓ થઇ છે તે તો તું જોઈ લે. બાળક હો ત્યારે સર્વ બાબતમાં 'પરવશ' ખવરાવે કોઈ, ધવરાવે કોઈ, નહવરાવે કોઈ, કપડાં પહેરાવે કોઇ અને પછી જરા ચાલતો થા ત્યારે તું ધૂળમાં રગદોળાયો, તેં ન અડવા યોગ્ય વિષ્ટાઓ ચૂંથી, તારા ગાલ પર મેસના થપેડા વળગ્યા, નાકમાં ગૂંગા, આંખોમાં ચીપડા, નસકોરામાં શેડા અને મોંમાંથી લાળ આવતી તેં અનુભવી અને માતાનું દૂધ ધાવી-ધાવીને તું ઉછર્યો. પછી તું યુવાન થયો એટલે અભિમાનથી 'મત્ત' થયો. જાણે ધરતી ઉપર પગ મૂકયા વગર અધર ને અધર ચાલતો હોય તેવો, રંગરાગમાં ઇસ્ત્રીબંધ કપડાં પહેરીને ચાલે ત્યારે જાણે પૃથ્વીનું રાજ્ય તારું હોય એવો તેં સ્વાંગ ધારણ કર્યો. પછી આવ્યું ઘડપણ એટલે લાકડી લીધી હાથમાં. ઉધરસ ખાતો, શ્વાસ લેતો, દમથી શેકાતો, ડગમગતી ડોકીએ પરાધીન દશામાં જીવતે મુવા જેવો, આંખમાંથી પાણી અને મુખમાંથી લાળ પડતી હોય ત્યારે પાછો પરાધીન થઇ ઘરના એક ખૂણામાં બેસે છે. છેવટે તદ્દન પરાધીન થઇ જઇ યમદેવને તાબે થાય છે. સર્વને છોડી ચાલ્યો જાય છે. આ તો આ ભવમાં તારી દશા છે. તું બાલ્યવયમાં પરવશતાનો પાઠ ભજવે છે, પછી મદમસ્તનો પાઠ ભજવે છે, પછી ખરખર બોરડીનો પાઠ ભજવે છે અને છેવટે પાછો પરાધીનતાનો પાઠ ભજવે છે. આ હકીકત પણ તને ઓછી વિચારમાં નાખી દે તેવી-શરમાવે તેવી-મુંઝવે તેવી લાગતી નથી ? શેના ઉપર તારો રોફ છે ? આ સર્વ મસ્તી તું શા કારણે કરે છે ? તારો આ ભવનો તો વિચાર કર.

આવી રીતે ગયા ભવોનો ઇતિહાસ વિચારવામાં આવશે કે આ રમાં ઘણી અનેક દશાઓ વિચારવામાં આવશે તો તારા નમાં કોઇ વાર છતી વસ્તુનું અભિમાન આવશે આવતા તું ાતિનો દંભ કરતો હોઈશ તે વખત તને જરૂર વિચાર થશે.

આપણે તો આ નાટક જોવાનું છે. પાત્રીઓ કેવા કેવા ાશ લે છે અને એક ભવમાં પણ કેવી કેવી સ્થિતિએ કેવા વા પાઠ ભજવે છે તે વિચારી સંસારને સાચા સ્વરૂપમાં સમજવા જેવા છે અને સમજીને તે પરથી ધડો લેવાનો છે.

૫. આ સંસારની એક બીજી પણ વિચિત્રતા જોવા જેવી છે. આ સંસારમાં જે પિતા થયેલ હોય છે તે પુત્ર થાય છે અને પુત્ર પિતા થાય છે. આવી રીતે સ્ત્રી બહેન થાય છે, માતા થાય છે અને માતા સ્ત્રી થાય છે. જુદા જુદા ભવોમાં આ પ્રમાણે બને છે.

અનંત ભવોની વિચિત્રતા દિવ્ય જ્ઞાનથી જોઇને વિશિષ્ટ જ્ઞાની કહી ગયા છે કે આ જગતના સર્વ જીવો અરસ્પરસ માતાપણે, પિતાપણે, ભાઈપણે, બહેનપણે, સ્ત્રીપણે, પુત્રપણે, પુત્રીપણે અને પુત્રની સ્ત્રી તરીકે થયા છે અને તે પણ અનેક વખત થયા છે. એ જ રીતે એકબીજાના વહાલા અને દુશ્મન પણ થયા છે. આખા સંસારની રચના જોવામાં આવે તો આમા કાંઇ નવાઇ જેવું લાગતું નથી કુબેરસેનાએ વેશ્યાકૃત્ય કરી યુગલને જન્મ આપ્યો. માતાના આગ્રહથી બન્નેને પેટીમાં મૂકી નદીમાં છોડી દીધાં. વેશ્યાએ બન્નેના હાથમાં વીંટી પહેરાવી. એક પર નામ લખ્યું કુબેરદત્ત, બીજી પર કુબેરદત્તા. નદીમાં ઘસડાતી પેટી દૂર ગઇ. બીજે ગામે બે વાણીઆના હાથમાં આવી. એકે દીકરો લીધો, બીજાએ દીકરી લીધી. બન્ને મોટાં થયાં. બન્નેનાં માબાપે

[illegible]

કુબેરદત્તાએ વૈરાગ્ય પામી દીક્ષા લીધી. તે જ ગામે આવી કુબેરસેનાને ઘેર ઊતરી. બાળક રડવા લાગ્યો. તેને હાલો ગાતાં નીચેનાં સગપણ બતાવ્યાં—(પુત્રની સાથે સગપણ)

૧ તારી માતા ને મારી માતા એક છે એટલે તું મારો 'ભાઈ'
૨ મારા પતિ કુબેરદત્તનો તું પુત્ર છે તેથી તું મારો 'પુત્ર'
૩ મારા પતિ કુબેરદત્તનો નાનો ભાઈ એટલે મારો 'દીયર'
૪ મારા ભાઈ કુબેરદત્તનો પુત્ર એટલે મારો 'ભત્રીજો'
૫ કુબેરદત્ત મારી માનો પતિ—તેનો નું ભાઈ એટલે મારો 'કાકો'
૬ કુબેરસેના મારી શોક્ય. કુબેરસેનાનો દીકરો કુબેરદત્ત તેનો તું પુત્ર એટલે મારો અને કુબેરસેનાનો તું 'પોતરો' (પૌત્ર)
(કુબેરદત્તની સાથેના સંબંધ) તેને ઉદ્દેશીને બોલી:—
૭ આપણી બન્નેની માતા એક જ છે એટલે તું મારો 'ભાઈ'
૮ મારી માતાનો તું પતિ એટલે તું મારો 'પિતા'
૯ આ બાળક મારો કાકો (નં. ૫)—તેનો તું બાપ તેથી તું મારો 'દાદો'
૧૦ આપણે પરણ્યાં હતાં તેથી તેટલા વખત માટે તું મારો 'પતિ'

૧૧ કુબેરસેના મારી શોકય–તેનો તું પુત્ર માટે મારો પણ 'પુત્ર'
૧૨ આ છોકરો મારો દીયર(નં.૩)-તેનો તું બાપ માટે મારો 'સસરો'
(કુબેરસેના સાથેનો સંબંધ) તેને ઉદ્દેશીને બોલી:—
૧૩ મને જન્મ આપનાર તું તેથી તું મારી 'માતા'
૧૪ કુબેરદત્ત મારો પિતા (નં. ૮)–તેની તું માતા 'મારી દાદી'
૧૫ કુબેરદત્ત મારો ભાઇ–તેની તું પત્ની એટલે મારી 'ભાભી'
૧૬ મારી શોકયના પુત્ર કુબેરદત્તની તું પત્ની તેથી મારી 'પુત્રવધ'
૧૭ મારા પતિ કુબેરદત્તની તું માતા તેથી તું મારી 'સાસુ'
૧૮ મારા પતિ કુબેરદત્તની બીજી સ્ત્રી તેથી તું મારી 'શોકય'

ત્રણ દૃષ્ટિએ આ અઢાર સંબંધો [1]ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે અને આ જીવે આવા સંબંધો ભવપ્રપંચમાં તો અનેક વખત કર્યા છે.

સંસારની આ વિચિત્રતા વિચારીને હજુ તારો મનુષ્યભવ બાકી છે ત્યાં સુધીમાં એ સર્વને તું તજી દે. તને આવી વિચિત્રતા જોઇ આ સંસાર પર ચીતરી ચઢતી નથી ? તું કયાં મોહ કરી રહ્યો છે ? કોના ઉપર મોહ પામ્યો છે ? એ કોણ છે ? એના પૂર્વ સંબંધો તારી સાથે શા છે ? એ સર્વ જરા વિચાર અને હવે બાકી રહેલા આયુષ્યના ભાગમાં એ સર્વ વિચિત્રતાઓ છોડી દે અથવા એવી વિચિત્રતાઓ વધે નહિ એવો માર્ગ શોધ.

સંસારની અનેક વિચિત્રતા તેં અત્ર (આ ભાવનામાં) જોઇ, પણ તેમાં આ વિચિત્રતા તો શિખરે ચઢે એવી છે, એનો વિચાર કરતાં ત્રાસ આપે તેવી છે અને મગજને મુઝવી નાખે તેવી છે; પણ સાચી હોઇ મગજને ઠેકાણે લાવે તેવી અને તે દ્વારા તને

૧ આ પ્રમાણે બીજા સર્વેને પરસ્પર ૧૮–૧૮ સંબંધ થાય છે, તેથી કુલ ૭૨ સંબંધો શ્રી પ્રબંધચિંતામણિમાં સવિસ્તર બતાવ્યા છે.

માર્ગ પર લઈ આવે તેવી પણ છે. પુનરાવર્તનને ભોગે તને કહેવાની જરૂર છે કે સંસારની આ મહા વિચિત્રતા ખૂબ વિચારજે અને વિચારીને નરભવના બાકીના ભાગને સારા ઉપયોગમાં લેજે.

અહીં જે વાર્તા લખી છે તે જરા નવાઇ જેવી લાગે તેવી છે, પણ વિચિત્ર સંસારચક્રમાં બનવાજોગ છે અને અનંત સંસારમાં સર્વ વિચિત્ર સંબંધો થાય છે તેની દિવ્યજ્ઞાનવાળા સાક્ષી આપે છે. ખૂબ વિચારવા જેવી આ વાત છે. એની વિચારણામાં સંસાર પર જય છે અને ઉપેક્ષામાં સંસારનો તારા પર જય છે. એ વાત તું ખૂબ ધ્યાનમાં રાખજે. ન ગમે તેવું સત્ય હોય પણ જ્યારે વિચારણા કરવા બેઠા ત્યારે એને એના નગ્ન આકારમાં રજૂ કરવું જ રહ્યું અને આ તો ન ગમે તેવી પણ બહુ મુદ્દાની વાત હોઈ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

૬. મોહરાજાએ આ પ્રાણીની કેવી દશા કરી છે તે જોવા જેવું છે. એક માણસ દારૂ પીવે અને પછી બેવડાના કેફમાં લડથડીઆં ખાય, ગટરમાં પડે, પોતાનાંને પણ ન ઓળખે અને તદ્દન ગાંડો થઈ ગમે તેમ વર્તે. તેના જેવી આ પ્રાણીની દશા મોહરાજાએ કરી દીધી છે, એને તદ્દન મુંઝવી નાખ્યો છે અને એની વિચારણાશક્તિ, પ્રથક્કરણશક્તિ અને સદસદ્વિવેકશક્તિ પર હડતાળ લગાવી છે. આ પ્રાણીનું વર્તન જોઇએ એટલે એના પર મોહની કરેલી કેફની અસર કેટલી થઇ છે અને તેથી એ 'ક્ષીબ'–તદ્દન પરાધીન, બુદ્ધિહીન, વિચારણાશૂન્ય કેવો થઇ ગયો છે તેનો ખ્યાલ આવશે.

આ જીવનમાં જોવામાં આવશે તો ઉપાધિનો પાર નથી, દુઃખનો અંત નથી અને અગવડોનો પાર નથી. જીવનકલહ એટલો આકરો છે કે એની ખાતર પ્રાણી કઇક પાપો સેવે છે

—ને આઘાતો ખમે છે. વારાવાર મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થાય છે. ભૂખ સહે છે, પરદેશ વેઠે છે, તર્કટો કરે છે, સાગાં-ટાં કરે છે અને આખો વખત જાણે પેટ ભરવા જ જન્મ્યો ાય એમ વર્તે છે. એને સગાંનાં મરણોનાં દુઃખ, એને મિત્રો ોઈ બેસવાનાં દુઃખ, એના શેઠીઆઓના હોકારા, એના મલદારોના ત્રાસ, બીજા ઉઘરાવનારાઓનાં દુર્વચનોનું શ્રવણ વેગેરે દુઃખો તો જાણે દરરોજનાં થઇ પડ્યાં છે. શરીરના ત્રાસો ઓછા નથી, એને ઠંડા કે ગરમ થતા વાર લાગતી નથી અને એ અનેક પ્રકારે બોજારૂપ થયા કરે છે, આવાં તો પારવગરનાં 'દુઃખો' આ સંસારમાં સામાન્ય રીતે ભરેલાં છે અને તે ઉપરાંત અંગત દુઃખોનો તો હિસાબ નથી.

એની માનસિક 'અર્તિ'–ઉચાટોનો સરવાળો કરીએ તો તો પાર ન આવે તેવું છે. મનના સંતાપો અને ઉચાટોથી આ સંસાર ભરેલો છે. એક દિવસ ઉચાટ વગર જતો નથી. કેટલાક સાચા, કેટલાક કલ્પિત અને કેટલાક ઊભા કરેલા ઉચાટો આ જીવને હેરાન કર્યા જ કરે છે અને તે દરરોજ જાણે આ પ્રસંગોમાંથી નાસી છૂટી, જંગલમાં ભાગી જવા ઇચ્છે છે.

વ્યાધિઓની ઉપાધિઓ કહી–કથી જાય તેમ નથી. મહારોગો જોયા કે અનુભવ્યા હોય તો એનો સાચો ખ્યાલ આવે. એવા મોટા વ્યાધિની શી વાત કરવી ? શરીરમાં માત્ર એક નાનું સરખું ગૂમડું થયું હોય તો પણ આખું ધ્યાન તેના તરફ જ રહે ; અને જાણે આખું શરીર એ એક જ જગ્યાએ આવી પડ્યું હાય તેમ સણકા મારે છે. દાઢની પીડા, બગલમાં બાંબલાઈ ; નાકમાં એક નાની સરખી ગૂમડી (માલણ) થઇ હોય તો

ચેન પડવા દેતી નથી અને ક્ષય, અતિસાર, ભગંદર, કોઢ કે એવા મહાવ્યાધિ થયા હોય ત્યારે તો ઉપાધિનો પાર જ રહેતો નથી.

આખો સંસાર તપાસીએ તો તેમાં ઉપરનાં અને બીજાં અનેક (૧) દુઃખો, (૨) ઉચાટો અને (૩) વ્યાધિઓ ભરેલાં છે. કોઈ માંદો પડે ત્યારે આપણે જોવા–ખબર પૂછવા જઈએ છીએ અને આપણો વારો આવે ત્યારે તે ખબર પૂછી વિદાય થાય છે. આવી ઉપાધિઓથી ભરેલા સંસાર સાથે આપણે કામ લેવાનું છે. દરરોજ આપણે દુઃખ, અર્તિ અને વ્યાધિમાં સબડીએ છીએ, એનાથી બળી–જળી રહીએ છીએ અને એનાથી કંટાળી હેરાન હેરાન થઇ જઈએ છીએ.

છતાં આશ્ચર્યની વાત એ છે કે એ સંસારને આપણે ચાટતા જઈએ છીએ. આપણને ગમે તેટલો કડવો અનુભવ થાય, આપણે ઠેકાણે ઠેકાણે પાછા પડીએ, આપણો કાંઈ પત્તો ન લાગે, આપણી કાંઇ ગણતરી ન થાય, આપણને અનેક વ્યાધિઓ વળગેલા હોય અને નિરાંતે કદી ઊંઘતા પણ ન હોઇએ, ઊંઘમાંથી ઝબકીને ઊઠી જતા હોઈએ; છતાં પણ એ સંસારને આપણે વળગતા જઈએ છીએ. જ્યાં પાર વગરની ઉપાધિ ખમી ત્યાંથી જ આપણે સુખ મેળવવાનાં ફાંફાં મારીએ છીએ અને ઉપરથી એકાદ મધનું ટીપું પડી જશે એવી આશામાં પડું પડું થઇ રહેલા ડાળને વળગતા જઈએ છીએ. આ દશા દારૂડીઆની હોય કે કોઈ સમજુ પ્રાણીની હોય? જ્યાં અપમાન, ઉચાટ અને સંતાપ ભરેલાં હોય ત્યાં સમજુ પ્રાણી તો જાય નહિ. દારૂના કેફમાં વિવેક ભૂલી જેમ સંસારમાંથી આનંદ મેળવવાના ખોટા પ્રયાસો છે, એમાં કશો પણ માલ નથી અને જ્યાં સાચું ચિરસ્થાયી સુખ નથી

માંથી તે મેળવવાનાં વલખાં છે. ફારૂડીઆ વગર એ ધંધો કોઈ સમજુ તો કરે જ નહિ.

જીવને એ મદિરા પાનાર મોહરાજા છે. એનું આ સંસાર પર સામ્રાજ્ય છે. એનો માર્ગ વિષમ છે, અતિ ઊંડાણમાં છે અને ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં આવેલો છે. એના એજન્ટો એટલા બધા છે કે એક યા બીજી રીતે પ્રાણીને કેફમાં જ રાખે છે અને એની વિવેકબુદ્ધિને તદ્દન નિર્માલ્ય બનાવી દે છે. આવો આ સંસાર છે! અને તેમાં તારે રંજન થવું છે, તારે તેમાંથી કસ કાઢવો છે, તારે તેમાંથી ઉપભોગ મેળવવા છે! ધન્ય છે તારી વિવેકબુદ્ધિને! વિચારણાને!! પરીક્ષક શક્તિને!!!

સંસારના આ ચિત્રમાં જરા પણ વધારે પડતી વાત નથી. પોતાનો અનુભવ જ એ માટે પૂરતો છે. માત્ર લાંબી નજરે પોતાનો જીવનક્રમ વિચારી જવામાં આવે તો એમાં સાર જેવું કાંઇ નીકળે તેમ નથી વિચાર, જો, સમજ, અવલોકન કર, ઊંડો ઊતર.

૭. આ ભવનું એક ચિત્ર જરા વિચારી લે. કર્મપરિણામ રાજા કાળપરિણુતિ રાણી સાથે બેસી ભવનાટક જુએ છે. એ કાળપરિણુતિ રાણીને અત્ર બટુકનું રૂપક આપ્યું છે. બટુક એટલે લૂંટારો અથવા ભિખારી. આપણે "કાળ" નું સ્વરૂપ વિચારીએ. એ યથાયોગ્ય કાળે વસ્તુનો કે પ્રાણીઓનો આપણને સંયોગ કરાવે છે. વખત પૂરો થાય ત્યારે તે વસ્તુનો વિયોગ કરાવે છે. વસ્તુ પોતે બગડે, પડે, સડે અને ગંધાઈ જાય કે નકામી થઈ જાય તે પણ કાળ જ કરે છે, એનાથી અમુક વૃક્ષને અમુક કાળે ફળ આવે છે, વિગેરે. કાળને તેટલા માટે જ છ દ્રવ્યમાં એક દ્રવ્ય ગણવામાં આવેલ છે.

એ કાળરૂપ ચોર, ધાડપાડુ આ પ્રાણી સાથે કેવી રમત રમે છે તે જુઓ. તે કોઈ વખત જરા સુખ દેખાડે. છોકરાં ન હોય તેને છોકરાં આપે, ઘર ન હોય તેને ઘર ચણાવી આપે, નોકરી ન મળતી હોય તેને ઠેકાણે પાડે અને પ્રાણી સમજે કે હું સુખી થયો. એવી જ રીતે ઘણા થોડાને એ વૈભવ મેળવી આપે છે અને તે મોટો શેઠીઓ કે માલિક બની જાય છે, પણ પાછો થોડો વખત જાય ત્યાં એ નીચેની ઈંટ ખેંચી લે છે. એકનો એક છોકરો ચાલ્યો જાય છે, પછવાડે વિધવાને મૂકતો જાય છે. ધન પગ કરીને ચાલ્યું જાય છે અને ભુખમારિયામાં નામ નોંધાવવાના દહાડા આવે છે, સગવડો સર્વ ખેંચાઈ જાય છે અને ઉપરાઉપરી આફતો આવતી જાય છે. સાંસારિક સર્વ સુખો-કલ્પનાથી માની લીધેલાં સુખો અને વગર જરૂરીઆતે એકઠા થયેલ વૈભવોની આ સ્થિતિ થાય છે અને છેલ્લા મહાવિગ્રહ પછી તો આપણે આ સર્વ વાત નજરે જોઈ છે.

કાળ ચોરટો એવી સિફતથી કામ લે છે કે એ જરા જરા ઉપર ઉપરનાં સુખો આપી આ પ્રાણીને લલચાવે છે અને પછી ખાડામાં ધકેલી મૂકે છે. નાના બાળકને સેવ ને મમરાગોળનો લાડવો આપી તેની કડલી કાઢી લેવામાં આવે તેવું કાળબટુકનું આ પ્રાણી સાથે વર્તન છે. આ ભવમાં પણ આ પ્રાણીની–આપણી પોતાની સાથે કાળબટુક આવી ચેષ્ટા કરે છે અને અનેક પ્રકારના ચેડાં કાઢે છે. તે જાણે તદ્દન અણસમજુ નાનો બાળક હોય તેમ તેની સાથે વર્તે છે, પછી અહીંનાં કર્મથી ભરેલા પોટલાઓ ઉપડાવીને જીવને એ બીજે લઈ જાય છે ત્યાં તે તેના કેવા સંસ્કાર કરે છે એ તો આખો જુદો જ વિષય છે.

વાત વિચારવાની એ છે કે કદાચ જરા માન્યતાનાં સુખ વૈભવ મળી જાય તો પણ તે ક્યારે સંહરાઈ જશે અને તેની સ્થિતિનો સંબંધ ક્યારે પૂરો થશે તે આપણે કદી પ્રથમથી જાણતા નથી, પણ કંઈકનાં સુખ-વૈભવો થોડા વખતમાં લેવાઈ જતાં આપણે નજરે જોયાં છે તેથી કદાચ તને વ્યવહારથી મોટાં સુખ-સમૃદ્ધિ કે વૈભવ મળ્યાં હોય તો પણ તેના ઉપર કેટલો વિશ્વાસ રાખવો તે તું વિચારજે. આખા સંસારનો ખ્યાલ કરીશ તો તને એમાં કાળબટુકની રમત જ દેખાશે. આ રમત સમજવી એ સંસારભાવના છે.

૮. આવો સંસાર છે ! એના ગોટાળાનો પાર નથી, એમાં મોહરાજા અથવા કર્મરાજા તથા કાળબટુકના વિચિત્ર પ્રયોગો થાય છે, એમાં પ્રાણીને નિરાંતે બેસવાની તક પણ મળતી નથી અને એમાં આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ ભરેલાં છે. ટૂંકામાં સંસારને ઓળખવા ઘણી વાતો કરી દીધી. એ પરથી તારે શું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ તું જોઈ લે એટલે આ વિચારણા નકામી તણાઈ ન જાય.

આને અંગે બે બાબત ખાસ ભલામણ કરવા યોગ્ય છે. એક તો ઉપર જણાવ્યા તેવા પાર વગરના ભયોને કાપી નાખે, એનો સર્વથા નાશ કરે, એવું કોઈ આશ્રયનું સ્થાન હોય તો તેનો આશ્રય કરવો. આ પ્રાણીને મોહરાજાએ ગાંડો બનાવી દીધો છે, કેદી બનાવી દીધો છે, અક્કલશૂન્ય બનાવી દીધો છે, એને સંતાપ, ઉપાધિ, રખડપાટ અને અપમાન આપીને તેમજ નવાં નવાં રૂપો લેવરાવીને અને વિવિધ નાટકો ભજવાવીને જ્યાં ત્યાં રખડાવ્યો છે; પણ એને ઠરીને ઠામ બેસવાનો વારો આવવા દીધો જ નથી. જરા કેડાણે પડે કે બાજુમાં ભજવે, નવ સાંધે ત્યાં તેર તૂટે, એવી એની

દશા કરી છે અને હમેશાં એનું કોઈક લઈ જશે અને એને ગમતી વસ્તુને તે ક્યારે ખોઈ બેસશે એની એને ચિંતા રહે છે. તે કીર્તિનાશ, વ્યય, રાજ્ય ઉપદ્રવ, અકસ્માત વિગેરે અનેક ભયોથી ઘેરાયલો પડ્યો છે અને વિચાર કરે તો ખાસી મોટી જાળ જેવી એની માઠી દશા છે.

આ સર્વ ભયોને ભય તરીકે ઓળખાવનાર કોઈ હોય અને તેમાંથી પ્રાણીને ઉપર આવવાનો માર્ગ બતાવનાર જો કોઈ આશ્રયસ્થાન હોય તો તેનો માર્ગ બતાવવાની ગ્રંથકર્તાની ફરજ છે. માત્ર ભયનાં સ્થાનો ગણાવવાથી કાંઈ દહાડો વળે તેમ નથી.

ગ્રંથકર્ત્તા કહે છે કે તીર્થંકર મહારાજે એ મોહને જીત્યો છે, એના ઉપર એમણે સામ્રાજ્ય મેળવ્યું છે અને એમણે એ રાજાને બરાબર પારખી લઈ ઉઘાડો પાડ્યો છે તેના તાબામાંથી નીકળી જવાના, તેના અધિકારમાંથી દૂર ખસી જવાના રસ્તા બતાવ્યા છે. એમના ધ્યાનમાં એવું સ્થાન આવ્યું છે કે જ્યાં મોહ, કર્મ કે કાળ કોઈનું આધિપત્ય ચાલતું નથી. વળી ત્યાં જવાના માર્ગો પણ તેમણે જોઈ, જાણી, અનુભવી, બતાવી રાખ્યા છે અને એ માર્ગ લેવાથી ઉપર જણાવેલા સર્વ ભયોનો નાશ થઈ જાય એવો નિર્ણય છે. એ નિર્ણય મોહરાજાની જાળ જેવો દંભી કે ગોટાવાળો નથી, પણ ખરા અનુભવથી સિદ્ધ થયેલો છે. એ માર્ગ એમની વાણીમાં અને એમની રચનામાં છે. એમણે મોહરાજાનો બરાબર પત્તો મેળવ્યો છે અને એનો પીછો લીધો છે, તેમનાં વચનને તું બરાબર તારા મનમાં ધારણ કર.

મોહરાજાનું સ્થાન ક્યાં છે? તેની સંસાર પર શી અસર છે? તેના પંજામાંથી નીકળવાના કયા રસ્તા છે? એ સર્વ બાબતની આખી શોધ એ જિનપ્રવચને કરી છે. રાગ–દ્વેષને

જીતનાર ' જિન ' કહેવાય છે. મોહના બે પુત્ર : રાગ-દ્વેષ તેમને જીતનાર હોવાથી તે ' વીતરાગ ' કહેવાય છે, સંસારમાં રહી પુરુષાર્થ કરી મોક્ષ સાધનાર હોવાથી ' અર્હત્ ' કહેવાય છે, અને એ મોહરૂપ મોટા દુશ્મનને અને ખાસ કરીને કર્મોરૂપ દુશ્મનોને સામાન્ય રીતે હણનાર હોવાથી ' અરિહંત ' કહેવાય છે. એનાં વચનોને તું મનમાં ધારણ કર, ગોખ અને તે પર સારી રીતે વિચાર કર. સંસારનું આખું સ્વરૂપ તે તને બતાવી માર્ગે ચઢાવી આપશે.

બીજી કોઇ જગ્યાએથી તને સંસારની બરાબર ઓળખાણ થતી હોય તો તે વચન સ્વીકારવાનો અત્ર નિષેધ નથી. લેખકશ્રી કહે છે કે એમણે અનેક પ્રકારની પરીક્ષાઓમાંથી જિનપ્રવચનને તાવી-તપાસી-ચકાસી જોયું છે અને તે સ્પષ્ટ અને સંસારને ઓળખાવનાર હોઈ તારી આ પ્રકરણમાં કહેલી સર્વ ગૂંચવણોનો નિકાલ કરે તેવું છે. ગમે તે રીતે તેને તું ઓળખ એ મુદ્દો છે, પણ ઉપરઉપરની વાતોથી વળવાનું નથી. એને મનમાં ધારણ કરી તે પર ખૂબ વિચાર કરવાનો છે.

બીજી વાત એ છે કે શમામૃતનું પાન કરીને તું મોક્ષ સાથે તન્મય ભાવ કરી દે. તને સંસાર અનેક ઉપાધિથી ભરપૂર, ચિંતાનું સ્થાન લાગ્યો છે તો તારે મોક્ષ મેળવવો જ રહ્યો. સંસારથી છૂટવું એનું નામ જ મોક્ષ છે. તને આખી વિચારણા-ભાવના વિચાર્યા પછી એમાંથી નાસી છૂટવું જરૂરી લાગતું હોય તો શાંતરસનું પાન કરવા મંડી જા, લોટા ભરી ભરીને એને પી અને તે રીતે મુક્તિ સાથે તારી એકતા તું સ્થાપ. વિનય ! તું ખરો વિનીત હો, તારે સાચે માર્ગે ચડવું જ હોય અને આ સંસારથી તું ખરો કંટાળી ગયો હો

તો તારે આ બન્ને વાત કરવી ખાસ અગત્યની છે અને આ સંસારભાવના ભાવવાનું એ સાચું ફળ છે.

વિનયને ઉદ્દેશીને કહેલી આ આખી વાર્તા, આ ચિત્રપટ શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે પોતાની જાતને ઉદ્દેશી લખ્યું છે, પોતાને જ કહ્યું છે અને તે દ્વારા પોતાનું નામ પણ જણાવી દીધું છે.

સંસાર આખાનું સ્વરૂપ, એની પ્રત્યેક પરિસ્થિતિનું સ્વરૂપ, એની અંદરના આવિર્ભાવો, મનોવિકારો અને ભાવો સંક્ષેપમાં ચીતરવા એ બહુ મુશ્કેલ કાર્ય છે. સંસારનું ચિત્ર ચીતરવામાં તો ગ્રંથ ભરાય તો પણ હકીકતો પૂરી થાય તેમ નથી. ગ્રંથકર્ત્તાએ તેટલા માટે ઘણી મુદ્દાની વાત જ કરી છે, બીજી વાતો સમજીને વિચારી લેવા શ્રોતાની બુદ્ધિ ઉપર રાખ્યું હોય એમ જણાય છે. સંક્ષેપમાં તેમણે નીચેના મુદ્દાઓ નિર્દેશ્યા છેઃ—

(૧) મનોવિકારો બહુ ક્ષોભ કરે છે. લાક્ષણિક દૃષ્ટાંત તરીકે લોભ અને તૃષ્ણા.

(૨) ચિંતા વધતી જ જાય છે અને સંસારમાં પાત થાય છે ત્યારે પીડાનો છેડો આવતો નથી.

(૩) પ્રાણી માતાની કુખમાં આવે ત્યારથી તે વૃદ્ધ થાય ત્યાં સુધી કષ્ટ, કષ્ટ અને કષ્ટ જ પામે છે.

(૪) આ પ્રાણી પાંજરામાં પડ્યો છે અને ભ્રમિતની પેઠે ભમ્યા કરે છે, એની સામે મરણ ખડું છે.

(૫) એણે અનેક રૂપો લીધાં, અનંત આકારો લીધા અને અતિ લાંબા કાળથી એ ભમ્યા જ કરે છે.

(૬) મોહરાજાએ એને બરાબર ગળેથી પકડ્યો છે અને વિપત્તિ તરફ એને તે ઘસડી જાય છે.

૭) જે સ્વજન–સંતતિ ખાતર એ સંતાપ કરે છે, તે સમજ્યા વગરની વાત છે, ખોટી ફસામણ છે.

૮) કોઈ વાર ઉન્નતિને શિખરે ચડે છે તો કોઇ વાર અધમાધમ થાય છે. કર્મથી નવાં નવાં રૂપો લે છે.

૯) નાનપણથી માંડીને મૃત્યુ પામવા સુધી એ દરેક બાબતમા પરવશ છે. એના હાથમાં કોઇ રમત નથી.

૧૦) નાનપણની વિચિત્રતા સુંઝવે તેવી છે. મા સ્ત્રી થાય છે વિગેરે વિચારી જવા જેવી વાત છે.

(૧૧) સંસાર દુઃખ, સંતાપ અને રોગથી ભરેલો છે અને ત્યાંથી સુખ મેળવવું છે !

(૧૨) કાળ જરા સુખ બતાવી પાછો સંહરી લે છે. એના ઉપર વિશ્વાસ શો ?

આ મુખ્ય મુદ્દાઓ છે. બાકી સંસારરચનાનો વિશાળ ખ્યાલ કરવો હોય તો શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથામાં શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ સંસારી જીવનું જે ચરિત્ર આપ્યું છે તે આખું વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં પણ ચોથા પ્રસ્તાવમાં વિમર્શ અને પ્રકર્ષ–મામા ભાણેજ રસનાના મૂળની શોધ કરવા નીકળ્યા છે. પછી ભવચક્રપુરમાં જાય છે અને ત્યાં જે જે દેખાવો જુએ છે તે સર્વ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. ચિત્તવૃત્તિ અટવીને છેડે મોહરાજાનો આખો મંડપ ચીતરી અને વિપર્યાસ સિંહાસન ઉપર તેને બેસાડી જે કમાલ કરી છે તે આખા સાહિત્યમાં અલંકારરૂપ હોવા સાથે લાક્ષણિક, મર્મસ્પર્શી અને વિચારણીય છે. મોહરાજાનો આખો પરિવાર વિચારવા યોગ્ય છે, એની શક્તિ. કાર્યપદ્ધતિ અને કામ લેવાની આવડત

વિચારવા યોગ્ય છે. એના રાગકેસરી છોકરાં અને એના નાનાં બાળકો ખૂબ સુંદર રીતે ચીતર્યાં છે. એ જ પ્રસ્તાવમાં વિવેક પર્વત પર ચારિત્રરાજનો આખો પરિવાર ચીતર્યો છે તે પણ એટલો જ આકર્ષક છે.

આ આખો સંસાર, જેની આસપાસ આપણે તાપણી તાપી બેસી રહ્યા છીએ, અને જેમાં અનેક વખત પાછા પડીએ છીએ, અપમાન ખમીએ છીએ, મુંઝાઇએ છીએ, જેમાંથી છટકી જવાના સંકલ્પો કરીએ છીએ અને અંતે જે મળ્યું હોય તેટલાથી ચલાવી ન લેતાં વધારે મેળવવાની આશામાં ગૂંચવાઇએ છીએ, તેનો વિસ્તારથી ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે. જરા વિચારીએ. પ્રથમ આ શરીરમાં આપણે ગૂંચવાયા છીએ. એ શરીર કેટલાં વર્ષ ચાલશે? એ આપણું નથી, સદા સાથે રહેવાનું નથી, તે તો આપણે અનેક પ્રસંગે જોઇ ગયા છીએ. પછી આપણે સ્ત્રીમાં ગૂંચવાઇએ છીએ. જેઓ સંસારમાં એટલા પૂરતા ન પડ્યા હોય તેમને આ વાત લાગુ ન પડે, પણ બીજા સર્વને પ્રથમ પંક્તિએ પોતા પછી સ્ત્રી બહુધા આવે છે. એની ખાતર સંસારમાં પડી રહેવું ઉચિત છે? એમાં નૈસર્ગિક પ્રેમ છે કે વિષયાન્ધતા છે એનો કદી વિચાર કર્યો છે? એમાં પરસ્પર સાચો રાગ છે કે કીડાનાં સ્થાનો માત્ર છે એ વિચાર્યું છે? બહુ ઊંડા ઊતર્યા વગર આ વાતનો ખ્યાલ નહિ આવે. પછી પુત્ર-પુત્રીઓ આવે છે. તેઓ શક્તિ કે આવડત વગરનાં છે એમ ધારી તેમને અન્યાય સમજુ માણસ તો ન જ કરે પણ એની ખાતર અનંત ભ્રમણનો સ્વીકાર તો સાદી બુદ્ધિવાળો ન જ કરે. આ ઉપરાંત સગાંસંબંધી કે માતા-પિતાના માની લીધેલા સ્નેહને પણ સમજુ માણસ વિવેકદૃષ્ટિએ વિચારે. એની ખાતર

સંસારમાં કોઇ પણ પડતું નથી અને પડવાની ભ્રમણા રાખે છે ને કલ્પિત સંબંધ તદ્દન ખોટી છે, માત્ર માન્યતામાં છે તે પ્રકાર પૃથક્કરણ કરતાં જરૂર સમજાય તેમ છે. જો ધંધાર ક પૈસાનો સીધો લાભ પણ પરભવમાં સાથે લઈ જવાનો હોય તો કોઇ છોકરાંઓને વારસો પણ ન આપે.

આ પ્રાણીને ધન ઉપરનો સ્નેહ છે એ તો ભારે આકરો કે એને ધનના વિચારમાં મજા આવે છે, ધનની વાતોમાં ખૂબ રસ પડે છે, ધન કમાવા માંડે ત્યારે તે એક રસ થઈ જાય છે તેમ જ ધન અને ધનની ઝંખનામાં એ વિવેક પણ ભૂલી જાય છે. પોતાની જરૂરીઆત કેટલી તેનો એ કદી સરવાળો કરતો નથી અને એના ફૂટ ખ્યાલ પ્રમાણે એને સંતતિ માટે કેટલું જુદું રાખવું ઘટે એ કદી વિચારતો નથી. એ તો જમેના સરવાળા કરવામાં અને સરવૈયા જોવામાં એટલો ઊંડો ઉતરી જાય છે અને પછી તેને અંગે એનો એવો પાત થાય છે કે એની વાત કરવી નહિ. ન્યાય કે અન્યાય, નીતિ કે ધર્મ, સર્વને બાજુએ મૂકી એ તો ધન પાછળ દોડે છે અને હેતુ કે અર્થવગર સંસારને વધારી મૂકે છે.

આવો આ સંસાર છે એમા બાહ્ય ઉપાધિઓનો પાર નથી સર્વના મન જાળવવાં અને કર્મીમાં ખપવું એ એટલી મુશ્કેલ વાત છે કે એમાં ધમડઓશાનો પાર નથી અને છતાં વાસ્તવિક રીતે કોઇ આભાર માનતું પણ નથી. એકનો એક દીકરો બાપ પહેલાં ચાલ્યો જાય, સ્ત્રી હૃદયનો પ્રેમ રાખે નહિ અને મિત્રો દ્રોહ કરે, સગાંઓ મેણાં દીધાં કરે, પરોક્ષમાં નિંદા કરે– આ સર્વ દરરોજ દેખાય છે એના સુખ માત્ર માન્યતામાં છે અને તે પણ સોએ નેવુ ટકા તો સંસારની ચક્કી પર દળાવાનું જ

છે. પ્રાણી મહાવ્યાપત્તિમાં જીવન ગાળે છે અને મરવાની ઇચ્છા કરતાં સંસારને વળગતો જાય છે. આમાં જીવન જેવું કશું નથી, હેતુ જેવું કાંઈ નથી, સાધ્ય કે સાધનનો છાંટો પણ નથી.

આવી બાહ્ય ઉપાધિઓની વાત તો આપણે જાણી કરી, પણ અંદરની ઉપાધિનો હિસાબ કરીએ તો મગજ ઠેકાણે રહે તેમ નથી. વિચાર કરતાં કાંઠો હાથ લાગે તેમ નથી અને જાણે આપણે મધદરિયે રખડી પડ્યા હોઈએ એવી ગંભીર સ્થિતિમાં આવી પડીએ છીએ. આપણને અંદરના મનોવિકારો કેવી રીતે ત્રાસ આપે છે તેનો જરા વિચાર કરીએ તો એક એક વિકારના નાના આવિર્ભાવો આપણને મુંઝવવા માટે પૂરતા થાય તેમ છે. એના લાક્ષણિક દૃષ્ટાંત તરીકે આપણે લોભને લઈએ. લોભનો છેડો નથી, એ વધતો જ જાય છે. જેમ જેમ લાભ મળે તેમ તેમ વધારેની આશા થાય છે અને મનોરથો કદી સંપૂર્ણ થતા જ નથી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં એને 'આકાશ' સાથે સરખાવેલ છે. એનો પાર જ—છેડો જ આવતો નથી. લોભ અનેક પાપનું મૂળ છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે લોભથી સર્વ ગુણોનો નાશ થાય છે. એ જ રીતે માયા—દંભ પણ અંદર રહીને ગોટા વાળે છે. મનમાં કંઈ રમત હોય, બોલવું બીજું અને વર્તન વળી તદ્દન ત્રીજા પ્રકારનું. ક્રોધ અને માન તો વ્યવહારથી પણ મહા અહિત કરનાર અને દેખીતા દુર્ગુણો છે.

એ ઉપરાંત બીજા આંતર વિકારોનો પાર નથી. મત્સર કરવો, પારકાનું અહિત ચિંતવવું, હાસ્યમાં બીજાની મશ્કરી કરવી, ઇંદ્રિયના વિષયોમાં આનંદ માનવો, મોજશોખમાં સુખ માણવું, જરા ઓછું પડે ત્યાં અરતિ કરવી, નાની નાની બાબતમાં કે કોઈના વિયોગ કે મરણશોકથી તપી જવું, અનેક જાતના સાચા

મ જ કલ્પિત ભયોથી ગભરાવું, આંખને ન ગમે તેવી ચીજ કે માણસને જોઇ દુગંચ્છા કરવી, ધૈર્ય ન રાખવું, પ્રમાણિકતા પર પાણી ફેરવવું, કૂટ વ્યવહાર કરવો, મનની વિશાળતાનો ત્યાગ કરવો, પરસ્ત્રી તરફ પ્રેમ કરવો, કુછંદે ચઢી જવું, જુગટાં ખેલવાં, ખોટાં આળ આપવાં, અદેખાઇ-ઈર્ષ્યા કરવી, કલહ કરવો, નિંદા કરવી વિગેરે અનેક મનોવિકારો છે અને તેનાથી આ સંસાર ભરેલો છે. એમાંથી જાણે ક્યારે છટકી જવાય એવું થયા કરે છે; છતાં છટકી જવાતું નથી એ સાચી વાત છે, કારણ કે સંસારને એના ખરા આકારમાં આ પ્રાણીએ કદી ઓળખ્યો નથી અને ઓળખવાનો વખત આવે ત્યારે આ પ્રાણી આંખો બંધ કરી દે છે. એ વસ્તુતઃ સંસારને બરાબર ઓળખતો જ નથી અને નકામો તણાઈને હેરાન થયા કરે છે.

આખા સંસારનો ખ્યાલ કરવો તો મુશ્કેલ છે. આ ભાવનામાં એની રૂપરેખા સારી ચિતરી છે. આપણે આખા સંસારનો વિચાર કરીએ ત્યારે તેનો છેડો દેખાતો નથી અને જાણે આપણી આસપાસ શું બને છે તેનો કાંઇ ખુલાસો મળતો નથી. જ્યાં નવ સાંધીએ ત્યાં તેર તૂટે છે અને જાણે આપણે તો આખો ભવ સાંધવાનો જ ધંધો માંડ્યો હોય એમ અહીં તહીં મેળ મેળવવા દોડીએ છીએ, અને છતાં કોઇ જગ્યાએ સરખાઇ આવતી નથી. પૈસા હોય તો છોકરાં ન હોય, છોકરાં હોય તો સ્ત્રી ચાલી જાય, શરીરનો ભરોસો નહિ, નિરોગીપણાનું ઠેકાણું નહીં, વ્યાપાર કરનાર સર્વ લાભ લેવા ધારે પણ છોકરાં-સ્ત્રીની સરખાઇ હોય તો વેપારનો પત્તો નહિ, દુશ્મનોની ઉપાધિ, સગાંઓની ઇર્ષ્યા, પૈસા હોય તો ચાલી જવાનો ભય, વ્યાપારની અસ્થિરતા અને આવા આવા પારવગરનાં ઉપાધિસ્થાનો

સંસારમાં ભરેલાં જ છે અને કોઈ રીતે ઉપર ઉપરની શાંતિ પણ રહેવા દેતાં નથી. અને તે શાંતિની ઉપર મરણનો ભય તો માથે ઊભેલો જ રહે છે. બુદ્ધિ વાપરીએ ત્યાં તો બધું સંકેલાઈ જાય છે અને વસાવેલું સર્વ અહીં પડ્યું રહે છે.

આમ ચારે તરફથી જાણે ઘેરાઈ ગયા હોઈએ અને મુંઝાઈ ગયા હોઈએ એમ આપણે રખડીએ છીએ અને આપણી એક પણ રીતે થાપ લાગતી નથી. અને એ સર્વમાં નવાઈની વાત એ છે કે આપણે એ સર્વ હકીકત અનુભવીએ છીએ છતાં સંસારને વળગતાં જઈએ છીએ અને જાણે કોઈએ આપણને પકડી રાખ્યા હોય તેમ માનીએ છીએ. જ્યારે કાળનો સપાટો આવે ત્યારે સર્વ છોડીને ચાલ્યા જવાનું છે એમ જાણવા છતાં આપણે તો અમરપટ્ટો લખાવી આવ્યા હોઈએ એવી રીતે નિરંકુશ વર્તન કરીએ છીએ અને એ સંસારની ઉપર જવાનો ખરો વિચાર કદી કરતા નથી. આપણે સારામાં સારો દાખલો લઈએ તો તેવા સુખી દેખાતા માણસને પણ ઉપાધિનો પાર હોતો નથી એ ઉઘાડી વાત છે. ખરો સુખી તો લાખમાં એક ભાગ્યે જ દેખાય છે. ત્યારે બાકીના પ્રાણીઓ શેની ખાતર સંસારમાં તરવરતા હશે ? એ એક મોટો પ્રશ્ન છે જેનો નીકાલ થઈ શકે તેમ નથી.

સર્વ પ્રકારે સુખી મનુષ્યનો દાખલો મળવો મુશ્કેલ છે, છતાં ધન, ઘરબાર, મોટર, પુત્ર, પુત્રી, પરિવાર, દાસ, દાસી, સ્ત્રી વિગેરેની પ્રાપ્તિને સુખ માનવામાં આવે છે. પ્રથમ તો તેવી સર્વ સામગ્રીવાળા માણસો કેટલા ? તેમને મળીને પૂછ્યું હોય તો તેવા માણસો પોતાને ઉપાધિથી ભરપૂર બતાવશે અને છતાં એવા એકાદ ટકાવાળાને બાદ કરીએ તો બાકીના ૯૯ ટકાને આ સંસારમાં સબડાવાનું તો કાંઈ કારણ નથી અને છતાં

ક હાથવેંત તો કર્યા જ કરે છે એમ આપણે જોઈએ છીએ. ટ્રિહરિ કહે છે કે આગળ ગીત ગવાતાં હોય, પડખે ચામર ઝાતાં હોય, માથે છત્ર ધરાતાં હોય તો તો કદાચ સંસા- ર પણ્ણો રહે, નહિ તો હિમગિરિના શાંત ઝરણાંઓ વચ્ચે ડી કોઇ નિર્વિકલ્પ સમાધિ સાધ. આ પ્રાણીને તો ' ન મળ્યા મ કે ન મળી માયા ' જેવું થાય છે.

ઉપર જે એક ટકાના સુખી લાગતાં માણસો જણાવ્યા મની ઉપાધિનો પણ પાર નથી. માત્ર તેઓનાં હૃદય વાંચી શકાતાં ાય તો જ તેમનાં દુઃખનો ખ્યાલ આવે, અને છતાં આ ાણી રમત કેટલા વર્ષ માટે ? સોએ સો વર્ષ પૂરાં થાય તો ણુ અંતે તો ચાલ્યા જવાનું જ અને અનંત કાળથી ચાલી ાવની આ સૃષ્ટિમાં સો વર્ષ શા હિસાબમાં છે ? અંતે ા ઘોર અંધારી રાત્રિ જ છે. આપણા મનથી તો ' આપ ુએ સારી ડૂબ ગઈ દુનિયા. ' એ સાચી વાત છે, પણ આને ા અંધારામાં પણ ગોથાં ખાવાનું જ છે.

આખા સંસારનો ખ્યાલ કરો. ઘોડાની જિંદગી જુઓ. એની પરાધીનતા વિચારો. આપણે થોડા માસ માટે જેલમાં આવ્યા ત્યા વિચારમાં પડી જઇએ છીએ. ઘોડાની શી દશા ? એની પરાધીનતા કેટલી? એને અનેક તરંગો થતા હશે, પણ એકે કામ એ સ્વાધીનતાથી નહિ કરી શકે. મન ન હોય ત્યારે પણ જોડાવું પડશે અને ફરવાનો શોખ થાય ત્યારે ખીલે બંધાવું પડશે એવી સર્વ તિર્યંચોની દશા છે. અને ઇયળ, ડાંસ, માખી, માકડ એવાં એવાં પાર વગરનાં જીવોનાં જીવનો કેવાં છે ? એ સર્વમાં તું જઇને અહીં કોઈ મહાપુણ્યયોગે આવ્યો છે. તે નારકીમાં પરમાધામીની વેદના સહી છે, ત્યાં ક્ષેત્રનાં

દુઃખો, ગરમી, ઠંડી અને અગ્નિની ભયંકર યાતનાઓ ભો[illegible] અત્યારે તું એ સર્વ વિસરી ગયો છે, કારણ કે આ સંસા[illegible] તેં કદી ખ્યાલ કર્યો નથી, વિચાર કર્યો નથી અને અહીં મ[illegible] ક્ષેત્રમાં પછી તને પ્રાપ્ત થયેલી અનેક સગવડોનો તું સદુપ[illegible] કરવાને બદલે એને વેડફી રહ્યો છે.

ખૂબ વિચાર કરવાનો આ સમય છે. આપણા સં[illegible] સ્પષ્ટ સમજી લેવાની આ તક છે. એમાં જે સ્વાધીનતા મળી છે તેટલી પણ અન્યત્ર અપ્રાપ્ય છે તે વિચારી બરાબર ઓળખ અને ઓળખીને તેના ઉપર આટલા જ માર્ગ શોધ. આ ભવમાં મોક્ષે નહિ જઇ શકે તો પણ વિકાસ(Evolution)ને સરસ ઝોક તો, જરૂર આપી શકીશ

સંસારનો વિચાર કરતાં તારે આ વિકાસમાર્ગ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. કાંઇ નહિ તો તેને સારો ઝોક આપ[illegible] પણ આ ફેરો સફળ થશે. પ્રત્યેક પ્રાણી કર્માધીન છે, ઝોક આપવા પૂરતો પુરુષાર્થ પ્રત્યેક જરૂર કરી શકે તે અને તે ખાસ કર્તવ્ય છે.

સમરાદિત્યના ભવો તેં વિચાર્યા હશે. ભુવનભાનુનું ચરિત્ર મનનપૂર્વક વિચારી જજે. અનાથી મુનિએ પોતાને કોઈ નાથ નથી એનું જે આબેહૂબ ચિત્ર શ્રેણિકરાજાને આપ્યું છે તે વિચારી જજે અને છતાં તને સંસાર પર થતો હોય તો ભલે કરજે; પણ વિચારજે કે આ ચોરાશી યોનિમાં અનેક વાર ફરી, અનેક રૂપો લઇ, અનેક નાટકે અત્યારે તું અહીં આવ્યો છે અને હજુ પણ એવાં જ મણનો તને શોખ હોય તો તું તે કરી લેજે, કિન્તુ

ધ્યાનમાં રાખજે કે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અને ભવનાં કારણે આ આખો સંસાર દુ:ખથી ભરેલો છે અને જો કે એનો આખો પ્રપંચ સમજવો મુશ્કેલ છે પણ અશકય નથી અને આવી તક અનંત કાળે કોઇક વાર જ હાથમાં આવે છે. એ તક ગુમાવી બેસવી હોય તો કોઇ આડે આવનાર નથી અને આડે આવે તો તેનું તું માનનાર પણ નથી, પરંતુ અવસર ગયા પછીનો પસ્તાવો નકામો થશે અને તને કચવાટ ઘણો થશે. આવો અવસર ફરીને હાથ નહિ આવે એ ધ્યાન પર લેજે.

આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં તારે માથે થવામાં બાકી રહી નથી. વેદના, ઉપાધિ, સંતાપ, રખડપટ્ટી અને મૃગતૃષ્ણા વિગેરે અનેક સ્થિતિઓમાં તું જઇ આવ્યો છે અને હજુ તે જ ગમતું હોય તો તારી મુનસફીની વાત છે; પણ તારે એક વાત યાદ રાખવાની છે કે તારે બદલે કોઇ સૂવાનું નથી અને તને ફરવાનો ઉમંગ હોય તો સ્થાનોનો પાર નથી. એને માટે જીવાયોનિ ચોરાશી લાખ છે. એ સર્વ બજારમાં-નાટકના તખ્તા પર નવા નવા વેશ લેતો ફરજે અને ત્યાં માન, મદ, પ્રતિષ્ઠા મૂકી દઇ ફેરા માર્યા કરજે કે જેથી એ સર્વ સ્થાનકે તું જઇ આવ્યો છે તેનો અનુભવ તાજો થશે.

અહીંથી નીકળી જવા ધારીશ તો પણ મોહરાજા એકદમ તને છોડે તેમ નથી. તેના અનેક કામદારો અને પરિવારના માણસો એક અથવા બીજા આકારે તને સંસારમાંથી ખસવા દેશે નહિ. ખસ્યો હોઇશ તો ખેંચીને તને સંસારમાં લઇ આવશે અને ઉપર ઉપરનું સુખ બતાવી તને ઊંડા પાતાળમાં ફેંકી દેશે. ચેત, સાવધ થા, હોશિયાર થા અને સંસારને બરાબર ઓળખ

આ સંસારનું ચિત્રપટ તારી પાસે સકારણ રજૂ કર્યું છે. ભાવનાનું કાર્ય શું છે તે અત્ર એક વાર ફરી વખત કહેવાની છૂટ લેવાની આવશ્યકતા છે. भाव्यते भववैराग्यादिसमुत्पादनाय पुनः पुनर्मनसि स्मरणेनात्मा मोक्षाभिमुखी क्रियते यया सा भावना । ભાવનાનું આ કાર્ય છે. સંસાર (ભવ) ઉપર વિરાગ ઉત્પન્ન કરવા માટે વારંવાર મનમાં જેનું સ્મરણ કરવામાં આવે અને તે દ્વારા આત્માને મોક્ષ સન્મુખ જેનાથી કરવામાં આવે તે ભાવના. આ ભાવનાનું વર્ણન ખૂબ વિચારવા જેવું છે. મોક્ષ સન્મુખ થવું હોય તો સંસારને બરાબર ઓળખવા જેવો છે અને ઓળખીને એ વિચારણાને સન્મુખ રાખી વારંવાર એનું સ્મરણ કરવા જેવું છે. એમાં પુનરાવર્તનના દોષની ચિંતા રાખવા જેવું નથી. એ સંસાર सृ ધાતુ પરથી આવે છે. सृ (To spread) 'પાથરવું, વહેવું' એ એનો આશય છે. એ સંસારને તમે મોકળો મૂકો તો તેલનું ટીપું પાણીમાં પડતાં જેમ ફેલાઈ જઈ અનેક લીલાં-પીળાં કુંડાળાં કરી નાખે એવો આ સંસાર છે. એને માર્ગ આપ્યો કે એ તો ચારે તરફ પથરાઈ જઈ લાંબો ને લાંબો થવા માગશે. આપણે સંસારને તપાસીએ તો પણ આપણને એ જ અનુભવ થશે એનો [illegible] જેવું નથી. આ ભાવનામાં આખા સંસારનો, તેના જન્મ મરણનો, તેની અંદરની ઉપાધિઓ–આપત્તિઓ અને દુઃખો વિશાળ નજરે વિચાર કરવાનો છે, સંબંધની ઘેલછા અ સ્વાર્થના સંઘર્ષો સમજવા યોગ્ય છે અને ખાસ કરીને પ્રાણીની અત્યાર સુધીની રખડપટ્ટીનો ખૂબ ખ્યાલ કરવા યો છે, અને એની આખી ચાવી તરીકે મોહરાજાને એના પરિ સાથે ખૂબ ઓળખી લેવાનો છે. બીજાં કર્મો ગૌણ છે,

ાનો ભાવ ભજવે છે પણ મોહમાળ ખટપટ સર્વનો નાળ
એને ઓળખી વારંવાર એના સંબંધી ચિંતવન કરતાં
ગ્ય-વિરાગ થયા વગર રહે તેમ નથી. આત્માને મોક્ષાભિમુખ
વા માટે એ મહારાજને ઓળખવાની બહુ જરૂર છે. એને એના
ા આકારમાં ઓળખી લીધા એટલે સર્વ ભગવટો રખડપાટીઓ
ને દુઃખ-પીડા તથા વ્યાધિઓનો નાશ સ્વતઃસિદ્ધ છે

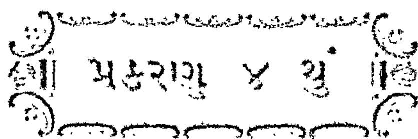
इति संसारभावना ३

ઉ. સકળચંદજીકૃત ત્રીજી સંસાર ભાવના

(રાગ-કેદારો)

ર્વ સંસારના ભાવ તું, સમ ધરી જીવ સંભાર રે;
મેં તે પણ અનુભવ્યા, હૃદયમાં તેહ વિચાર રે. સર્વ૦ ૧
ર્વ તનુમાં વસી નીસર્યો, તે લીધા સર્વ અધિકાર રે;
તિ ને યોનિ સબ અનુભવ્યા, અનુભવ્યા સર્વ આહાર રે. સર્વ૦ ૨
ર્વ સંયોગ તે અનુભવ્યા, અનુભવ્યા રોગ ને શોગ રે;
અનુભવ્યો સુખ દુઃખ કાળ તેં, પણ લિયો નવિ જિન યોગ રે. સર્વ૦ ૩
ર્વ જન નાતરા અનુભવ્યાં, પહેરિયા સર્વ શણગાર રે;
પુદ્ગળા તેં પરાવર્તીઆ, નવિ નમ્યા જિન અણગાર રે. સર્વ૦ ૪
પાપના શ્રુત પણ તેં ભણ્યા, તેં કર્યો મોહના ધ્યાન રે;
પાપના દાન પણ તેં દિયા, નવિ દિયા પાત્રમેં દાન રે. સર્વ૦ ૫
વેદ પણ તીન તે અનુભવ્યા, તેં ભણ્યા પરતણા વેદ રે;
સર્વ પાખંડ તેં અનુભવ્યા, તિહાં ન સંવેગ નિર્વેદ રે. સર્વ૦ ૬
રડવડ્યો જીવ મિથ્યામતિ, પશુ હવા ધર્મને કાજ રે;
કાજ કીધાં નવિ ધર્મના, હરખિયો પાપને કાજ રે. સર્વ૦ ૭
કુગુરુની વાસના ડાકિણી, તેણે દમ્યા જીવ અનંત રે;
તિહાં નવિ મુક્તિ-પંથ ઓળખ્યો, તેણે હુવો નવિ ભવ અંત રે. સર્વ૦ ૮

એકત્વ ભાવના

स्वागता

एक एव भगवानयमात्मा ज्ञानदर्शनतरङ्गसरङ्गः ।
सर्वमन्यदुपकल्पितमेतद्व्याकुलीकरणमेव ममत्वम् ॥क० १॥

प्रबोधता

अबुधैः परभावलालसालसदज्ञानदशावशात्मभिः ।
परवस्तुषु हा स्वकीयता विषयावेशवशाद्धि कल्प्यते ॥ख० २॥
कृतिनां दयितेति चिन्तनं, परदारेषु यथा विपत्तये ।
विविधार्तिभयावहं तथा, परभावेषु ममत्वभावनम् ॥ग० ३॥
अधुना परभावसंवृतिं हर चेतः परितोऽवगुण्ठितम् ।
क्षणमात्मविचारचन्दनद्रुमवातोर्मिरसाः स्पृशन्तु माम् ॥घ०४॥

अनुष्टुप्

एकतां समतोपेतामेनामात्मन् विभावय ।
लभस्व परमानन्दसम्पदं नमिराजवत् ॥ ङ० ५ ॥

क १ सरङ्गः વિલાસી. उपकल्पित ઉપજાવી કાઢેલું. માનેલું. ઊભું કરેલું.
ख २ आलसत् લસી પડતાં. कल्प्यते કર્મણિ પ્રયોગ છે. અબુધો વડે કલ્પાય છે એટલે અબુધો—અલ્પજ્ઞો—અપંડિતો કલ્પે છે.
ग ३ कृतिन् સમજુ. ડાહ્યો. આબરૂદાર. दयिता સ્ત્રી. પત્ની. आर्ति કદર્થના. પીડા. वहं પ્રાપક. લઈ આવનાર, નોતરનાર.

क १ આ આત્મા એક જ છે, પ્રભુ છે, જ્ઞાન-દર્શનના તરંગોમાં વિલાસ કરનારો છે, એ સિવાય બીજું છે તે સર્વ મમત્વ માત્ર છે, કલ્પનાથી ઊભું કરેલું છે અથવા આગંતુક છે અને એને નકામું મુંઝવનારું જ છે.

ख २ અહાહા! પરભાવોની લાલસામાં લસી પડવાને લીધે થયેલા અજ્ઞાન-મૂર્ખતાની દશાને વશ પડેલા અપંડિત પ્રાણીઓ ઇંદ્રિયના વિષયોએ કરેલા આવેશને તાબે થઇને પરવસ્તુમાં પોતાપણાની કલ્પના કરી લે છે.

ग ३ સમજુ માણસને માટે પારકી સ્ત્રીના સંબંધમાં તે પોતાની પત્ની છે એવો વિચાર કરવો તે પણ જેમ (અનેક પ્રકારની) આપત્તિઓ (વહોરવાને) માટે થાય છે તેવી જ રીતે પરભાવોમાં મારાપણાની બુદ્ધિ અનેક પ્રકારની પીડાઓ અને ભયને નોતરનાર છે.

घ ४ ચારે તરફથી વીંટળાઇ રહેલા હે મન! પરભાવરૂપ આવરણને (પડદાને) દૂર છોડી દે; તું છૂટું થા! જેથી આત્મવિચારરૂપ ચંદનવૃક્ષના પવનની ઊર્મિમાળાઓનો રસ ક્ષણવાર મને સ્પર્શ કરે.

ङ ५ આત્મન્! સમાનપણાની બુદ્ધિ સાથે એ એકતાને તું ભાવ. નક્કી કર અને નમિરાજાની પેઠે પરમાનંદપણાની સંપત્તિને પ્રાપ્ત કર.

घ ४ संवृत्ति ઢાંકણું. परितः ચારે તરફ. क्षणं ક્ષણવાર. वातोर्मि પવનના તરંગ.

ङ ५ समता સમપણું. ઓછાવધતાથી રહિતપણું. उपेत સાથે, સહિત. तां એ. જેનું વર્ણન ઉપર કર્યું છે અને અષ્ટકમાં થવાનું છે તે 'એકતા.' नमिराज દષ્ટાંત છે. नमि રાજાનું નામ છે.

*गेयाष्टक

एकत्व भावना

विनय ! चिन्तय वस्तुतत्त्वं,
जगति निजमिह कस्य किम् ।
भवति मतिरिति यस्य हृदये,
दुरितमुदयति तस्य किम् ॥ विनय ! ॥ १ ॥

एक उत्पद्यते तनुमा–
नेक एव विपद्यते ।
एक एव हि कर्म चिनुते,
स एककः फलमश्नुते ॥ विनय ! ॥ २ ॥

यस्य यावान् परपरिग्रहो,
विविधममतावीवधः ।
जलधिविनिहितपोतयुक्त्या,
पतति तावदसाववधः ॥ विनय ! ॥ ३ ॥

स्वस्वभावं मद्यमुदितो,
भुवि विलुप्य विचेष्टते ।
दृश्यतां परभावघटनात्,
पतति विलुठति जृम्भते ॥ विनय ! ॥ ४ ॥

અષ્ટકનો અર્થ—(એકત્વ ભાવના)

૧ વિનય ! તું વસ્તુઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બરાબર ચિંતવ. જો આ દુનિયામાં કોઇ (પણ પ્રાણી) ની પોતાની કોઇ ચીજ છે ? એનું પોતાનું શું છે ? અને આવી બુદ્ધિ જેના હૃદયમાં થઇ આવે તેને કોઇ જાતનાં દુઃખો કે પાપો પ્રકટ થાય ખરાં ?

૨ આ સંસારી–શરીરધારી પ્રાણી એકલો (જ) ઉત્પન્ન થાય છે, એ એકલો જ મરણ પામે છે, એ એકલો જ કર્મને બાંધે છે–એકઠાં કરે છે (અને તેવી જ રીતે) તે એકલો જ (એનાં–કર્મોનાં) ફળોને ભોગવે છે.

૩ જુદા જુદા પ્રકારની મમતાઓથી ભારે થયેલા પ્રાણીને જેટલો જેટલો પર (વસ્તુઓનો) પરિગ્રહ હોય છે તેટલો દરિયામાં મૂકેલા વહાણની ઘટના પ્રમાણે તે નીચો જાય છે–નીચો પડે છે

૪ દારૂના ઘેનની લહેરમાં પડેલો માણસ પોતાનો કુદરતી સ્વભાવ છોડી દઇને–વિસરી જઇને જમીન પર આળોટીને વિચિત્ર ચેષ્ટા–ચાળાઓ કરે છે તે જુઓ. એ પરભાવની ઘટનાથી પડે છે, લોટે છે અને બગાસાં ખાય છે. (પ્રાણી પણ પરભાવ ઘટનાને લઇને પાતને પામે છે, રખડપાટે ચઢે છે અને તદ્દન શૂન્ય મનનો–વિચાર વગરનો થઇ જાય છે.)

---

* આ પદ્યનો રાગ બહુ પ્રચલિત છે. 'હો સુણ આતમા ! મત પડ મોહપિંજર માંહી માયાજાળ રે' એમાં જરા ફેર કરવાથી બરાબર લય આવે છે. 'રામ રાજત રામ પરજત, રામ શેઠ શાહુકાર હે.' એ રાગ લય એને બરાબર બંધ બેસે છે.

पश्य काञ्चनमितरपुद्गल-
मिलितमञ्चति कां दशाम् ।
केवलस्य तु तस्य रूपं,
विदितमेव भवादृशाम् ॥ विनय ! ॥ ५ ॥

एवमात्मनि कर्मवशतो,
भवति रूपमनेकधा ।
कर्ममलरहिते तु भगवति
भासते काञ्चनविधा ॥ विनय ! ॥ ६ ॥

ज्ञानदर्शनचरणपर्यव-
परिवृतः परमेश्वरः ।
एक एवानुभवसदने,
स रमतामविनश्वरः ॥ विनय ! ॥ ७ ॥

रुचिरसमतामृतरसं क्षण-
मुदितमास्वादय मुदा ।
विनय ! विषयातीतसुखरस-
रतिरुदञ्चतु ते सदा ॥ विनय ! ॥ ८ ॥

૫ જો ! બીજા પદાર્થો સાથે મેળવણી કરવામાં આવેલી સોનાની કેવી દશા થાય છે ? અને તે જ્યારે તદ્દન ચોખ્ખું હોય ત્યારે તેનું રૂપ કેવું હોય છે એ તો તમારા જેવાના જાણવામાં છે જ.

૬ એ જ પ્રમાણે આત્મા જ્યારે કર્મને વશ પડે છે ત્યારે તેનાં અનેક પ્રકારનાં રૂપો થાય છે, પણ જ્યારે એ મહાપ્રભુ કર્મ–મળ રહિત હોય છે ત્યારે એ શુદ્ધ કાંચન–સોના જેવો પ્રકાશ કરે છે.

૭ તે પરમેશ્વર (પરમાત્મા) સદા શાશ્વત અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના પર્યાયથી પરિવૃત્ત (ઘેરાયેલા) છે અને તે એક જ છે. એવા પરમાત્મા (મારા) અનુભવ–મંદિરમાં રમો.

૮ મનોહર સમતા–સુધાનો રસ જે તારામાં અચાનક જાગી ઊઠ્યો છે તેને જરા ક્ષણેકવાર (થોડો વખત–થોડી મિનિટ) અત્યંત આનંદપૂર્વક ચાખી જો (જેથી) હે વિનય ! વિષયથી અતિ આગળ વધી ગયેલ (વિષયાતીત) સુખના રસમાં તને સદાને માટે આનંદ–પ્રેમ જાગો અને વધો.

[illegible]

१ [illegible]

२ [illegible]

३ [illegible]

४ [illegible] **धनति** [illegible] **विलुठति** [illegible]

जृंभते [illegible] (१) [illegible] (२) [illegible]

५ **मिलित** [illegible] **द्रुमा** [illegible]

६ **कर्ममलरहिते** આ [illegible] પ્રયોગ છે.

७ **पर्यंच** [illegible]. પ્રકાર. **अविनश्वर:** શાશ્વત.

८ **रुचिर** મનોહર. મધુર. **अमृत** (રોગને હરી લે તેવું) અમૃત-સુધા. **उदित** આવિર્ભાવને પામેલ. ઉત્પન્ન થયેલ. **क्षणम्** જરા વખત. એનો સંબંધ આસ્વાદય સાથે છે. **आस्वादय** આ એટલે જરા ચાખ. જરા ચાખી જો.

मुदा (નવીન પ્રાપ્તિનો) ઉત્સાહ–આનંદપૂર્વક. **विषयातीत:** વિષયથી આગળ વધેલું. વિષયસુખોથી વધારે એને ભૂલાવી દે તેવું. **रति** પ્રીતિ. **उदञ्चतु** વૃદ્ધિ પામે. જાગે.

એકત્વ ભાવના—

(ક. ૧.) ભાવનાની વિચારણાને અંગે એક હકીકત શરૂઆતમાં ચોખ્ખી કરવી ઉચિત જણાય છે. એમાં પુનરાવર્તન જરૂર આવવાનું જ છે. એનું કારણ એ છે કે એ પ્રત્યેક ભાવનાનો વિષય પરસ્પર ભિન્નાભિન્ન છે. અનિત્ય ભાવનાના વિચારો સંસારભાવનામાં જરૂર આવે, કારણ કે અનિત્ય ભાવનામાં સાંસારિક સંબંધો અને વસ્તુની જ અનિત્યતા બતાવવાની હોય છે. એ જ પ્રમાણે એકત્વ અને અન્યત્વ ભાવના આત્માને અંગે એક જ વતતનો પણ સહજ તફાવતવાળો પ્રસંગ વ્યક્ત કરનાર છે. આ ભાવનામાં આત્માની એકત્વતા ભાવનાની છે, કારણ કે તેના સિવાય સર્વ સંબંધો અને વસ્તુઓ અન્ય છે તે જ આત્માને પદાર્થોનું અનિત્યપણું ચિંતવવાનું છે. આ રીતે વિચાર અને વિષયોનું પુનરાવર્તન અનિવાર્ય છે. બનતાં સુધી તે દૂર કરવા પ્રયત્ન થયો છે, છતાં વૈરાગ્ય, ઉપદેશ અને આયુર્વેદ(દવા–ઉપચાર)માં પુનરાવર્તન દોષ ગણાતો નથી એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. એકત્વ ભાવનામાં કેંદ્રસ્થ વિચાર એ છે કે આ પ્રાણી આત્માની નજરે એકલો જ છે, સ્વતંત્ર છે, એકલો આવ્યો છે અને એકલો જવાનો છે અને પોતાનાં કૃત્યોનો સ્વતંત્ર કર્તા, હર્તા અને ભોક્તા છે. એ ભાવનાને અંગે પ્રાપ્ત થતી વિચારણામાં હવે ઊતરી જઇએ.

સોનું જ્યારે ખાણમાં હોય ત્યારે તે માટી સાથે મળેલું હોય છે, છતાં તે વખતે પણ એનામાં શુદ્ધ કંચનત્વ તો જરૂર રહેલું

છે અને છતાં એ સ્થિતિમાં કોઈ એને જુએ તો એ સોનું છે એમ માનવાની પણ ના પાડે.

આત્માની પણ એ જ દશા છે. એની શુદ્ધ કરેલી-થયેલી દશામાં એ કચરા-મેલ વગરનો છે, જાતે તદ્દન શુદ્ધ છે અને અનેક વિશિષ્ટ ગુણોથી ભરેલો છે. જેમ સોનાનું કંગનત્વ ખાણમાં હોય ત્યારે માટીથી ઘેરાઇ ગયેલું હોય છે તેમ છતાં તે તેનામાં છે, તેવી જ રીતે આત્મા ગમે તેટલો ખરડાયલો હોય છતાં તે વખતે પણ તેના અંતરમાં-તેનામાં શુદ્ધ આત્મભાવ જરૂર રહેલો છે તે ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે.

આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે તે તો સાબિત કરવાની જરૂર રહેતી નથી. મૃત દેહમાં પાંચે ઇંદ્રિયો હોય છતાં તે તદ્દન હાલ્યાચાલ્યા વગર પડી રહે છે. એને જે અંદરથી ચલાવનાર હતો તે નીકળી ગયો છે. 'આ મારું શરીર છે' એમ કહેવાથી શરીર જ્ઞેય થાય છે અને જ્ઞેય કરતાં જ્ઞાતા જુદો હોવો જ જોઇએ. જ્ઞાતા અને જ્ઞેય કદી એક હોઈ શકતા નથી. આવો આત્મા સંસારમાં રહી સારાં-ખરાબ કર્મો કરે છે તેના સંસ્કારો પોતાની આસપાસ એકઠા કરતો જાય છે. તેને કર્મ કહેવામાં આવે છે. એ કર્મથી આવૃત હોય ત્યારે સોના અને માટીના સંબંધ જેવો તેનો સંબંધ થઇ જાય છે. અહીં યાદ રાખવાની બે હકીકત છે. સોનું અને માટી જુદા હોવા છતાં બન્ને સાથે હોય ત્યારે વિરૂપ આકાર સોનાને જરૂર મળે છે. એ એક વાત થઈ અને બીજી વાત એ છે કે તે વખતે પણ સત્તાગતે સોનામાં સોનાપણું જરૂર છે, એ સોનાપણું પ્રકટ કરવાના સર્વ પ્રયાસ છે. આત્મા માટે પણ તેમ જ છે. એ આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય એટલે આત્માની મિથ્યા વાસનાઓ જાય છે, રખડપાટો જાય

ઉપાધિઓ જાય છે અને એનું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ શુદ્ધ કાંચનનું પ્રકટ થાય છે. આ એકત્વ ભાવનામાં આપણે આત્માને આ બન્ને પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં જોયું અને તેનો સાચો આકાર શો છે? તેનું સાચું સ્થાન ક્યાં છે? અને અત્યારે તેની કેવી વિકૃત દશા થઈ ગઈ છે? એ વાત બતાવીને એની સાચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા તરફ પણ આડકતરી રીતે ધ્યાન આપ્યું.

આત્મા કર્મથી ઘેરાઈ જાય છે ત્યારે એ બહુ વિવિધ પ્રકારના આકારો ધારણ કરે છે. સોનું ખાણમાંથી નીકળે ત્યારે જેવું હોય તો એ તદ્દન માટી જ લાગે. એને લોકભાષામાં 'તેજમતુરી[1]' કહે છે. તે વખતે તો કોઈ ખરો પરીક્ષક હોય તે જ તેને સોનું જાણે, બાકી અન્ય તો એને માટી જ કહે. આત્માની પણ એ જ દશા વર્તે છે. એ સંસારમાં ભટકતો હોય અને નવા નવા વેશ ધારણ કરતો હોય ત્યારે એ અનંત ગુણોનો ધણી હશે એમ તો માત્ર પરીક્ષક હોય તે જ કહી શકે છે. બાકી સામાન્ય રીતે તો તેની એવી દશા થઈ ગઈ હોય છે કે કેટલાક તો એના ગુણોની વાત તો શું? પણ એનું 'આત્મત્વ' પણ સ્વીકારવા ના પાડે છે હલકી વસ્તુનો સંબંધ જ આવો હોય છે. એ એના સંસર્ગમાં આવનારને એવો તો ફેરવી નાખે છે કે એના મૂળ સ્વરૂપને પણ ભૂલાવી દે છે અને એનું વ્યક્તિત્વ લગભગ ખલાસ કરી નાખે છે. પૃથ્વી વિગેરેમાં જોઈ લો.

પણ એ સર્વની વચ્ચે આત્મા અત્યારે આવી પડેલો છે. એના અસલ સ્વરૂપે એનામાં જે ગુણો હોય છે તે એનો મૂળ સ્વભાવ છે. (સોનું સો ટચનું હોય ત્યારે એનામાં સુવર્ણત્વ, પીળો

---

૧ તેજમતુરી એ એક જાતની માટી છે તેનું અમુક પ્રયોગવડે સુવર્ણ બની શકે છે

રંગ, મૃદુતા, સ્વચ્છતા, પ્રકાશમયતા, ચીક્કટતા વિગેરે હોય છે.) એ જ્યારે પરવસ્તુ સાથે મળેલો હોય ત્યારે એના અનેક વિકારી પ્રાદુર્ભાવો થાય છે, તેને 'વિભાવો' કહેવામાં આવે છે. આત્માના સહભાવી ધર્મો એની સાથે હમેશાં રહેનારા હોય છે તેને 'ગુણ' કહેવામાં આવે છે અને પરવસ્તુના સંબંધથી એના વિકારવાળા આવિર્ભાવો થાય છે તેને 'પર્યાય' કહેવામાં આવે છે. ગુણ ફરતા નથી, પણ દબાઈ–અવરાઇ–કચરાઈ જાય છે; પરંતુ એનામાં પ્રકટ થવાની ભારે સત્તા છે. પર્યાયો નિરંતર ફર્યા જ કરે છે અને પ્રાદુર્ભાવને માટે પરવસ્તુઓ–બહારની વસ્તુઓ ઉપર આધાર રાખે છે

ગુણ અને પર્યાયની આ હકીકત ધ્યાનમાં રહેશે તો આખા સંસારનો ગુંચવાઇ જતો કોયડો એકદમ ખુલ્લો થઇ જશે. અનંત શક્તિવાળા સિંહથી વધારે સામર્થ્યવાળો આત્મા અત્યાં પાંજરામાં પડી ગયો છે, અને તેથી તેની શક્તિ સર્વ કુંઠિત થઇ ગઈ છે, પણ અંદર શક્તિ ભરેલી છે. એને એની શક્તિનું ભાન થવું જોઇએ અને એ શક્તિ પ્રકટ કરવાના રસ્તા છે, એ એને જણાવવું જોઇએ. વિકૃત દશામાં તો તે તદ્દન પરાધીન થઈ ગયો છે અને જન્મથી પાંજરે પડેલો હોવાને કારણે એણે આકાશની સ્વતંત્ર હવા પાંજરે પડેલા પંખીની પેઠે ચાખી નથી. આ સર્વ બનાવવા માટે એકત્વ ભાવના છે. એ ભાવના વિચારતાં એ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ઓળખી જાય તો પછી એને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો એ પોતે શોધી શકે તેમ છે. આપણે આ એકત્વ ભાવ વિચારીએ. વિચારનાર એ પોતે છે, પણ એની દશા ઘણી અંશે પરાધીન થયેલી છે. એણે દારૂ પીધો છે અથવા એને કોઈએ દારૂ પાયો છે. આવી ગૂંચવણવાળી સ્થિતિમાં એ મૂળ સ્વરૂપે કોણ છે અને આજુબાજુ નિંદણ (નકામા છોડવા)

શું વ્યાપી ગયું છે અને એના પર કચરો કેટલો ચઢી ગયો તે સર્વનું કાંઈક પૃથક્કરણ અને બનતું પર્યાલોચન કરીએ.

મૂળ સ્વરૂપે જોઈએ તો પ્રત્યેક આત્મા એક સરખો છે. તદ્દન સ્વતંત્ર સ્વાધીન વ્યક્તિ છે. અનુભવ કરવાથી, વિચાર કરવાથી, ચર્ચા કરવાથી અને એને બરાબર સમજવાથી એ તદ્દન સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે એમ જણાઈ આવે તેમ છે.

પ્રત્યેક આત્માનું વ્યક્તિત્વ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. એની મૂળ કે વિકારવાળી દશામાં તેનું વ્યક્તિત્વ કદી જતું રહેતું નથી અને મોક્ષમાં સર્વ કર્મથી વિમુક્ત થઈ જાય ત્યાં પણ એનું વ્યક્તિત્વ રહે છે, તેથી આત્મા એક જ છે એમ ભાર મૂકીને અત્ર કહેવામાં આવ્યું છે અને તે પ્રત્યેક આત્માને લાગુ પડે છે. આખા વિશ્વનો એક આત્મા છે એ વાત ન્યાયની કોઈ પણ કોટિથી બંધબેસતી નથી, પરંતુ એ બાબતમાં ચર્ચા કરવા જતાં વિષયાંતર થઈ જાય તેથી વસ્તુસ્વરૂપ બતાવી આગળ વધીએ.

એ આત્મા પોતે જ ભગવાન્ છે–પ્રભુ છે–માલિક છે–સર્વ સત્તાધિકારી છે અને તદ્દન સ્વાધીન છે. એની વિકૃત દશામાં એ પોતાનાં કર્મોનો કરનાર અને તેનો ભોક્તા હોઈને તે કુલ માલિક છે અને એની મૂળ દશામાં અનંત ગુણોનો અધિકારી હોઈ આદર્શની નજરે પ્રભુ છે. ભગ શબ્દના અનેક અર્થ છે પણ ટૂંકામાં કહીએ તો એ સર્વ શક્તિમાન્ છે.

એ આત્મા જ્ઞાન દર્શનના તરંગોમાં વિલાસ કરનાર છે. જ્ઞાન એટલે વસ્તુનો વિશેષ બોધ. દર્શન એટલે સામાન્ય બોધ. આ માણસ છે એમ બોધ થાય–જણાય તે દર્શન[1] કહેવાય. તે

૧. દર્શનમાં આ કરતા પણ અવ્યક્ત બોધ થાય છે.

દેવદત્ત છે, અમુક નગરનો રહેનાર છે વિગેરે વિશેષ બોધ થાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે. આ જ્ઞાન અને દર્શન આત્માના મૂળ ગુણો છે. એના સહભાવી ધર્મો છે. માત્ર એના પર આવરણ આવી ગયેલ હોઇ એનો બોધ ઓછો થયેલ છે. દીવા ફરતું કપડું રાખીએ તો પ્રકાશ ઓછો થાય, પણ અંદર પ્રકાશ તો છે જ. એ રીતે જ્ઞાન–દર્શન અંદર મૂળ સ્વભાવે એનામાં ભરેલાં છે અને એના તરંગોમાં વિલાસ કરવો એટલે કે દેખવું અને જાણવું એ એનો ખાસ ગુણ છે, એ એનું લક્ષણ છે અને સર્વકાળે સર્વદા એ એની સાથે રહેનાર ધર્મ હોઇ એ એના તરંગમાં સર્વદા ઓછો–વધતો મહાલતો જ હોય છે.

આવો આત્મા છે. એ એકલો જ છે (વ્યક્તિત્વવાળો છે) એ પોતાની જાતનો માલેક છે અને એ જ્ઞાન–દર્શનના તરંગોમાં વિહાર કરનારો છે. એની અસલ સ્થિતિમાં એ સર્વ વસ્તુ, સર્વ ભાવો અને સર્વ હકીકતને દેખનાર અને જાણનાર છે, આવો આત્મા એના અસલ સ્વરૂપમાં છે. ભગવાન એ પોતે છે, એ વાત ખાસ વિચારવા જેવી છે. એને પોતાની સાચી સ્થિતિ હજુ પ્રાપ્ત કરવાની છે, પણ એ એની પોતાની સ્થિતિ હોઇ જે જેનું હોય અથવા પ્રયાસસિદ્ધ હોય તે તેનું જ કહેવાય એ અપેક્ષાએ એને પોતાને જ ભગવાન કહેવામાં આવ્યો છે. એ એનું ભગવાનપણું એના ધ્યાનમાં રહે, તે ખાતર તે કોઇ ભગવાનને આદર્શ તરીકે નમતો હોય તો તેને આ એના પ્રયાસપ્રાપ્તવ્ય મૂળ ગુણ સાથે વિરોધ આવતો નથી. વાત એ છે કે એ પોતે જ ભગવાન છે અને મહેનત કરે તો પૂજ્ય (ભગવાન) થઇ શકે તેમ છે.

ત્યારે અત્યારે તો એ રગદોળાય છે, રખડે છે, ચક્કરમાં પડી ગયેલ છે અને ક્યાંનો ક્યાં ઊંડો ઊતરી ગયો છે એ સર્વ શું?

અને એનો ખુલાસો શો ? એનો જવાબ આપતાં શુદ્ધ વિચારકો કહે છે કે જ્ઞાનદર્શનના તરંગમાં વિહાર કરનાર આત્માને તો જ્ઞાનદર્શનની જ વાતો હોય, તેને બદલે અત્યારે શું થઈ ગયું છે ?

આપણે સંસારભાવનામાં અનેક પ્રસંગો જોયા તે પ્રમાણે આ પ્રાણી અનેક નાટકો કર્યા જ કરે છે. જે જેલમાં પરિચયનાં આ અક્ષરો લખાયા છે ત્યાં આખા ઇલાકાના ભયંકર ગુનેગારોને રાખવામાં આવે છે. ૨૫ વર્ષ તેમ જ ૧૮ વર્ષની કેદવાળા, પાંચ સાત વખત જેલમાં આવેલા અનેક છે અને જો કે અમને તેમનાથી અલગ રાખવામાં આવે છે છતાં, તેમની જે વાતો સીધી કે આડકતરી રીતે પ્રસંગોપાત જાણી તે પરથી મનુષ્યો કેટલા પાપમાં ઊતરી જાય છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. ખૂન, છેતરપીંડી, બળાત્કાર, વિશ્વાસઘાત, ચોરી અને તેવા બીજા અનેક ગુનાઓ કરાય છે અને તે કરનારને પણ આત્મા છે !

તેનો આત્મા—તે પ્રત્યેકનો આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપે ઉપર વર્ણવ્યો તેવો છે. ત્યારે આ સર્વ રમતો દેખાય છે તે શી ? આવી ક્યાંથી ? એનો જવાબ એક જ છે અને તે ચોથી તથા પાંચમી ભાવનામાથી શોધી લેવાનો છે. આત્મા પોતે તો એકલો જ છે, એક જ છે, જ્ઞાનદર્શનના તરંગમાં રમનાર છે અને જાતે પોતે પ્રભુ છે, મહાન્ છે, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે.

તદુપરાંત જે સર્વ દેખાય છે, જે આખી રમત મંડાયલી છે અને જેના બંધનથી બંધાઇ આખી રમત માંડેલી દેખાય છે તે ખાલી મમત્વ છે, ખોટી મમતા છે, વિનાકારણ છાતી ઉપર વળગાડેલ પથ્થર જેવી એ વાત છે.

સચેતન અચેતન કુલ પદાર્થો અને ભાવો પોતાના આત્મા

સિવાયના પર હોય તે મમતામાંથી જાગે છે. એ સર્વની પાછળ મમતા બેઠેલી છે અને એ સર્વને પ્રેરનારી એ જ રાક્ષસી છે. એ સર્વ મમત્વ આદિ કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રાણીને પોતાને વશ કરી લે છે અને વશ કરીને ન અટકતાં આત્માને આકુળવ્યાકુળ કરી મૂકે છે, બાવરો બનાવી દે છે, લગભગ ગાંડા જેવો બનાવી દે છે.

કલ્પના કેટલું કામ કરે છે તે જાણવા જેવું છે. આપણા સ્નેહીઓનો પત્ર ન આવે ત્યાં કેટલી કલ્પના ઊભી કરી દઈએ છીએ ? કલ્પનાનાં ચિત્રોનો અનુભવ જેલમાં ખૂબ થાય છે, કારણ કે B કલાસમાં એક મહિને એક પત્ર મળે છે. વાત એ છે કે આપણે કલ્પના કરી આખો સંસાર ઊભો કરીએ છીએ અને પછી તેમાં ગૂંચવાઇ–અટવાઇ જઇએ છીએ અને એ જ મમતા આત્માને તદ્દન બાવરો બનાવી મૂકે છે. એ (આત્મા) પછી શું કરે છે અને શાને સારુ કરે છે એ સર્વ વિસરી જાય છે અને નકામા આંટા મારે છે, અર્થવગરની ખટપટો કરે છે, પરિણામવગરની દૂરંદેશીઓ કરે છે અને ઠેકાણાવગરની યોજનાઓ ઘડે છે, દુનિયામાં વહેવાર કે ડહાપણવાળો ગણાવા માટે ખોટું ડોળાણુ કરે છે.

એને મોહરાજા સાથે એવો તો સંબંધ બંધાઈ ગયો છે કે તે પોતાનું ન હોય તેને પોતાનું માની, અનિત્યમાં નિત્યપણાની બુદ્ધિ કરી પાસા ખેલ્યો જાય છે, જીતે તો વધતો જાય છે અને હારે તો બેવડું ખેલે છે અને એમ ને એમ તણાતો જ જાય છે. જેને વેદાંતીઓ ‘ માયાવાદ ’ કહે છે તે માન્યતાથી ઊભી કરેલ સૃષ્ટિ છે. એ માયા એ જ મમતા છે એમ એક

રીતે કહી શકાય. મમતા કર્મજન્ય, વિકૃત, અધઃપાત કરનારી આત્માની વિકારદશામાં પરભાવ સાથેના સંબંધને લઇને થયેલી દશા છે અને એને બરાબર ઓળખતાં આત્માની વિભાવદશા અને ત્યાંનાં તેનાં દશ્યો બરાબર દેખાય તેમ છે. એ આવી મમતાને લઇને કલ્પનાઓ કરે છે અને નકામો આકુળવ્યાકુળ થઇ ભટકયા કરે છે, કદી ઠરીને ઠામ બેસતો નથી. એ એની મૂળદશા નથી, પણ ખાલી મમતા છે અને કર્મસંબંધથી થયેલી વિકાર દશા છે. પરાધીન થયેલ, વ્યાકુળ થઇ ગયેલા આત્માને આ કલ્પનાથી ઊભી કરેલી પરિસ્થિતિ બંધનમાં પાડે છે, પણ એ એનો મૂળ સ્વભાવ નથી. એ કર્મના સંબંધથી પોતાને ભૂલી ગયો છે અને ખોટા નામે ઓળખાય છે. તે કેમ થાય છે તે જુઓ.

(ગ્ર ૨.) આત્મા ખરેખર અત્યારે કલ્પનાની જાળમાં ગૂંચવાઇ ગયો છે, એને મોહરાજાએ એવો તો નશો કરાવ્યો છે કે એ રાગને વશ પડી પાંચે ઇંદ્રિયોના વિષયો તરફ ઢળી જાય છે, એ પોતાનું પ્રભુત્વ વિસરી જાય છે અને પરભાવમાં પડી જઇ પોતાની જાતને ખોઇ બેસે છે અથવા ગૂંચવી નાખે છે.

આત્માથી વ્યતિરિક્ત સર્વ પરભાવ છે, છતાં આ પ્રાણી શરીરને, ઘરને, પુત્ર, સ્ત્રી વિગેરે સંબંધીને, કામધંધાને પોતાનાં માને છે, ઇંદ્રિયના ભોગો ભોગવવા એ પોતાનો વિલાસ માને છે, પરિગ્રહ એકઠો કરવો એ પોતાની હિકમત માને છે, અભિમાન કરવામાં સ્વમાન સમજે છે, ક્રોધ કરવામાં ગૃહસ્થાઇ ગણે છે, કપટ-દંભ કરવામાં ચાતુર્ય માને છે, ઠઠ્ઠા-મશ્કરી કરવામાં આનંદ માને છે અને એવી રીતે એ અનેક પ્રકારના પરભાવમાં લલચાઇ જાય છે.

આ પરભાવની લાલસા–સ્પૃહા એટલી આકરી હોય છે કે એમાં પ્રાણી લપસી પડે છે અને તેને લઈને પોતાની વસ્તુ કઈ છે તેનું જ્ઞાન વિસારી, મહાઅજ્ઞાનદશાને પામી, ન કરવાનું કરી બેસે છે, ન બોલવાનું બોલે છે અને ન વિચારવાનું વિચારે છે.

આવી સ્થિતિમાં અજ્ઞાનદશામાં પડેલો તે જાણકાર છતાં અબુધ–મૂર્ખ બનેલો પરભાવ દશામાં આથડતો આત્મા વિચ ચના આવેશમાં પારકી વસ્તુમાં પોતાપણાનો–તે વસ્તુ આદિ પોતાની હોવાનો આરોપ કરે છે અને પછી તેની સાથે એવો ઓતપ્રોત થઈ જાય છે કે જાણે પરવસ્તુમય જ તે હોય તેવો દેખાય છે. એનો શરીર સાથેનો સંબંધ અને એનાં સુખદુઃખ વખતે તેનાં મનમાં થતી સ્થિતિ, એ પરભાવમાં કેટલો રમણ કરે છે તે બતાવી આપે છે. આ સર્વ બાબત પરવસ્તુમાં પોતાપણાની કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને એ મમત્વ બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન કરેલ કલ્પના સિવાય બીજું કાંઈ નથી. આની આખી માન્યતા તદ્દ ખોટા પાયા પર–પરવશતાથી થયેલી છે અને તેવી કલ્પના તેને હોવાથી તે ખરેખર અબુધ જ છે. એને આત્મભાન નથી તેથી તે ગમે તેટલું જાણતો હોય તો પણ અજ્ઞ જ છે.

(ग ३.) દુનિયાદારી સમજનાર સમજુ માણસ પારકી સ્ત્રી અંગે તે પોતાની છે એવો વિચાર કરે તે પણ વિપત્તિ માટે થાય છે. પરસ્ત્રી સાથેનો સંબંધ તો અનેક ઉપાધિ લાવે છે, એના પતિ કે અન્ય સગાઓ સાથે વેર થાય છે અને રાજ્યદંડ [illegible] થાય છે; પણ આવા પ્રકારનો વિચાર કરવો એ પણ અને પ્રકારની આપત્તિઓનું કારણ બને છે. પરસ્ત્રીના વિચાર [illegible] એટલે એને મનની શાંતિ રહેતી નથી, એને અ

કાવાદાવા કરવા પડે છે અને પછી માનસિક શાન્તી તો રહેતી નથી. પરલોકસંપટ માણસનું મન સ્થિર રહેતું નથી, એની એક પણ યોજના સાંગોપાંગ હોતી નથી અને પાર ઉતરવાના માર્ગોથી એ ભ્રષ્ટ થઇ જાય છે. એક આપત્તિ અનેક ઉપાધિઓનો પ્રાદુર્ભાવ કરે છે અને પ્રાણીને એની ભૂમિકા પરથી નીચે ઉતારી મૂકી ભ્રષ્ટ કરે છે. ગંગા-સ્વર્ગથી ભ્રષ્ટ થઇ પછી કેટલી નીચે ઉતરી એનું દૃષ્ટાંત જાણીતું છે. (એ સંબંધમાં ભર્તૃહરિનો શ્લોક જાણીતો છે.)

આવી રીતે પરભાવમાં મમત્વ કરવો-પરવસ્તુને પોતાની માનવી, પરભાવમાં સ્વાત્મબુદ્ધિ કરવી એ અનેક પ્રકારની પીડા અને ભયને પ્રાપ્ત કરી આપે છે. જ્યાં પોતાનું કાંઇ નથી, રહેવાનુ નથી, સાથે આવવાનું નથી, તેને પોતાનાં માની તેની ખાતર મમત્વબુદ્ધિએ અધ:પાત થાય ત્યારે પછી તેના પરિણામો જરૂર ચાખવાં પડે તેમાં કાંઇ નવાઇ જેવું નથી આ આખો સંસાર મમત્વ ઉપર મંડાયો છે અને એ મમત્વ પરવસ્તુઓમાં છે એટલે એ સંબંધ અનેક પ્રકારની પીડાનું કારણ થાય તે તેનુ અનિવાર્ય પરિણામ છે અને ભયોને માટે તો પછી સવાલ જ શો રહે ? એક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા પ્રાણી દરિયાપાર જાય છે, મૂર્ખની ખુશામત કરે છે, સાચું-ખોટુ કહે છે અને પછી પરિણામે કેવાં કેવા દુઃખો સહે છે તે હવે નવું જણાવવાનું રહેતું નથી. અને ભય તો પરભાવમા ભરેલો જ છે એક વસ્તુ લેવા જતાં અને પછી એને માટે યોજનાઓ ઘડતા અને તેના અમલ કરતાં પ્રાણી કેટલો પરવશ બની જાય છે અને કેવાં જોખમો ખેડે છે તે દરરોજના અનુભવનો વિષય છે

આવી રીતે મમત્વભાવ વિવિધ પ્રકારની પીડા અને દુઃખ કરનાર અને તેને વધારનાર—ત્રાસ આપનાર કોઈ પરભાવને બરાબર ઓળખવાની જરૂર છે. આત્માને એના મૂળ સ્વરૂપે એની સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી. એ તો પારકાને વશ પડી પોતાની જાતને ભૂલી જઈ નકામો ફસાય છે અને હાથે કરીને ઉપાધિ અને ભયને નોતરાં આપે છે. પરભાવરમણતાની આ સ્થિતિ છે! અને આ પ્રાણી અત્યારે તો તેને આંગણે ઊભો છે અને તેમાં એવો લુબ્ધ થઈ ગયો છે કે એ પોતાની જાતને ઓળખે છે કે નહિ એ પણ વિવાદગ્રસ્ત સવાલ થઈ પડેલ છે.

સમજુ હોવા છતાં આવી રીતે પરભાવમાં રમણ કરવાની ટેવ પડી ગયેલા અને એ રીતે માર્ગભ્રષ્ટ થયેલા આત્માને હવે જરા પ્રેમપૂર્વક સમજાવે છે, તેની પાસે ખોળો પાથરી તેને માર્ગ પર આવવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે. આ વિજ્ઞપ્તિ કરનાર કોણ? અને કોની પાસે કરે છે? એ શોધી કાઢવામાં આવે તો આત્માનો એકત્વભાવ સમજાય. એ કાર્ય આપણે વિચારકની બુદ્ધિ–શક્તિ પર છોડશું.

(ઘ ૪.) અત્યારે હે ચેતન! તને ઘણી સગવડો મળી છે. મનુષ્યભવ અત્યંત મુશ્કેલીએ મળે છે તે તો જાણીતી વાત છે, પણ આત્મસન્મુખ બુદ્ધિ, સદ્વિચારસામગ્રી, શુદ્ધ–સાચા તત્ત્વની ઓળખાણ વિગેરે સગવડો મળવી તે તો તેથી પણ વધારે મુશ્કેલ છે. નિરોગી શરીર, રીતસરની ધનસંપત્તિ, વડિલવર્ગની શિરછત્રતા, પુત્રોની વિપુળતા, અભ્યાસની સગવડ, પૃથક્કરણ કરવાની સમુચિત આવડત વિગેરે વિગેરે અનેક સગવડો તને મળી છે, ખાસ કરીને વસ્તુસ્વરૂપને બતાવે તેવા તત્ત્વજ્ઞાનમાં

ચંચુપ્રવેશ કરવાને સગવડ પણ તને મળી છે. તેં ગુરુચરણ સેવ્યાં છે. તને વડિલો આત્મસાધન કરી લેવા સતત ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. આ સર્વ સગવડો મળી છે તો તેનો બરાબર લાભ લે. આમ હતાશ થઇને ખોટાં ડોળાણો શા માટે કરી રહ્યો છે? તારી વિચારણા અન્ય માટે છે કે તારે માટે છે? ઉપર ઉપરની વાતો છે કે હૃદયને સ્પર્શેલી કર્ત્તવ્યપરાયણ માન્યતા છે? આનો વિચાર કર અને કાંઇક વ્યવહારુ પરિણામ બતાવ.

જો! તારી આસપાસ પરભાવરમણતાનો કાળો પડદો ફરી વળ્યો છે, એ પડદાએ તને ઘેરી લીધો છે અને તું ખરેખર તેને વશ પડી ગયો છે. આ પડદાને ચીરી નાખ, આ પરભાવ-રમણતાને ફેંકી દે, આ પરભાવરૂપ બળાને દૂર કર. અત્યારે તું જેમાં રાચી રહ્યો છે, જેમાં મોજ માણે છે, જેની ખાતર મુંઝાય છે તે સર્વ પરભાવ છે. તે સર્વને અત્યારે જરા છોડી દે, કૃપા કરીને એ બાહ્યભાવ, બહિરાત્મભાવને દૂર કર અને એ તારાં નથી, એને તારી સાથે ચિરકાળ સંબંધ નથી, એનાથી તને કોઇ જાતનો લાભ નથી એમ બરાબર માન અને માન્યતા પ્રમાણે કામ કર. અત્યારે કર્મપરિણામ રાજા તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છે અને તને ખૂબ અનુકૂળ સંયોગોમાં મૂકયો છે. તે તકનો પૂરતો લાભ લે અને આ પરભાવના વિલાસને છોડી દે.

છેવટે થોડા વખત માટે તો પરભાવરમણતાને દૂર કર, જેથી આ મનુષ્ય ભવમાં ચંદનના વૃક્ષમાંથી નીકળતા શીતળ પવનની લહરીનો રસ તને જરા સ્પર્શે. એ ચંદનવૃક્ષ તે આત્મવિચાર છે. આત્મવિચારમાં પ્રાણી પટે ત્યારે એને એવી શાંતિ થઇ જાય છે કે જેવી શાંતિ સુખડના વૃક્ષોનો

આવી રીતે મમત્વભાવ વિવિધ પ્રકારની પીડા અને દુઃખ કરનાર અને તેને વધારનાર-ત્રાસ આપનાર હોઈ પરભાવને બરાબર ઓળખવાની જરૂર છે. આત્માને એના મૂળ સ્વરૂપે એની સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી. એ તો પારકાને વશ પડી પોતાની જાતને ભૂલી જઈ નકામો ફસાય છે અને હાથે કરીને ઉપાધિ અને ભયને નોતરાં આપે છે. પરભાવરમણતાની આ સ્થિતિ છે! અને આ પ્રાણી અત્યારે તો તેને આંગણે ઊભો છે અને તેમાં એવો લુબ્ધ થઈ ગયો છે કે એ પોતાની જાતને ઓળખે છે કે નહિ એ પણ વિવાદગ્રસ્ત સવાલ થઈ પડેલ છે.

સમજુ હોવા છતાં આવી રીતે પરભાવમાં રમણ કરવાની ટેવ પડી ગયેલા અને એ રીતે માર્ગભ્રષ્ટ થયેલા આત્માને હવે જરા પ્રેમપૂર્વક સમજાવે છે, તેની પાસે ખોળો પાથરી તેને માર્ગ પર આવવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે. આ વિજ્ઞપ્તિ કરનાર કોણ? અને કોની પાસે કરે છે? એ શોધી કાઢવામાં આવે તો આત્માનો એકત્વભાવ સમજાય. એ કાર્ય આપણે વિચારકની બુદ્ધિ-શક્તિ પર છોડશું.

(ઘ ૪.) અત્યારે હે ચેતન! તને ઘણી સગવડો મળી છે. મનુષ્યભવ અત્યંત મુશ્કેલીએ મળે છે તે તો જાણીતી વાત છે, પણ આત્મસન્મુખ બુદ્ધિ, સદ્વિચારસામગ્રી, શુદ્ધ-સાચા તત્ત્વની ઓળખાણ વિગેરે સગવડો મળવી તે તો તેથી પણ વધારે મુશ્કેલ છે. નિરોગી શરીર, રીતસરની ધનસંપત્તિ, વડિલવર્ગની શિરછત્રતા, પુત્રોની વિપુળતા, અભ્યાસની સગવડ, પૃથક્કરણ કરવાની સમુચિત આવડત વિગેરે વિગેરે અનેક સગવડો તને મળી છે, ખાસ કરીને વસ્તુસ્વરૂપને બતાવે તેવા તત્ત્વજ્ઞાનમાં

અનુપ્રવેશ કરવાને અવસર પણ તને મળી છે. તેં ગુરુચરણ સેવ્યાં છે. તને વડિલો આત્મસાધન કરી લેવા સતત ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. આ સર્વ અવસરો મળી છે તો તેનો બરાબર લાભ લે. આમ હતાશ થઈને ખોટાં રોળાંટા શા માટે કરી રહ્યો છે? તારી વિચારણા અન્ય માટે છે કે તારે માટે છે? ઉપર ઉપરની વાતો છે કે હૃદયને સ્પર્શેલી કર્તવ્યપરાયણ માન્યતા છે? આનો વિચાર કર અને કાંઈક વ્યવહારુ પરિણામ બતાવ.

જો! તારી આસપાસ પરભાવરમણતાનો કાળો પડદો ફરી વળ્યો છે, એ પડદાએ તને ઘેરી લીધો છે અને તું ખરેખર તેને વશ પડી ગયો છે. આ પડદાને ચીરી નાખ, આ પરભાવરમણતાને ફેંકી દે, આ પરભાવરૂપ ગભાને દૂર કર. અત્યારે તું જેમાં રાચી રહ્યો છે, જેમાં મોજ માણે છે, જેની ખાતર મુંઝાય છે તે સર્વ પરભાવ છે. તે સર્વને અત્યારે જરા છોડી દે, કૃપા કરીને એ બાહ્યભાવ, બહિરાત્મભાવને દૂર કર અને એ તારાં નથી, એને તારી સાથે ચિરકાળ સંબંધ નથી, એનાથી તને કોઈ જાતનો લાભ નથી એમ બરાબર માન અને માન્યતા પ્રમાણે કામ કર. અત્યારે કર્મપરિણામ રાજા તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છે અને તને ખૂબ અનુકૂળ સંયોગોમાં મૂક્યો છે. તે તકનો પૂરતો લાભ લે અને આ પરભાવના વિલાસને છોડી દે.

છેવટે થોડા વખત માટે તો પરભાવરમણતાને દૂર કર, જેથી આ મનુષ્ય ભવમાં ચંદનના વૃક્ષમાંથી નીકળતા શીતળ પવનની લહરીનો રસ તને જરા સ્પર્શે. એ ચંદનવૃક્ષ તે આત્મવિચાર છે. આત્મવિચારમાં પ્રાણી પડે ત્યારે એને એવી શાંતિ થઈ જાય છે કે જેવી શાંતિ સુખડના વૃક્ષોનો

સ્પર્શ કરીને વહેતા પવનની શીતળ લહરીના સ્પર્શ વખતે થાય છે. મમત્વ કે પરભાવની રમણતા ગરમી લાવે છે. તમે ક્રોધ કે લોભ કરી જુઓ. ત્યારે આંખ લાલ થઈ જશે, છાતી થડક થડક થશે. જ્યારે આત્મવિચારણા થશે ત્યારે અંદર અને બહાર સાચી શાંતિ જામશે, ઉપર જણાવી તેવી શાંતિ થશે.

હિમાલય પર્વત પર ચંદનનાં ઝાડ પરથી પવનની જે શીતળ લહેર આવે છે એનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. માથું દુઃખે તો ચંદનના જરા લેપથી શાંતિ થાય છે તો પછી જ્યાં ચંદનનાં મોટાં ઝાડોને સ્પર્શી પવનના તરંગો આવે તેનો સ્પર્શ કેવો સુંદર હોય? તેની સાધારણ કલ્પના કરવી હોય તો પારસીની અગિયારી નજીક સુખડની દુકાન પાસેથી જરા પસાર થઈ જવું. આ ભવ્ય શાંત તને જરા સ્પર્શી જાય–એક ક્ષણવાર પણ તને મળી જાય એટલું એક વાર હાલ થવા દે.

એક ક્ષણવારની આ માગણી હેતુસરની છે. એક વાર આ આત્મવિચારના રસનો શોખ આને લાગ્યો તો પછી એને કાંઈ કહેવાની જરૂર પડે તેમ નથી. જેમ દારૂનો શોખીન પીઠું શોધી કાઢે છે અને કીડી મીઠાઈ શોધી કાઢે છે તેમ એ ચંદનની સુગંધીમાં રસ પડ્યા પછી જ્યાંથી તે મળશે ત્યાંથી શોધી કાઢશે, શોધવાના માર્ગો મેળવશે અને મેળવીને ગમે તે અગવડે ત્યાં પહોંચશે.

આત્મવિચારણામાં આત્માનું અસંગીપણું, જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રમયપણું, એકત્વ, અવિનાશીત્વ વિગેરે આત્મિક સર્વ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે અને આનુષંગિક બાબત તરીકે અનાત્મ વસ્તુ–પરભાવોની વિચારણા થાય છે. પ્રથમની ઉપાદેય–

રૂપે અને બીજી રૂપરૂપે થાય છે, પણ એક વાર ચેતનને બારીક જુઓ, એનામાં ઊતરી જાઓ, એનામાં તન્મય થઈ જાઓ, અંદર ઊતરી જાઓ, એનું જ ચિંતવન કરો, જાણે આપણે સર્વથી અસંગ-અલિપ્ત કોઈ દૂર અથવા ઉપર ખડા છીએ અને આખો તમાશો જોઈએ છીએ એવો અનુભવ કરો. ખૂબ મજા આવશે, પૂર્વે કદી નહિ અનુભવેલ શાંતિ થશે અને ચંદનવાનની ઊર્મિઓ અંદર ઉછળશે. એ રસ હજુ વાર અનુભવાશે, જરા સ્પર્શીને ચાખ્યો જશે તો પણ જીવન ધન્ય થઈ જશે અને પછી શું કરવું તે અત્ર જણાવવાની જરૂર નથી. તમારો ચેતનરામ તેને શોધી લેશે અને તેનો પ્રયાસ કરશે તો તે તેને મળી આવશે. એક વાત ધ્યાનમાં રાખશો કે આવો અવસર ફરી ફરીને વારવાર નહિ મળે. અત્યારે મળેલી અનુકૂળતાઓ બહુ ભારે છે અને મોંઘેરા મૂલ્યની છે, એનું એવું મૂલ્ય આપવાની તમારી પાસે તાકાત સર્વદા હોતી નથી, રહેતી નથી. એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખશો.

(૬ ૫.) એટલા માટે હે ચેતન ! તું સર્વ આળપંપાળ મૂકી દે, તારા નિજસ્વભાવમાં મગ્ન થઈ જા અને તારી એકતા જેનું વર્ણન નીચેના અષ્ટકમાં કરવામાં આવશે તેની ભાવના કર, તેનો વારંવાર વિચાર કર અને તે વિચારણામાં તન્મય થઈ જા એ એકતાનો વિચાર સમતા સાથે કર. સમતા વગરની એકતા તો તને મુંઝવી નાખશે, તને ગભરાવી મૂકશે, તને બાપડો-બાપડો બનાવી દેશે. સમતા એટલે સમભાવ, અખંડ શાંતિ, આત્મસ્વરૂપ સાથે એકરૂપતુલ્યતા. વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આરાધનાના સ્તવનમાં કહ્યું છે કેઃ–

સમતા વિણુ જે અનુસરે, પ્રાણી પુણ્યનાં કામ;
છાર ઉપર તે લીંપણું, ઝાંખર ચિત્રામ.

ધન ધન તે દિન માહરો.

જમીન કચરાવાળી હોય તેને સાફ કર્યા વગર-ભૂમિકાની શુદ્ધિ કર્યા વગર ગાર કરવામાં આવે અથવા ખાવાં વળગેલ કાળચીતરી ભીંતને સાફ કર્યા વગર તે પર ચિત્રામણ કરવામાં આવે તો તે સર્વ નકામું થાય છે તેમ સમતા વગર કરેલ સર્વ કરણી કે વિચારણા નિરર્થક થાય છે. મનની શાંતિ, વાતાવરણમાં શાંતિ, અંતરની વિશુદ્ધિ એ એકત્વભાવનાની વિચારણાને અંગે ખાસ જરૂરી છે.

એવી રીતે સમતાપૂર્વક એકત્વ ભાવના ભાવ એટલે તને પરમાનંદ પદની સંપત્તિ જરૂર મળશે. તું થોડા વખતની સંપત્તિના કોડ હવે છોડી દે અને આ પરમાનંદ પદના આનંદને મેળવ. એ તો ઉત્કૃષ્ટ આનંદ છે, નિરવધિ આનંદ છે, અનિર્વાચ્ય આનંદ છે, અક્ષય આનંદ છે, અમિશ્ર આનંદ છે. નીચેની વાર્તા વિચાર.

અઢળક લક્ષ્મીનો સ્વામી, સેંકડો ગામનો રાજા નમિ આજે હેરાન થઈ ગયો છે. એના શરીરમાં દાહજ્વર ઉપડ્યો છે. આખા શરીરમાંથી અંગારા ઊઠે છે. જાણે મહાભયંકર અગ્નિની વચ્ચે બેઠો હોય તેમ આખું શરીર બળું બળું થઈ રહ્યું છે. એને પથારીમાં ચેન પડતું નથી. જમણેથી ડાબે પડખે અને ડાબેથી જમણે પડખે પછાડા મારે છે અને હાય-બળતરા કરે છે.

તે રાજાને પાંચસો સ્ત્રીઓ છે. રાજાના ઉગ્ર દાહજ્વરને શાંત કરવા સર્વ તત્પર છે. સર્વ સ્ત્રીઓ સુખડના કટકાઓ લઈ તેને

ઘસવા લાગી ગઇ છે. પાંચશેં સ્ત્રીઓના સૌભાગ્યનો આધાર આ એક જીવ પર હતો. ખૂબ પ્રયત્ન કરી જોરથી સર્વ કામ કરવા લાગી ગઇ અને જેમ બને તેમ જલદી બાવનાચંદનનાં કચોળાં ભરી પતિના શરીર પર લગાડવાની ગોઠવણ કરવા આતુર બની; પણ રાજાની પીડા આકરી હતી. બાવનાચંદનના વિલેપનથી તે શમી નહીં તેનો દાહ વધતો જ ચાલ્યો અને ગરમી વધતી જ ગઇ.

માંદા માણસને જરા અવાજ થાય તો પણ કંટાળો આવે છે. પાંચશેં સ્ત્રીઓ એક સાથે બાવનાચંદન ઘસે ત્યારે તેના હાથનાં કંકણો (બલોયાં, ચૂડીઓ કે બંગડીઓ) કેટલો અવાજ કરે? અને તેમાં વળી મારવાડનો પ્રદેશ એટલે ચૂડા મોટા હોય. એનો અવાજ રાજાને અસહ્ય થઈ પડ્યો. દાહની બળતરામાં અવાજના ધમધમાટે વધારો કર્યો. દાહની બફ્રમમાં નમિરાજાએ બૂમ મારી, 'આ અવાજ બંધ કરો. મારું માથું ફરી જાય છે. આ સર્વ ઘોંઘાટ શો ?'

સ્ત્રીઓ ચતુર હતી. તેમણે વધારાના ચૂડા ઊતારી માત્ર એક સૌભાગ્ય-કંકણ રાખ્યું પાછી ફરી ચંદન ઘસવા લાગી ગઇ. નમિરાજ એ મિનિટમા પાછા બોલ્યા: 'અવાજ કેમ બંધ થયો ?' વૃદ્ધ વૈદ્યરાજે જવાબ આપ્યો: 'આપની પાંચશેં સ્ત્રીઓ આપને લેપ કરવા માટે બાવનાચદન ઘસતી હતી તેનો એ અવાજ હતો.'

નમિરાજ-'ત્યારે શું તે ઘસતી બંધ પડી ગઇ ?'

વૈદ્યરાજ-' ના સાહેબ ! તે ઘસે છે, પણ તેમણે કંકણો

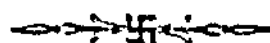
સર્વ કાઢી દૂર મૂક્યાં છે, માત્ર એક સૌભાગ્યસૂચક કંકણ જ ફરેકે રાખ્યું છે તેથી અવાજ થતો નથી.'

નમિરાજા–' અહો! ત્યારે અનેકનો જ અવાજ છે, એકમાં જ ખરી શાંતિ છે. મારા માથા ઉપરથી અત્યારે મોટો બોજો ઊતરતો જણાય છે તે એક કંકણને જ આભારી છે. ત્યારે મજા તો ખરી 'એક'માં જ છે. વધારે થાય ત્યાં તો ખડખડાટ જણાય છે ત્યારે આ **એકમાં** તો આનંદ છે.

આમ બોલતાં બોલતાં એને **એકતાનું** ભાન થયું. થત સાથે એ ઊભો થયો. પોતે એકલો છે, એકલો આવ્યો અને એકલો જવાનો છે. જે ખડખડાટમાં પોતે પડ્યો છે અનેકને લઇને જ છે.

આ વિચારમાં એનો દાહ ચાલ્યો ગયો. એ વિચા અંદર ઊતરી ગયો. સમજ્યા તેવા જ રાજેશ્રી ઊઠ્યા ઊઠીને મુનિપણું ધારણ કરી એકતાનો અનુભવ કરવા લા રાજ્ય છોડ્યું, વૈભવો છોડ્યા, અલંકારો છોડ્યાં, સ્ત્રીઓ છે અને સર્વ છોડી એકતામાં લીન થઇ અંતે પરમાનંદ સંપ પામ્યા. એ પ્રત્યેકબુદ્ધ થયા અને રાજર્ષિ કહેવાયા. અ ભાવનામાં કરકંડૂનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું હતું તેવા આ નમિ રાજા પ્રત્યેકબુદ્ધ થયા. વિચારકની આ દશા હોય. એ રાજ્ય ભો પાંચશેં સ્ત્રીઓ સાથે વિલાસ કરે; પણ સાચી વાત સ એટલે ચાલી નીકળે. પછી ઘડાની જેમ ખોળભરેલું શ હોય તો પણ શું? અને ચિલાતીપુત્રની પેઠે હાથમાં કન્ માથું હોય તોયે શું? એ તો તજવી ત્યારે એક એક તજવી? શાલીભદ્રને ધન્નો કહે કે 'ચાલ! આમ વાતો કર્યે

દહાડો પળે ? ' આ દશા વિચારકની હોય. દાઢમાં માથાની ખોપરી હોય પણ 'ઉપશમ, વિવેક, સંવર' એટલા શબ્દ સાંભળે ત્યાં સ્થિતિ બદલાઇ જાય છે અને ખૂની માણસ એ જ વખતમાં મોક્ષ સાધે છે. એ દશા વિચારકની હોય. તેટલા માટે જો એક વાર સમતાપૂર્વક ખરો એકત્વભાવ સમજાય તો પછી દશા ફરતાં અને પરમાનંદ પદ પ્રાપ્ત કરતાં વખત લાગતો નથી. ત્યારે એ એકત્વ ભાવના કેમ ભાવવી તેનું સ્વરૂપ હવે ઘણા સંક્ષેપમાં વિચારી જઇએ. ઉપોદ્ઘાતમાં ઘણી વાત થઇ ગઇ છે તેથી અષ્ટકમાં સંક્ષેપ કરી બાકીની વિચારણા વાચકની વિચારશક્તિ પર છોડવી ઠીક લાગે છે.

એકત્વ ભાવના— : . ગેયાષ્ટક પરિચય—

૧. પૂર્ણ શાન્તિથી પૂર્ણ શાંત વાતાવરણમાં ગાવા યોગ્ય આ અષ્ટક છે. એની ઢબ બહુ સુંદર છે વિનય ! ચેતન ! તું વસ્તુસ્વરૂપનો બરાબર વિચાર કર. ઉપરઉપરના ખ્યાલ પડતા મૂકી વસ્તુની આંતરરચનાના મૂળ સુધી પહોંચી જા તને માલૂમ પડશે કે એ વિચારણામાં તેં કદી નહિ કલ્પેલ અમૃત ભર્યો પડેલાં છે, જેનો સ્પર્શ પણ તને શાંત કરી દેશે અને તારી આસપાસ શાન્તિનું સામ્રાજ્ય જમાવી દેશે

આ દુનિયામાં તારું પોતાનું શું છે ? આ સીધો સવાલ છે. તેનો તું વિચાર કર, જો તું તારા શરીરને તારું માનતો હો તો તે તારું નથી તે આપણે જોઇ ગયા. નથી તારું ઘર, નથી તારાં વાડીવજીફા, નથી તારી સ્ત્રી, નથી તારાં છોકરાં, નથી

તારો ધંધો, નથી તારા મિત્ર, નથી તારાં સગાં. કોઇ તારું છે? હોય તો કહે. અનેક જીવો છે તેમાં તારાં કોણ? અનેક ચીજો છે તેમાં તારી કઇ? અને કોણ કોનું? આ સવાલનો જવાબ આપીશ એટલે તને જણાશે કે આ તો ફોકટના ફસાઈ મર્યા!

આટલો વિચાર આવે એટલે પછી એને કોઇ જાતનું દુઃખ થાય ખરું? અથવા એનાથી કોઈ પાપાચરણ બને ખરું? દુઃખ કોને લાગે? જ્યાં કિં નિજં–પોતાનું શું? એ સવાલ થયો એટલે દુઃખ શેનું? કોનું? અને કોને લાગે?

આવો સવાલ જેના મનમાં હૃદયસ્પર્શી થાય તેને પાપ કરવાની બુદ્ધિ કદી પણ થાય ખરી? એવા પ્રાણીને રાજમહેલ કે જંગલ સરખું જ લાગે, એને જેલ કે મહેલ સરખાં જ દેખાય, એને ધનિક કે નિર્ધન અવસ્થા સરખી લાગે, એને માન–અપમાન સર્વ પાર્થિવ લાગે, એને અભિમાન બચ્ચાંના ખેલ લાગે, એને આવી ભવચેષ્ટા બાળકના કરેલાં ધૂળના ઘર જેવી લાગે, ટૂંકામાં એને દુઃખ કે ખેદ લાગે નહિ અને કદાચ દુઃખ બાહ્ય નજરે દેખાય તો તેને તે મોજમાં ભોગવી લે. તેને [illegible], તેમાં પણ આનંદ પામે. એને પાર્થિવ કોઇ ચીજ આકર્ષણ ન કરે. એ તો 'નિજં કિં' નો જ વિચાર કરે અને એ વિચારણા દુર્ગતિના ઉદયને દૂર કરવા માટે પૂરતી છે. એવો સવાલ જેના મનમાં ઊઠે તેની વિચારણા કેવી હોય તે જુઓઃ—

૧. આ પ્રાણી એકલો ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ્યારે જન્મે છે ત્યારે તદ્દન એકલા જ હોય છે. તેને જેના પર મોહ હોય તેવાં સગાં સ્ત્રી–પુત્રાદિ તેની સાથે જન્મતાં નથી.

૨. જ્યારે યમરાજ એને ઉપાડી જાય છે ત્યારે કે

એકલો જ જાય છે. કોઇ એની સાથે મરતું નથી અને એની ચેનામાં એને બદલે અન્ય કોઈ સૂતું નથી. નાનપણમાં કરેલી એક સજ્ઝાયમાંથી નીચલું પદ યાદ રહ્યું છે. તેમાં લખ્યું હતું કે:—

"દેહલી લગે સગી અંગના, શેરીઅ લગે સગી માય;
સીમ લગે સાજન ભલો, પછે હંસ એકીલો જાય.
જીવ ! વારું છું મોરા વાલમા."

તે વખતે હંસ એકલો કેમ જતો હશે તેની જે કલ્પના કરેલી તે અત્યારે યાદ આવે છે. શેરી સુધી મા વળાવવા આવે, સ્મશાન સુધી સગાંઓ આવે–પણ પછી ? અરે ! હવે તો સમજાયા કે એમાં પછીનો સવાલ જ નથી. હંસ તો ક્યારનો ઊડી ગયો છે ! શું ભવ્ય કલ્પના છે ! પણ વાત એ છે કે હંસ અંતે એકલો ઊડી જાય છે અને જવાના વાર, તારીખ કે મુહૂર્તને જોતો નથી. એક બીજી સજ્ઝાયમાં 'એક રે દિવસ એવો આવશે' એમાં કરેલું કલ્પનાસ્પર્શી વર્ણન પણ બાળનજરે ખડું થાય છે. એમાંનો 'ખોખરી હાંડલી એના કર્મની' એ વાક્ય હજુ પણ કરુણ રસ ઉત્પન્ન કરે છે. કાંઇક વિષયાંતર થાય છે. વાત એ છે કે આ પ્રાણી એકલો જાય છે. આપણે એકલાને સ્મશાનમા પોહતા જોઇ આવ્યા છીએ 'એકલા' જવાનું છે એ વાતમા જરા પણ શક પડતો નથી. છતાં અંદર ખાત્રી તો છે ને ? કદાચ આપણા માટે દુનિયાનો ક્રમ–સિદ્ધ નિયમ ફરી જશે એમ તો નથી લાગતું ને ?

આ પ્રાણી એકલો કર્મ કરે છે અને એનાં ફળ પોતે જ ભોગવે છે. તે પોતાની ખાતર કર્મ કરતો હોય કે ગમે તેની ખાતર કરતો હોય, પણ સારાં કે માઠા આચરણોનાં ફળો તેણે

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... કરવાની જરૂર છે. એક વિશિષ્ટ લેખક કહે છે કે ઝંઝાવાતને હાથે નાશ થશે ત્યારે વૃક્ષ પરનાં પક્ષીઓ ઊડી જાય છે તે વૃક્ષ ભાંગે છે તેમ ધનની પાછળ [illegible] ખુશામત કરનાર, તારા કર્મની પ્રશંસા કરનાર પણ, જ્યારે તારે જવાબ આપવા પડશે ત્યારે પક્ષીઓની જેમ નાસી જશે; માટે તું કોઈની આશા રાખતો નહિ. યાદ રાખજે કે નાનાં-મોટાં, સારાં-ખરાબ તારાં સર્વ કૃત્યોનાં જવાબ તારે જ આપવા પડશે, માગું નીચું કરીને આપવાં પડશે અને ગમે કે ન ગમે, પણ બરાબર આપવા પડશે; તેમ જ તે તારે એકલાએ જ આપવા પડશે. વળી બીજું પણ યાદ રાખજે કે કર્મપરિણામ રાજાને મંદિરે એ માણ તેલના હિસાબે છે. ત્યાં જરા પણ પોલ ચાલી જાય કે ગોટા વળાય તેમ નથી. ત્યાં તારે એકલાએ હાજર થઈ સર્વ કર્મોનો બદલો લેવાનો છે, ભોગવવાનો છે અને એનાં સરવૈયાં ત્યાં નીકળવાનાં છે. તારા ખાતાની અત્યારે ખતવણી ચાલે છે, ગભરાઈશ નહિ પણ વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખજે. ત્યાં તારું ખાતું અલગ છે અને જમે તથા ઉધાર સર્વનાં ફળ તારે એકલાને જ ભોગવવાનાં છે. એમાં એક બાજુમાંથી બીજી બાજુ બાદબાકી થતી

નથી. (ખાતાનો આખો હિસાબ કર્મસામ્રાજ્યની પદ્ધતિને અલંકારિક ભાષામાં બતાવે છે તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે.) એ સર્વ કૂળો તારે એકલાએ જ ભોગવવાનાં છે એ વાત અત્ર ખાસ પ્રસ્તુત છે. આ વિચારણા વિચારવાની છે.

૨. આ પ્રાણી અનેક પ્રકારની મમતાઓને તાબે થઈને જેટલો પરિગ્રહ વધારે છે, જેટલો માલદાર બનતો જાય છે તેટલો તે ભારે થતો જાય છે અને વહાણ કે સ્ટીમરમાં જેટલો ભાર ભરે તેટલી તે પાણીમાં ઊંડી ઊતરતી જાય છે, તે પ્રમાણે પરિગ્રહના ભારથી તે જેટલો લદાય છે તેટલો તે ઊંડો ઊતરતો જાય છે. આમા યાદ રાખવાનું એ છે કે એની પોતાની સ્ટીમર જ તેટલી ઊંડી ઊતરે છે, બીજાના વહાણને એની અસર નથી. જેમાં ભાર ભરવામા આવે તે સ્ટીમર જ ભારના પ્રમાણમાં તેટલી પાણીમાં ઊતરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

મમતાની વિવિધતા હવે વિચારવાની બાકી રહે છે. તે તો આપણે પ્રથનથી જોતા જ આવ્યા છીએ. આ પ્રાણીને સંસારનો એવો મોહ લાગ્યો છે કે એ ચેટકનો કાંઈ છેડો દેખાતો નથી ધનની, પુત્રની, સ્ત્રીની, માબાપની મમતા તો જાણીતી છે, પણ એ ઉપરાંત એના બીજા ઉછાળા પણ જોવા જેવા છે. એને દુનિયામા નામ કાઢવાનાં ચીવટ ઓછી નથી, નામમાં કાંઈ માલ નથી એમ એ સમજે તો પણ એને એનો મોહ ઓછો થતો નથી. એને મારું મારું કરીને આખી દુનિયાનું પાણી પોતાના ઘરબાર તરફ વાળવું છે એને કપડાંની મમતા છે; ખાવાની મમતા છે, મોટરમાં ફરવાની મમતા છે, છત્રીપલંગમા સૂવાના કોડ છે, સંસ્થાઓમાં જોડાઈ ને નામ કાઢવું છે,

ગમે તેમ કરીને પોતાનું વ્યક્તિત્વ પ્રકટ કરવું છે અને પછી એના આંચકા આવે ત્યારે પોક મૂકીને રડવું છે. જ્યાં પરભાવમાં રમણુતા થઇ અને તેને અંગે આત્મવિચારણા દૂર થઇ ગઇ તો પછી મમત્વ બંધાય છે અને એના ચક્કરમાં ચઢ્યો એટલે એ ભારે થતો જ જાય છે અને ખાસ કરીને લોકપ્રશંસામાં આત્મભાવ વિસર્યો તો એની સ્ટીમર જરૂર ભારે થઇ જવાની એ નક્કી વાત છે. વિચારપરવશતા, અસ્પષ્ટ વિચાર, ધ્યેયની અસ્પષ્ટતા અને કર્તવ્યનિષ્ઠાનો અભાવ એ જાહેર સેવાને અંગે પણ પરભાવમાં રમણુતા કરાવે છે અને સાપેક્ષ દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં ન હોય તો સ્ટીમરને જરૂર ભારે બનાવે છે. જાહેર સેવા કરનારે આ વાત ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. પ્રમાણિક કર્તવ્યબુદ્ધિ હોય અને લોકપ્રશંસા તરફ ઉપેક્ષા હોય અથવા તેની સ્પૃહા ન હોય તો આ નાના જીવનમાં ઘણાં કાર્ય થઇ શકે છે, પણ આવડત અને આત્મલક્ષ ન હોય તો સ્ટીમરને ખૂબ ભારે કરી દેવાનો અને અધઃપાત મોટો થઇ જવાનો ત્યાં પણ ભય છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું કેઃ ‘ જીસ ઘર બહોત વધામણાં, ઉસ ઘર મોટી પોક.’

વહાણનું દૃષ્ટાન્ત ખૂબ વિચારવાનું છે અને તેમાં ખાસ મુદ્દો એ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે કે જેના વહાણમાં માલ ભરાય તે જ વહાણ ભારે થાય છે અને ભારના પ્રમાણમાં તે જ માત્ર નીચું બેસે છે. મમતાની વિવિધતા વિચારી લેવી અને આપણું વહાણ આ ભવમાં વધારે ડૂબાડીએ છીએ કે તેને કાંઇ ઉપર લઇ આવીએ છીએ તેની માપણી, માપકયંત્ર (થરમોમીટર) દ્વારા જાતે ખૂબ વિચાર કરીને કરી લેવી.

૪. દારૂડીઆને તો જરૂર જોયા હશે. રાત્રે દશ–બાર વાગે

એમાંનો કોઈ ગફાર કરવા નીકળશે તો ગમે તેમ લવારો કરતો જશે. એ પોતાનો અસલ સ્વભાવ તદ્દન મૂકી દઈને એવી એવી ચેષ્ટાઓ કરશે કે તે જોઈ-જાણી હોય તો હસવું આવે. એ પોતાની જાત ઉપરનો કાબૂ ખોઇ બેસશે અને પછી ગમે તેમ વર્તશે. એની જાત પર એને કાબૂ નહિ રહે. એ ગટરમાં પડશે, ગોથાં ખાશે, બગાસાં ખાશે અને એવું વર્તન કરશે કે જાણે એ માણસ જ ફરી ગયો. તમે એને દારૂના ઘેનમાં તદ્દન જુદો જ જોશો. એનું કારણ દારૂનું ઘેન છે અને દારૂ એને પીવા યોગ્ય ચીજ ન હોઇ પેય પદાર્થને અંગે એને માટે એ પરવસ્તુ છે

જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો ધણી પણ જ્યારે પરભાવમાં પડી જાય છે ત્યારે એ પોતાનું મૂળ રૂપ તજી દઇ અત્યંત વિચિત્ર ચેષ્ટાઓ કરે છે દારૂ પીનારો જેમ ગાવા, નાચવા, હસવા મંડી જાય છે તેમ આ પ્રાણી સંસારનાં નાટકો ભજવવામાં પડી જાય છે. એ મારું મારું કરી નાટકો કરે છે અને દારૂડીઆની પેઠે પોતાની જાત પર કાબૂ ખોઇ બેસી અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે. પછી એ પરભાવને વશ થઇ અનેક કષ્ટોમાં પડે છે, એક ખાડામાંથી બીજામાં અને એક ભવમાંથી બીજામાં ગબડે છે અને સંસાર પર પ્રેમ કરી ઇષ્ટવિયોગાદિ પ્રસંગે તદ્દન શૂન્ય-ચિત્તવાળો થઇ બગાસાં ખાય છે.

પરભાવરમણતાને લઇને એ પોતાનો સ્વભાવ વિસરી જાય છે અને મોહમમત્વમાં પડી જઈ અનેક ન કરવા યોગ્ય કાર્યો કરી બેસે છે અને બારે ગોટાળામાં પડી જાય છે. એ દારૂની અસર તળે એને જોયો હોય તો કોઈ માને પણ નહિ કે એ જ્ઞાન-દર્શનાદિ અનંત ગુણોનો ધણી હશે અને એના મૂળ

સ્વભાવમાં એ તદ્દન નિર્લેપ, એનો કરનારો અને અનંત ગુણનો ભોક્તા હશે. દારૂની અસર ભારી છે! પરભાવરમણતાના ચાળા આવા છે!

દારૂડીઆના પતન સાથે સંસારમાં અધઃપાત સરખાવવો.

દારૂડીઆના લોટવા સાથે ભવોભવની રખડપટ્ટી સરખાવવી.

દારૂડીઆનાં બગાસાં સાથે દુઃખપ્રસંગે થતી હૃદયશૂન્યતા સરખાવવી.

ચેતન એકલો છે. એનાં પારકાની અસર તળે એના કેવા હાલ થાય છે તે વિચારો.

૫. સોનામાં અન્ય ધાતુ ભેળવી હોય ત્યારે તે કેવું લાગે અને જ્યારે એ તદ્દન ચોખ્ખું સો ટચનું સોનું હોય ત્યારે તે કેવું લાગે તે તો તમારા જેવા દુનિયાદારીના માણસો (Worldly men)ને જણાવવાની જરૂર ન જ હોય. સોનું ચોખ્ખું હોય ત્યારે એનો પ્રકાશ, એનો રંગ, એનું સ્નિગ્ધત્વ, એનો દેખાવ, એનો ભાર (ગુરુત્વ) ખરેખર ચિત્તાકર્ષક તમને લાગ્યાં જ હશે. પછી તેમાં જ્યારે અન્ય ધાતુની સેળભેળ કરવામાં આવે ત્યારે તેનો રંગ જાય, રૂપ જાય અને તેમાં જો વધારે પડતો ભેગ થઇ જાય તો કોઇ તેને સોનું માનવાની પણ ના પાડે. સોનામાં જેટલો ભેગ થાય તેટલું તેનું સુવર્ણત્વ ઓછું થાય છે.

૬. આત્મા–ચેતનની જ્યારે કર્મ સાથે મેળવણી થાય છે ત્યારે એનાં પણ અનેક રૂપ થાય છે, એનો મૂળ સ્વભાવ દબાઇ જાય છે અને પછી તો એ અનેક નાટકો કરે છે. એ ચારે ગતિમાં ભટકતો ફરે છે અને નવાં નવાં રૂપો ધારણ કરી કોઇ વાર ઉત્તમ અને કોઇ વાર જોવો પણ ન ગમે તેવો અધમ પાઠ

બજાવે છે, એ ભિખારી થઈ ભીખ માગે છે, એ રાજા થાય છે, એ હાથીના હોદ્દા પર બેસે છે, એ ઉકરડા પર ઊંઘે છે, એ હુકમ કરનાર થાય છે, એ હુકમ ઉઠાવનાર થાય છે, એ વક્તા થાય છે, શ્રોતા થાય છે, લૂલાં-લંગડાં થાય છે, આંધળો-બહેરો થાય છે, રોગી થાય છે, દીન થાય છે, પ્રતાપી થાય છે, લશ્કરનો સરદાર થાય છે, વેપારી થાય છે, દલાલ થાય છે અને ટકાનો ત્રણ શેર વેચાય તેવો પણ થાય છે. સંસારબાજારમાં જોઈ ગયા તેવા અનેક રૂપો તે લે છે, પણ એ સર્વ એના ભેળના રૂપો છે, એના શુદ્ધ કાંચનત્વમાં એબ લગાડનારા રૂપો છે. જેટલો ભેગ એનામાં કર્મનો ભળે છે તેટલો તે અસલ સ્વરૂપમાંથી દૂર ને દૂર ખસતો જાય છે. એ મૂર્ખ દેખાય તો તેમાં પણ ભેગ છે અને દુઃખી દેખાય તો તેમાં પણ ભેગ છે અને સંસારમાં ગમે તે સ્થિતિમાં જોવામાં આવે તે સર્વમાં ઓછા-વધતા ભેગ જરૂર છે.

પણ જ્યારે એનું શુદ્ધ કાંચનમય સ્વરૂપ હોય, જ્યારે એ પ્રાપ્ત કરે, પ્રકટાવે અને કર્મનો ભેગ દૂર કરે ત્યારે એ ભગવાન થાય છે, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ થાય છે, પરબ્રહ્મ થાય છે, સિદ્ધ થાય છે, અજરામર થાય છે, શાશ્વત સુખનો ભોક્તા થાય છે, અનંત જ્ઞાન-દર્શનમય થાય છે, અનંત ગુણોમાં વિહરનાર થાય છે, વિશિષ્ટ ગુણસંપન્ન સિદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત થઈ આત્મધર્મમાં અનંત કાળ સુધી વિલાસ કરનારો થાય છે અને પરમાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે

એકલો આવનાર અને એકલો જનાર આત્મા કર્મના સંબંધના ભેગથી કેવો થઈ જાય છે, એ ભેગ ન હોય ત્યારે એની કેવી સુંદર દશા હોય છે અને એ કેવો સ્વભાવગુણમાં

લીન હોય છે તેનો ખ્યાલ કરી એનું એકત્વ ખૂબ વિચારવાની જરૂર છે. એ એકત્વભાવવાળો આત્મા પરભાવરૂપ દારૂના કેફમાં કેવો કથીરે ચઢી ગયો છે તેનો બરાબર ખ્યાલ કરવાનો છે.

૭. આ શુદ્ધ કાંચનસ્વરૂપ ભગવાન કેવા છે તે જરા જોઈ લે. અનંત જ્ઞાન–દર્શન–ચરણના પર્યાયોથી વ્યાપ્ત છે.

આ દુનિયા, એની અંદરના સર્વ પદાર્થો, સર્વ ભાવો એના ભૂત, ભવત્ અને ભાવી આકારમાં જે બતાવી આપે, તેનો બોધ કરાવી આપે તે '**જ્ઞાન.**'

સર્વ પદાર્થોનો સામાન્ય બોધ આપે તે '**દર્શન.**' જ્ઞાનમાં વિશેષ બોધ થાય છે, દર્શનમાં સામાન્ય બોધ થાય છે. અથવા થયેલા બોધમાં દૃઢ શ્રદ્ધા થવી તે દર્શન અથવા સમ્યક્ત્વ.

આત્મપ્રદેશની સ્થિરતા અને ગુણમાં રમણતા એ '**ચારિત્ર.**' ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્યશોવિજયજી કહે છે કે **चारित्रं स्थिरतारूपमतः सिद्धेष्वपीष्यते।** એટલે સિદ્ધમાં–મુક્ત જીવોમાં પણ સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર હોય છે. નિજ ગુણમાં સ્થિર રહેવું, અચળ આત્મપ્રદેશ રહેવા એ સર્વ અનંત ચારિત્રના વિભાગમાં આવે છે.

આત્મા આવા અનંત ગુણોથી એના મૂળ સ્વભાવમાં વ્યાપ્ત છે. એનામાં આ સર્વ ગુણો ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છે અને એ એના સહભાવી ધર્મો છે.

સચ્ચિદાનંદવિલાસી આત્મા મહોદયને પ્રાપ્ત કરી એના શુદ્ધ સ્વરૂપે પરમાત્મા થાય છે અને ત્યાં પણ એનું વ્યક્તિત્વ રહે છે. ગુણની નજરે સિદ્ધના સર્વ જીવો એક સરખા હોવાથી તેમાં 'અભેદ'પણું શક્ય છે, પણ પ્રત્યેક આત્માનું વ્યક્તિત્વ

જતું નથી, કોઈમાં ને ભળી જતું નથી, કોઈમય તે થઈ જતું નથી. આ દીઠ ભેદાભેદને સમજવા બહુ જરૂરી છે.

આવો આત્મા ખરેખર પરમેશ્વર છે, પૂજ્ય છે, ધ્યેય છે, વિશિષ્ટ છે અને વંદન, નમન, સેવનને યોગ્ય છે. આત્મા મૂળ સ્વરૂપે આવો છે, ભગવાન છે, પરમેશ્વર છે, જ્યોતિસ્વરૂપી છે, અનંત જ્ઞાનનો ધણી છે અને નિરંતર નિશ્ચળ રહી, સર્વ ખટપટીઓથી રહિત થઈ એક સ્થાને વસનાર છે. બહિરાત્મભાવ મૂકી, અન્તરાત્મભાવ પ્રકટ કરી, એનું એકત્વ સમજી આ વિચારણા કરવામાં આવે તો પરમાત્મભાવ પ્રગટ છે, સિદ્ધ છે, પ્રાપ્તવ્ય છે અને પોતાની પાસે જ છે.

ચેતનજી ! તમારા અનુભવમંદિરમાં આ એક આત્માને બેસાડો. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે કે આવો એક પરમાત્મા જે અજ અવિનશ્વર–શાશ્વત છે તે તમારા અનુભવમંદિરમાં વસો.

આપણે જરા આગળ જઈને એમ કહીએ કે તમારો પોતાનો જ આત્મા, તમે પોતે જ આ અનંત જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રમય પરમેશ્વર છો. તમારા મંદિરમાં બીજા બહારના આત્માને લઈ આવવો પડે કે બેસાડવો પડે તેમ પણ નથી, માત્ર આદર્શ તરીકે તમારી પાસે પરમેશ્વર અને ભગવાનની વાત કરી છે; બાકી તમે પોતે જ તે છો અને તે તમને બેસાડતા આવડે અને અંદરની દશા પલટાય તો તમને તે મહાસિંહાસન પર બેઠેલ દેખાશે. હાલ તુરત તમારા અનુભવમંદિરમાં એ પરમેશ્વરને સ્થાપન કરો અને એના જેવા બનવા ભાવના કરો.

અનુભવ-મંદિર એ કાંઈ જેવી તેવી વસ્તુ નથી. એ જ્ઞાનસ્વભાવ ભુવન છે, અનેક ભવના વિકાસને પરિણામે પ્રાપ્ત

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નશ્વર પરમેશ્વરને સ્થાપો. પછી જે આનંદ [illegible] તે અકથ્ય છે. જેમ ¹સાકરનો સ્વાદ કેવો લાગે તેનું વર્ણન કરી શકાય, પણ [illegible] એના મંદિરમાં એક વખત પરમાત્મસ્વરૂપને બરાબર [illegible] મળ્યું અને એમાં કોઈ જાતનો ગોટાળો ન રહ્યો ત્યા પછી [illegible] સીધો અને સરળ છે.

આવા અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણયુક્ત પરમેશ્વરને તમારા અ ભવ-મંદિરમાં બરાબર સ્થાન આપો, પછી એની સાથે વ કરો અને તેની સાથે તમારી એકતા બતાવો. યાદ રાખો એ પરમેશ્વર એક જ છે, એક સ્વરૂપે જ છે અને ત પોતે એકે રીતે તેનાથી જુદા નથી. તન્મય થઈ શકો છે માત્ર એક જ શરતે કે અંદર જે કચરો પેસી ગયો છે તે દૂર કરી નાંખો. ઘણા પ્રયત્ન કરવાની કે જ્યાં ત્યાં દોડાદે કરવાની જરૂર નથી. અનુભવ જ્યારે નાથને જગાડશે ત્ય સર્વ આવી મળશે, માટે અનુભવમંદિર વાળી-ઝાડીને સ કરો અને ત્યાં મોટા સિંહાસન પર પરમેશ્વરને ગોઠવી ત્યાંથી તમને સર્વ મળશે, તમારાં ઇચ્છિત સિદ્ધ થશે અ આખા રખડપાટાનો છેડો આવી જશે.

---

૧ સાકર કરતાં ઘૃતનો સ્વાદ ન કહી શકાય એ વધારે ઠીક લાગે છે.

આ તો ગ્રંથકર્તા કહે છે કે તમે પરમેશ્વરને હૃદયમંદિરમાં સ્થાન આપો. તેને સ્થાન આપવાનું તમારા હાથમાં છે. સો ટચના સોનાનો શોખ હોય તો તો આ એક જ રસ્તો છે અને ભેળસેળ ગમતી હોય, ગોટા વાળવા હોય તો તમારી મરજીની વાત છે. તમે પોતે એ જ સ્થાને બેસી શકશો તે સમજવા જેવી વાત છે.

૮. છેવટે એક વાત કરવાની છે. ભાઇ વિનય! ચેતન! અત્યારે અમૃતરસ તારામાં જાગ્યું છે, સંયોગવશ ચેતન છે. તેં અત્યારે જે વાંચ્યું કે વિચાર્યું તેથી અથવા અત્યારે તું જે સંયોગોમાં શાંતિસ્થાનમાં આવી અમુક અંશે ઉપાધિમુક્ત થયો છે તેથી તારામાં સમતાનો અમૃતરસ કાંઇક જાગી ગયો છે.

એ ઉપરાંત અનેક પ્રાણીઓ આ મનુષ્યભવની પ્રસિદ્ધ સગવડો મેળવી સમતાને જરૂર ઓળખી શકે છે. એ સર્વ શમરસના ચટકા છે. એને સંઘરીને ઊગાડવામાં આવે તો એમાં ખૂબ વધારો થઇ શકે એવો આ નરભવ છે.

વળી એ શમરસ બહુ મનોહર છે, પ્રીતિને જમાવનાર છે અને જે એની અસર તળે આવે તેના પર આશીર્વાદ વરસાવનાર છે.

ભાઇ! ચેતન! જરા ચેત! અને એ સમતારસનો સ્વાદ અત્યંત પ્રેમપૂર્વક એક ક્ષણ વાર જરૂર કરી લે. ઉપર આ જ ભાવનાના ઉપોદ્ઘાતના ચોથા શ્લોકમાં કહ્યું છે તેમ એ રસ એક ક્ષણ વાર પણ ચાખી જો, એની લીજ્જત જરા તપાસી લે, એનો ઘુંટડો પી જા અરે! ઘુંટડો પૂરો ભરીને પીવાનું ન મળે તો એના થોડા ટીપાનો પણ સ્વાદ લઇ લે. તને આગ્રહ કરીને કહેવામાં આવે છે કે એ રસને જરા આસ્વાદી લે.

તું એનો ખૂબ પ્રેમથી સ્વાદ લેજે. અંતરંગના હર્ષથી

એને જન્મ આપનાર એટલે અને પછી તેનો આનંદ પણ તેમાં અમર લાગે છે તે તું જોજે.

શાંત વાતાવરણ, શુભ સંયોગો, શ્રોતાજનોની વૃત્તિ, એકાદ સાથે ગાન કરેલ રાગ અને સદ્ગુરુનું સાન્નિધ્ય એ સર્વ હવાને હૃદયથી ભરી નાખશે અને આખું ચિત્ત નવા આકારમાં શાંત રસાંગમાં દેખાશે. પછી તને અંદર જોવાનું, આંતર વિચારણા કરવાનું મન થશે. આમ શ્રદ્ધાનુભૂતિથી પ્રેમભાવે, આદરભાવે, શિષ્યભાવે, પછી જીવને એવી રીતે આ શમામૃત એક વાર ચાખવામાં આવશે તો પછી તને એની લગની લાગશે અને તારું જીવતર સફળ થશે.

તું એક વાર એને ગાય. પછી ગ્રંથકર્ત્તા તને આશીર્વાદ આપે છે કે 'તારામાં સુખરસનો આનંદ વૃદ્ધિ પામો.' તારામાં સુખરસનો આનંદ તો છે, પણ અત્યારે તને ઇંદ્રિયોનાં સુખમાં લયલીનતા છે, તેમાં રતિ–પ્રીતિ છે. તને હવે માલૂમ પડ્યું છે કે એ રસ તો અલ્પસ્થાયી અને પરિણામે દુઃખ કરનાર છે. હવે તને જે સુખમાં રક્ત થવાનો કર્ત્તા આશીર્વાદ આપે છે તે સુખ વિષયાતીત છે, વિષયથી દૂર છે, અકલ્પનીય છે, અનનુભૂત છે અને મહા અદ્‌ભુત હોઈ અપૂર્વ છે. તું એ રસનો સ્વાદ કર અને એ વિષયાતીત સુખરસમાં તારી પ્રીતિ દિવસાનુદિવસ ક્રમેક્રમે વધતી જાઓ.

શમામૃત તે ભાવના છે, એ શરૂઆતથી આપણે જોતા આવ્યા છીએ. ભાવના ભાવવી, ઊંડા ઊતરીને તન્મય થવું અને તન્મય થઈ તેને જીરવવાનો નિશ્ચય કરવો એ શમામૃતનો આસ્વાદ છે. એ ચાખતાં આંતરચક્ષુઓ ઊઘડી જશે અને એક વખત પણ અંતરાત્મભાવનો સ્પર્શ થયો તો ગાડું રસ્તે જરૂર ચઢી જશે.

ચૈતનની-તારી પોતાની-પ્રત્યેક આત્માની એકતા સેટલા માટે વિચાર અને વિચારીને તેને છેરવવા પ્રયત્ન કર. તેના છાંટા મળે તો વધારે મેળવ અને તે રસમાં તરબોળ થઈ જાઉં આ સત્ય વિચારણાને વ્યવહારૂ રીતે સફળ કર.

એવી રીતે એકત્વ ભાવની વિચારણા શ્રીમદ્વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે પ્રખર શબ્દોમાં ગાઈ. સંથારાપોરિસીમાં દરરોજ રાત્રે સૂતાં પહેલાં આપણે વિચારીએ છીએ કે:—

> एकोऽहं नत्थि मे कोइ, नाहमन्नस्स कस्सइ ।
> एवं अदीणमनसो, अप्पाणमणुसासइ ॥

અને

> एगो मे सासओ अप्पा, नाणदंसणसंजुओ ।
> सेसा मे बाहिरा भावा, सव्वे संजोगलक्खणा ॥ વિગેરે

એનો અક્ષરાર્થ કરીએ તો-" હું એકલો છું. મારું કોઈ નથી. હું કોઈ બીજાનો નથી. આવી રીતે દીનતા રહિત મનવાળો થઈને આત્માને અનુશાસન કરે (પછી વિચારે કે—) મારો આત્મા એક છે, શાશ્વત છે, જ્ઞાન-દર્શનથી સંયુક્ત છે, બાકીના સર્વ બાહ્ય ભાવો છે અને તે સંયોગથી ઊભા થયેલા છે"

પછી એ વિચારે કે:-' સંયોગમાં જેનું મૂળ શોધી શકાય છે એવી અનેક દુઃખોની હારની હારો આ પ્રાણીએ પ્રાપ્ત કરી છે, તેથી એ સર્વ સંયોગોને હુ વોસિરાવી દઉં છું-તેનો સર્વથા પરિહાર કરૂ છું.'

આ દરરોજ વિચારવાની વાત છે, રાત્રે સૂતી વખત ચિંતવવાનો અમોઘ ઉત્કટ શાંત-વાહિતાનો અમૃતરસ છે. એમાં

આત્મા પોતે પોતાને અનુશાસન કરે છે, પોતાની જાતને ઉપદેશ આપે છે, પોતાની સાથે વાત કરે છે, પણ આ વાત કરતાં દબાઈ જતો નથી, ગભરાઈ જતો નથી, ગરીબ, બાપડો, બિચારો બની જતો નથી, એ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ત્રણ વાત કરે છે. (૧) હું એકલો છું; (૨) મારું કોઈ નથી; (૩) હું બીજા કોઈનો નથી. આ ત્રણ વાત થઈ. ઘણી ટૂંકી વાત છે; પણ એ વાત કરતાં એને મનમાં ઓછું આવી જતું નથી, એ લેવાઈ જતો નથી, એ રડવા બેસતો નથી. મોટા જંગલમાં સિંહ એકલો હોય; પણ એની ફાળ જબરી અને એની ત્રાડ પણ જબરી જ હોય છે. એને કદી એમ થતું નથી કે અરેરે! આવડા મોટા ભયંકર જંગલમાં મારું કોણ? આ સવાલ જ સિંહને ન હોય. એમ આત્મા પોતાને અનુશાસન કરે ત્યારે એનામાં–એના મનમાં જરા પણ દીનતા આવતી નથી. એ એના મનોરાજ્યમાં મહાલ્યા જ કરે છે. આવું અનુશાસન કરીને પછી વિચાર કરે છે કે:–

મારો આત્મા એક જ છે. એનું વ્યક્તિત્વ સ્વતંત્ર છે. એ જ્ઞાનદર્શનથી યુક્ત છે. બાકીના સર્વ ભાવો સંયોગથી થયેલ છે અને આ સંયોગો જ પ્રાણીને સંસારમાં રખડાવે છે; પણ તે તેના મૂળગુણના નથી, પરંતુ આવી પડેલા છે, પરભાવ રમણતા કરીને એણે મેળવેલા છે અને એનો સર્વથા ત્યાગ કરવો એ એનું કર્ત્તવ્ય છે.

સંથારાપોરિસીમાં સ્પષ્ટ કરેલી આ વાત એકત્વ ભાવના છે અને તેને જો અદીનપણે, પૂર્ણ ઉત્સાહથી, સાધ્યને લક્ષી વિચારવામાં આવે તો શમામૃતનું પાન જરૂર થાય અને પ ભાવરમણતાનો ત્રાસ છૂટી જાય. આમાં કોઈ જાતની દીન ન હોવી જોઈએ એ વાત ફરી ફરીને લક્ષમાં લાવવા જેવી

સંયોગને વશ પડી પોતાનો ચેતનભાવ વિસરી જઈ પ્રાણી
રહ્યો પરભાવમાં રમણ કરી રહ્યો છે તે ઉપર વિશેષ વિવેચન
કરવું બીનજરૂરી છે. એ પર એક ઘણું સુંદર પદ શ્રીમચ્ચિ-
દાનંદજીએ લખ્યું છે તે અત્ર નોંધી લઈએ વિષય પર સહજ
આલોચના કરીએ તેઓશ્રી ગાય છે—

(રાગ—જંગલો કાફી)

જગતમેં ન તેરા કોઈ. નર દેખહુ નિહચે જોઈ. ટેક
સુત માત તાત અરુ નારી. સહુ સ્વારથકે હિતકારી;
બીનસ્વારથ શત્રુ સોઈ, જગમે ન તેરા કોઈ. ૧
તું ફિરત મહા મદ—માતા, વિષય સંગ મૂરખ રાતા;
નિજ અંગકી સુધ બુધ ખોઈ, જગમેં ન તેરા કોઈ. ૨
ઘટ જ્ઞાનકલા નવ જાકું, પર નિજ માનત સુન તાકું;
આખર પછતાવા હોઈ, જગમેં ન તેરા કોઈ. ૩
નવિ અનુપમ નરભવ હારો, નિજ શુદ્ધ સ્વરૂપ નિહારો;
અંતર મમતા મલ ધોઈ, જગમેં ન તેરા કોઈ. ૪
પ્રભુ ચિદાનંદકી વાણી, ધાર તુ નિહચે જગપ્રાણી;
જિમ સફળ હોત ભવ દોઈ, જગમેં ન તેરા કોઈ. ૫

અર્થ સ્પષ્ટ છે. એમાં કેંદ્રસ્થભાવ 'જગમેં ન તેરા કોઈ' એ છે અને આવો અનુપમ નરભવ મળ્યો છે તને તું એવી રીતે આકાર આપ કે અંતે તારે પસ્તાવું ન પડે અને તેટલા સારુ સગપણ-સગંધનું આતર રહસ્ય વિચાર અને પારકાંને પોતાનાં માનવાની તારી ટેવ છોડી દે આ સમજવાનો ભાવ છે. જેના અંતરમાં જ્ઞાનકળા જાગી છે તે એવા ઊંધા રસ્તાઓ કરતા જ નથી અને એ સાચો માર્ગ નથી. એમ ધારવામાં વિલંબ કરીશ તો ઘણો મોડો મોડો પસ્તાવો થશે, પણ પછી આ તક ચાલી જશે.

[illegible]

તો કેમ બને ? તેનો કોઈ રસ્તામાં છે. આત્માની તે આત્મા પ્રસન્ન કરીને તો તે મટી જાય છે. [illegible] અનાદિકાળમાં આત્મા કે જ્યારથી [illegible] છે. આ પ્રાણીને જે કાંઈ ઉપાધિઓ લાગી છે તે સર્વ આગંતુક છે. જો એ સર્વ સંયોગો ઉપર જય મેળવે અને આજુબાજુના વાતાવરણને ભૂલી જાય, તેને આધીન–તેમાં આસક્ત ન થાય તો એનો રસ્તો થાય તેમ છે. અનંત ગુણવાળો આત્મા કેવો થઈ ગયો છે તે ચિદાનંદજીએ બતાવ્યું છે. તું મલપાતો ચાલે છે, ચાલતી વખત ધરતી પર પગ મૂકતો નથી અને નિગાહે ઊંચી થઈને 'મુરખ' નું સંબોધન મેળવે છે. છતાં હજુ તારે એ જ વિષયો ગમતા છે ? એમાં જ રસ લેવો છે ? અને આજુબાજુના જે સંયોગો તેં એકઠા કર્યા છે તેના ઉપર વિજય મેળવવાની તારી તાકાત છે ? તું એને ભૂલી શકીશ ? તું એનાથી ઉપરવટ થઇ શકીશ ? પ્રથમ એના જવાબ નકારમાં અને છેલ્લા ત્રણના હકારમાં હોય તો રસ્તો પ્રાપ્ય, સીધો, સુતરો અને ભૂલાવો ન ખવરાવે તેવો છે.

આ આખી ભાવનાનું રહસ્ય 'અંદર' જોવામાં છે. એકત્વ ભાવના અંદર જોવા માટે છે. એકત્વ ભાવના એટલે Introspection–આત્મ–નિરીક્ષણ, તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ આંતર–વિચારણા. અન્યત્વ ભાવના હવે પછી આવશે તે બહારની વિચારણા તે Circumspection કહેવાય. એકત્વભાવના આંતરચક્ષુ માટે છે, અન્યત્વ ભાવના બાહ્ય ચક્ષુ માટે છે. પ્રથમ Subjective છે, બીજી Objective છે.

આત્મનિરીક્ષણ કેમ થાય? તે સમજવાની બહુ જરૂર છે. શાંત સ્થાનમાં, નિરવ વાતાવરણમાં, શાંત સમયે જરા સારો વખત લઇ ચેતનની સાથે વાતો કર. તું કોણ? ક્યાંથી આવ્યો? કોની સાથે આવ્યો? તારું કોણ? ક્યાં જઇશ? આ સર્વ ધમાલ શેની માંડી બેઠો છે? કોના સારુ આ સર્વ પ્રપંચ-જાળમાં ફસાયો છે? આ સર્વ ક્યાં સુધી ચાલશે? અને એ સર્વને તું ક્યાં સુધી ચલાવ્યા કરીશ? તારે તારા વાતાવરણમાં જ ભમવું છે કે કોઇ નવું વાતાવરણ ઊભું કરી ચિરંતન શાંતિ મેળવવી છે? તને જરા થાક પણ લાગતો નથી? તું કેટલો ઘસડાઇ ગયો તેનો તો વિચાર કર અને આ સંયોગો તેં જ ઊભા કર્યા છે તેનો વિચાર કર. આવી આવી વિચારણા કરી, સંયોગોને બરાબર ઓળખી લઇ, તેના પર વિજય મેળવવા પ્રયત્ન કરવાની આ ચાવી છે. આત્મ-નિરીક્ષણ કર અને ચેતનને એના મૂળ સ્વરૂપમાં શોધી કાઢી એને બહુમાન અને આદર્શ તરીકે તારા હૃદય-મંદિરમાં એવા વિશુદ્ધ આત્માને મૂળ સિંહાસને સ્થાપ અને પછી વિચાર કર કે તું પણ એ જ છે, એવો જ છે, એવો થવાની તારામાં શક્તિ છે, માત્ર તારે પરભાવના વિલાસ છોડી દેવાના છે.

એ! વિચાર કર ને જુગારીને રમતા જોયા છે, ખેલના જોયા છે તે જ્યારે દાવ નાખે છે ત્યારે તો ખૂબ ઉત્સાહમાં હોય છે અને એમ જ હોય છે કે સર્વ રમત પોતે જીતશે. પછી એ ખૂબ જુસ્સાથી દાણા નાખે છે અને પૈસા પહોંચે ત્યાંસુધી ખેલે જાય છે. પછી એ હારી જાય તે વખતે એનું મોઢું જોયું હોય તો ખરેખર ખેદ થાય. એના હોશકોશ ઊડી જશે, એના નાકે બૂડી જશે. એ અર્ધમરેલ જેવો જણાશે.

ઘોડાની શરતને દિવસે મહાલક્ષ્મીના સ્ટેશનેથી સાંજના કોઇ તમારા ડબામાં બેસે અને તે રેસમાં ગુમાવીને આવ્યા હોય (અને ઘણુાખરા હારીને જ આવે છે) તે વખતે તેનાં મુખ જોયાં હોય તો ખ્યાલ આવે. આવી રીતે આવે મોઢે છેવટે છોડીને હારેલ જુગારીની જેમ તારે જવું છે કે હસ્તે ચહેરે **"અબ હમ ચલતે હૈ, ઔર સબકી પાસ ક્ષમા મંગતે હૈ."** એવા આનંદધ્વનિ સાથે ખમતખામણાં કરતાં આનંદથી જવું છે? ખૂબ મજાની વાત છે. મોટા મોટા રાજ્ય છોડી જનાર હારેલ જુગારીની જેમ જ ગયા છે અને મોટા બજારોની ઉથલપાથલ કરનાર અંતે ખાલી હાથે જ ગયા છે. આંતર દૃષ્ટિએ ઊંડા ઊતરીને ખૂબ વિચાર કરીને બોલજે, બોલ તો કાંઇ નહિ, પણ વિચાર તો જરૂર કરજે. અંતે છાતી પર હાથ મૂકી, બે હાથ જોડી, હૃદયમાં અષ્ટદળ કમળની સ્થાપના કરી બ્રહ્મરંધ્રમાંથી અનંત આકાશમાં ઉડ્ડયન થાય એવી તારી વિચારણા, વાચા અને ક્રિયા છે? જો હોય તો તને આનંદ છે અને નહિ તો આ ભવ માત્ર ફેરો થયો એમ ગણજે અને હજુ પણ જે કાંઈ સમય બાકી રહ્યો છે તેમાં સુધારવાનો અવકાશ છે. આ રસ તો એવો છે કે એક વાર એક ક્ષણ પણ ચખાઇ જાય તો જમાવટ કરી દે અને કાંઈ નહિ તો વિકાસક્રમ (ઉત્ક્રાન્તિ) તો જરૂર સુધારી દે.

બાકી તારી એકતાના સંબંધમાં તો વારંવાર શું કહેવું? શુભચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનાર્ણવમાં એકત્વ ભાવવાનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે

> एकः स्वर्गी भवति विबुधस्त्रीमुखाम्भोजभृङ्गः,
> एकः श्वभ्रं पिबति सलिलं छिद्यमानः कृपाणैः ।
> एकः क्रोधाद्यनलकलितः कर्म बध्नाति विद्वान्,
> एकः सर्वावरणविगमे ज्ञानराज्यं भुनक्ति ॥

"આ આત્મા એકલો જ સ્વર્ગમાં જાય છે અને ત્યાં જઈ દેવાંગનાના મુખકમળ ઉપર ભ્રમરરૂપ થઈ લોજ લોગવે છે. એ એકલો જ અધોલોક–નરકમાં જાય છે અને લોહી પીએ છે અને નરવારોથી કપાય છે. એ અંદરથી ક્રોધથી સળગી ઊઠીને એકલો જ કર્મ બાંધે છે. એ જ્ઞાની–પંડિત થઈ જ્યારે સર્વ આવરણનો નાશ કરે છે ત્યારે એકલો જ જ્ઞાન-સામ્રાજ્યનો ઉપભોગ કરે છે." મતલબ કહેવાની એ છે કે સારાં ફળ પણ તેને એકલાને જ ભોગવવાનાં છે અને મહાયાતના પણ તેણે એકલાએ જ સહેવાની છે. મુદ્દાની વાત એ છે કે એ સર્વ બાબતમાં એકલો છે અને ગોઠે પણ એ એકલો જ જાય છે. ત્યારે હવે તેં શું ધાર્યું છે? તેં નમિરાજર્ષિ જેવા પ્રત્યેકબુદ્ધની વાત સાંભળી, વાટી તેં જોયું કે મોટા અલેકઝાંડર જેવા શહેન-શાહો પણ હાથ ઘસતા ચાલ્યા ગયા, તેં જોયું કે મોટા શાહ–સોદાગરો કે બન્દર, ચાદી બન્દર, શેર બન્દર મૂકી ચાલ્યા ગયા, અને તેં જોયું કે અનેક ખટપટ કરનાર પણ અંતે તદ્દન નાગા પોઢ્યા! ત્યારે તારો વિચાર શો છે? કાંઈ વિચાર કર. જો તારા વિચાર માટે ચિદાનંદજી લખી ગયા છે કે:—

ભૂલ્યો ફિરે ફૂલ્યો મોહ મદિરાકી છાક માંહિ
ધાર્યો નહિ આતમ અધ્યાતમ વિચારકું,
પંડિત કહાયો ગ્રંથ પઢી આયો નાંહિ
સાચો ભેદ પાયો અરૂ ધાયો દેહકે વિકારકું;
પ્રભુતાઈ ધારે નવિ પ્રભુકું સંભારે મુખ
જ્ઞાન તો ઉચ્ચારે નવિ મારે મન જારકું,
ખોટા ઉપદેશ દેવે અતિ અતિચાર સેવે
તે તો નવિ પાવે ભવ ઉદધિકે પારકું.

તું પંડિત કહેવાયો, તું ગ્રંથો પઢ્યો, પણ તું સાચો ભેદ પામ્યો નથી અને ભણીગણીને અંતે વિકારો તરફ દોડ્યો જાય છે. આ તે કાંઈ રીત છે ? ભણવાગણવાનું પ્રયોજન શું ? અંતરમાં ઊતર, આત્માનો વિચાર કર અને તારી જાતને ઓળખ. મન માર્યા વગર અને અંદરની હકીકત સમજ્યા વગર કાંઇ છેડો આવે તેમ નથી. ખૂબ આત્મ–વિચારણા કર, બને તેટલો વિચાર કર અને જે પ્રશ્નોનો નિકાલ ન થઈ શકતો હોય તે પર ખૂબ ચિંતવન કર, વારંવાર વિચાર કર. તું ખાસ ધ્યાનમાં રાખજે કે તારે અંતે એક દિવસ આ સર્વ છોડીને ચાલ્યા જવાનું છે. તેની તને પ્રથમથી નોટિસ મળવાની નથી, તે વખતે તું શુદ્ધિમાં હોઇશ કે નહિ તે પણ કહી શકાય નહિ; તો પછી આ સર્વ ઘડભાંજ કરીને અંતે શું કરીશ ? અને કદાચ શુદ્ધિ હશે તો પણ તારે માથાં પછાડવાં પડશે. 'આખર પછતાવા હોઈ' એ વાતને તું સિદ્ધ કરીશ.

એટલા માટે મળેલ સામગ્રીનો લાભ લઇ આત્માને ઓળખી લે. એનું એકત્વ સમજી લે અને એને ખૂબ બહલાવ. એ એટલે તું અને પોતાની જાતને તે કાંઇ વારંવાર ભલામણ કરવાની હોય ? ગમે તેમ કરીને આ ભવોદધિનો તો પાર પામવો જ ઘટે. આવે ભરદરિયે ઝોલાં ખાતાં રહેવામાં મજા શી આવે ? એક વાર પ્રયત્ન કરીને ચેતનરામને સાધી લે અને આગળ ધપે જા. આ મનુષ્યદેહમાં પ્રયત્ન કરીશ તો તને દીવાદાંડી સાંપડશે, નહિ સાંપડે તો તેનો માર્ગ તો મળશે અને અત્યારે જેવું મોજું આવે તેવું ઘસડાવાનું અને તફડાવાનું તો બંધ થઇ જશે. એક વાર દીવાદાંડી દૂરથી દેખાય તો કાંઠો હાથ જરૂર લાગશે. તારી જાતને, તારા ગુણોને

ઓળખી તું જ્યાં ત્યાં કચરામાં હાથ નાખવાનું હવે મૂકી દે અને સાચા સોનાને પકાવ. તું ટંકશાળમાં જઇ સોનાને શોધાવે છે તેવું કાંચનમય આત્મતત્ત્વ આ મનુષ્ય ભવમાં જ તને લભ્ય છે અને આવો વખત ફરી ફરીને નહિ મળે તું વારંવાર યાદ રાખજે કે 'एगोऽहं' 'હું એકલો છું' અને તેની સાથે એ પણ યાદ કરી લેજે કે 'नत्थि मे कोइ' 'મારું કોઇ નથી.' આટલું સમજ્યો તો તારો બેડો પાર છે, પણ સમજ્યો કયારે કહેવાઇશ તે સાથે સમજી લેજે. પુસ્તકમાં કે વ્યાખ્યાનપીઠ પર કે મીઠી વાતોમાં એ વાત કરી પરવારવાનું નથી, એ તો જીવન જીવવાનું છે, એ મિસાલે જીવનક્રમ ઘડવાનો છે અને ઉપરોક્ત દીવાદાંડીના દીવા દેખવા છે. એ દેખ્યા વગર તારો આરો નથી અને આરો ન મળે તો દરિયાને ધક્કેલે ચઢવાનું છે. સમજુ પ્રાણી પોતાની જાતને બરાબર ઓળખે અને ઓળખીને ચેતનરામને સારી રીતે વિકસાવે વિકાસશીલ આત્મા એક વાર સાચે રસ્તે ચઢ્યો એટલે એને દિશા સૂઝી જાય છે અને પછી ધીમે ધીમે એને કાઠો પણ દેખાતો જાય છે તું છેવટે યાદ રાખજે કે આ સર્વ રમતનો વરરાજા તુ છે અને તું એકલો છે, તારે તારા પોતાના વિકાસની સર્વ યોજના કરવાની છે અને અંતે તે સર્વના પરિણામ તારે એકલાએ જ ભોગવવાનાં છે આ પ્રમાણે તારા ચેતનરામને અનુશાસન કર

इति एकत्वभावना

પ્રકરણ ૫ મું

અન્યત્વભાવના.

ઉપજાતિઃ—

परः प्रविष्टः कुरुते विनाशं,
लोकोक्तिरेषा न मृषेति मन्ये ।
निर्विश्य कर्माणुभिरस्य किं किं,
ज्ञानात्मनोनो समपादि कष्टम् ॥ क १ ॥

સ્વાગતા—

खिद्यसे ननु किमन्यकथार्तः,
सर्वदैव ममतापरतन्त्रः ।
चिन्तयस्यनुपमान्कथमात्म-
न्नात्मनो गुणमणीन्न कदापि ॥ ख २ ॥

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્—

यस्मै त्वं यतसे बिभेषि च यतो यत्रानिशं मोदसे,
यद्यच्छोचसि यद्यदिच्छसि हृदा यत्प्राप्य पेप्रीयसे ।
स्निग्धो येषु निजस्वभावममलं निर्लोठ्य लालप्यसे,
तत्सर्वं परकीयमेव भगवन्नात्मन्न किञ्चित्तव ॥ ग ३ ॥

ક ૧. પારકાને ઘરમાં દાખલ કર્યો હોય તો તે વિનાશને કરે છે—એવી જે લોકવાયકા છે તે મને લાગે છે કે ખોટી નથી. આ જ્ઞાનથી ભરેલા આત્મામાં કર્મનાં પરમાણુઓએ દાખલ થઈને એને કયા કયા દુઃખો નથી આપ્યા?

ગ ૨. હે ચેતન! મમતાને આધીન પડી જઈને બીજાઓની વાર્તા-બાબતોની ઉપાધ કરી તું શા માટે નકામો ખેદ પામે છે? અને તારાં પોતાનાં અનુપમ ગુણરત્નોનો કદી વિચાર પણ તું કેમ કરતો નથી?

ગ ૩. હે ચેતન! જેને માટે તું હાલા હલાવી રહ્યો છે (પ્રયત્નો કરી રહ્યો છે), જેનાથી તું ભય પામ્યા કરે છે અથવા જેની ખાતર તને ભય લાગે છે, જ્યાં તું નિરંતર આનંદ પામે છે, જેની પછવાડે અથવા જેને માટે તું શોક કરે છે, જે જે તું હૃદયપૂર્વક ઇચ્છી રહ્યો છે, જેને પ્રાપ્ત કરીને તું ખૂબ લહેરમાં આવી જાય છે અને તારા મહાનિર્મળ આત્મસ્વભાવને કચરી નાખી જે વસ્તુ ઉપર પ્રેમ-રાગથી રંગાઈ જઈ તું ગાંડાઘેલા ચેડાં કાઢે છે, એ સર્વ પારકાં છે—અનેરાં છે અને હે ભાગ્યવાન આત્મા! એમાંનું એક પણ તારું નથી—કાંઈ પણ તારું નથી—જરા પણ તારું નથી.

दुष्टाः कष्टकदर्थनाः कति न याः सोढास्त्वया संसृतौ,
तिर्यङ्नारकयोनिषु प्रतिहतश्छिन्नो विभिन्नो मुहुः ।
सर्वं तद्वरकीयदुर्विलसितं विस्मृत्य तेष्वेव हा,
रज्यन्मुह्यसि मूढ ! तानुपचरन्नात्मन्न किं लज्जसे ॥ घ ४ ॥

अनुष्टुप्—

ज्ञानदर्शनचारित्रकेतनां चेतनां विना ।
सर्वमन्यद्विनिश्चित्य यतस्व स्वहितासये ॥ ङ ५ ॥

क १. यदः [illegible], [illegible]. नौकोभिः [illegible], [illegible] प्रथम पद. [illegible] प्राप्त कर्युं.

ख २. कथाः वातो [illegible]. परमन्त्र [illegible]. आत्मनः तारा पोतानां गुणमणीन् ગુણરૂપી મણિઓ-રત્નો.

ग ३. यत् નો ઉપયોગ સુંદર છે. यन् यद् शोचसि જેને જેને (માટે) શોક કરે છે, पेप्रीयसे પ્રેમવાળો થઈ જાય છે, રંજન પામે છે. स्निग्धः પાતળો, પ્રેમાધીન. निर्लज्ज શરમ વગરનો. लालप्यसे ગમે તેવું-એલફેલ બોલે છે.

घ ४. दुष्टाः ભયંકર, દુઃખરૂપ અને દુઃખફળ આપનારી. कष्टकदर्थनाः મહાપીડા, ભયંકર યાતના. संसृतौ સંસારમાં. प्रतिहतः માર ખાધો. विभिन्नो ભેદાયો. तेषु તેમાં-પરકીય વિલાસોમાં. रज्यन् આસક્તિ કરતાં. उपचरन् આચરતાં.

ङ ५. केतन ચિહ્ન, ત્રિરંગી વાવટો. स्वहितासये પોતાના હિતની પ્રાપ્તિને માટે.

૪ ચેતનજી! આ સંસારમાં મહાદુઃખ ઉપજાવે તેવી કઈ પીડાઓ–વિડંબનાઓ તેં સહન નથી કરી? તું તિર્યંચ ગતિમાં અને નારકીની ગતિમાં ગયો. ત્યારે તેં માર ખાધા છે, તું છેદાયો છે, તું ભેદાયો છે અને તે પણ (એક વાર નહિ પણ) વારંવાર. એ સર્વ પારકી વસ્તુઓનો જ દુર્વિલાસ છે. એ સર્વ ભૂલી જઈને પાછો તેં જ પરવસ્તુઓ ઉપર આસક્તિ રાખે છે અને તે જ કર્યા કરે છે! અહાહા! મૂર્ખ! (આવી મૂર્ખાઈ કરતા) તને કોઈ જાતની શરમ પણ નથી આવતી?

૫. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના ત્રિરંગી ચિહ્નવાળી, ચેતના વગરની સર્વ વસ્તુઓ પર છે–પારકી છે–અન્ય છે, એમ મનમાં નિરધાર કરીને પોતાના હિતની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસ કર.

गेयाष्टक*

विनय ! निभालय निजभवनं (२)

तनुधनसुतसदनस्वजनादिषु,
किं निजमिह कुगतेरवनम् ? ॥ विनय !० ॥ १ ॥

येन सहाश्रयसेऽतिविमोहा-
दिदमहमित्यविभेदम् ।
तदपि शरीरं नियतमधीरं,
त्यजति भवन्तं धृतखेदम् ॥ विनय !० ॥ २ ॥

जन्मनि जन्मनि विविधपरिग्रह-
मुपचिनुषे च कुटुम्बम् ।
तेषु भवन्तं परभवगमने,
नानुसरति कृशमपि सुम्बम् ॥ विनय !० ॥ ३ ॥

त्यज ममतापरितापनिदानं,
परपरिचयपरिणामम् ।
भज निःसङ्गतया विशदीकृत-
मनुभवसुखरसमभिरामम् ॥ विनय !० ॥ ४ ॥

અષ્ટકનો અર્થ—(અન્યત્વ ભાવના)

૧. વિનય! તારા પોતાના ઘરની સારી રીતે બાજ કાઢ-શોધ કર. (અને વિચાર કે-) આ ભવમાં તારું શરીર, તારું ધન, તારાં છોકરાં, તારાં ઘર અને તારાં સંબંધીઓ પૈકી દુર્ગતિમાં જતાં તારું કોઈએ રક્ષણ કર્યું? કોણ તને રક્ષણ આપે તેવું છે તે શોધી કાઢ.

૨. આ (શરીર) તો હું પોતે જ છું એટલો બધો જેની સાથે અભેદ-એકતા માનીને તું જેનો આશ્રય કરે છે તે શરીર તો ચોક્કસ ચંચળ છે અને તને ખેદ ઉપજાવીને છોડી દે છે અથવા જ્યારે તારામાં શિથિલતા આવે છે ત્યારે તને તજી દે છે.

૩. તું દરેક ભવમાં અનેક પ્રકારની ચીજો ધન આદિનો સંગ્રહ (પરિગ્રહ) કરે છે, વધારે છે અને કુટુંબ જમાવે છે; પણ જ્યારે તું પરભવમાં ગમન કરે છે ત્યારે તેઓમાંનો એક તલનો ત્રીજો ભાગ પણ તારી પછવાડે આવતો નથી.

૪. મમતા અને દ્વેષમાં જેનું મૂળ છે એવા પારકી વસ્તુ સાથેના પરિચયના પરિણામને તું તજી દે અને જાતે અસંગ થઈને અત્યંત નિર્મળ થયેલ મનોહર અનુભવસુખના રસને ભજ-સેવ.

---

* રાગ—મારવાડી લોકો શત્રુંજય પર બોલે છે તે ' ભલી સોરઠીઆ રે મારી નાનડીઆ ' ના લયમાં મૃદંગ સાથે ગાવામાં આવે તો મસ્ત રાગ ચાલે છે. ' વિનય વિભાવય નિજભવનં ' એ પદ દરેક ગાથાને અન્તે બે વખત બોલવાનું છે બાકી સુંદર લય ગોઠવી લેવો. પ્રતમાં શ્રીરાગ જણાવેલ છે. દેશી મારે ' તુજ ગુણ પાર નહિ સુઅણો ' એમ જણાવ્યું છે.

पथि पथि विविधपथैः पथिकैः सह,
कुरुते कः प्रतिबन्धम् ? ।
निजनिजकर्मवशैः स्वजनैः सह,
किं कुरुषे ममताबन्धम् ? ॥ विनय वि० ॥ ५ ॥

प्रणयविहीने दधदभिष्वङ्गं,
सहते बहुसन्तापम् ।
त्वयि निःप्रणये पुद्गलनिचये,
वहसि मुधा ममतातापम् ॥ विनय वि० ॥ ६ ॥

त्यज संयोगं नियतवियोगं,
कुरु निर्मलमवधानम् ।
न हि विदधानः कथमपि तृप्यसि,
मृगतृष्णाघनरसपानम् ॥ विनय वि० ॥ ७ ॥

भज जिनपतिमसहायसहायं,
शिवगतिसुगमोपायम् ।
पिब गदशमनं परिहृतवमनं,
शान्तसुधारसमनपायम् ॥ विनय वि० ॥ ८ ॥

૧ જુદા જુદા અનેક પંથોમાં વચ્ચે વચ્ચે જે જે વટેમાર્ગુઓ મળે તે દરેકની સાથે પ્રતિબંધ (દોસ્તી સંબંધ) કોણ કરે ? દરેક સગાસંબંધી પોતપોતાનાં કર્મને વશ છે તે દરેકની સાથે તું મમતાનું બંધન શા માટે કરે છે ?

૬. જેનો આપણી તરફ પ્રેમ ન હોય તેને વળગતા જવામાં આવે તો તેવો પ્રેમ કરનાર અનેક સંતાપો સહન કરે છે. આ પુદ્ગળનો સમૂહ (જેના ઉપર તું પ્રેમ કરી રહ્યો છે તે) તારા તરફ બીલકુલ પ્રેમ-આકર્ષણ વગરનો છે અને તું તદ્દન નકામો મમતાની ગરમી ધારણ કરી રહ્યો છે.

૭. જેનો અંત વિયોગ જરૂર થવાનો છે એવા સંયોગ-સંબંધને પ્રથમથી જ તજી દે અને તુ મેલ વગરની એકામતા કર. મૃગતૃષ્ણાના જળનું-ઝાંઝવાના નીરનું તું ગમે તેટલું પાન કરીશ પણ તેનાથી તને કોઇ પણ પ્રકારે તૃપ્તિ થવાની નથી, તું તેથી કદી ધરાવાનો નથી.

૮. જેને કોઇના આધાર કે ટેકો ન હોય તેને સહાય કરનાર જિનપતિ-તીર્થંકર દેવને તું ભજ મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત કરવાનો એ સહેલો ઇલાજ છે અને તું શાંતસુધારસ(અમૃતપાન)ને પી; કારણ કે એ રસ વ્યાધિઓને શમાવનાર છે, વમન-(વોમિટ)ને દૂર કરનાર છે અને વિનાશ વગરનો છે.

સગાં વિગેરેને પોતાનાં માનવામાં આવે છે તેનો સમાવેશ થાય છે. **બહિરાત્માની** આ દશા હોય છે.

ઉપર જે બાહ્યભાવ બતાવ્યો તેને ફુદાવી જઈ માત્ર આત્મામ જ આત્મત્વનો નિશ્ચય કરવો તેને જ્ઞાની પુરુષો **અંતરાત્મભાવ** કહે છે. અહીં આત્મા સિવાય સર્વને અન્ય સમજવાની વાર્તા છે અને એમાં બાહ્યભાવનો સર્વથા નિષેધ થાય છે.

જે કર્મના લેપ વગરનો હોય, જેને શરીરનો સંબંધ ન હોય જે જાતે તદ્દન શુદ્ધ હોય, જે ગુણનિષ્પન્ન હોય, જે સર્વથ નિવૃત્ત હોય અને જે વિકલ્પ રહિત હોય એવા શુદ્ધ આત્મા પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે. એ દશા **પરમાત્મભાવ** છે

આ અન્યત્વ ભાવનામાં બહિરાત્મભાવ કેવો વર્તે છે તે બતાવવામાં આવશે અને તેનું અંતિમ ધ્યેય અંતરાત્મભાવમાં ઊતરી પરમાત્મભાવ પ્રકટ કરવાનું રહેશે. આ આત્માના ત્રણ પ્રકાર ખૂબ ધ્યાન રાખીને સમજવા યોગ્ય છે. એ સમજતાં જે મોટી ધમાલ આ પ્રાણી માંડી બેઠો છે તેનો તે આ જરૂર છૂટી જાય તેમ છે. આ ભાવનાની વિચારણામાં પ્રથમ આપણે ગ્રંથકર્ત્તા સાથે આગળ વધીએ.

બાહ્યભાવ–બહિરાત્મભાવ શું છે તેનું સ્વરૂપ આ ભાવનામાં વિચારવાનું છે. આ પ્રાણી બહિરાત્મભાવમાં એટલો બધો એકરસ જામી ગયો છે કે એમાં તેને કાંઈ નવાઈ જેવું લાગતું નથી અને એ ખેલો ખેલે જ જાય છે. એને તો કંઈક શોધ કરવી છે, આકાશના તારાઓના હિસાબ કરવા છે, ચંદ્ર અને મંગળના ગ્રહે પહોંચવું છે અને નાના જીવનમાં કૈંક કૈંક કરી નાખવું છે. એને એક ઘડી શાંતિથી વિચાર કરવો નથી

આરામ લેવો નથી અને મળે તો માણવો નથી. સ્ત્રી, ધન અને બીજી અનેક દુન્યવી ખટપટોમાંથી એને નિરાંતે બહિરાત્મા કોણ અને અંતરાત્મા કોણ ? એનો વિચાર કરવાનો સમય પણ મળતો નથી. એને નથી ખાવાનું ભાન, નથી બોલવાનું ભાન, નથી વિચાર કરવાની તાલીમ અને મોડી રાત્રે પણ એની ખટપટ એટલી ચાલતી હોય છે કે એ સૂવે ત્યારે પણ અડધી કલાક તો એનાં ચાલતા યંત્રોને ઠંડા પડવામાં જાય. આ જાતની ધમાલ માંડી બેઠો હોય તેને બહિર અને અંતર આત્માની વાતો કેમ સૂઝે ? ક્યારે સૂઝે ?

પણ આ બધી રમત મંડાણી કેમ ? આત્મા એના અસલ સ્વરૂપે તો જ્ઞાનમય છે, જાતે ચૈતન્ય છે અને અનંત ગુણથી ભરેલો છે એ અત્યારે ધન માટે રખડે, સ્ત્રીની પાસે કાલાવાલા કરે, ખાવા માટે ભિખ માગે, વ્યાધિઓ માટે ઉપચાર કરે, અનેક વખત નિઃસાસા મૂકે, વારંવાર પાછો પડે, એનું વ્યક્તિત્વ દબાઇ–કચરાઇ જાય અને એ જાણે ગાંડાની હોસ્પિટલમાં પડી અસ્તવ્યસ્ત લવારો કરતો જણાય અને જ્યાં ત્યાં માથાં માર્યા કરે–એવી એની બૂરી દશા શા કારણે થઇ ?

દુનિયાદારીમા કહેવત છે કે 'અજાણ્યા માણસને રોટલો આપીએ, પણ ઓટલો ન આપીએ' આ વાત યોગ્ય છે કે નહિ ? તેના ગુણ–દોષની વિચારણા અત્ર કરવાની નથી; પણ એવી એક કિંવદન્તી છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે.

માણસો નોકર રાખે છે તો ત્યાં તે પણ જાણે છે કે ઘરનાં તે ઘરનાં અને પર તે પર પારકી માનો દીકરો રળી ન આપે, અંતે એનો જમણો હાથ એના મોં તરફ જ વળે. ટૂંકામાં

શંકા પડી જાય એવું ઉપલક નજરે પ્રથમતઃ જરૂર લાગશે. આ અનંત જ્ઞાનના ધણી આત્માની એક કથા થઇ.

(ख २.) ચેતન! કર્મરાજાના મુખ્ય સેનાપતિ મોહરાજાએ મૂકેલી મમતાને પરાધીન થઇને તું પારકી પંચાત કેટલી કરે છે તેનો વિચાર કર. તું એમ સમજે છે કે આખા ગામના કજીઆ તારે પતાવવાના છે અને તું ત્યાં દાખલ થઇ જાય છે. કોઇની વાતો, કોઇની ચિંતા, કોઇની નિંદા, કોઇ પર ગુસ્સો એ સર્વ અન્યને માટે જ જાણે તેં જાળવી રાખ્યાં છે. તને યૂરોપમાં શું થયું તે વિચાર કરવા અને તેની વાતો કરવા સમય મળે છે, તારે રાજા કર્ણની વાતો કરવી છે, સગાંઓનાં મોં જાળવવાં છે, કોઇ દૂરનું મરી જાય તો એક કલાક પછી લોકિકે જઇ ખોટી રીતે ઓ ઓ કરવું છે, તને લાગે વળગે નહિ તેવાની વાતોમાં કલાકો કાઢવા છે, તારા ઘરનાંની ચિંતામાં અરધા થઇ જવું છે, તારે અન્ય કોઇની નોકરી ગઇ તેની વાતો કરવી છે, તારે અમલદારોના ગુણ-દોષ પર વગરઆધારે ગપ્પાં મારવાં છે, તારે વિનાકારણે આજે ‘ ફ્ચિર ’ કેટલા આવ્યા તેની વાતો કરવી છે, તારે ફોજદારી કોર્ટમાં અતિ તુચ્છ મનુષ્યોનાં કે ખાસ કરીને નટી જેવી સ્ત્રીઓના કેસો ચાલતાં હોય તે સાંભળવા કે વાંચવા છે અને આવી આવી તદ્દન નકામી અથવા તારી નજરે કોઇ વાર કામની લાગતી વાતો કરવી છે અને ‘ કાજી દુબલે કયું કે સારા શહેરકી ફિકર ’ જેવો વેશ કરવો છે.

મમતાની પરતંત્રતા, સાપેક્ષ દૃષ્ટિનો અભાવ, આદર્શની ગેરહાજરી, વ્યવસ્થિત સંકલનાની ખામી અને અતિ કેર

(કોટની સમૃદ્ધિ)ની ખાતર તેઓ નાશ પામ્યા દાખલારૂપ થયા છે, તું નિષ્કારણ પરની ચિન્તા કરે છે, પરની વાતો કરે છે, પર સંબંધી ધારણા ઘડે છે અને ધાર્યું આવે નહિ ત્યારે વિમાસણ કરે છે. નિંદા, કુથલી, આત્મશ્લાઘા અને ભોજનાદિની કથામાં તું કેટલો વખત કાઢે છે અને સ્ત્રી સંબંધી વાત નીકળી તો તો પૂછવું જ શું ? સમજદાર, અનંત જ્ઞાનના પ્રાણીની આ દશા હોય ? અને તારા જેવા અનંત ગુણના આગારને આવી નિમાલ્ય બાબતોમાં રસ પડતો હશે ? તું આખો દિવસ કેવી કેવી વાતો, ચિન્તાઓ અને ઉપાધિઓ કરે છે તેનો વિચાર કર, તેની તુલના કર, તેનો સરવાળો કર. અને તું કોણ ? અનુપમ ગુણોનો ધણી, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમય, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ, શાશ્વત ગુણોનો અધિકારી—તે આવી દશામાં ઉતરી ગયો ! તારામાં અનુપમ ગુણરત્નો છે તેની ચિન્તા કર, તેને ઓળખ અને તેને પ્રગટ કરવાનો વિચાર કર, તન્મય થઈ જા. તારે આવી કુથલી અને પારકાની દયા કરવાની તે હોય ? તારે તારું પોતાનું કરવાનું ક્યાં ઓછું છે કે પારકી ચિન્તાથી હેરાન થાય છે ? દુબળો થાય છે ? અચ્છ ચિન્તામણિ રત્ન કે જેથી ઇચ્છે તેવા પદાર્થો મેળવી શકાતા, કામઘટ-ઘડો ઇચ્છિત વસ્તુ આપતો અને કલ્પવૃક્ષોની નીચે ઊભા રહેતા ઉપરથી માગેલી વસ્તુઓ પડતી, એ સર્વને ટપી જાય તેવા ગુણરત્નો તારામાં ભરેલાં છે, તું તન્મય છે અને તે પ્રયત્નસાધ્ય છે

ત્યારે આવા ગુણરત્નોનો વિચાર કરતો નથી અને પારકી વાતો શા માટે કરે છે ? જે મનુષ્યો તારાં નથી, જે રાજકારણ સાથે તારે સંબંધ નથી, જે સંબંધીઓ તારી સાથે આવવાના

નથી તેની ચિંતા કરવી છોડી દઈ, તારો પોતાનો જ વિચાર કર અને તારા ગુણોને ઓળખ. પારકી વાતોમાં તારું કાંઈ વળવાનું નથી અને કોઈ અહીં બેસી રહેવાનાં નથી. થોડા વખત તાળીઓ પડી તો પણ શું અને ન પડી તો પણ શું? અને તાળી પાડનાર પણ જવાના છે અને તું પણ જવાનો છે ત્યારે એવી નકામી લપન્નછપન્ન મૂકી દે અને તારા ગુણરત્નોની ચિંતા કર. તારે જે જોઈએ છે તે તારી પાસે છે, તારામાં છે, તેને શોધી કાઢી પ્રકટ કરવું એટલું જ બાકી છે. ખેદની વાત છે કે ઘરની વસ્તુની કિંમત ન કરતાં તું પરવાતોમાં દોડ્યો જ જાય છે અને અંદર જોતો નથી, પોતાના ગુણોને પીછાનતો નથી અને પીછાનાઈ જાય તો તેનું બરાબર મૂલ્ય કરતો નથી. નકામો–મમતાવશ થઈને જે ખેદ કરે છે તે છોડી દે અને અનુપમ આત્મગુણોની ચિંતા કર.

અન્યની **ચિંતા** કર તેનો વાંધો નથી, પણ માત્ર દિશા ફેરવવાનો ઉપદેશ છે. અત્યારે તું પરની–બહારની–બહારનાંની ચિંતા પોતાનું માનીને કરે છે તેને બદલે સ્વની–અંદરની–અંદરના ગુણોની ચિંતા કર. પ્રશ્ન એ છે કે એની ચિંતા તું કદાપિ કેમ કરતો નથી? તું અત્યારે શું કરી રહ્યો છે તે હવે જો. આ તો એક ચિંતવનની વાત થઈ, પણ તારા સર્વ પ્રયત્નો–કાર્યો કઈ દિશાએ વહે છે, તું શેમાં જોડાઈ ગયો છે અને કેવો ફસાઈ પડ્યો છે તે બરાબર સમજ. જો! જરા આગળ વધ.

(ग ૩.) તેં અત્યારે જે મોટી ધમાલ આદરી છે તે કોને માટે છે? તારે પોતાને તો સાડાત્રણ હાથ જમીન સૂવા જોઈએ અને ખાવા માટે થોડા ખોરાક જોઈએ. પાણીની તો કુદરતે વિપુલતા પૂરી પાડેલ છે. ત્યારે આ સર્વ પંચાત શેની?

તેં મોટાં કારખાનાં, કારસ્થાનો કે વેપાર માંડ્યાં છે તે કોને માટે? એનાથી ભંડારો કે તિજોરીઓ ભરીશ તે કોનાં!

તું ચોરથી, પશુથી, દુશ્મનથી ડર્યા કરે છે તે શેને ખાતર? જીવવા માટે કે તારા પોતાની ચિંતા માટે? અગર છોકરા છોકરી માટે?

તારો આનંદ શેમાં છે? ઘરનાં મળે ત્યારે આનંદ ખાવાપીવામાં આનંદ, પૈસા રળે ત્યારે આનંદ! પણ એ કઈ વસ્તુઓમાં? સર્વ પારકું, પારકામાં અને પરથી.

તું શોક કરે છે—રડવા બેસે છે તે કોને? કોઈ સગાં? મિત્રને? તે પણ પારકાં જ છે. તારી ઇચ્છા શું મેળવવાની રહે છે? જે હશે તે સર્વ તારાથી પર, પરને માટે અપરદ્વારા પ્રાપ્ય. વળી કોઈ વસ્તુ તને મળી જાય ત્યારે તું રાજી રાજી થઈ જાય છે તે શું છે? તને નોકરી મળે, ધન મળે, પ્રમાણ પત્ર મળે, પ્રશંસા મળે એટલે તું કૂદવા મંડે છે; પણ એ સર્વ પર છે, તારાથી અલગ છે, અનોખાં છે, બાહ્ય છે.

તારો પોતાનો નિર્મળ સ્વભાવ છે તેના ઉપર પગ મૂકી તું અનેક વસ્તુઓ ઉપર રાગ ધારણ કરે છે. સારું ફરનિચર સારો ડ્રોઈંગરૂમ, સારાં વસ્ત્ર, સારાં અલંકાર, સારું ઘડીઆળ-આ સર્વ પર છે, તારાથી અપર છે—અવર છે.

ભાઈ! આ સર્વમાં તારું કાંઈ નથી. તું જેટલા હવાતીઆં મારે છે, તોફાન કરે છે, દરિયા ડોળે છે અને તારી નાની દુનિયાને માથે લે છે તે સર્વ પારકું છે, પારકા માટે છે, પડી રહેવાનું છે, થોડા વખત માટેનું છે અને મેળવતા, જાળવતાં તેમ જ સંયોગનો વિયોગ થતા અનેક ઉપાધિ કરાવે એ ઉપરાંત તારી સાથે અતિ અલ્પ-સંબંધવાળું છે અને કર્મપરમાણુજન્ય તેમ જ જાતે પૌદ્ગ-

લિક હોઇ તારા કામનું નથી. જે આત્મિક છે તે પૌદ્‌ગલિક ન હોય અને જે પૌદ્‌ગલિક હોય તે પર છે, તારાથી અવર છે અને તારી સાથે કદી મેળ ન ખાય તેવું છે. તારા જેવો પરવસ્તુ-પરભાવ–પારકાની ચીજોમાં–પરવસ્તુમાં રખડે એ તે સારી વાત કહેવાય ? અને જે પરમાણુની એ ચીજો બનેલી છે તે તારા નથી, જેની ખાતર તું ધમપછાડા કરે છે તે તારાં નથી અને જ્યાં તારું પૌદ્‌ગલિક મન અત્યારે મોહ પામે છે તે પણ તારું નથી. આવી રીતે તું પરવસ્તુ–પરકીય ભાવમાં ફસાઇ ગયો છે અને તેં ઉપર જોયું છે કે જ્યાં પારકો પેઠો ત્યાં સત્યાનાશની પાટી વાળી, મહા આપત્તિના ગણેશ મંડાયા, ઊતરતા દિવસની વાત શરૂ થઇ.

(ઘ ૪.) વળી આ સંસારમાં તેં કઇ પીડાઓ સહન નથી કરી ? તું કપાયો છે, દળાયો છે, દળાયો છે, વેરાયો છે, ચીરાયો છે–તારે માથે થવામાં બાકી રહી નથી. નારકીના જીવોનાં દુઃખનું વર્ણન વાંચતાં તો કાળજાં તૂટી જાય તેવું છે. ત્યાંની ઠંડી અને ગરમી એવી હોય છે કે અહીંનો સહરાના રણનો તાપ કે હિમાલયની ઠંડી કાંઇ ગણતરીમાં નહિ. મનુષ્યપણામાં વ્યાધિઓ પાર વગરના છે અને તિર્યંચોને ખમવો પડતો મૂંગો માર તો અકથ્ય છે.

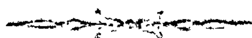
આવી રીતે તું અનેક વાર છેદાયો, ભેદાયો અને હણાયો તેનું કારણ એક જ: પારકામાં વિલાસ, પરમાં આનંદ.

બહુ નવાઇની વાત તો એ છે કે આટલું તત્ત્વજ્ઞાન તારા જાણવામાં આવ્યા છતાં હજુ પણ તને એમાં જ આનંદ આવે છે. સુંદર વિચારમાં મગ્ન હોય ત્યાં દાદરે કોઇના પડવાનો અવાજ સાંભળી ચમકી જાય છે, પણ એ તો છોકરું નહીં, કોઇ ભિખારી માગવા આવ્યો હતો. તેનો પગ લપસ્યો જાણી હાશ કરી બેસે છે ! મારાં–તારાંનો આ કેવો ભાવ ! તને આનંદ ખાવા–

પીવામાં આવે, તને મજા નાટક સિનેમા જોવામાં આવે, તને હરેક નાચપાર્ટીના જલસામાં આવે, તને સૌંદર્ય સ્ત્રીઓની આંખોમાં દેખાય, તને મજા વેપારની વાતોમાં આવે, તને જોકાના કોભાંડ રચવામાં, કાવત્રાંનો કરવામાં, અન્યને છેતરવામાં થાય ત્યારે તને શું કહેવું? જે કારણે તું કદર્થના સહેતો આવ્યો છે તે જાણવા છતાં પાછો તેમાં જ રસ પામે છે ત્યારે તેં ધાર્યું છે શું? તને જરા લાજ પણ આવતી નથી? તું પીડા થાય ત્યારે પોક મૂકીને રડવા બેસે છે અને વળી પાછો તેના તરફ જ દોડતો જાય છે, ત્યારે આને તારી અક્કલ કહેવાય, તારી હોંશિયારી ગણાય કે મૂર્ખાઈ ગણાય?

તને જો ભયંકર યાતનાઓ સહન કરવી ગમતી હોય તો ખુશીથી પરભાવમાં રમણ કર પણ લેખક મહાશય તારું મન જાણે છે. તેઓને ખબર છે કે તને કષ્ટ કે કદર્થના જરા પણ ગમતાં નથી ત્યારે જે કારણે એ પીડા થાય છે તે જાણવા છતાં તે જ કારણો ફરી ફરીને સેવી રહ્યો છે તો તારી ઇચ્છા અને તારા કાર્યને કેટલો વિરોધ છે તેનો તું વિચાર કર. આ પરભાવની બાળરમત ક્યાં સુધી રમ્યા કરીશ? અને છતાં તેના પરિણામ દૂર કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા છોડી શકતો નથી. તું યાદ રાખજે કે તારે દરેક નાનાં-મોટાં કાર્યનાં હિસાબ આપવાનાં છે હજુ પણ વિચાર અને તારી પરભાવરમણતાથી શરમા. તારા જેવા મુમુક્ષુને આ પરભાવરમણતા ન શોભે. જો હજુ આટલું નાચે છે તો તારું મન ક્યાં દોડી જાય છે તે તપાસી જોજે અને જરા ઊંડો ઊતરજે. આવું શરમભરેલું-પોતાની જાતને હલકા પાડે તેવું વર્તન કેટલો વખત ચલાવી લઈશ? અજ્ઞાન અને મોહદશાને પરિણામે તારી શરમ ઊડી ગઈ છે.

એવું તારું ચિત્ત જ્યાં લાગે ત્યાં આનંદ કર, જે વડે તને પ્રગતિ લાગે તે માર્ગ પકડી લે અને તારાં પોતાનાં હોય તેને તારાં કરી લે અને તારી આસપાસ અત્યારે જે કચરો ભર્યો છે તેને બરાબર દૂર કરી નાખ. તારી પોતાની દૃષ્ટિ જ્યાં તને જણાય ત્યાં તું આનંદ કર. પરાંકરણીનો તને આનંદ છે અને તે માટેનું સાહિત્ય તને સાંપડ્યું છે. ઊઠ, જાગ્રત થા અને સાચે માર્ગે લાગી જા.

અન્યત્વ ભાવના— :: ગેયાષ્ટક પરિચય—

૧. ઉપોદ્ઘાત કરી દીધો. વિગતવાર મુદ્દાઓ રજૂ કર્યા. હવે ચેતનજી! તું તારું ઘર તપાસ. તારી પાસે માલમુડી કેટલી છે તેનાં સરવૈયાં કાઢ. તું બરાબર સાચા સરવાળા કરજે અને બાદબાકી મૂકવામાં પણ જરાએ પાછો પડીશ નહિ કે સંકોચ કરીશ નહિ. ઘણા પારકી પંચાત કરનારા માટે કહેવાય છે કે 'પંચાતીઆનાં છોકરાં ભૂખે મરે.' તું એવો ડાહ્યો, દોઢ ડાહ્યો થઇશ નહિ. સમજુ માણસ પોતાનું ઘર સંભાળી બેસે છે અને એ આખી દુનિયા દિવાની થાય તો સર્વની સાથે સામાનની ફેંકાફેંક કરે છે; પણ એની ફેંકાફેંકમાં દક્ષતા હોય છે: બીજા ઘરમાંથી માલ બહાર ફેંકે છે ત્યારે એ બહારનો સામાન ઘરમાં ફેંકે છે. તારામાં આવું ડહાપણ આવશે ત્યારે તું તારું ઘર સાજું કરી શકીશ, તેથી તારું ઘર શોધ, એની સંભાળ લે, એના ખૂણા–ખાંચરાઓમાંથી પણ કચરો કાઢી નાખ અને તારાં પોતાનાં સામાનની યાદી કર. ઘરનો વિમો

ઉતરાવવો હોય ત્યારે જેટલી વિઘ્ન તૈયાર કરે છે તેટલી બારી-કીથી તારું ઘર જોઈ જજે

જો! પ્રથમ તો તપાસ કર કે તારું શરીર, તારા પૈસા, તારાં છોકરાં, તારાં ઘર, તારાં ગ્રામાં વિગેરેમાં તારી સ્ત્રી, તારા મિત્રો અને તારાં સંબંધીઓ કે જેની ખાતર તું અનેક ઉન્માદ કરી રહ્યો છે તેમાંથી કોણ તારું છે? એની કસોટી એક બતાવીએ. જ્યારે તું અહીંથી ઉચાળા બાંધીને મોટા ગામતરે જઈશ, જ્યારે તું મહાપથે પડી જઈશ, જ્યારે તું મહાનિદ્રામાં પડીશ, જ્યારે તું મહાયાત્રાએ નીકળીશ, ત્યારે તને કુગતિમાં પડતાં એમાંનાં કોણ રક્ષણ આપશે? તે વખતે તારી જમે બાજુએ કરેલ સરવાળાની રકમો કે તારી તિજોરીમાં પડેલાં ઘરેણાંઓ કે તારા સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવારમાંથી કોઈ આડો હાથ આપશે?

અરે! પરભવની વાત જરા થોડો વખત બાજુએ મૂકીએ તો અહીં પણ એ સ્નેહ સ્વાર્થ સુધીનો જ છે, એ વાતમાં શંકા રહે તેમ નથી ઘરડાં માબાપ તરફ પુત્રો કે પુત્રવધૂઓ કઈ નજરે જુએ છે તે ઉપર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર ન હોય. સાત–સાત દીકરે ડોસાઓને અકળાઈ જવું પડે છે અને એને જમવાના 'વારા' કરવા પડે છે એ અજાણી વાત નથી. આ કદાચ આકરી વાત હોય તો નોંધાયેલા દાખલાઓનો પણ પાર નથી; પરંતુ એક વાત તો સિદ્ધ છે કે એમાંનાં કોઈ પણ પરભવમા સાથે આવનાર નથી અને દુર્ગતિમાં પડતાં રક્ષણ કરનાર નથી

જો! તેઓ ખાતર તેં ઉજાગરા કર્યા, ચિંતાઓ કરી,

આત્મત્યાગ કર્યો, ભોગો આપ્યા અને તેની ખાતર રહ્યો, એનો ભાગ વહેંચવા સર્વ આવશે, પણ અંતે તારી મહાયાત્રા નીકળશે ત્યારે તારી સાથે કોઇ આવનાર છે? તારી કરણી કેવી છે તે તો તું જાણે છે અને તેના પરિણામે તારી ગતિ કેવી થવી જોઇએ તે તું કલ્પી શકે તેવી બાબત છે, તો ત્યાં તને કોઇ બચાવી શકશે? કોઇ તને રક્ષણ આપશે? આ રીતે તારું ઘર તપાસ અને તારી ચીજોનો હિસાબ મુદ્દામ આંકડાસર મૂક. સ્ત્રી, પુત્ર, ભાઇ, દીકરા વિગેરેનો સ્નેહ કેવો છે તે સંબંધે નોંધાયેલા દાખલાઓ અંતિમ અવલોકનમાં નોંધવામાં આવશે ત્યારે તને વિચાર થઇ પડશે કે પરભવમાં તો કોઇ રક્ષણ આપે તેમ નથી; પરંતુ આ ભવમાં પણ તેં માની લીધેલા સ્નેહીમાં માત્ર સ્વાર્થ સિવાય બીજું કાંઇ નથી તે વાત પણ હવે પછી થશે. અત્યારે લાંબી નજરે જોતાં તારાં કર્મ તારે જ ભોગવવાનાં છે અને કોઇ તારી વતી આડું સૂનાર નથી તે તું યાદ રાખજે.

૨. તું કોણ? તું દેવચંદ! તારા હાથ, પગ, મોં એમાંનું કોઇ દેવચંદ છે? ત્યારે તું કોણ? જે શરીર અત્યારે હાલેચાલે છે, ખાય-પીએ છે તે થોડા વખત માટે છે અને તે તું નથી. જો અમુક પરમાણુઓના સંચયને 'દેવચંદ' નામ અપાયું હોય તો જે દિવસે એ ઠંડું પડી જશે તે દિવસે એને જેમ બને તેમ જલ્દી ઠેકાણે પાડવાની-એને બાળી મૂકવાની કે ભૂમિદાહ કરવાની ત્વરા થશે. એ તું છે? અત્યારે તું એને પંપાળે છે, ચોળે છે, ચાંપે છે, મર્દન કરે છે, સાબુથી નવરાવે છે, મૂલ્યવાન મસાલા અને વસાણાં ખવરાવી પુષ્ટ કરે છે તે તારું નથી, તારી સાથે આવવાનું નથી, તારા નિરંતર વિશ્વાસમાં રહેવાનું પણ નથી.

ચારે તું એ શરીરને તારું પોતાનું માનીને આ સર્વ શું કરી લ્યો છે? એને જરા તાવ આવે તો ડૉકટરોને ટેલિફોન ઉપર ટેલિફોન કરી મૂકે છે અને જરા શરદી થાય તો ગળે ગરમ રૂમાલ વીંટે છે અને જરા હાથ–પગ દુઃખે ત્યાં પછાડા મારવા મંડી જાય છે! આ સર્વ હકીકત ઉચિત થાય છે કે કેમ? તે તું વિચાર.

સર્વથી વધારે નજીક તારું શરીર છે. એને તો તું જરૂર તારું પોતાનું માને છે, પણ એને પોતાનું માનવાની ભૂલ કરીને તું નકામો હેરાન થાય છે. જો! જ્યારે તારામાં માંદગી આવશે, તારા સાંધાઓ તૂટવા માંડશે ત્યારે એ તને છોડી જશે. આવા શરીરનો વિશ્વાસ કેટલો રાખવાનો હોય? એને પોતાનું માનવાની ભૂલ તો ભારે જબરી સ્ખલના ગણાય. તારી આખી માન્યતા કેટલી ખોટી છે તે તને આ ઉપરથી જણાશે તારું શરીર જ તારું નથી, પછી આગળ તે કેટલી વાત કરવાની હોય? પહેલે કોળીએ માખી આવે છે ત્યાં વાત ક્યાં સુધી જશે તે તુ સમજી જા

આનું નામ પરભાવરમણતા, પરને પોતાના માનવાની ભૂલ અને એને પરિણામે ઊભું કરેલું કલ્પનાજાળનું તોફાન. અન્યત્વ ભાવના ક્યાંથી શરૂ થાય છે તે અત્ર બરાબર વિચારવું.

૩. હવે જરા આગળ ચાલો. ઘર વસાવ્યા, સુંદર ફરનિચર લીધું, દામ–વાસણ વસાવ્યા, બસો–પાંચસો માણસને જમાડવા જેટલા તપેલાઓ લીધા, ફ્રેંચપોલિશ કરાવ્યા, પલંગો મંડાવ્યા, મચ્છરદાનીઓ ચઢાવી, ઈલેક્ટ્રિક ફિટિંગ્ઝ કરાવ્યાં, બાથરૂમોમાં ટાઈલ્સ જડાવ્યા, ઠકઠક ઠકઠક સગવડો કરી, કપડા કરાવ્યાં, કબાટો ભર્યાં, નાની નાની સગવડો ગોઠવી, થોડા વખત સૂકવા

[illegible]

[illegible] ચાલ્યા જવું પડ્યું. 'મેં જિંદગીની તે [illegible] કોઈ ન આવી સાથે [illegible].' [illegible] માનવાની ભૂલોનાં પ્રાયશ્ચિત્ત, અનિત્યતા ઉપર વિશ્વાસ કરવાનાં દારુણ પરિણામ.

કોઈના દીકરા થયા, કોઈના બાપ થયા, કોઈના પિતા કહેવાયા, કોઈના વડીલ થયા, કોઈના [illegible] થયા, કોઈના જ્ઞાતિજન થયા પરંતુ અંતે એ આખા કુટુંબને છોડી '**છેટો છોડી રે ચાલ્યા એકલા. હાર્યો જેમ જુગારી રે**' એવી વાત થશે. જે પોતાનાં નથી, જેમાં રજ જેવું કાંઈ નથી તેને પોતાનાં માન્યાં, તેને ઘરનાં ગણ્યાં એનાં એ સર્વ વિપાક છે.

એનો સાર એ છે કે એવી રીતે એકઠો કરેલો પરિગ્રહ કે કુટુંબ કોઈ પછવાડે આવતાં નથી. એ તો જ્યાં હોય ત્યાં પડ્યાં જ રહે છે. કોઈ પણ પ્રકારનું અનુસરણ એનું થતું નથી એ આપણે અહીં પણ જોઈએ છીએ. જેઓ મોટી મિલ્કત મૂકી જાય છે તેને પણ ચાર કે એક જ નાળીએર બંધાવે છે અને એનું આખું કુટુંબ અહીં જ રહી જાય છે. તું એવી જ રીતે પછવાડે અનેક કુટુંબને રડાવીને અહીં આવ્યો છે. આ સર્વ જાળ છે, રમત છે, વિલાસ છે. આવી અતિ

ધૃણાસ્પદ રમતનો તું એક પ્યાદુ થઈ પડ્યો છે. ઘર માંડે છે, છાંડે છે અને વચ્ચેથી ઊડી જાય ત્યારે બાજીમાંથી નીકળી જાય છે. આ તે તારી દશા હોય ? તું કોના જેવી રમત રમી રહ્યો છે ? અને કેવો પરભાવમાં રાચી રહ્યો છે તેનો વિચાર કર.

આવી રીતે શરીર પણ પર છે, ધનમાલ–ખજાના પણ પર છે અને કુટુંબના સર્વ માણસો પર છે, એટલી હદ સુધી આપણે આવ્યા એમા જે રમણતા તે પરભાવરમણતા કહેવાય. એ એક વાર સાચી સમજ્યા એટલે બેડો પાર છે !

૪. આ ઉપર કહેલી વાત બરાબર સમજી જઈને તું પારકાના પરિચયરૂપ પરિણામને છોડી દે. પરિણામ એટલે પરિણતિ અથવા છેવટ અત્યારે તારું સર્વ લક્ષ્યબિન્દુ પર ઉપર છે તું વિચાર કરે છે ધનના, તું વાત કરે છે નોકરી કે વ્યાપારની, તુ ચર્ચા કરે છે રાજ્યની, તુ ઘાટ ઘડે છે દુનિયામાં યશ મેળવવાના, તું વાંચે છે, વિચારે છે, બોલે છે સર્વ પરને માટે, પરમાં તારા શરીરનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે તે વાત આ ભાવનામાં ખૂબ યાદ રાખજે. તને મોહમદારીએ દારૂ પાઈને એવો મસ્ત બનાવી દીધો છે કે તારું આખું ધ્યાનધ્યાન પરનાં છે, પર માટે છે, પર પરત્વે છે.

આવી રીતે પર–પરિચયની પરિણતિમાં અથવા પર–પરિચયનાં પરિણામોમા તું આખો વખત રમ્યા કરે છે અને એ પર–પરિચયનો મૂળ હેતુ મમતામા તેમજ પરિતાપમાં છે. તને પર ઉપર એવી તો મમતા લાગી છે કે તું તારા કુટુંબ, તારા વ્યાપાર અને તારા ઘરબારને તારા માનીને, એટલી નાની નાની દુનિયાને આખી દુનિયા ગણી તું બંધાયા કરે છે અને

એ જાળને ઊકેલવા જતાં નવ જગ્યાએથી જરા છૂટે છે ત્યાં તેર જગ્યાએ બંધાય છે. આ આખો **પરનો પરિચય** મમતામાંથી ઊભો થાય છે અને એ અંદરનો સંતાપ છે. જેમ તાવ આવે ત્યારે માણસને શુદ્ધિ ઓછી થાય છે તેમ મમતા માયાથી તને અંદર તાવ આવ્યો છે અને એ સંતાપમાં પર-પરિચયનું નિદાન છે. મમતા અને અંતર-તાપ એ નિદાન છે.

વૈદ્ય દવા કરે ત્યારે પ્રથમ વ્યાધિનું નિદાન કરે છે. નિદાન એટલે વ્યાધિના મૂળની શોધ. પછી દવા કરે તેને ચિકિત્સા કહે છે. મમતા અને પરિતાપ એ આત્માને વળગેલા વ્યાધિ છે અને એનું નિદાન થાય છે ત્યારે સમજાય છે કે એનું પરિણામ પરિચયમાં જ આવે છે. વ્યાધિના ચિહ્નો (Symptoms)માં પરિચય છે. એનું નિદાન કરતાં એનો મૂળ હેતુ જડ્યો, એ નિદાન મમતા અને પરિતાપ છે.

આ પરપરિચયને તું છોડી દે. તારી સર્વ ઉપાધિઓ આ પરપરિચયથી થઇ છે અને તેનું મૂળ મમતા અને પરિતાપ છે એને તું છોડી દે. તારે તારાપણું પ્રકટ કરવું હોય તો આ કચરાનો ત્યાગ કર. વ્યાધિની દવા કરવી હોય તો 'કરી' તો જરૂર પાળવી પડશે અને એ કરીમાં પરપરિચયનો ત્યાગ પ્રથમ સ્થાને આવે છે અને એક બીજી વાત પણ એ કરી-(Diet)માં આવે છે તે પણ સમજી લે.

એ કરવાનું કહે છે. તજવાનું શું તે તો ઉપર કહ્યું, પરંતુ વૈદ્ય અમુક ચીજો ન ખાવાનું કહે તેની સાથે અમુક ખાવું એમ પણ કહે છે. તે પ્રમાણે અનુભવરસના સુખને ભજ. અનુભવ એટલે આત્મસ્વરૂપ રમણતા. જરા શાંતિ મેળવીને અનુભવરસનો આસ્વાદ કરી લે.

એ નિઃસંગતાથી નિર્મળ થાય છે. નિઃસંગતા એટલે પરવસ્તુના સંસર્ગથી રહિત દશા. જ્યારે પરભાવદશાથી રહિત દશા એ અનુભવને નિર્મળ કરે છે ત્યારે તે બહુ મનોહર થાય છે, ખૂબ હૃદયંગમ થાય છે. આવા અનુભવગુણના રસને સેવવો, વ્યાધિ દૂર કરવા માટે પરપરિચયની પરિણતિ છોડવી અને ઉક્ત સ્વરૂપવાળો અનુભવરસ પીવો, આ ચિકિત્સા બતાવી.

અનુભવ એ મહાવસ્તુ છે. અનુભવ એટલે આત્મસ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષીકરણ. આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા થાય, આત્માનો વિચાર કરાય, આત્મજ્યોતિ જગાવાય, આત્માનું અસંખ્ય પ્રદેશત્વ સમજાય, એનું અમરત્વ જણાય, એનું નિરંજન–નિરાકારત્વ ગ્રાહ્યમાં આવે એ સર્વનું સંક્ષિપ્ત નામ અનુભવ છે. આ અનુભવને આનંદઘનજીએ ખૂબ ગાયો છે, ચિદાનંદજીએ એને ખૂબ બહલાવ્યો છે, યોગીઓ એની સાથે રમ્યા છે અને એને પ્રકટ કરવા માટે અનેક જંગલ સેવ્યાં છે, અનેકે આતાપનાઓ લીધી છે, અનેકે અનશન કર્યાં છે અને અનેકે એવા દિવ્ય પાન પીધા છે એ વસ્તુ સમજાવી શકાય તેવી નથી. આનંદઘનજી કહે છે કે ‘ આતમ અનુભવરસિક કો, અજબ સુન્યો વિરતંત ’ આવો અનુભવ છે. એક વખત આ અનુભવ કરવા વિચાર થાય તો તદ્દન જુદા જ પ્રકારની સ્થિતિ થઇ જાય છે. ‘ યું જાણે જગ બહાવરો, તું જાણે જગ અંધ ’ દુનિયા એવા માણસને બાવરો–ગાંડો કહે છે અને એ દુનિયાને આંધળી જાણે છે. જ્યાં માર્ગો જ ફરી જાય ત્યા પછી એકવાક્યતા ક્યા થાય ? મેળ ક્યાં મળે ? દુનિયા ગાંડો કહે–ભૂતભૂત કહે તેના ઉપર યોગીનું લક્ષ્ય જ હોતુ નથી. એને દુનિયાની પરવા હોતી નથી. એ દુનિયાને પરભાવમાં લેખે છે, છતાં એને કરુણા ખૂબ હોય છે,

ને આપણે સ્વાગત જોયું. આ પ્રકરણની વાત આટલેથી છે. આત્મરમણતાના અનુભવની પ્રસ્તાવના આ રીતે થાય છે.

એ અનુભવરસ ખૂબ મજાનો છે એમાં રસ પડે ત્યારથી દુનિયાદારી ભાગી જાય છે, એના આનંદમાં વિલાસો, રસો, પ્રપંચો સર્વ અલગ થઈ જાય છે અને એની જમાવટ તદ્દન જુદા જ પ્રકારની બની જાય છે. નિઃસંગપણાથી જ્યારે એ અનુભવજ્ઞાન નિર્મળ થાય ત્યારે એની ખરી મોજ આવે છે અને ત્યારે એ ખરો અભિરામ–મનોહર રસ થાય છે. એ રસનો જેને સાચો પ્રેમ લાગે તે પ્રાણી અંદર જ રમણ કરે છે. એના વિલાસમાં વિકાર હોતો નથી, એના આનંદમાં આત્મસાક્ષાત્કાર હોય છે અને એના અભ્યુદયમાં પવિત્ર શુદ્ધ શાંત વાતાવરણ હોય છે. કોઈ ખરા નિઃસંગ મહાત્માનો પરિચય થાય છે ત્યારે એના વાતાવરણમાં રહેલ શાંતિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આવા અનુભવરસને તું ભજ, એને પ્રત્યક્ષ કર, તારા આત્મામાં નિમજ્જન કર, તે મય થઈ જા, તેને માટે જ વિચાર કર.

સાચા અનુભવજ્ઞાનમાં પરભાવત્યાગ સહજ છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. વ્યાધિનું નિદાન અને ચિકિત્સા અત્ર રજૂ કરી. હવે એક–બે પ્રસ્તાવિક વાત કહી, છેવટે સત્ય માર્ગનું પ્રકાશન બતાવી, આ ભવ્ય ભાવનાનો વ્યવહારુ આકાર બતાવશે.

૫. રેલ્વેમાં બેઠા, બે–ચાર અજાણ્યા માણસો મળ્યા, વાતો કરી, સાથે ખાધું; પણ પછી એ ઓળખાણ લાંબો વખત ટકતી નથી. મુસાફરીના અનુભવવાળાને આ નવું નથી. ઘણા રસથી વાતો કરે; પણ પોતાનું સ્ટેશન આવે એટલે સૌ પોત-

પોતાને કરવું પડે છે. કર્મ અનુસાર રહેવાનું જ છે; કંઈ અનુ-
સાર થતો નથી અને તેનામાં કાંઈ પ્રતિબંધ પણ કરવો નથી.
પંથે મળ્યા, વાતો કરી અને માર્ગ જુદા પડતાં એકેકે તો
પોતપોતાનાં કર્મ પછી જાય છે.

એવી રીતે મુસાફરખાના જેવા ઘરમાં આવેલું બધાંઓની એકઠા થયા. જેને જેવું આવે તે કરીને પછી જાય છે અને એના કર્મ એને જ્યાં લઈ જાય ત્યાં એ જાય છે. એમાં મમતા શી કરવી? એવા મરવું કોને? અને રડનારા પણ ક્યાં સુધી રહેનાર છે? આધારે જે બંધન માનીને મુસાફરો સાથે પ્રતિબંધ કરવામાં આવે છે અને તેના ઉપર રાગ કે આકર્ષણ થાય છે તે મોહજન્ય છે, અજ્ઞાનમય છે અને સ્વાર્થજન્ય છે. પરસ્પર સાનુકૂળ થાય ત્યારે તેનામાં સ્વાર્થ ઓછો હોવાથી કોઈ રડતું નથી ત્યારે આમાં સ્વાર્થ સિવાય બીજું કાંઈ નથી.

મુસાફરખાના-ધર્મશાળામાંથી વટેમાર્ગુઓ સાથે ઘણી ગમત કરી હોય પણ જ્યારે એ પંથે પડે ત્યારે કોઈ રડવા બેસતું નથી 'આવજો, આવજો' કહે છે એ હિસાબે કુટુંબનો પરિચય સમજવો. એ સર્વ પોતપોતાનાં કર્મને વશ છે અને એમાં કાંઈ બંધન કરવા યોગ્ય તત્ત્વ નથી. એ સર્વ પરભાવ છે, બાહ્ય ભાવ છે, સર્વથા ત્યાજ્ય છે.

૬. એક બીજો દાખલો વિચારવા યોગ્ય છે પરસ્પરનો જ્યાં પૂરો પ્રેમ હોય ત્યાં પરસ્પરનો ઉત્સાહ સમજી શકાય તેમ છે. એકને જરા પણ ઊર્મિ ન હોય અને બીજો પ્રેમ પાછળ પ્રાણ આપતો હોય ત્યારે શી દશા થાય છે તે વિચારો-કલ્પો; પ્રેમનો જ્યારે જવાબ મળતો નથી ત્યારે એકતરફી પ્રેમ કરનારને માત્ર

સંતાપ જ થાય છે. મનમોજના મોટે ભાગની જ્વાળામાં ભસ્મ થનારના દાગીના પણ મોટા નથી. આ સ્થાન પર વિવેકની કે વિશ્વની જરૂર લાગે જ હોય.

હવે તને ઘર, ઘરેણાં, બાગ, બગીચાની લક્ષ્મી, લૂગડાં વિગેરે પર પ્રેમ થાય છે પણ તે એકતરફી છે, તારા પૂરતો જ છે અને સામેના જવાબ વગરનો છે. એ લક્ષ્મી કે એ પરમાણુના થડ્ડા તે કોઈના કોઈ દિવસ થયા છે કે તે તારા થાય? લક્ષ્મી તો વેશ્યા જેવી છે. આજે તારે ત્યાં બેઠી હોય, કાલે બીજાનું ઘર માંડે. આ સર્વ બાબતો દુનિયામાં દરરોજ જોઈએ છીએ. અને ઘરનાં ઘર એ શું? કોનું ઘર? અને કોના ઘરનું ઘર? આ સર્વ ફાંફાં છે અને એ જ રીતે શરીર પણ પુદ્ગળનો સમૂહ છે અને તેના ઉપરનો પ્રેમ પણ એકતરફી છે. એની સાથે મમતા કરવી એ નિષ્પ્રાણુથી ઉપર પ્રેમ કરવા બરાબર છે, તદ્દન એકતરફી છે અને ખાલી સંતાપ કરનાર છે. આ બાબતમાં જરા પણ શંકા હોય તો એ સર્વ બહારની વસ્તુઓ અને ખુદ શરીર વારંવાર કેટલી તસ્દી આપે છે અને એ તમામ અનેક વાર કેવાં વાંકાં થઈ બેસે છે તેનો ખ્યાલ કરી લે.

જે પ્રણુય વગરના હોય, સામો જવાબ મળતો ન હોય ત્યાં વળગતાં જવું એ ડહાપણવાળા પ્રાણીનું કાર્ય ન જ ગણાય. એથી મનનો ઉકળાટ, નકામી ચિંતા અને અંદરનો ક્લેશ જ થાય છે અને પરિણામે હાથમાં કાંઈ આવતું નથી. સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુ જેમાં તારા શરીરનો પણ સમાવેશ થાય છે તેના ઉપરનો તારો સ્નેહ આ પ્રકારનો છે. હવે તને યોગ્ય લાગે તો તે કર અને નકામો સંતાપ વહોરી લે.

દુનિયાદારીમાં કહેવાય છે કે ' જર જમીન ને જોરુ, એ કજીયાનાં છોરુ ' કજીયો એટલે સંતાપ અને એ જર (લક્ષ્મી), એ જમીન (ખેતર, ઘરબાર) અને એ જોરુ એટલે સ્ત્રી અને સર્વ કુટુંબ એ સર્વ પર છે, તારાથી અવર છે અને મહાસંતાપ કરાવનાર છે અને પ્રેમનો પ્રતિધ્વનિ કરનાર નથી એ તું સમજી લેજે.

આ બન્ને શ્લોકમાં આવેલા વ્યવહારુ દાખલાઓ ખાસ વિચારણીય છે અને પગભવને બરાબર સમજાવે તેવા અને તને ખાસ લાગુ પડનારા છે.

૭. તેટલા માટે કર્તા સર્વ વાતને ટૂંકામાં કહી દે છે કે ભાઈ ! અત્યારે ઊભા કરેલા સંયોગોને તું તજી દે, તેં અગાઉ જોયું છે કે સંજોગરૂપ મૂળથી જ આ પ્રાણીએ દુઃખની પરંપરા પ્રાપ્ત કરી છે જે સંબંધોની ખાતર તું સર્વ હારી બેસે છે અને જેની ખાતર તું તારો પોતાનો વિચાર પણ કરતો નથી એ સર્વ સંયોગોને તજી દે એ સંબધો પર છે, પરની આધિના છે અને વળી તેનો વિયોગ નિશ્ચિત છે, જે વસ્તુ સાથેનો વિયોગ જરૂર થવાનો હોય તેની ખાતર પડી મરવું ઘટે નહિ, શોભે નહિ, વાસ્તવિક ગણાય નહિ સંથારાપોરિસીમાં કહ્યુ છે કે संजोगमूला जीवेण, पत्ता दुःखपरम्परा । तम्हा संजोग-संबंधं, सव्वं तिविहेण वोसिरे ॥ એની આગળની બે ગાથા આપણે એકત્વભાવનાના વિચારી હતી (જુઓ પૃ ૨૫૭) ' આ પ્રાણીએ સંયોગને કારણે અનેક દુઃખની પરંપરા પ્રાપ્ત કરી છે તેટલા માટે સર્વ સંયોગ-સબંધને મન-વચન-કાયાથી વોસિરાવુ છુ-તેની સાથેનો સંબંધ અત્ર પૂરો કરું છું. ' આ ખરી આતર-આત્મદશા છે.

૮. છેવટે ભલામણ કરે છે કે જેને કોઈ જાતનો આશરો ન હોય તેને ટેકો આપનાર, નિરાશ્રિતના આશ્રિત, અનાથના બેલી શ્રી તીર્થંકરદેવને આશરે જા. તેં શરૂઆતમાં જ જોયું છે કે શરીર, ધન, પુત્રો, ઘર કે સ્વજનમાંથી કોઈ તને દુર્ગતિમાં પડતાં રક્ષણ આપી શકે તેમ નથી. આવી રીતે ચારે તરફ ઘોર ઘનઘટા છવાઈ હોય છે ત્યારે પણ તને તીર્થંકર મહારાજ સહાય કરનાર છે એટલો એક જ તારે આશરો છે; કારણ કે એ તીર્થંકર દેવ સાચા ધર્મની પ્રાપ્તિ કરી આપીને તને સદ્‌ગતિએ જવા યોગ્ય સર્વ રસ્તા બતાવે છે, અને તું વધારે પ્રયત્ન કર તો તને સર્વ ઉપાધિથી સર્વથા મુક્તિ મેળવી આપી તારો આ ચક્રભ્રમણનો છેડો લાવી આપે તેમ છે. એવો એ સુંદર આશ્રય છે, કાળાં વાદળાંમાં રૂપેરી દોરી છે અને તને અખંડ શાંતિનું સ્થાન છે. મતલબ, તું એ તીર્થંકર મહારાજે બતાવેલા ધર્મનો આશ્રય કર અને તે દ્વારા તારી પ્રગતિ સાધ. એનો હેતુ એ છે કે મોક્ષગતિએ જવાનો એ સહેલો ઉપાય છે, એ અનાયાસે સિદ્ધ છે અને પરિણામ ચોક્કસ નીપજાવનાર છે.

તું શાંતસુધારસનું ખૂબ પાન કર. એનાથી તારું આખું શરીર ભરી દે અને એ મય થઈ જા. એ અમૃતપાનમાં ત્રણ ગુણો છેઃ—

(૧) એ વ્યાધિને શમાવનાર છે. અમૃત હોય છે ત્યાં વ્યાધિનો સદ્‌ભાવ ન જ હોય. એ સર્વ વ્યાધિને હરનાર એક દવા છે. **भवरोगार्त्तजंतूनामगदंकारदर्शनः**-ભવરોગથી પીડાયલા પ્રાણીને અંગે એ વૈદ્યનું કામ કરે છે. શાંતરસ ભવવ્યાધિને શમાવી દે છે. અગદંકાર એટલે વૈદ્ય-સંસારરૂપ વ્યાધિના વૈદ્ય તીર્થંકર પરમાત્મા છે.

(૨) વમન-વાંતિ(ઊલટી)ને દૂર કરનાર છે. આ પ્રાણીને

અંતર વિકારો થયા જ કરે છે. જો શાંતસુધાનું પાન કરે તો એવા વિકારો દૂર થઈ જાય છે, એ સ્વપરને ઓળખે છે અને એના વિકારો ટળી જાય છે—એટલું કહું છું.

(૪) વળી એ રસ વિનાશ રહિત છે. અપાય એટલે પીડા કે વિનાશ. એ જ્યાં ન હોય ત્યાં બાકી મજા આવે છે બાકી વિનાશનો ભય લટકતો હોય ત્યાં સુધી કામ કરવામાં મજા આવતી નથી. શાન્તરસ અને વિનાશને ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવ જેવો સંબંધ છે.

આવો શાંત અમૃતરસ જે સર્વ વ્યાધિને ગમાવનાર છે, વાતિને દૂર કરનાર છે અને વિનાશ રહિત છે તેને પી.

આ ગાથામાં શિવગતિનો સરળ ઉપાય બતાવ્યો અને શાંતવાહિનીમાં સ્નાન કરવાની ભલામણ કરી. આ રીતે પાંચમી અન્યત્વ ભાવના લેખકશ્રીએ પૂરી કરી. વિનય નામનું રટણ આપણે પણ પ્રત્યેક ગાથાને અંતે અષ્ટકમાં કર્યું.

એ રીતે અન્યત્વ ભાવનાની હકીકત રજૂ કરી. અન્યત્વ ભાવનામાં બહાર રહેવાનું છે અને બહારનો—પરનો સંબંધ આત્મા સાથે કેવો છે તેનો બરાબર ખ્યાલ કરવાનો છે જંગ (Jung) નામના તત્ત્વજ્ઞાનીએ મનુષ્ય જાતિના બે વિભાગ પાડ્યા છે: એકને તે Introvert કહે છે, બીજાને તે Extravert કહે છે એક્સ્ટ્રાવર્ટ (બાહ્યદૃષ્ટિ)નું માનસિક બંધારણ બાહ્ય વસ્તુ તરફ હોય છે અને તે તેનું સર્વ ધ્યાન અને લાગણી રોકે છે. ઇન્ટ્રોવર્ટ (આંતરદૃષ્ટિ) પોતાની અંદર જુએ છે, દુનિયામાંથી એ લગભગ દૂર જાય છે અને તે દુનિયાને પોતાની વિરોધી ગણે છે.

'આંતરસ્પર્શી' વસ્તુઓ કરતાં પોતાના વિચાર, કલ્પના અને લાગણીને વધારે પ્રાધાન્ય આપે છે જ્યારે બાહ્યદર્શી વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપે છે. જ્યાં જ્યાં ધર્મનું પ્રાધાન્ય હોય છે ત્યાં બહુધા આંતરસ્પર્શી તત્ત્વજ્ઞાનીઓની વિપુલતા હોય છે. જ્યાં સ્થૂળવાદ–ભૌતિકવાદ (Materialism) પર વધારે ભાર હોય છે ત્યાં બાહ્યદર્શી તત્ત્વજ્ઞાનીનું સામ્રાજ્ય હોય છે.

હિંદના લગભગ સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આંતરદર્શીની કોટીમાં આવે; છતાં ચોથી અને પાંચમી ભાવનાને અંગે જોવામાં આવ્યું હશે કે આંતરદર્શી તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ આત્મનિરીક્ષણ ચોથી ભાવનામાં કર્યું છે તો પાંચમીમાં પદાર્થનો અંતર આત્મભાવ સાથેનો સંબંધ કદી વિસરી ગયા નથી.

મારા મતે સ્યાદ્વાદપ્રરૂપક જૈન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આંતરદર્શી અને બાહ્યદર્શી બરાબર રહી શકે છે. સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે હાલની બન્ને બાજુ તેઓ રજૂ કરવામાં સફળ થયા છે; છતાં તેઓમાં વિપુળતા તો આંતરદર્શીત્વની જ છે અને આત્માની હયાતી સ્વીકારનાર આ સિવાય બીજો તત્ત્વવિચારણાનો માર્ગ લઈ શકે એ અશક્ય છે. મારું મંતવ્ય એ છે કે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એકાંત માયાવાદ(Illusion)માં માનનાર ન હોવાથી તેઓ વસ્તુ સાથેનો આત્માનો સંબંધ બરાબર ઝળકાવી શકયા છે. તેઓની ગણના તો બહુધા ઇન્ટ્રોવર્ટ–(આંતરદર્શી)ની કક્ષામાં જ આવે.

(આને અંગે એ. હક્સ્લીની પ્રોપર સ્ટડીઝ[Proper Studies by A. Dous Huxley]માંથી Varieties of Intelligenceનો નિબંધ જરૂર જોવા અને સરખાવવા યોગ્ય છે.)

આજથી ૨૪૯૫ વર્ષ પહેલાં આસો વદિ અમાવાસ્યાની સવારે મહાવીર ભગવાને પોતાના મુખ્ય શિષ્ય ઇંદ્રભૂતિ ગૌતમને બાજુના ગામમાં દેવશર્મા નામનો બ્રાહ્મણ રહે છે તેને ઉપદેશ આપવા માટે જવા કહ્યું. આજ્ઞાંકિત શિષ્ય તુરત ત્યાં ગયા. ઉપદેશ આપ્યો. રાતના બાર વાગવાનો સમય થયો હશે ત્યાં આકાશમાં દેવતાઓને અમુક દિશા તરફ જતાં જોયાં. શું છે ?' એમ પ્રશ્ન થયો. તપાસ કરતા જણાયું કે મહાવીરસ્વામી મોક્ષે ગયા અને ભાવઉદ્યોતનો નાશ થતાં દેવો દ્રવ્યઉદ્યોત કરી રહ્યા છે અને ભગવાનનો દેહ અપાપાપુરીમાં પડ્યો છે ત્યાં ગમન કરવા જાય છે.

ગૌતમસ્વામી વિહ્વળ થઇ ગયા. એને વિચાર થયો કે દુનિયાનો ક્રમ છે કે એવા વખતે માણસ છોકરાઓને પાસે બોલાવે, બહારગામ હોય તો તેડાવી મંગાવે અને ભગવાને તો મને ઊલટો દૂર કર્યો! મારા ઉપર શું તેમનો સ્નેહ જ નહિ હોય ? આવું તે હોય ? આ પ્રમાણે ખૂબ ખેદ કર્યો. પછી વિચાર્યું કે ખરેખર એ વીતરાગ હતા ! હું કોનો ? અને તેમને ને મારે શો સંબંધ ? ભગવાન તો નિઃસ્પૃહ જ હોય. એને પોતાનાં તેમજ પારકા ન હોય હું ભૂલ્યો એમ અન્યત્વ ભાવનો વિચાર કરતાં ખૂબ આત્મનિમજ્જન કરી કેવલ્ય ઉપજાવ્યું, સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયુ અને લોકાલોકના ભૂત-ભવિષ્ય-સાંપ્રત ભાવો જ્ઞાનનજરે જોયા આ અન્યત્વ ભાવના.

રડી રડીને માતા મરુદેવાએ આંખો ખોઇ. મારો 'ઋષભ' શું કરતા હશે ? શું ખાતો હશે ? એ ક્યાં પોઢતો હશે ? એને અડચણ પડે તો કોણ એનું નિવારણ કરતું હશે ? આખી રાત જંપ નહિ. ભરત બાહુબળ પગ ચાપવા બેસે ત્યારે પણ એ જ

[illegible]

[illegible] ઉપર પડળ વળી ગયાં પણ એનું રડવું અટક્યું નહિ.

ભરત મહારાજ માતાને ઘણું આશ્વાસન આપે, બાહુબળી એના પગ ચાંપે, પણ માતાનો સ્નેહ તો [illegible] જ જાગે. એમ કરતાં ૧૦૦૦ વર્ષ વ્યતીત થયાં. એક દિવસ પ્રભાતે સમાચાર આવ્યા કે 'શ્રી ઋષભદેવને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે અને નગર બહાર દેવોએ સમવસરણ રચ્યું છે.' તરત જ બીજા સમાચાર આવ્યા કે 'આયુધશાળામાં ચક્રરત્ન ઉત્પન્ન થયું છે.' બન્ને સમાચાર લગભગ એક સાથે આવ્યા. શાણા ભરત મહારાજ વિચારમાં પડ્યા: '**તાત ચક્ર ધૂર પૂજ્ય, ચિંતા એહ હુઈઠી**' પિતાની પ્રથમ ઉપાસના કરું કે ચક્રરત્નની? બીજી જ ક્ષણે નિરધાર કર્યો કે તાતની જ પૂજા પ્રથમ ઘટે. ચક્ર તો આ ભવનું સાધન છે, અંતે પર છે, તાત જગત્પૂજ્ય છે, સંસારથી મૂકનાર દેવાધિદેવ છે.

મરુદેવા માતાને હાથીપર બેસાડ્યા. પોતે મહાવતને સ્થાને બેઠા. દૂરથી દેવદુંદુભિનો અવાજ સાંભળ્યો. 'માતા! તમારા પુત્રની ઋદ્ધિ જુઓ! આ દેવતાઓ પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે, ત્રણ ગઢવાળું સુંદર સમવસરણ છે, અશોકવૃક્ષ ડોલી રહ્યું છે, ચામર વીંજાય છે, ભામંડળ ઝળકે છે વગેરે.'

માતા તો સાંભળીને હર્ષાઈ ગયા. 'અરેરે! હું તો વર્ષોથી 'ઋષભ, ઋષભ' કરતી હતી અને આ તો મજામાં પડેલ છે. આ તે કોનાં છોકરાં ને કોની માતા?, હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. પડળ દૂર થઈ ગયાં. સમવસરણાદિ જોયું; તેથી મનમાં અન્યત્વ ભાવના જામી. તે રોમે-રોમે પ્રસરી ગઈ. અત્યંત હળુકર્મી ભદ્રિક જીવ હતો. હાથીના હોદ્દા પર કેવળજ્ઞાન થયું. આ અન્યત્વ ભાવના.

એકત્વ ભાવનાને અને અન્યત્વ ભાવનાને ખૂબ નજીકનો સંબંધ છે. એકમાં અંદર જોવાનું છે અને બીજામાં અંદરની અપેક્ષાએ બાહ્યને તોળવાનું છે. આ તુલના કરવાનો આ ખરેખરો પ્રસંગ છે અને એનો બનતો ઉપયોગ થાય તો ભાવના ભાવવાનું સાર્થક્ય છે.

પ્રથમ સર્વથી અગત્યની બાબત આ શરીર છે. એની ખાતર અનેક અગવડો સહેવામાં આવે છે, એને પોષણ આપવામાં આવે છે અને એનું જતન કરવામાં પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે; છતાં એ કોઈ પણ વખત સરખો જવાબ આપતું નથી. એને શરદી-ગરમી લાગતાં વાર લાગતી નથી અને જ્યારે એની ખૂબ સંભાળ લેવામાં આવે છે ત્યારે એ ઊલટું વધારે ત્રાસ આપતું જાય છે. એને ખવરાવવાની ચિંતા, એને ખવરાવેલું બહાર કાઢવાની ચિંતા, એને સાફ રાખવાની ચિંતા અને એને સરખાઈમાં રાખવાની ઉપાધિનો પાર નહીં. એ સર્વની નિત્યનોંધ રાખી હોય તો એનું લિસ્ટ ભારે જબરું થાય અને છતાં એ તો પરાયાની જેમ જ વર્તે છે. એનામાં શું ભર્યું છે એ વાત તો હવે પછી વિચારવાની છે (છઠ્ઠી ભાવનામાં), પણ જેવું છે તેવું એ પર જ છે અને પરાયાની જેમ જ તે પ્રાણી સાથે વર્તે છે. પરત્વ-અન્યત્વ એનાથી શરૂ થાય છે.

આ પ્રમાણે છતાં શરીરને પરાયું માનવાની વાત સમજવી બહુ મુશ્કેલ છે અને મુશ્કેલ છે, માટે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. એના સંબંધમાં ઘણું લખાઈ ગયું છે. અત્યારે કોઈ છાપું હાથમાં લેશો તેમાં ૭૫ ટકા જાહેર ખબર દવાની હશે. સ્વર્ગમાંથી કોઇ તે વાંચે તો મનુષ્યલોકમાં કોઇ વ્યાધિનો ઉપાય શોધવો હવે રહ્યો નહિ હોય તેવી તેમાં જાહેરાતો હોય છે અને છતાં આપણે શારીરિક બાબતમાં સુધર્યા છીએ એમ તો લાગતું જ નથી. આ સર્વ શરીરનો મોહ છે, અસ્થાને મૂકેલા વિશ્વાસનું પરિણામ છે અને પરભાવરમણતાનો પ્રતિધ્વનિ છે. શરીરને અંતે મૂકી જવું પડે છે એ તો સંદેહ વગરની વાત છે.

સગાંઓના સ્નેહ એ પણ પરભાવમાં રમણતા છે. એમાં કશો સંદેહ નથી. એ સગાંઓ પરભવમાં સાથે આવતાં નથી કે ત્યાં કોઇ પ્રકારની સહાય કરી શકતાં નથી એ વાત તો અનેક વિગતથી જોઈ ગયા. સ્વાર્થ પૂરતો જ સ્નેહ છે. એના અનેક દૃષ્ટાન્તો નોંધાયેલાં છે. તેનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન કરી જોઇએ.

સુરિકાન્તા, એ સ્ત્રીના પ્રેમનું દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડે છે. એ પરદેશી રાજાની મહારાણી થાય. રાજા સાથે એણે ખૂબ વિલાસ કર્યો. રાણી વિષયાસક્ત હતી અને તે પૂરતો તેનો રાજા પર સ્નેહ હતો. એક વખત રાજાને કેશી ગણધરનો મેળાપ થયો. તેમના ઉપદેશથી એની નાસ્તિકતા દૂર થઇ. એ ધર્મ સમજ્યો. દુનિયાની અસ્થિરતા તેના ધ્યાનમાં આવી. એ રાણી તરફ શિથિળ પ્રેમ વાળો થયો. રાણીને એ ન ગમ્યું. એની ઇચ્છા તૃપ્ત ન થતાં એ પિંગળાની જેમ પરપુરુષ સાથે સહચાર કરવા લાગી. રાજાનો ભય લાગ્યો અને અંતે પ્રેમીના લેબાસમાં રાજાને વિષ દઇ, ગળે નખ મારી, રાણીએ એના પ્રાણ લીધા. આ સ્ત્રીનો પ્રેમ!

બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીની માતા. વિધવાવસ્થામાં પરપુરુષ–(દીર્ઘરાજા) લંપટ થઈ. પ્રથમાવસ્થામાં જે પુત્ર ગર્ભે આવ્યો ત્યારે પોતે ચૌદ સ્વપ્ન જોયાં હતાં તેવા ચક્રવર્તી થનાર પુત્રને મારી નાખવા તે જ માતાએ લાખનું ઘર બનાવ્યું અને ત્યાં પુત્રને સૂવા મોકલ્યો. માતાએ પોતે જ એ ઘરને આગ લગાડી. એ ચક્રવર્તી થનાર પુત્ર એના મિત્ર પ્રધાનપુત્રની કુશળતાથી બચ્યો, પણ સ્વાર્થસંઘટ્ટન વખતે માતા પણ કેટલી હદ સુધી જાય છે તે ખાસ વિચારવા જેવું છે.

કનકકેતુ રાજાને રાજ્યનો એટલો બધો લોભ હતો કે એ પોતાના પુત્રોને કાણા, લૂલા, પાંગળા, આંધળા અને બીજી ખોડખાંપણવાળા કરી રાજ્યને અયોગ્ય કરતો હતો નિયમ પ્રમાણે એવા પુત્રને રાજ્ય મળતું નથી. પિતા કેટલી હદ સુધી સ્વાર્થ વખતે પુત્ર સાથે પણ ક્રૂર થાય છે તે આ દાખલામાં વિચારવા જેવું છે

પુત્રના સ્નેહમાં કોણિકનું દૃષ્ટાન્ત સુપ્રસિદ્ધ છે એ શ્રેણિક રાજાનો પુત્ર થાય એનું નામ કૂણિક પણ કહેવાય છે. એણે રાજ્યલોભે પિતાને કેદમા પૂર્યા, પાંજરામા નાખ્યા અને રાજ્ય પોતાને તાબે કર્યું. એણે પાંજરામાં પણ પિતાને ચાબખા મરાવ્યા તે પુત્ર બાળક હતો ત્યારે તેનો અંગૂઠો પાક્યો હતો. પિતા પરૂથી ખરડાયેલા એ અંગૂઠાને સ્નેહવશ થઈને પોતાના મુખમા રાખતા હતા તે પુત્રે પિતાના સ્નેહનો બદલો આપ્યો! ઇતિહાસનાં ઔરંગઝેબે એના પિતા શાહજહાનને અને ભાઈ દારાને કેદમા નાખ્યાના દાખલા સારી રીતે જાણીતા છે. સ્વાર્થ એ એવી જ ચીજ છે સગા ભાઈઓ લડ્યાના કેસો કોર્ટમાં ઘણા જાણીતા છે.

સ્નેહીની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
આપણાથી [illegible] [illegible] નથી. [illegible] [illegible]
[illegible] વિષય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] કે આ [illegible] તો [illegible] [illegible]
[illegible] આવે છે. પણ એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
છે કે આ દુનિયામાં [illegible] સ્નેહ [illegible] [illegible] [illegible] નથી.
[illegible] [illegible] સ્નેહ [illegible] તો સ્નેહીના [illegible] [illegible] [illegible] નહિ. [illegible]
તેના [illegible] એક દિવસ ન [illegible] તેના [illegible] નથી [illegible] [illegible]
ને આપણે વારંવાર અનુભવીએ છીએ અને [illegible] સ્નેહ [illegible]
[illegible] છીએ. આ સ્થિતિ વિચારશીલ [illegible] તો ન હોય.

પ્રેમ-સ્નેહ એ એવી ચીજ વસ્તુ છે કે એક વાર એને અવકાશ આપ્યા પછી એમાં વિવેક, સભ્યતા કે મર્યાદાને સ્થાન રહેતું નથી. પછી આખા ગામમાં રૂપાળામાં રૂપાળો છોકરો શોધવા ગોકળગામમાં આવે તો ગામના કનૈયા કુંવરો પર નજર ઠરતી નથી, પણ પોતાના દગડી જેવા છોકરા તરફ જ આંખો ઠરે છે. આ મમતાનો નમૂનો છે. સ્નેહ કેટલો પક્ષપાત કરાવે છે તે વિચારવાનું આ સ્થાન છે.

સ્ત્રી, પુત્ર કે અન્ય સગાં પર સ્નેહ કેટલો વખત ટકે છે તેનો ખ્યાલ ઘરડા માણસને થાય છે. એનામાં સ્વાર્થ ન રહેતાં એનું જીવન ઘણી વાર બહુ આકરું-અકારું થઈ પડે છે. એના દાખલા પણ નજરે જોયા છે. પરભવમાં એ સ્નેહીમાંનો કોઈ જરા પણ કામમાં આવતો નથી એ વાત તો બરાબર સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે.

પરવસ્તુઓના સ્નેહમાં ધન ઉપરની ગાંઠ સર્વથી આકરી છે. એના પાસમાં જુદી જુદી કક્ષાએ સર્વ આવી પડેલા છે. એની ચીકાશ એટલી આકરી છે કે એ મરતાં સુધી છૂટતી નથી. મરતી વખત પણ એમાં વાસના રહી જાય છે.

એમાં કાંઇ ધ્યેય પણ હોતું નથી. એમાં મર્યાદા રહેતી નથી. એમાં સગપણ–સ્નેહ–સંબંધ કાંઇ જોવામાં આવતું નથી. શ્રીસેર વર્ષની વયના માણસોને પુત્ર-પુત્રી ન હોય તો પણ ધનની પાછળ ગાંડા થતાં આપણે નજરે જોયા છે. એ શેની ખાતર અજંપો અને ઉજાગરા કરતા હશે તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે, પણ છતા તેઓ તો પોતાની ધન પાછળની ચોકી, સાચા-જૂઠા કરવાની પદ્ધતિ અને અનેક ગોટાળા વૃદ્ધ વયે પણ કર્યા જ કરે છે. ધનનો મોહ અજબ છે અને પૃથક્કરણને માટે અશક્ય છે, ન સમજાય તેવો છે અને ઠેઠ સુધી હેરાન કરનાર છે, સમજ્યા છતાં પણ એ છૂટતો જ નથી.

ધન તો પર વસ્તુ છે એ સિદ્ધ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી એ શરીર જેટલું નજીક પણ નથી અને સગાં જેટલું સમીપ પણ નથી, પરંતુ એને કેટલાક વ્યવહારના અનુભવીઓ 'અગીઆરમો પ્રાણ' કહે છે. પ્રાણીને પાંચ ઇંદ્રિય, મન, વચન, કાયાના યોગો, શ્વાસોશ્વાસ ને આયુ એ દશ પ્રાણ હોય છે, પણ ધન એ અગિયારમો પ્રાણ બની જાય છે અને ઘણી વાર તો એનો ગ્રાહ એવો આકરો બને છે કે એ દશ પ્રાણને મુકાવે છે. મહાવિગ્રહ પછી વ્યાપારની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ થતા, કેટલાએ વ્યાપારીને નુકશાન થતા, શરીરે તારાજ થતા જોયા છે, કેકને ગાંડા થઇ જતા જોયા છે અને કેટલાઓને અંત ઘસાઇને મરણ પામતાં જોયા છે ધનનો અપરંપાર મહિમા છે એના પરની આસક્તિ પ્રાણીને કેટલી હદ સુધી લઇ જાય છે તે પર વધારે વિવેચનની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. પરભાવમાં રમણ કરવાની ટેવનું એ અનિવાર્ય પરિણામ છે.

ધન સિવાય અન્ય વસ્તુઓ પરનો પ્રેમ પણ ઓછો–

[illegible]

[illegible]

આવી રીતે આપણે આત્મિક વિચાર કર્યો. પ્રથમ ભાવનામાં સંસારની અનિત્યતા, પદાર્થોની અનિત્યતા આત્માની નજરે વિચારી. બીજી ભાવનામાં આ પ્રાણી—આત્માને કોઈનું શરણ નથી એ જોયું. ત્રીજી ભાવનામાં સંસારનું આખું ચિત્ર રજૂ કર્યું. ચોથી ભાવનામાં આત્મા એકલો જ છે, એકલો આવ્યો છે અને એકલો જનારો છે એ વિચાર્યું અને આ

છઠ્ઠી પાંચમી ભાવનામાં આત્મા સિવાય સર્વ પદાર્થો અન્ય છે અને અન્ય હોઇ તેની ખાતર પડી મરવું એ અજ્ઞાન છે એ બતાવતાં ખાસ કરીને પોતાનું શરીર પણ અન્ય છે એ બાબત પર ભાર મૂકયો. પ્રથમની પાંચ ભાવનાઓ આત્માને અંગે છે. હવે પછી આવનારી છઠ્ઠી ભાવના શરીરને અંગે છે, સાત આઠ, નવ એ ત્રણ ભાવના કર્મનો સંબંધ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી ચર્ચનાર છે, દશમી ભાવના ધર્મની આવશ્યકતા સમજાવે છે, અગ્યારમી ભૌગોલિક છે અને બારમી સમ્યક્ત્વની દુર્લભતા બતાવનાર છે. એના વિભાગો નીચે પ્રમાણે પાડી શકાય.

૧ થી ૫ ભાવના. આત્મિક આત્માનો સંબંધ બતાવનાર.

૬ ઠ્ઠી ભાવના. શારીરિક. શરીરની અંદર શું છે તે બતાવનાર.

૭ થી ૯ ભાવના. કાર્મિક. કર્મનો સંબંધ બતાવનાર.

૧૦ થી ૧૨ ભાવના પ્રકીર્ણ વિષયક. જુદા જુદા ધર્માદિ વિષય પ્રકટ કરનાર

એટલે હવે અહીંથી આપણી લાઇન બદલાય છે. અંતે તો સર્વ ભાવનાનો આત્મા સાથે સંબંધ છે એ વાત સાચી છે, પણ આ પ્રથમની પાંચ ભાવનામાં આત્મા કેંદ્રસ્થાને છે, એક આત્માને બરાબર ઓળખ્યો તો સર્વ ઓળખી લીધું એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે આત્માને માટે આ સર્વ રમત છે, એને પ્રકટ કરવો અને એને એના મૂળ સ્વરૂપમાં લઇ આવવો એને માટે આ સર્વ ઉપદેશ છે અને એ સંબંધમાં કદાચ કોઇ વિચાર બેવડાયા હોય, કોઇ વાતનું પુનરાવર્તન થયું હોય તો તેને ક્ષંતવ્ય ગણી આત્માને ઓળખવો એ આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય છે.

અનંતશક્તિનો ધણી, અનંતગુણનો નાયક, ભૂતભાવી દશા

અને અનંત સુખમાં રમણ કરનાર એ આત્મા અત્યારે કઈ સ્થિતિએ ઊતરી ગયો છે એ વિચાર કરતાં ખેદ થાય તેમ છે. એની ઉપાધિઓ પાર વગરની છે અને એની ગૂંચવણો પણ મૂંઝવે તેવી છે, છતાં એ સર્વની ઉપર આવવાનું તેનામાં વીર્ય છે અને તે પ્રકટ કરવા આ ભવમાં જે સામગ્રીઓ મળી છે તે વિપુળ છે. તેનો લાભ ન લેવામાં આવે તો પાછું એનું એ જ ચક્રભ્રમણ ચાલુ રહેવાનું છે. એમાં જીવનની અસ્થિરતા આદિ વિચારી નાસીપાસ થઇ લમણે હાથ મૂકીને રડવાનું નથી, પણ કમ્મર કસીને લડવાનું છે અને લડતાં માર્ગ મળી જાય તેવું છે. વિકાસક્રમમાં મરુદેવા જેવા સુસાધ્ય જીવો તો થોડા જ આવે, પણ કષ્ટસાધ્ય જીવોએ પણ ગભરાવાનું કાંઈ કારણ નથી. આપણો મોક્ષ આપણા હાથમાં છે અને તે માટે સીધો માર્ગ પકડી લેવાનો આ અવસર છે. પોતાનું હોય તે ઉપર ખૂબ ભાર મૂકવો, માનસિક ઉચ્ચ પહુયન કરવાં અને પરનો ત્યાગ કરવો. એટલું થાય તો રસ્તો હાથ લાગી જશે અને વધારે પ્રગતિ થાય તો બહુ સારી વાત છે, પણ તેમ ન બને તો સાચે રસ્તે અવાય તો પણ વિકાસક્રમના રસ્તા પર તો જરૂર આવી જવાશે.

આ ભાવનાઓ વિચારી સત્ય સ્વરૂપ સમજવાનું છે, આદરવાનું છે, ગતિમાં મૂકવાનું છે. એ વિચારી જરા પણ ગભરાઇ જવાનું કારણ નથી, એ વાત વારંવાર લક્ષ્ય પર લેવાની છે. આપણો મોક્ષ આપણે કરી શકીએ તેમ છે અને તે માટે જ આ વિચારણા છે. પરમાત્મા આ **શાંતસુધાનું** પાન એના સાચા આકારમાં કરવાની સર્વને સદ્‌બુદ્ધિ આપો !

ઈતિ અન્યત્વ ભાવના ૫

ઉ. સકળચંદ્રજીકૃત અન્યત્વ ભાવના

(રાગ-કેદારો-ગોડી)

ચેતના જાગી સદ્દચારિણી, આળસ ગોદડું નાંખી નાંખી રે;
હૃદય ઘરે જ્ઞાન દીવો કરો, કુમતિ ઉઘાડી નાંખો રે. ચે૦૧
એક શાતા અધિક અહાવના, મોહ રંણુયા ઘરમાંહિ રે;
હું સદા તેણે વીંટચો રહું, તુજ ન ચિંતા કેરી નારી રે. ચે૦૨
જ્યાં[1] મુઝ તે અળગા કરે, તો રમું હું તુજ સાથે રે;
તેહથી હું અળગો રહું, જો રહે તું મુઝ સાથે રે. ચે૦૩
મન વચન તનુ સવે ઈંદ્રિયા, જીવથી જુજુઆ હોય રે;
અપર પરિવાર સબ જીવથી, તું સદા ચેતના જોય રે. ચે૦૪
તનુ વચન સવે ઇંદ્રિયા, જીવથી જૂજુઆ જોય રે;
જો રમે તું ઈણ ભાવના, તો તુઝ કેવળ હોય રે. ચે૦૫
સર્વ જગ જીવ ગણ જૂજુઆ, કોઇ કુણનો નવિ હોય રે;
કર્મવશે સર્વ નિજ નિજતણે, કર્મથી નવિ તર્યો કોય રે. ચે૦
દેવ ગુરુ જીવ પણ જૂજુઆ, જૂજુઆ જગતના જીવ રે;
કર્મવશ સર્વ નિજનિજતણે, ઉદ્યમ કરે નહીં કલીવ[2] રે. ચે૦
સર્વ શુભ વસ્તુ મહિમા હરે, કલિયુગો દુષ્ટ ભૂપાળ રે;
તિમ દુકાલોપિ જનને હરે. અવરની આશ મનવાળ રે. ચે૦
ચિંત કરે આપ તુ આપણી. મમ કર પારકી આશ રે;
આપણું આચર્યું અનુભવ્યું, વિચારી પરવસ્તુ ઉદાસ રે. ચે૦
કો કિણે જગ નવિ ઉદ્ધર્યો, ઉદ્ધરે આપણો જીવ રે;
ધન્ય જે ધર્મ આદર કરે, તે વસે ઇંદ્ર સમીવ રે. ચે૦૧૦
જૂજુવે જૂજુવા આતમા, દેહ ધન જનથકી ધ્યાન રે;
તે ગઇ[3] દુખ નવિ ઉપજે, જેહને મને જિનજ્ઞાન રે. ચે૦૧૧

---

૧ યદિ ૨ નપુંસક ૩ ન જાય તો.

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું

અશુચિ ભાવના

शार्दूलविक्रीडितम्—

सच्छिद्रो मदिराघटः परिगलत्तल्लेशसंगाशुचिः,
शुच्यामृद्य मृदा बहिः स बहुशो धौतोऽपि गङ्गोदकैः ।
नाधत्ते शुचितां यथा तनुभृतां कायो निकायो महा-
बीभत्सास्थिपुरीषमूत्ररजसां नायं तथा शुद्ध्यति ॥ क १ ॥

मन्दाक्रान्ता—

स्नायं स्नायं पुनरपि पुनः स्नान्ति शुद्धाभिरद्भि-
र्वारंवारं बत मलतनुं चन्दनैरर्चयन्ते ।
मूढात्मानो वयमपमलाः प्रीतिमित्याश्रयन्ते,
नो शुध्यन्ते कथमवकरः शक्यते शोद्धुमेवम् ॥ ख २ ॥

क १. सच्छिद्रो નાના કાણાંવાળો. परिगलत् ગળતાં, ઢળતાં. तल्लेश તેનાં અવયવો, ટીપાં. संगाशुचिः સંબંધથી અપવિત્ર. शुच्या પવિત્ર; સારી मृदा आमृद्य માટીવડે મર્દન કરીને. तनुभृतां માણસોનાં. निकायः ઢગલો. पुरीष વિષ્ટા. रजस् રૂધિર, લોહી.

ख २. स्नायं स्नायं નાહીને નાહીને. मलतनुं મળથી ભરેલું શરીર. अपमला મેલ વગરનાં, પવિત્ર. अवकरः ઉકરડો (જ્યાં આખા મહોલ્લાનો કચરો એકઠો થાય છે તે જગ્યા.) एवम् એ પ્રમાણે.

ક. ૧. કાણું પડેલો દારુનો ઘડો ગળતો હોય અને ચારે તરફ ઢળતા મદિરાનાં ટીપાંઓથી અપવિત્ર થયો હોય તેને બહારના ભાગમાં સારી મજાની માટીથી મર્દન કરવામાં આવે અને ગંગાના પાણીથી અનેક વાર ધોવામાં આવે પણ તે (ઘડો) જેમ પવિત્રપણું ધારણ કરતો નથી તે જ પ્રમાણે અતિ અળખામણાં હાડ, મળ, મૂત્ર અને લોહીના ઢગલા જેવું આ મનુષ્યનું શરીર પવિત્ર થતું નથી.

ત્ર. ૨. મૂઢ પ્રાણીઓ વારવાર નાઇ નાઇને આ મળથી ભરેલા શરીરને ચોખ્ખા પાણીથી પણ સાફ કરે છે અને પછી એના ઉપર ચંદન–સુખડનાં વિલેપન કરે છે અને પછી પોતે જાણે મેલ વગરનાં થઇ ગયાં છે એમ મનમાં માની રાજી થાય છે; પણ તેઓ કદી શુદ્ધ થતાં નથી ઉકરડાને તે કેવી રીતે શોધ્યો જાય! એને કેમ શુદ્ધ કરી શકાય?

शार्दूलविक्रीडितम्—

कर्पूरादिभिरर्चितोऽपि लशुनो नो गाहते सौरभं,
नाजन्मोपकृतोऽपि हन्त पिशुनः सौजन्यमालम्बते ।
देहोऽप्येष तथा जहाति न नृणां स्वाभाविकीं विस्रतां,
नाभ्यक्तोऽपि विभूषितोऽपि बहुधा पुष्टोऽपि विश्वस्यते ॥ग ३॥

उपेन्द्रवज्रा—

यदीयसंसर्गमवाप्य सद्यो, भवेच्छुचीनामशुचित्वमुच्चैः ।
अमेध्ययोनेर्वपुषोऽस्य-शौच संकल्पमोहोऽयमहो महीयान् ।घ४

स्वागता—

इत्यवेत्य शुचिवादमतथ्यं पथ्यमव जगदेकपवित्रम् ।
शोधनं सकलदोषमलानां धर्ममेव हृदये निदधीथाः ॥ङ५॥

ग ३. **कर्पूरादि** કર્પૂર વગેરે. વગેરેમાં બરાસ, કસ્તૂરી, અંબર આદિ સુગંધી ચીજો. **लशून** લસણ, ઘણું દુર્ગંધી હોય છે. એ કંદમૂળ છે. **गाहते** વ્યાપ્ત થાય છે. **न आजन्मा उपकृतो** આખો જન્મ-આખો ભવ ઉપકાર કર્યો હોય તો પણ નહિ. **पिशुनः** ખળ, લુચ્ચો માણસ. **विस्रता** દુર્ગંધીપણું. **अभ्यक्तो** Besmeared વિલેપન કરેલો. (સુગંધી અત્તર તેલ વિગેરેથી) **विभूषित** શણગારાયેલો. **पुष्ट** પોષેલો, ખાઈ ખાઈને જાડો બનાવેલો. **विश्वस्यते** વિશ્વાસ કરાય.

घ ४. **सद्यः** એકદમ. **उच्चैः** ખૂબ. **अमेध्ययोनेः** યોનિ એટલે ઉત્પન્ન કરાનું સ્થાન. અપવિત્ર વસ્તુઓનું ઉત્પત્તિ સ્થાન. **महियान्** મોટો.

ङ ५. **अवेत्य** સમજીને. **अतथ्य** અસત્ય, ખોટો. **शुचिवाद** નાહવું ધોવું નાવા વિગેરેથી પવિત્ર થવાય છે એવો ઉપદેશ. **पथ्य** હિતકારક. **निदधीथाः** તું ધારણ કર.

ગ. ૩. લસણને કર્પૂર બરાસ આદિ સુગંધી પદાર્થોની વાસ આપી હોય તો પણ તે સુગંધી થતું નથી. નાદાન હલકા માણસ ઉપર આખા જન્મ સુધી ઉપકારો કર્યા હોય તો પણ તેનામાં સજ્જનતા આવતી નથી. તે જ પ્રમાણે મનુષ્યોનો દેહ પણ એની સ્વાભાવિક દુર્ગંધીને છોડતો નથી. એ (દેહ) ને ગમે તેટલાં તેલો ચોળવામાં આવે, એના પર ગમે તેટલાં ઘરેણાં ઘાલવામાં આવે અને એને ગમે તે પ્રકારે પુષ્ટ કરવામાં આવે તો પણ એનો ભરોંસો કરાય નહિ.

ઘ. ૪. જે શરીરનો સંબંધ થવાથી પવિત્ર વસ્તુઓ પણ તુરત જ મહા અપવિત્ર થઈ જાય છે અને જે શરીર અમેધ્યયોનિ-અપવિત્ર વસ્તુનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે તેના સંબંધમાં શૌચ(પવિત્રતા)ની કલ્પના કરવી એ પણ મોટો મોહ છે–મહાઅજ્ઞાન છે!

ઙ. ૫. આ પ્રમાણે સમજીને 'શુચિવાદ' અયથાર્થ છે અને સકળ દોષોને શોધનાર અને આખા જગતમાં માત્ર પવિત્ર 'ધર્મ' પ્રાણીને હિત કરનાર છે એમ સમજી એ ધર્મને તારા હૃદયમાં ધારણ કર.

गेयाष्टक

भावय रे वपुरिदमतिमलिनं,
विनय विबोधय मानसनलिनम् ।
पावनमनुचिन्तय विभुमेकं,
परममहोमयमुदितविवेकम् ॥ भावय० ॥ १ ॥

दम्पतिरेतोरुधिरविवर्ते,
किं शुभमिह मलकश्मलगर्ते ।
भृशमपि पिहितं स्रवति विरूपं,
को बहु मनुतेऽवस्करकूपम् ॥ भावय० ॥ २ ॥

भजति सचन्द्रं शुचिताम्बूलं,
कर्तुं मुखमारुतमनुकूलम् ।
तिष्ठति सुरभि कियन्तं कालं,
मुखमसुगन्धि जुगुप्सितलालम् ॥भावय० ॥३॥

असुरभिगन्धवहोऽन्तरचारी,
आवरितुं शक्यो न विकारी ।
वपुरुपजिघ्रसि वारंवारं,
हसति बुधस्तव शौचाचारम् ॥भावय०॥ ४ ॥

૧. આ શરીર અતિ મેલવાળું–મલિન છે એમ હે ચેતન! ભાવ–વિચાર. તારા મનોમય કમળને ઉઘાડ અને સમજ. ત્યાં જે સર્વવ્યાપી એક પ્રકાશવાન, વિવેકવાન, મહાપવિત્ર (અંતર્યામી–આત્મતત્ત્વ) છે તેનો વિચાર કર, તેનું ધ્યાન કર.

૨. સ્ત્રી–પુરુષનાં વીર્ય અને શુક્રનાં ચક્રમાં પડેલા એ મળ અને કચરાના ખાડામાં તે સારાં વાનાં શું હોય? એને વારંવાર ખૂબ ઢાંકી દેવામાં આવે તો પણ તેમાંથી અત્યંત ખરાબ બીભત્સ પદાર્થો ઝર્યા જ કરે છે! કયો ડાહ્યો માણસ કચરાથી ભરેલા કૂવાને સારો ગણે?

૩. મોંમાંથી (સાનાને) અનુકૂળ પવન બહાર નીકળે તેટલા માટે એ સુંદર પાનમાં સુગંધી બરાસ વગેરે નાખીને ખાય છે; પણ મુખડું પોતે સુગંધી રહિત છે અને કંટાળો આપે તેવી લાળથી ભરેલું છે તેનામાં પેલી કૃત્રિમ સુગંધી કેટલો કાળ રહે?

૪. તારા શરીરની અંદર વ્યાપી રહેલા વિકારવાળો દુર્ગંધી પવન (ઉચ્છ્વાસ) કાઢી શકાય તેવો નથી (અન્ય પદાર્થથી મટી શકાય તેવો નથી) અને તું તો તારા શરીરને વારંવાર સુંઘ્યા કરે છે–ચાટ્યા કરે છે. તારા શરીરને પવિત્ર બનાવવાની આ તારી રીતિ જોઈને ડાહ્યા માણસ હસે છે. તારી એ રીતિ તરફ મશ્કરી કરે છે.

द्वादश नव रन्ध्राणि निकामं,
गलदशुचीनि न यान्ति विरामम् ।
यत्र वपुषि तत्कलयसि पूतं,
मन्ये तव नूतनमाकूतम् ॥ भावय० ॥ ५ ॥

अशितमुपस्करसंस्कृतमन्नं,
जगति जुगुप्सां जनयति हन्नम् ।
पुंसवनं धैनवमपि लीढं,
भवति विगर्हितमति जनमीढम् ॥ भावय० ॥६॥

केवलमलमयपुद्गलनिचये,
अशुचीकृतशुचिभोजनसिचये ।
वपुषि विचिन्तय परमिह सारं,
शिवसाधनसामर्थ्यमुदारम् ॥ भावय० ॥ ७ ॥

येन विराजितमिदमतिपुण्यं,
तच्चिन्तय चेतन नैपुण्यम् ।
विशदागममधिगम्य निपानं,
विरचय शान्तसुधारसपानम्* ॥ भावय० ॥८।

*આ અષ્ટકનો રાગ બહુ સુંદર છે. સ્ત્રીઓ ગહુંલી ગાય છે ત્યા 'પાટે બેઠા રે સૂરીશ્વર ગચ્છરાયા.' એ રાગને જરા ઠંડક આ વાથી આખું અષ્ટક સારી રીતે ગવાશે. ચારે પદો એક સર બોલવાના છે અને તેની આખરે 'ભાવય રે વપુરિદમતિમલિનં'

૫. જે શરીરમાંથી બાર (સ્ત્રીનાં) અને નવ (પુરુષનાં) દ્વારો આખો વખત અપવિત્ર વસ્તુઓને બહાર કાઢ્યાં જ કરે છે અને જરા વખત પણ વિરામ લેતાં નથી તે શરીરને તું પવિત્ર માને છે ! ખરેખર ! આ તો તારો તદ્દન નવો જ બુટ્ટો છે–અભિનવ તર્ક છે એમ મને લાગે છે.

૬. અનેક સુંદર ચીજોવડે સંસ્કાર પામીને તૈયાર કરેલું અન્ન ખાવાથી દસ્ત (વિષ્ટા) થઇને આ દુનિયામાં નકામી ગ્લાનિ કરે છે, દુગંછા ઉપજાવે છે અને ગાયનું સુંદર દૂધ મૂત્રરૂપ થઇને અતિ નિંદાને પાત્ર બને છે.

૭. આ શરીર માત્ર મળથી ભરેલા અણુઓનો ઢગલો છે અને સુંદર રસદાર ભોજન અને સારા કપડાંને અપવિત્ર બનાવનાર છે, પણ એ શરીરમા અતિ વિશિષ્ટ સર્વદુઃખક્ષયરૂપ ‘ શિવ ’–મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય છે અને તે તેનો પ્રધાનભાવ છે તેનો તું વિચાર કર, તેની પર્યાલોચના કર.

૮. આ (શરીર) ને મહાપુણ્યસ્થાન તરીકે બિરાજમાન કરી શકાય તેવી નિપુણતા–કુશળતાનો તું વિચાર કર– તેનું તું ચિંતવન કર. મહાપવિત્ર આગમરૂપ જળાશયને પ્રાપ્ત કરીને તું શાન્તસુધારસનું પાન કર, એ ઓવારેથી પાણી પી તારી તરસને તુ છિપાવ.

ને ઓક આપવાનો છે. ' રે ' ઉપર જરા વધારે ભાર મૂકવાથી રાગ આવી જશે. પ્રતમા ' આસાવરી ' રાગ જણાવે છે. ત્યાં દેશી ' કાગા રે તનુ ચુનિ ચુનિ ખાવે ' જણાવેલ છે.

શરીરની અંદર તો સુંઘવી કે જોવી ન ગમે તેવી વસ્તુઓ ભરેલી છે તેને કઈ રીતે શુચિ (પવિત્ર) બનાવી શકાય ?

શરીરમાં કઈ કઇ ધાતુઓ ભરેલી છે તેનો પૂરો વિચાર કરવાથી એને પાવત્ર બનાવવાના કાર્યની અશકયતા ધ્યાન પર આવશે. મુંબઇની ગટરો સાફ કઈ રીતે થઇ શકે ? અને સાફ કરવા માંડે ત્યાં તો બીજો કચરો પડતો જતો હોય ત્યાં સાફ થવાનો સવાલ કયાંથી આવે ? અને કચરામાંનો અમુક ભાગ જ્યારે કાઢી શકાય તેવું ન જ હોય ત્યારે તો પછી સાફ કરવાનો પ્રશ્ન ભારે અગવડમાં આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે શારીરિક દૃષ્ટિએ આ શરીર શુદ્ધ થઈ શકે તેવું નથી.

(ख. २.) ઉપર પ્રમાણે હકીકત હોવા છતાં આ પ્રાણી પોતાના શરીર સાથે કેવાં ચેડાં કાઢે છે તે ખરેખર જોવા જેવું છે. આ પ્રાણી વારંવાર નાય છે. ચોખ્ખા પાણીથી વળી ફરી વાર નાય છે. દિવસમાં એક વાર અથવા એકથી વધારે વખત સ્નાન કરે છે અને સ્નાન કરવા પવિત્ર પાણી–મીઠું જળ વાપરે છે. ખારું પાણી કે ગંદું પાણી એ શરીરને સાફ કરવામાં વાપરતો નથી. એને શરીરને સાફ કરવા માટે ખૂબ તજવીજ રાખવી પડે છે. વળી સ્નાન કરે ત્યારે નવયુગનો હોય તો સાબુ વાપરે છે, પુરાણકાળમાં ખારો–ભૂતડો વાપરતા હતા. કોઇ વખતે એ માથાના બાલ સાફ કરવા કંકોડી વાપરે છે, શરીરે પીઠી ચોળી નાય છે, કોઇ વખત કેસુડાના જળથી નાય છે. આવી રીતે નાવાના અનેક પ્રકારના પ્રયોગ કરીને શરીરને સાફ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, છતાં એ આખો વખત તેના મનમાં ખાત્રી હોય છે કે આ શરીર મળથી ભરેલું છે.

ળ શબ્દમાં ખાસ કરીને વિષ્ટા અને ઉપસ્થથી મૂત્ર વિગેરે અનેક અપવિત્ર પદાર્થોનો સમાવેશ થાય છે. શરીરમાં પસીનો પ્રસ્વેદ) એટલો થાય છે કે ઉનાળાના દિવસોમાં ન્હાયા પછી, એ ઘડી પછી, ન્હાયા ન ન્હાયા જેવું જ થઇ રહે છે.

વળી શરીરે સ્નાન કરીને પછી તેના ઉપર ચંદન લગાડવામાં આવે છે. અગાઉ શરીર ઉપર ચંદન લગાડવાનો રિવાજ હશે એમ જણાય છે. હાલ તો ન્હાયા પછી વાળ સાફ કરવા માથામાં તેલ નાખવાનો રિવાજ જાણીતો છે. વળી તે પહેલાં ટુવાલથી શરીરને ખૂબ ઘસવામાં આવે છે. એટલે ઉપરનો કચરો નીકળી જાય અને લાગેલ પાણી સાફ થઇ જાય એ એમાં અપેક્ષા હોય છે.

આવી રીતે ન્હાઇ, ધોઇ, સાફ થઇ, શરીર પર દેશાચાર પ્રમાણે અથવા વ્યક્તિગત પદ્ધતિ પ્રમાણે ઉપચાર દ્રવ્યો લગાડવામાં આવે છે અને પછી આ ભલો, ભોળો પ્રાણી એમ માને છે કે આપણો મેલ દૂર થઇ ગયો અને પછી એને શરીર તરફ પ્રેમ થાય છે પછી એ પોતાનું મુખડું કાચમાં જુએ છે અને કાચમાં જોતી વખતે જો અન્ય કોઇ એને જોતું નથી એમ એની ખાત્રી હોય તો તે મુખડા સાથે એવાં ચેડાં કાઢે છે કે જરૂર હસવું આવે. ગમે તેવો ડાહ્યો માણસ કાચમાં મોઢું જુએ અને કાંઇ ચાળા ન કરે એ બનવું મુશ્કેલ છે. એ જીભ બહાર કાઢશે, ભવાં ચડાવશે અને કેક નખરાં કરશે. આ સર્વ ખાલી ભ્રમ છે, ખોટો ઉન્માદ છે, મૂઢતાનું ખાલી પ્રદર્શન છે, મશ્કરી કરવા યોગ્ય બાળચેષ્ટા છે.

જ્યાં આખા મહોલ્લાનો કચરો નખાય તે જગ્યાને ‘ઉક-

કેહ? એવું છે, એ ઉકરડો ભયાનક ખરાબ ગંદી ચીજ છે. એમાં
સોપારા નાખીને કચરો પડ્યો જ હોય છે અનેક પ્રકારના નિર્જીવ
વસ્તુઓનો ભરેલો હોય છે. કોઈ એ ઉકરડાને સાફ કરવા
માગે તો તેને પાણીથી તે સાફ થશે નહીં. એને તો
દરરોજ સાબુથી ધુવે તો પણ ઉકરડો તે ઉકરડો જ રહેવાનો
છે. એને સાફ કરવા જઈએ તો વધારે કચરો જ નીકળે.
ઉકરડો ધોવાથી કે એના ઉપર સુગંધી દ્રવ્ય નાખવાથી એ
કદી સાફ થઈ શકતો નથી. ઉકરડાને પવિત્ર કરવાનો રસ્તો
પાણીથી સાફ કરવાનો નથી કે એના ઉપર સુગંધી દ્રવ્ય
નાખવાનો નથી. એ જ રીતે શરીરને ગમે તેટલી વાર સાફ
કરવામાં આવે કે એના ઉપર ગમે તેટલા સુગંધી દ્રવ્યો લગા-
ડવામાં આવે, એને ચંદનથી લેપવામાં આવે કે એને બરાસ લગા-
ડવામાં આવે, પણ કોલસાને લગાડેલ સાબુની જેમ એ સર્વ
નિષ્ફળ પ્રયાસ છે. એ પ્રયાસમાં કાર્યસિદ્ધિ અશક્ય છે. એનામાં
અંદર અને બહાર એટલો મળ ભરેલો છે કે એને સાફ કર-
વાની તજવીજ અજ્ઞાનતામૂળક છે અને એના તરફ પ્રીતિ
કરનારને 'મૂઢ'ની સંજ્ઞા મળે છે.

(ग ૩.) 'લસણ' નામનું એક કંદ આવે છે. તેનામાં
એટલી દુર્ગંધી હોય છે કે એ ખાધા પછી કલાકો સુધી એની
વાસ શ્વાસદ્વારા પણ બહાર પડે છે. એ ખાનાર જાહેરમાં–
સભ્યસમાજમાં કલાકો સુધી ભળી શકતો નથી. આવા લસ-
ણને કપૂર સાથે રાખવામાં આવે કે એને બરાસમાં રાખવામાં
આવે કે તેના પર કસ્તૂરી લગાડવામાં આવે પણ એની વાસ
જતી નથી અને એ કસ્તૂરી, કપૂર, બરાસ કે એવા બીજા કોઈ
પણ સુગંધી પદાર્થની વાસ લેતું નથી. સાધારણ વસ્તુ આવા

તીવ્ર સુગંધી પદાર્થની વાસ ગ્રહણ કરે છે, પણ લસણ તો કદી સુગંધીથી વ્યાપ્ત થતું જ નથી. એ બીજા અનેક પદાર્થને બગાડે ખરું પણ પોતાની તીવ્ર દુર્ગંધ કદી છોડતું નથી અને બીજા તીવ્ર સુગંધી દ્રવ્યની વાસ લેતું નથી. આ એક વાત થઈ.

ખળ-લુચ્ચા માણસ ઉપર ગમે તેટલો ઉપકાર કરવામાં આવે, પણ તે સુજનતાને ધારણ કરતો નથી. ઘણા પ્રાણીઓ એટલા ઊતરી ગયેલા હોય છે કે એને ગમે તેટલો લાભ કરો, એની મુશ્કેલીમાં એને મદદ કરો, એને ખાવા-પીવાની સગવડ કરી આપો કે એને ઘધે વળગાડી આપો; પણ એ પોતાનું પોત પ્રકાશ્યા વગર રહેતા નથી. જીવતરનું દાન કર્યું હોય, આબરૂ જતી બચાવી હોય અને પૈસાની મદદ કરી હોય; છતાં એ સર્વ ભૂલી જઈ અણીને વખતે ઉપકાર કરનાર ઉપર જ એ નૈસર્ગિક ખળ પુરુષ આઘાત (અપકાર) જ કરે છે ધવળશેઠને રાજદંડથી ઉગારનાર, દાણચોરીના ગુન્હામાંથી બચાવનાર અને એના અટકેલાં વહાણ તરાવી આપનાર શ્રીપાળનો અંતે એણે જીવ લેવા પણ પ્રયત્ન કર્યો. અન્યની લાગવગથી અમલના સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર ઉપરી અધિકારી ઉપકાર કરનારને કેવા બદલા આપે છે તેના દાખલા અજાણ્યા નથી. જે પ્રાણી સ્વભાવથી હલકો હોય છે તેના પર આખો જન્મ ઉપકાર કરવામાં આવે તો પણ તે સૌજન્ય બતાવતો નથી પોતાને મદદ કરી ભણાવનાર સંસ્થાને વિસરી જનાર અને તેની અણઘટતી ટીકા કરનાર અનેક દાખલા મોજૂદ છે. મતલબ એ છે કે જેમ સજ્જન પોતાનો સ્વભાવ છોડતો નથી તેમ દુર્જન પણ પોતાનો સ્વભાવ છોડતો નથી.

એવી જ રીતે આ શરીર ઉપર ગમે તેટલા ઉપકાર કર-

વામાં આવે તો પણ તે પોતાની સ્વાભાવિક દુર્ગંધતા છોડે તેમ નથી. એને ગમે તેટલા સુગંધી દ્રવ્યોથી સુગંધિત કરવામાં આવે, એને ઘરેણાં અને ઝવેરાતથી શોભાવવામાં આવે કે એને ન ખાવા યોગ્ય પદાર્થો ખાઈને અથવા ઘૃતાદિ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરીને પુષ્ટ કરવામાં આવે તો પણ એનામાં સ્વાભાવિક દુર્ગંધી એટલી બધી ભરી છે કે એ સર્વ વિલેપનો, અલંકારો અને પૌષ્ટિક પદાર્થોની દરકાર ન કરતાં એ તો દુર્ગંધી જ રહે છે, પોતાની દુર્ગંધ કદી તજતું નથી.

શરીરની પુષ્ટિ માટે માણસો કેવા કેવા પદાર્થો ખાય છે અને કેટલી જાતના પ્રયત્નો કરે છે! વસંતમાલતી, અભ્રક, લોહ આદિની વાત તો અન્ય સ્થાને કરી છે, પણ ન ખાવા યોગ્ય દવાઓ પણ શરીરપુષ્ટિ માટે અનેક મનુષ્યો લે છે. તે વખતે શરીરની આખર સ્થિતિ જરા પણ ધ્યાનમાં રહેતી નથી. એ ઉપરાંત એને શરીરપુષ્ટિ માટે નિરંતર ચિંતા રહ્યા કરે છે અને છતાં શરીરની વક્તા તો એ દરરોજ અનુભવે છે.

આવી જાતનું શરીર છે! એમાં વાયુઓ પણ એવા પ્રકારના ભરેલા છે કે એને ઓડકાર આવશે તો તેમાં પણ ખરાબ ગંધ આવશે અને અપાન વાયુ નીકળશે તો તેમાં તો દુર્ગંધ આવશે જ અને પરસેવો પણ ગંધવાળો થશે. એની આંખમાંથી ચીપડાં (પીઆં) નીકળશે તો તે પણ દુર્ગંધી જ હશે. નાકનો શ્લેષ્મ પણ દુર્ગંધી અને એના મળ–મૂત્ર સર્વ દુર્ગંધી નીકળશે. આવી રીતે સ્વાભાવિક દુર્ગંધી એનામાં એટલી બધી ભરેલી છે કે એના પર ગમે તેટલા સંસ્કાર કરવામાં આવે પણ તે પોતાની દુર્ગંધ છોડે તેમ નથી; કારણ કે એ દુર્ગંધ

સ્વાભાવિક છે અને જેમ લસણ સુગંધી થતું નથી કે દુર્જન કદી સજ્જન થતો નથી તેવી એની સ્થિતિ છે.

(દ ૪.) જે વસ્તુ છ આને શેર મળતી હોય અને મીઠાઇ વેચનારની દુકાન શોભાવતી હોય તેને ઘેર લાવી ખાધા પછી તેની કિંમત શી થાય ? એના ગેરના કોઇ છ આના તો ન જ આપે, પણ એને દૂર ફેંકાવવાના પણ દામ આપવા પડે. દરેક મ્યુનિસિપાલિટી હલાલખોર કર લે છે તે સારા પદાર્થોને ખરાબ કર્યાનો બદલો જ છે અને તે તેની કિંમત છે.

આ શરીર એવું છે કે એના સંબંધમાં ગમે તેવી પવિત્ર વસ્તુ આવે તે થોડા કલાકમાં અપાવત્ર બની જાય છે. બત્રીશ શાક અને તેત્રીશ ભોજન મળે, પણ તે પેટમાં ગયા પછી શું બને છે ? દૂધપાક કે ઢોકળાં કે જેને જે ગમે તેવી ચીજ ખાય તેની ચાર-છ કલાક પછી શી દશા થાય છે ! એ સર્વ વસ્તુઓ અદર્શનીય, અસ્પશનીય અને અનિચ્છનીય બને છે.

એનું કારણ એ છે કે આ શરીર અમેધ્યયોનિ છે. યોનિ એટલે ઉત્પત્તિ સ્થાન. અમેધ્ય એટલે અપવિત્ર. એ શરીર અપવિત્ર વસ્તુઓનુ ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને એનું આખું યંત્ર એવી જ રીતે ગોઠવાયેલુ છે કે એ ગમે તેવી પવિત્ર તેમ જ સુંદર વસ્તુ હોય તેને પણ અપવિત્ર બનાવી દે જેમ કાપડ બનાવવાનાં સાંચાકામમાંથી કાપડ બને તેમ અપવિત્ર વસ્તુ ઉત્પન્ન કરનાર સાચાકામમાંથી અપવિત્ર વસ્તુઓ જ બનીને નીકળે. એમાં તમે દૂધ ભરો, ઘી ભરો, સાકરથી એને ગળ્યું કરો, પણ એ અમેધ્યયોનિ છે, એટલે એ સરસ વસ્તુઓ પણ અતિ અપવિત્ર થઇ એમાંથી એવી જાતની થઇને બહાર પડશે કે

એના સામું જોવું પણ નહિ ગમે. એના સ્પર્શ માત્રથી સુંદર વસ્તુ કેવી વિરૂપ થઈ જાય છે તેનું દૃષ્ટાંત દૂધ પૂરું પાડે છે. દૂધને પીધા પછી તુરત જ વમન થાય તો તે વમનને જે દુર્ગંધદાર નીકળશે તે દેખાવ દેખાવાળું અને સ્પર્શમાં નાલાયક બની ગયેલું હશે. દૂધ જેવા સુંદર પદાર્થને એક ક્ષણ વાર શરીરનો સંબંધ થાય ત્યાં એ કેવું બની જાય છે ? તે ખાસ વિચારવા જેવું છે.

આવા શરીરને માટે 'શૌચ' નો સંકલ્પ કરવો એ મૂઢતા છે. એને નવરાવવાથી કે એના પર સુગંધી દ્રવ્યો લગાડવાથી એ પવિત્ર થઈ જાય છે એમ માનવું એ તો સરિયામ અજ્ઞાન છે. એને ગમે તેટલું નવરાવો અને ગમે તેટલી વાર એને ચણાવો પણ એ તો ગટર સાફ થાય તો તે સાફ થઈ શકે. જ્યાં આખું વાતાવરણ જ અપવિત્ર હોય ત્યાં પવિત્રતાનો દાવો કરવો એ તો મહામોહ સિવાય બીજાનું કાર્ય ન હોય !

શૌચવાદ કોઈ મતવાળાને માન્ય પણ હોય છે. એ અન્ય સાધ્યની અપેક્ષા વગર બને તેટલી વખત નહાવામાં-સ્નાન કરવામાં જ પુણ્ય માને છે. આ અજ્ઞાન છે. કોઈ વિશિષ્ટ હેતુને અવલંબીને સ્નાન કરવાની બાબત જુદી છે, પણ માત્ર નહાવાથી શૌચ ધર્મ પળાય છે એ અજ્ઞતા છે. આંતરશૌચનો આખો પ્રશ્ન તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો છે. એનો સમાવેશ દશ યતિધર્મમાં છે. તેને અત્ર સ્થાન નથી. અત્ર તો બાહ્ય સ્થૂળ શૌચના પ્રશ્નનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. કેટલીક વાર ઇંદ્રિયોની તૃપ્તિ માટે અને વિકારોની શાંતિ માટે આવા ખ્યાલો થાય છે તે મોહ-અજ્ઞાનજન્ય હોઈ નિરર્થક છે અને અંતે આત્માનો અધઃપાત કરાવનાર છે.

(શ્લ. ૫) ઉપર જણાવેલી વાત સમજીને એટલું મનમાં ખરાબર વિચારી લેવું કે શૌચવાદ–સ્થૂળ શારીરિક પાવિત્ર્યનો ઉપદેશ યથાર્થ નથી. જે શરીર સ્થૂળ નજરે કદી પવિત્ર થઈ શકતું નથી તેને પવિત્ર કરવાના ઉપદેશદ્વારા એને વગર સાધ્યે ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવાની માન્યતા કરાવવી એ અજ્ઞાન છે અને મોહજન્ય અવિવેક છે.

આ જગતમાં જો કોઈ ચીજ પવિત્ર હોય તો તે ધર્મ છે. એ આત્મધર્મ છે. આત્મસન્મુખતા એ કર્તવ્ય છે, કારણ કે એ સર્વ મળને શોધનાર છે. આ શરીરમાં અંતર્ગત રાગ–દ્વેષ જેવા મહામોહો પેસી ગયા છે. એ આત્માને અનેક પ્રકારે દૂષિત કરનારા છે અને ધર્મ એને શોધી શોધી–વીણી વીણી છૂટા પાડે છે અને એને એના ખરા આકારમાં સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે. અનેક પ્રકારના દોષોને શોધનાર–અંતરથી શૌચ કરી આપનાર તો ધર્મ જ છે. સ્નાન કરવાથી કાંઈ શૌચ (પવિત્ર) થવાય તેમ નથી.

તેટલા માટે જો તારે અંદરથી પવિત્ર થવું હોય તો મળનું શોધન કરનાર ધર્મને તારા મનમાં ધારણ કર, તારા હૃદયમાં એને સ્થાન આપ, તારામાં જે મળો અંદર ઘુસી જઈ તને હેરાન કરે છે તેને શોધી તે તને સાફ કરી આપશે. ગમે તેટલી વાર સ્નાન કરીશ એથી તો બાહ્ય મળ પણ જનાર નથી, પણ જો તારે તારા અંતરનો મળ કાઢવો હોય તો ધર્મને હૃદયમાં કોરી દે, અને અંદર ચોંટાડી દે અને એના ઉપર આધાર રાખ ને તારું કર્મમાલિન્ય કાપી નાખશે અને તને મળ વગરનો કરશે. એ જગતમાં મહાપવિત્ર છે અને અંદ-

રના દોષોને શોધનાર છે, બાકી શૌચવાદ જેવા ભુલાવો ખવરાવનારા ઉન્માદમાં પડી નકામો હેરાન થવાનું છોડી દે. અંતે એ ધર્મ તને ટેકો આપશે. એનું સ્વરૂપ દશમી ભાવનામાં વિચારવાનું છે તેથી અત્ર ધર્મપરત્વે નામનિર્દેશથી જ સંતોષ ધરીએ. એ અજબ વિભૂતિ છે.

અશુચિભાવના : : અષ્ટકપરિચય—

૧. બહુ સંક્ષેપમાં ગેયની ભાવના કરી જઈએ, એ અષ્ટક બહુ સુંદર ભાવથી ભરેલું છે. આ શરીરને અતિ મલિન તરીકે ચિંતવ. એને મલિન ગણવાનાં કારણો છે તેમાંનાં કેટલાંક નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) એ મળમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

(૨) એ ચારે તરફ રહેલા મળમાં ઉછરે છે.

(૩) એનામાં મળમૂત્ર ભરેલાં છે.

(૪) એના સર્વ ભાગો અતિ દુગંછા ઉત્પન્ન કરાવનાર છે.

(૫) એ પવિત્ર પદાર્થોને અપવિત્ર કરનાર છે.

(૬) એના સંસર્ગ માત્રથી સુંદર પદાર્થો ફેંકવા યોગ્ય થાય છે.

(૭) એની કોઈ પણ પ્રકારે શુદ્ધિ થવી શકય નથી.

(૮) એમાંથી અનેક સ્થાનકેથી અપવિત્ર પદાર્થો વહ્યા કરે છે.

(૯) એના ઉપરની ચામડી ઉતારી હોય તો અંદરનો ભાગ બીભત્સ દેખાય છે.

વગેરે કારણો, જેનું વિવેચન આ ભાવનામાં થયું છે અને થશે તે ખ્યાલમાં રાખી, એને મલિન—અતિ મલિન તરીકે વિચાર.

અને છતાં તેનો કાંઈ લાભ લેવો હોય તો તારું મનરૂપ ાળ ઉઘાડ અને તેની અંદર ઊંડો ઊતરીને જો. તું ઉપર ારનો વિચાર છોડી દઈને અંદર ઊતર, તને ઘણું જાણવા-મજવા જેવું ત્યાં મળશે.

આ તારા શરીરને પ્રેરનાર, મનકમળને વિકસાવનાર અંદર ાક મહાપવિત્ર વિભૂતિ બેઠી છે. એ કેવી છે તેનો ખ્યાલ કર. ા પવિત્ર છે, એ વિભુ છે, એ એક છે, એ મહાતેજોમય છે ાને એ જાગૃતવિવેક છે. એ તું પોતે જ છે, પણ તું એવી ડખડમાં પડી ગયેલ છે કે તારા પોતાના સ્વરૂપને તું ભૂલી ગેલ છે. જો તે આ પ્રકારે છેઃ—

તારું અંતરાત્મસ્વરૂપ પ્રકાશે ત્યારે તું મહાપવિત્ર છે. ારામાં પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાની સત્તા છે. માત્ર તારી ોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાથી તે પ્રાપ્ય છે, પરંતુ તું ખરેખર શુદ્ધ-નિર્મળ છે, મહાપવિત્ર છે અને તારામાં અનંત જ્ઞાન ભરેલું છે અનંત જ્ઞાનથી તું સર્વ પદાર્થને જોઈ શકે તેટલી તારામાં શક્તિ છે. એ દૃષ્ટિએ તું સર્વવ્યાપી છે અને ાથી કરીને તું વિભુ છે. વિભુ એટલે સર્વવ્યાપી, જ્ઞાનદૃષ્ટિએ તું ખરેખર વિભુ છે જ્ઞાન સર્વ જ્ઞેય વસ્તુને જાણી શકે છે અને તેથી તું સર્વત્ર જ્ઞાનની નજરે છો તું પોતે એક છે. તારું વ્યક્તિત્વ બરાબર સ્પષ્ટ છે તારા અસંખ્ય પ્રદેશો છે તેને એક તરીકે બતાવનાર છે જ્ઞાયક તરીકે તારા સર્વ અસંખ્ય પ્રદેશમાં તું ફરી વળેલ (પરિણત) છે તારું વ્યક્તિત્વ સર્વદા સિદ્ધ છે.

વળી સર્વ વસ્તુનું તારે અંતર દર્શન થાય છે. તારે માટે

તે શક્ય છે તેથી તું મહાનંદમય છે. એ કેવળદર્શન મહાપ્રકાશમય છે, તેજસ્વી છે, ઉજ્જ્વળ છે અને તેને મોક્ષ જ્ઞાન શક્ય છે. તારામાં અત્યારે પણ તારું શું છે અને પર શું છે? તે વિચારવાની શક્તિ છે એ વિવેક જ્યાં જાગે ત્યાં ખરો રસ્તો પ્રાયઃ હાથ લાગી જાય છે. વર્તન પહેલાં વિવેક થાય ત્યારે વર્તનમાં આનંદ આવે છે. આથી તું જાગૃતવિવેક છે.

આવાં આવાં અનેક રત્નો તારામાં ભરેલાં છે અને તું તેથી તન્મય છે. તું તારા શરીરનો વિચાર કરે છે, પણ તે તો મળથી ભરેલું છે અને મહાપ્રયત્ને પણ શુદ્ધ થઈ શકે તેવું નથી. તું તેટલા માટે તારો પોતાનો જ વિચાર કર અને તું કેવો છે તેની ચિંતવના કર. જે અંતે પોતાનું નથી, મહાદગાબાજ છે અને હોય ત્યાં સુધી જે અનેક નકામી ઉપાધિઓ ઊભી કરે છે તેનો વિચાર તું છોડી દે અને તારો વિચાર કર, તારો **પોતાનો** વિચાર કર.

તું શરીરનો મોહ છોડી શકતો ન હોય તો તું નીચેની હકીકત વિચાર અને તેટલું છતાં પણ તને શરીર પર મોહ થાય તો તું જાણ; પણ જો તું જરા પણ વિવેકપૂર્વક વિચાર કરીશ તો બીજું પરિણામ નહિ આવે. તારા શરીર સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વિચારો છે તે તપાસી જો, બરાબર ઊંડો ઊતરજે અને પછી નિર્ણય કરજે.

૨. પ્રથમ તું તપાસ કરીને જોઈશ તો સમજાશે કે શરીરની ઉત્પત્તિ જ એવી રીતે થાય છે કે એમાંથી તું કાંઈ સારી આશા રાખ એ સર્વથા ફોકટ જ છે. પુરુષનું વીર્ય અને સ્ત્રીનું રુધિર એ બન્ને ભેગાં થાય ત્યાં એ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. પછી એ

આવનમાં-માતાનાં પેટમાં શું ભરેલું હોય છે તે તું જો. એના ઉત્પત્તિસ્થાનની બાજુમાં મૂત્રાશય, આંતરડાં, માંસ, મેદ, વિષ્ટા, હાડકાં વગેરે ભરેલાં હોય છે. આવું એનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને ત્યાં એ લગભગ નવ માસ પર્યંત રહે છે એની આસપાસ મળ હોય છે અને એ મળથી વિંટાયેલ હોય છે. વળી એ શરીર પોતે મળ અને કચરાનો જ પિંડ છે. શરીરમાં મળનો તો પાર નથી એમાં મૂત્ર, વિષ્ટા, શ્લેષ્મ, કફ, પિત્ત, પરસેવો આદિ ભરેલાં છે એટલે એ મળનો તો ખાડો છે તેમ જ કચરાનો પણ ખાડો છે, કારણ કે એ ખરાબ પુદ્ગલોનો સમૂહ છે એમાં એ સિવાય બીજું કાંઇ પણ નથી.

એવા ઉત્પત્તિસ્થાનવાળા અને એવા મળ-કચરાથી ભરેલા શરીરમાં તે સારી વાત શી હોય? તેમાંથી તું કઇ વસ્તુની અપેક્ષા રાખે છે? જેનાં જેવા મૂળ તેવી તેમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે. આકડો વાવીને આંબાની ઉત્પત્તિની આશા રાખવી એ કેવળ મૂર્ખતા છે વીર્ય અને શુક્રમાં વિવર્ત થાય, તેમાંથી જે શરીર ઉપજે એમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે એવી શી ચીજ હોય? અને કેમ હોઈ શકે?

એને ગમે તેટલું ઢાંકવામાં આવે, એના ઉપર ગમે તેવાં લૂગડાં કે ઘરેણાં પહેરાવવામાં આવે પણ એમાંથી અતિ બીભત્સ વસ્તુ વારંવાર ઝર્યા કરે છે. કપાળ ઉપર દામણી બાંધી હોય કે હાથ આંગળીઓથી, વીંટીઓથી, ઝવેરાતથી ભરી દીધા હોય અને ગળામાં નવસર મોતીની કે હીરામની માળા પહેરી હોય અને ઉપર મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેર્યાં હોય તો પણ સૂંઘવી કે જોવી ન ગમે તેવી વસ્તુઓ તે શરીરમાંથી ઝરયા જ કરે છે. હવે આવાને માટે તે દાખલો પણ શો આપવો?

તું જો ! કોઇ કૂવા કચરાના હોય છે. દેશમાં એને ખાળ-કૂવા કહે છે. એમાં મળ અને મૂત્ર એકઠાં થાય છે. એ કૂવાને સારો કોણ માને ? જેની વાત કરતાં ભવાં ચઢી આવે અને નજીક જતાં નાક આડો રૂમાલ રાખવો પડે તેને સારો કોણ ગણે ? એની વાત પણ કોણ વિચારે ? અને એના સંબંધમાં માનપૂર્વક વિચાર તો કોણ જ કરે ?

આવો દેહ છે ! જેને માટે પ્રાણી કૈંક કૈંક કરી નાખે છે તે દેહ આવો છે, તેનાં મૂળ આવાં છે અને તેનાં પરિણામ આવાં છે. માત્ર એ બાબત તરફ આંખમીંચામણાં કરીને એ વાતને રાળીટાળી નાખવામાં આવે તો તો કાંઇ કહેવા જેવું નથી; બાકી એમાં એક પણ ભલી વાત હોય એમ જણાતું નથી.

૩. પોતાની પાસે આવનારા પદાર્થોને શરીર કેવા બનાવી દે છે તેનો એક દાખલો જુઓ. પોતાનું મુખ સુંદર લાગે અને અંદરનો પવન સુગંધી જણાય તેટલા માટે પ્રાણી પાન (તાંબૂલ) ખાય છે. પાનનાં બીડામાં તે એલચી, લવિંગ, બરાસ વિગેરે અનેક સુગંધી પદાર્થો નાખે છે અને પછી તે પાનને કાથા–ચૂના સાથે ખાય છે. આવા માણસની પાસે નીકળો તો તેના મુખમાંથી સુગંધી નીકળતી જણાશે, પણ સવાલ એ છે કે એ સુગંધી કેટલો વખત ટકશે ? પાન ચવાઇ રહ્યું અને એક–બે પિચકારી મારી કે પાછું એ ભગવાન એના એ. આ સ્થિતિ શું બતાવે છે ? વાત એ છે કે મુખ પોતે અસુગંધી છે. અંદર જ્યારે પવન જાય છે ત્યારે તો તે શુદ્ધ હોય છે, પણ અંદરથી દુર્ગંધ (Carbon) નીકળે છે. બહાર નીકળતો પવન એ દુર્ગંધ લઇને નીકળે છે. અરે !

એની લાળ પણ કેવી હોય છે! કોઈ એને (લાળને) અડી જાય કે એ કોઇ વસ્તુને અડી જાય તો તે વસ્તુ અભડાય છે. મનુષ્ય બનતા સુધી કોઈનું ઓટેલું પાણી પીતો નથી, કોઇએ ચાખેલ અન્ન ખાતો નથી, કારણ કે લાળમાં અનેક જાતિના પુદ્ગલો ભરેલ હોય છે અને તે ચેપથી રોગોને પણ મોકલી આપે છે. એ લાળનો આકાર અને રંગ પણ સૂગ લાવે તેવા હોય છે. કોઇએ મોં અણાવ્યું હોય તો તેની પાસે ઊભા રહેવું પણ ગમે નહિ એવી લાળ દિવસો સુધી નીકળે છે.

શરીરની આ સ્થિતિ છે! એક મુખની વાત કરી ત્યાં આટલી ઘૃણા આવે છે તો એના પ્રત્યેક વિભાગની વાત કરવામાં આવે તો તો શું શું થાય? વાત એ છે કે તાંબૂલવાળા મુખની સુગંધી પૂરી પાંચ-પંદર મિનિટ પણ ટકતી નથી અને અંતે અસલ સ્થિતિ આવી જાય છે. બહારના ઉપચારથી કરેલ સારો દેખાવ તે કેટલો ટકે?

૪. ખરી વાત એ છે કે શરીરમાં જે પવન જાય છે તે ત્યાં એવા પદાર્થોના સબંધમાં આવે છે કે એ અસુગંધી થઈ જાય છે, વિકારવાળો થઈ જાય છે અને સુગંધી પદાર્થોને મુખમાં રાખીને એ દુર્ગંધને છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તે નિરર્થક થાય છે

આવા તો અનેક નિષ્ફળ પ્રયત્ન પ્રાણી વારંવાર કરે છે. એ શરીરની અંદરની દુર્ગંધી છુપાવવા માટે કંઇ કંઇ પ્રયત્ન કરે છે, એના ખોરાકમાં, એના સ્નાનમાં, એના પીણામાં, એના કપડાંમાં, એના ઘરેણામાં એ પ્રયત્ન વારંવાર દેખાય છે, પણ છતાં એ એક પણ પ્રયત્નમાં લાંબો વખત સફળ થતો નથી અને સફળ ન થવા છતાં એ નવા નવા પ્રયોગો કર્યા જ કરે છે.

અત્યારે તમે કોઈ પણ ચિત્રવાળા છાપા વાંચશો તો તે સૌંદર્યશાળી કેમ દેખાવું તેના અનેક પ્રયોગો જોશો. ત્યાં તે જાહેર ખબરના થોકડા વાંચશો. બાલ કેમ સાફ રાખ એને માટે સેંકડો વાતો જોશો. મુખ પર લગાડવાના પફ પા ડર, ક્રીમ ઓઇન્ટમેન્ટ સ્નો અને તેના ડાઘા દૂર કરવાની જાહે રાતોની હારની હાર જોશો. અંદરનો કચરો દૂર કરવા પદ્ધતિ અને પ્રયોગ પર ઉલ્લેખ કરવામાં આવે તો પુ ભરાય તેમ છે. આ સર્વ નિષ્ફળ પ્રયત્ન છે, અયોગ્યને વધા પડતી અપાતી અગત્ય છે અને સમજણ વગરની બાળચેષ્ટા છે આ નવયુગની વાત પ્રસંગોપાત થઈ ગઇ, પણ જે વખતે આ મૂળ પુસ્તક લખાયું ત્યારે પણ શરીરનો મળ દૂર કરવા નિષ્ફળ પ્રયત્નો અનેક પ્રકારના થતા હતા. યુગે યુગે પદ્ધ ફરે છે, પણ મુદ્દો તો એકનો એક જ રહે છે.

આવા શરીરને તું વારંવાર ચાટ્યા કરે છે અને એ સૂંઘ્યા કરે છે! તારી આવી ચેષ્ટાઓ જોઇને સમજુ-વિચાર માણસો મનમાં હસે છે. તેઓને એમ થાય છે કે આ માણ આખો વખત શરીરને ઘસ્યા કરે છે અને પવિત્ર કે સુંદ બનાવવા મથે છે. એ તે કાંઇ ડહાપણની વાત ગણાય કે?

અનેક વાર નહાવાથી શૌચધર્મ પળાય છે એ માન્યતામ વિચાર કરવો ઘટે છે. જે શરીર અપવિત્ર વસ્તુથી જ ભરેલુ છે તેને બાહ્યશૌચ કરવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ છે. વિશિષ્ટ હેતુ-પૂર્વક સ્નાનાદિની વાતને અત્ર સ્થાન નથી, પણ માત્ર બાહ્ય-શુદ્ધિ(શૌચ)માં જ પર્યવસાન સમજનાર શરીરનો ધર્મ સમજે, એની અંદરની વસ્તુઓને વિચારે, એ વસ્તુઓની

અપવિત્રતા ખ્યાલમાં લે અને એ વસ્તુ દૂર કરવા જતાં શરીર જેવું કાંઈ બાકી રહી શકે તેમ નથી એ વાત જો એક વાર લક્ષ્યમાં લે તો આ નકામા પ્રયત્નને બાજુએ મૂકી પોતાના પ્રયત્નો બીજે માર્ગે લગાડે. આ મહામૂલ્યે મળેલ જીવન મોંઘું છે, સાધ્ય સુધારી શકનાર છે, એને બહારથી પવિત્ર રાખવાના પ્રયાસમાં વેડફી નાખવા જેવું એ નથી. આ બાબત સ્પષ્ટ સમજવા આ સર્વ હકીકત વિચારવા જેવી છે

૫. વળી એક બાબત ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. પુરુષનાં નવ અંગોમાંથી આખો વખત શું નીકળે છે તે વિચારી જુઓ:—

૨ કાનમાંથી કચરો, કેટલાકને પરુ નીકળ્યાં કરે છે

૨ આંખોમાંથી જેટલી વાર પટપટાવીએ તેટલી વાર પાણી, કોઈવાર ચીપડા અને અનેક મળ નીકળ્યાં કરે છે.

૨ નાકના દ્વારમાંથી શ્લેષ્મ (શેડા), ગુંગા વિગેરે નીકળ્યાં કરે છે, નાક નસીંકે ત્યારે ખાસ સભાળ લેવી પડે છે.

૧ મુખમાંથી લાળ નીકળે છે. ઉપર તેનું વર્ણન થઈ ગયું છે. દુર્ગંધી પવન અને ઊલટી થાય ત્યારે કાચુ અન્ન અને પિત્ત નીકળે છે.

૧ પુરુષચિહ્નમાંથી પેશાબ. એનું વર્ણન કરવાની જરૂર ન હોય.

૧ ગુદામાંથી વિષ્ટા વર્ણન અશક્ય અને બિનજરૂરી છે.

આવી રીતે પુરુષના સદરહુ નવ દ્વારોમાંથી અપવિત્ર પદાર્થો બહાર નીકળ્યા જ કરે છે અને તે કદી વિરામ પામતા નથી. એમાં અલ્પવિરામ કે અર્ધવિરામ આવે, પણ પૂર્ણવિરામ કદી આવતું નથી. એ સર્વમાથી જે પદાર્થો નીકળે છે તે સર્વ દુર્ગંધી, ખરાબ વર્ણ, રસ અને સ્પર્શવાળા જ હોય છે, ભારે કંટાળો આવે તેવા હોય છે અને દૂર નાસી જવું પડે એવા હોય છે

[illegible]

[illegible] હોય, [illegible] હોય તો અમારે તો એ [illegible] કે કહેવાના માટે માત્ર [illegible] કરવી પડશે કે એ તારો વિચાર [illegible] 'નવો' છે, અભિનવ છે અને વિચિત્ર છે. આજસુધી નવો વિચાર [illegible] તેમાં અમારે વાંધો નથી, પણ સમજુ માણસ [illegible] તું કોઈ સમજુ માણસને પૂછ કે 'જે શરીરમાંથી [illegible] મલિન પદાર્થો નીકળતા હોય તેને તમો કદી 'પવિત્ર' ગણી શકશો ?'

અમને લાગે છે કે આ તારો નવો વિચાર ભુલાવેલો છે, મોહજન્ય છે અને તને ફસાવનાર છે. જે શહેરની ગટરમાં કચરો ચાલ્યા કરતો હોય અને જેમાં નવો કચરો પડ્યા કરતો હોય તેને પવિત્ર કહેવા જેવી તારી આ વિચિત્રતા છે. કફ, મળ, મૂત્રના ભંડાર રૂપ આ શરીરમાંથી એક પણ સારી ચીજ નીકળતી નથી. તેવા શરીરને તું પવિત્ર કહે તો પછી તારા એ નૂતન વિચારને વિવેકી પ્રાણી 'દેવાનાં પ્રિય'(મૂર્ખ–મૂઢ)ના અભિપ્રાય તરીકે લેખે છે, માટે તારો જે વિચાર જણાવ તે સમજી–વિચારીને જણાવ. આવા ખોટા મુદ્દા ઊઠાવીને તારી કિંમત કરાવ નહિ.

૬. વળી તું વિચારીશ તો જણાશે કે તું ભોજન કરવા

---

૧. ત્યાં બે દ્વાર જુદાજુદા હોય છે, તેથી ફરીને ગણેલ છે.

માટે કેટલી તૈયારી કરે છે. એક શાક બનાવવું હોય તો તેમાં ધાણા, જીરૂ, મીઠું, મરચાં, તેલ આદિ અનેક પદાર્થો નાખે છે. મીઠાઈ બનાવવી હોય તો મોટી ખટપટ કરી મૂકે છે. સાકરની ચાસણી, પદાર્થોની વિપુળતા અને તૈયાર કરવાની તથા ઉપર ચઢાવવાની અનેક વસ્તુઓ લાવે છે. ઉપર વળી ઘી તથા બદામ, પસ્તા, ચારોળી વગેરે નાખે છે.

અનેક સામગ્રીઓથી તૈયાર કરેલું અન્ન ખાધા પછી પેટમાં જાય છે. ત્યાં ચાર કલાક બાદ એ સર્વનું શું થાય છે? એની વિષ્ટા થાય છે, તેને જોઇ તું થૂંકે છે, તેને કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે અને તેના તરફ સૂગ લાવે છે. એક સુંદર થાળમાં અનેક સુંદર રસોઇની ચીજો, મીઠાઇઓ, શાકાદિ હોય તે પેટમાં ગયા પછી આ દશા પામે છે.

તેં ગાયનું દૂધ વાપર્યું હોય અને તેના ઉપર સાકરાદિના પ્રયોગ કર્યા હોય તેનું અંત મૂત્ર થાય છે અને તેનો ક્ષેપ કરતાં પણ તારે વિવેક રાખવો પડે છે અને નહિ તો તારો દંડ થાય છે. ગાયના મૂત્રનો તો ઉપયોગ પણ થાય છે, પણ એના દૂધનો તેં ઉપયોગ કર્યો તો પછી તેનું જે મૂત્ર તારા શરીરમાં થાય છે તે તો અતિ નિંદનીય બને છે. તારા મૂત્રની કિંમત ગાયના મૂત્ર જેટલી પણ નથી એ ધ્યાનમાં રાખજે.

આ સર્વ દાખલા ઉપરથી તારા સમજવામાં આવ્યું હશે કે તારું શરીર તો સારામાં સારા પદાર્થોને ખરાબ કરનાર છે અને તારા શરીરમાંથી કચરો જ બહાર નીકળે છે. આવી શરીરની બાહ્ય સ્થિતિ છે એ સારાને બગાડે છે, સુંદરને વિરૂપ કરે છે, સ્પૃશ્યને અસ્પૃશ્ય કરે છે, સંબંધમાં આવનારને વિકારી

બનાવે છે અને એ જ શરીર કહેવાય છે તેને તું પવિત્ર છે. તારે તારા વિચારને ફરીવાર તપાસી જવાની જરૂર છે એમ કરીને તારી વિચારણામાં વિવેકને સ્થાન આપવાની જરૂર છે. હવે તું વગર લગામે ક્યાં સુધી ચાલ્યા ક તેનો ખ્યાલ કર.

૭. આ શરીરને માટે નીચેની બાબતો વિચારી જો.

(ક) એ પુદ્ગળનો સમૂહ છે.

(ખ) એ મળથી ભરેલું છે.

(ગ) એમાં માત્ર કચરો છે અને કોઈ સારી વસ્તુ નથી.

(ઘ) એ સારા પદાર્થોને ખરાબ કરનાર છે.

(ઙ) એ સુંદર કપડાંને દુર્ગંધી બનાવનાર છે.

આમાંની કોઈ પણ બાબતને માટે ખુલાસાની ખાસ જરૂર રહેતી નથી. શરીર પુદ્ગળનો ઢગલો છે એમાં કાંઈ સં જેવું નથી. એની અંદરની સર્વ વસ્તુઓ સ્થૂળ છે એમાં કે જાતની શંકાને સ્થાન નથી અને એ સારી વસ્તુને બગાડી છે તે તો આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.

ત્યારે શું એ શરીરને ફેંકી દેવું? એનો ઉપયોગ કાં કરવો કે એને ફંગોળી દેવું? એ વિચારવા જેવી વાત કેટલાક એને મોજશોખનું સાધન માને છે, કેટલાક એના ખાવાનો શોખ પૂરો કરે છે, કેટલાક એને સુગંધી લેવા સ્થાન માને છે, કેટલાક એનાથી સારાં રૂપો, સ્ત્રીઓ, ચિ જોવામાં સાર્થક્ય માને છે, કેટલાક એમાંથી સારાં ગાન સાંભ ળવામાં લાભ માને છે, કોઈ એને ચુંબન કરવાનું અથવા

આલિંગન દેવાનું સાધન માને છે, કોઈ એને યુદ્ધ કરવામાં કારણ પણ માને છે—આ સર્વ નકામું છે જો પુદ્ગલનો ઢગલો હોય, જો ગળાથી ભરેલ હોય અને સારાં ખોરાક કે કપડાંને દુર્ગંધ બનાવનાર હોય, જો અંતે છોડી દેવાનું હોય તેને માટે આવાં લાડપાડ શોભે નહિ.

પણ તેનાથી એક કામ થાય તેમ છે. આ સર્વ ઉપાધિ છોડી હંમેશને માટે કલ્યાણ કરવું હોય તો તેની તૈયારી કરવાનું સામર્થ્ય આ છે અને તે મહાઉદાર કાર્ય છે, પરમ શ્રેષ્ઠ કાર્ય છે અને તે જો થાય તો તારા આ ચોરાશી લાખના ફેરા અને આ તારી રખડપટ્ટી દૂર થઇ શકે તેવું છે.

ત્યારે આ તો બહુ મજાની વાત થઈ. એને થોડું થોડું ખાતુંપીતું આપી તેની દ્વારા જો શિવસાધન થઈ શકતું હોય તો તે કામ પાર પાડવા પ્રયત્ન કરવા જેવું છે. હંમેશની આ લમણાઝીક મટી જાય, નિરંતરનું સુખ થઇ જાય એવો રસ્તો જો એનાથી થાય તો તે કરવાજોગ છે. ત્યારે આવા શરીરમા અનેક અવગુણ છે, પણ શિવસાધનનું સામર્થ્ય પણ તેનામાં છે એ વાત વિચારી, તેની ચિંતવના કર અને તારા સાચા ઉદ્ધારના માર્ગે લાગી જા.

૮. શરીર કેવુ છે? શેનું બનેલું છે? તેમાં શું ભર્યું છે? અને તેના કયા સુધી વિશ્વાસ કરી શકાય તે તો તેં જાણ્યું. પણ હવે કાંઇ એવી હુશિયારી કરી બતાવ કે જેથી આવા શરીરના પણ તું પૂરતા લાભ લઈ શકે અને એ ઇચ્છનીય, પુણ્યશાળી અને અભીષ્ટ બને. અત્યારે જે શરીરનું વર્ણન કર્યું તેવું શરીર તો કોઇ મેળવવા ઇચ્છે નહિ. આ તો ઉઘાડી વાત છે.

[illegible] લાભ છે. તારો વિકાસ તું [illegible] જાણી શકે તેમ છે કે તું એ શરીરથી પૂરતો લાભ મેળવી શકશે અને તું એવું કાર્ય કરી શકીશ કે [illegible] જેવા પણ તારા શરીરની–[illegible] પ્રશંસા કરશે. આ લાભો ખરેખર તારે મેળવવા જેવા છે; નહિ તો પછી આકરો તેવો ભારો જઈશ અને અંતે એ શરીરને પૈસા ખરચીને બાળવું પડશે કે જમીનમાં દાટવું પડશે.

'ચેતન ચાર ગતિમેં નિશ્ચે, મોક્ષદ્વાર એ કાયા હૈ;
કરત કામના સુર પણ યાકી, જિસકું અનર્ઘ માયા હૈ.'

આવી તારી કાયા છે, માટે ગભરાવાનું કારણ નથી; પણ તું મલકાઇ ન જતો. એ કાયાની કિંમત એટલા માટે જ છે કે એ મોક્ષદ્વાર છે, પણ જો તેને તું વેડફી નાખ તો નરકદ્વાર પણ એ જ છે. તારો વિકાસક્રમ સુધારવાનો આ અવસર છે, માટે નિપુણતા દાખવીને, સ્વસ્વરૂપ નિષ્પાદન કરીને એને તું અતિ પવિત્ર બનાવી દે.

પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તને સુંદર જળાશય મળ્યું છે. તળાવે જઈને તરસ્યો આવે તે તો નિપુણ ન જ ગણાય. તને પવિત્ર આગમરૂપ જળાશય મળ્યું છે તેના કાંઠા ઉપર બેસીને તું કોણ છે? તારું સ્થાન શું હોઈ શકે? તું ક્યાં આવી ચઢ્યો છે? અને શા માટે આ ફેરાફેરા કરી રહ્યો છે? તે સર્વ વિચાર. એ જળાશયમાં તારી સર્વ જિજ્ઞાસાને તૃપ્તિ મળે એટલું પાણી ભરેલું છે. તું વિનાસંકોચે એ પાણીનું પાન કર, તારી જાતને ઓળખ અને તારું પોતાનું સ્થાન સમજી લઈને તે પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો શોધી લે. અને તારી ઘણા વખતની તૃષા છે તેને તું છિપાવી લે.

ખાસ કરીને એ જળાશયમાં **શાંતસુધારસ** ભરેલું છે તે અમૃતનું પેટ ભરી ભરીને પાન કરી લે. આવો અવસર ફરી ફરીને મળશે નહિ. માટે **'અવસર પાય ન ચૂક ચિદાનંદ'** એ વાત ધ્યાનમાં રાખ. શાંતરસ–અમૂલ્ય અમૃતનો દરિયો તને મળી ગયો છે તેનો તું બને તેટલો લાભ લે. અને પેટ ભરી ભરીને એ રસને પી લે. આ તકનો લાભ લે આવાં જળાશય જ્યાં ત્યાં મળતાં નથી અને મળે ત્યારે ઓળખાતાં નથી. તેં અત્યારે જળાશય જોયું છે અને તારા પર દયા કરીને પાણી પાનાર પણ મળી ગયા છે તો હવે તેનો બને તેટલો લાભ લે.

આ ભાવનામાં શરીરની સ્થૂળ રચનાની કિલષ્ટ બાજુ બતાવવા સાથે આ કાયાને મોક્ષદ્વાર પણ બનાવી શકાય છે, એ વાત કરીને શરીરના બન્ને ઉપયોગ બતાવવામાં કર્તાએ બહુ કુશળતા બતાવી છે. તદ્દન સામાન્ય વસ્તુનો ઉપયોગ કરતાં આવડે તો નુકશાનમાંથી પણ લાભ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને

સાચી આવડત હોય તો દીર્ઘ લાભ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ 'શાંતવાહિતા' માં એ અમૃતનું પાન કરવાનું પ્રથમ કડવો ઘૂંટડો પાઇને વિવેકી મહાશયે કેવી યુક્તિથી શાંતસુધાનું પાન છેવટની દોઢ ગાથામાં કરાવ્યું છે તે ખાસ વિચારણીય છે. સુજ્ઞ એ અમૃતપાન જરૂર કરે.

× × ×

મલ્લિકુંવરીનું રૂપ અદ્‌ભુત હતું. એનાં રૂપ–લાવણ્યની વાતથી આકર્ષાઈ સાકેતપુર(કોશલદેશ)ના પ્રતિબુદ્ધ રાજાએ, ચંપાનગરી(અંગદેશ)ના ચંદ્રચ્છાય રાજાએ, સાવથ્થી નગરી-(કુણાલદેશ)ના રૂપી રાજાએ, વાણારસીનગરી(કાશીદેશ)ના શંખ રાજાએ, હસ્તિનાપુર(કુરુદેશ)ના અદિનશત્રુ રાજાએ અને કંપિલપુર(પાંચાલદેશ)ના જિતશત્રુ રાજાએ એ કુંવરી સાથે લગ્ન કરવા માગણી મોકલી. વિદેહાધિપતિ કુંભરાજાએ પોતાની રાજધાની મિથિલામાં એ માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો. છએ રાજાઓ લડવા આવ્યા. લડાઇ ચાલવાની હતી ત્યારે અમોઘ વીર્યશાળી મલ્લિકુંવરીએ આધ્યાત્મિક માર્ગે લડાઇ જીતવા નક્કી કર્યું. એણે અશોકવાડીમાં પોતાના શરીરપ્રમાણ સુવર્ણની પૂતળી બનાવી, તેના મધ્ય ભાગમાં પોલાણ રાખ્યું. જમ્યા પછી એક કોળીઓ અનાજ તેમાં દરરોજ નાખવા લાગી. એ વાડીમાં પ્રવેશ કરવાના છ રસ્તા કરાવ્યા. છએ રાજાને બોલાવ્યા. જુદા જુદા બેસાડ્યા. દરેકને મલ્લિકુંવરીને મેળવવાની આશા હતી. વચ્ચે પ્રતિકૃતિ જેવી પૂતળી જોઇને રાજાઓ છક થઇ ગયા. છએ રાજા છ સ્થાને બેઠા હતા. મલ્લિકુંવરીએ જાતે આવી પૂતળીનું દ્વાર (ઉપરનું ઢાંકણુ) ઉઘાડ્યું. ગંધથી મહેલ ભરાઇ ગયો. રાજાઓ તો નાક પર રૂમાલ ધરવા મંડી ગયા. પછી યોગિની

દેવીએ સમજાવ્યું કે 'હું જે ખાતી હતી તેનો માત્ર એક કોળીઓ દરરોજ આમાં નાખતી હતી. તેની આવી ગંધ છે અને આ શરીરમાં એ વસ્તુઓ જ ભરેલી છે. એના ઉપર તે મોહ ઘટે ? આ તો એક કવળનું પરિણામ છે અને હું તો ઘણા કવળો ખાઉં છું, વિગેરે.' પછી પૂર્વભવની મિત્રતા યાદ કરી રાજાઓ ચેત્યા. હદાઇ બંધ થઇ. અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસર્યું. વિચારણા થઇ. રાજાઓ રાજ્ય છોડી મલ્લિકુંવરી પાસે દીક્ષિત થયા. સંસાર છોડી કૃતકૃત્ય થયા અને શરીરનો પૂરતો લાભ લીધો.

આ શરીર કેવા અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરપૂર છે તે સંબંધી લેખકશ્રીએ ખૂબ લખ્યુ છે. એના પર વિશેષ વિવેચનની અપેક્ષા નથી. એનાં શ્રવનાં દ્વારો અને એનાં વર્ણનો વાંચીને પણ જો પ્રાણીની આંખો ન ઊઘડે તો તો પછી નશીબની વાત છે.

એક–બે બાબત પર ખાસ ધ્યાન આપીએ. આ શરીર અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલ છે એ વાત તો થઇ. એની ઉત્પત્તિ વિચારતાં જ ખેદ થાય તેવું છે. ગર્ભવાસમાં નવ માસ સુધી ચારે તરફ રહેલા મળની વચ્ચે ઊંધે માથે લટકવું પડે છે એવું નિકૃષ્ટ જેનુ ઉત્પત્તિસ્થાન હોય ત્યાં સુગંધીની આશા રાખવી એ તો વેળુંમાંથી તેલની અપેક્ષા રાખવા બરાબર છે. આવા શરીરનો પુષ્ટિ કરવી એ સુજ્ઞને શોભે તેવી વાત નથી, પણ એ ઉપરાંત એક ઘણી ધ્યાન આપવા જેવી વાત છે. એ શરીરમા લાખો વ્યાધિઓ ભરેલા છે. ચામડીના વ્યાધિઓ, પેટના વ્યાધિઓ, ગર્ભાશયના વ્યાધિઓ, આનરડાના વ્યાધિઓ, છાતીના વ્યાધિઓ, હૃદયના વ્યાધિઓ, નાકના, ગળાના, મોના, આખના, કાનના, માથા વિગેરેના વ્યાધિઓનો પાર

નથી. એ જાતનું ખરે તો મગજની ચિંતા થાય છે, એ આખું ગાઈ જાય તો પક્ષઘાત કે હૃદયના વ્યાધિની ચિંતા થાય છે. એને ચાકુનાં ચાકુનાં ઝરડી લાગી જાય છે, એને અનેક જાતના શસ્ત્રપ્રયોગો (Operations) કરાવવા પડે છે, એની અંદરની યંત્રવ્યવસ્થા એટલી ગૂંચવણવાળી છે કે એ કેટલા વ્યાધિઓનું એ ઘર છે અને એને બગડી જતાં, તરડાઈ જતાં અને ખલાસ થઈ જતાં વાર લાગતી નથી. કોઈ દમવાળાની પીડા જોઈ હોય તો ખમાય ચાલતી લાગે અને ઉધરસ ખાતાં કે ગળફા પાડતા જોયા હોય તો ચીતરી ચડે. આ વાત લંબાવીએ તો ક્યાં અટકવું તે સૂઝે તેમ નથી. આવી રીતે અનેક વ્યાધિનું ઘર એ શરીર છે અને તેને માટે અનેક ગ્રંથો લખાયા છે જે વૈદકીય ગ્રંથો કહેવાય છે, કોઈ એને આયુર્વેદ પણ કહે છે. શરીરના વ્યાધિઓ પર ગ્રંથો, એનો અભ્યાસ, એનો ધંધો અને એ સંબંધી આટલી વિચારણાઓ!

ઉપરની ચામડી ન હોય તો શરીરની અંદર એક પણ વસ્તુ એવી નથી કે જેના ઉપર મોહ થાય. એના કયા વિભાગને ઉઘાડયો હોય તો પ્રાણી થૂ થૂ ન કરે? એ જ એકલો પ્રશ્ન રહે છે અને છતાં મોહરાજાએ આને એવો તો દારુ પાયો છે કે એ એને ચુંબનો ભરવા મંડી જાય છે! એ એના સ્પર્શમાં સુખ માને છે. એના અભિષ્વંગમાં લીલા કરે છે. એ જ ઘડીએ જો ઉપરની ચામડી ખરી પડે તો આ ભાઈશ્રી ત્યાં એક મિનિટ પણ ઊભો રહે ખરો? એનું નામ જ કેફ, એ જ મોહની મદિરા, એ જ વિવેકબુદ્ધિનો નાશ! કોઈ વખત માંદા માણસ પાસે જવાનું થાય અને તેને ઉધરસ આવતી હોય, પાસે બળખા નાખવાનું વાસણ પડયું હોય, આ

વખતે મનમાં શો વિચાર આવે છે ? દુર્ભાગ્યે એવા વખતના વિચારો કાયમ રહેતા નથી, એટલે આ પ્રાણી પાછો ધંધે વળગી જાય છે અને પોતાને જાણે એવા શરીર સાથે સંબંધ જ નથી એવી બેદરકારીમાં દોરાયો જાય છે.

આખા શરીરની રચના જુઓ ! એની અંદર નાડીઓ, લોહીનું વહન, શિરાઓ વગેરેનો વિચાર કરો. આંતરડાના મળનો ખ્યાલ કરો અને સારામાં સારાં અન્ન, દૂધ અને પાણીની થતી અવદશા વિચારપૂર્વક ધ્યાન પર લો તો ઘણો મોહ ઓસરી જાય તેમ છે. શરીરના પ્રત્યેક ભાગનો આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો બહુ જાણવા જેવું મળે તેમ છે એમાં કશો સંદેહ નથી.

એક બીજી વાત. આપણાં કપડાં દરરોજ શા માટે ધોવાં પડે છે ? શું એને બહારની રજ લાગે છે એટલા માટે જ ? ના. શરીરમાં સાડાત્રણ કરોડ દ્વાર (રોમરાજી) છે. તે પ્રત્યેકમાંથી દુર્ગંધ અને અપવિત્ર મળ–પરસેવો વગેરે નીકળે છે. એ સારામાં સારાં કપડાંને પણ અપવિત્ર બનાવે છે એવા શરીરની આસનાવાસના કરવી કેમ પાલવે ? અને એને ચાટવું તે વાત શોભાસ્પદ ગણાય ખરી ! જે ખાધેલ ખોરાકને તુચ્છ બનાવે, વસ્ત્રોને મેલવાળાં બનાવે, લગાડેલ પદાર્થને દુર્ગંધવાળા બનાવે અને જરા પડે તો ખડી જાય, હાડકાં ભાંગે તો દિવસો સુધી પથારી કરાવે અને દરરોજ અનેક પ્રકારની ચાકરી માગે તેવા શરીરની સાથે કેમ કામ લેવું તે સમજણથી વિચાર કરવા જેવું છે.

આવી રીતે અનેક કારણે શરીર અપવિત્ર પદાર્થોથી ઉપજ્યું છે, અપવિત્ર પદાર્થો વચ્ચે વધ્યું છે, અપવિત્ર પદાર્થોથી

ભરેલું છે અને સારામાં સારા પદાર્થોને ખરાબ કરનારું છે એ વાત વિચારી શરીરની અપવિત્રતા ધ્યાવવી.

પણ આપણો પનારો એની સાથે પડ્યો છે, તો એનાથી કાંઇ લાભ લેવાય તો લઇ લેવો એ આપણું કર્તવ્ય છે; માટે હવે લેખક મહાશય કહે છે તેમ માનસનલિન–હૃદયકમળને ઉઘાડો અને ત્યાં અભેદ્ય મૂર્તિને સ્થાપી એને અપનાવો. **એ એટલે** તમે **પોતે.** શરીર તમારું નથી; તમે શરીર નથી. શરીર તમારી સાથે આવનાર નથી, પણ ત્રણ કાળે **તમે પોતે તો તમે જ** રહેવાના **છો.** એનું એટલે તમારું પોતાનું કાંઇ સુધરે, કાંઈ માર્ગે ચઢવાનું થાય એવો રસ્તો કરો અને તે માટે અંતરથી સાચો વિચાર કરો. અત્યારસુધી ઉપર ઉપરથી તો ઘણી વાતો કરી છે અને કોઇવાર ચેતન ચેતન કરી સ્વને અને પરને ઠગ્યા છે. એમાં કાંઇ વળે નહિ. એ માર્ગે કાંઇ જયવારો થાય નહિ. હવે તો હૃદયકમળને ઉઘાડી ત્યાં જે અત્યારે મોહરાજા પેસી ગયો છે તેનો આખો મંડપ તોડી પાડો અને ત્યાં વિભુ, પવિત્ર, મહોમય ચેતનરાજને બેસાડો. એ રીતે એ શરીરનો પૂરેપૂરો લાભ લો. જે પદ્ધતિએ મલ્લિકુંવરીએ અધ્યાત્મવાદની સ્થાપના કરી લડાઇ અટકાવી, પરણવા આવનાર છ રાજાઓને પ્રતિબોધ્યા અને અનેકનો સંહાર અટકાવ્યો તે રીતે આ અપવિત્ર વસ્તુના પોટલાને એના સાચા આકારમાં ઓળખી ખૂબ આનંદ માણો અને જે કાયા અપવિત્ર–દુગંછનીય પદાર્થોથી ભરેલી છે અને જે તમને વારંવાર ચિંતા કરાવી વૈદ્ય ડૉક્ટરોના બિલ ભરાવે છે તેને જ મોક્ષદ્વાર બનાવો. આ મનુષ્યદેહ મોક્ષદ્વાર છે જ, પણ એને એ તરીકે અપનાવીએ તો; નહિ તો અનેક ભવ કર્યા છે તેમાં એકનો વધારો કરી

તણાઈ જવાશે અને કયાં જવાનું થશે તે તો પ્રત્યેકે વિચારી લેવાનું છે. ત્યાં આ શરીર આવવાનું નથી એ પણ ચોક્કસ છે અને અહીં કરેલાં સારાં-ખરાબ કૃત્યો, વિચારો કે ભાષાપ્રયોગો કાંઇ અહીં ને અહીં અટકી જાય એવી આશા રાખવી એ તો ફોકટ છે.

માટે કોઈ રીતે વિકાસ વધે, પ્રગતિ થાય, રસ્તો પ્રાપ્ત થાય તેવા માર્ગો આદરી, આ શરીરનો લાભ લો. વિકાસક્રમનો એવો મહિમા છે કે એક વખત જો ગાડું રસ્તે ચડી જાય તો પ્રત્યેક પગલે આગળ ધપાય છે અને તે રસ્તો પ્રાપ્ત કરવા જેટલું સામર્થ્ય, આવડત, અનુકૂળતાઓ, સગવડો-એ સર્વ અત્ર લભ્ય છે. મલ્લિકુંવરીના મિત્રો વિચારશીલ હતા, રાજા હતા; વળી ગયા ભવમાં આત્મવિકાસ કરીને આવ્યા હતા. તેમણે શરીરનો ધર્મ સમજતાં સાચો રસ્તો જોયો અને જોવાની સાથે જ ચેતી ગયા. આનું નામ વિકાસક્રમની પ્રાપ્તિનો લાભ કહેવાય.

સનત્કુમાર મહાન્ ચક્રવર્તી રાજા હતા. એને શરીર પર ખૂબ મોહ હતો. એનો ગર્વ પણ ખરો! પણ જ્યારે એણે દેવના પાસેથી પોતાના શરીરમાં વિકારો થયેલા જાણ્યા ત્યારે એ રડવા ન બેઠા. એણે છ ખંડ પૃથ્વી છોડી દીધી. સંયમ લઇ આરાધના કરી ઔષધ કરવા આવનાર દેવવૈદ્યો પાસે અંતરના વ્યાધિની વાત કરી, પણ બહારના વ્યાધિની દરકાર ન કરી અને અંતે એક માસની સંલેખના કરી ત્રીજે દેવલોકે ગયા. આનું નામ તે વિકાસદશા કહેવાય. કાંઇ શરીરનું અપવિત્રપણું વિચારી ગભરાઇ જવાનું નથી. સનત્કુમાર જેવું સામર્થ્ય વાપરી પર્વત ચડી જવા માટે આ ભાવના છે. એના જેટલું બળ ન હોય તો જેટલો બને તેટલો વિકાસ તો સાધવો એ ખાસ જરૂરી ગણાય.

આશ્રવ ભાવના

પૂર્વપરિચયઃ—

અહીં જરા ક્રમ ફેરવીને પ્રાથમિક વિવેચન કરવું આવશ્યક જણાય છે. પ્રથમની છ ભાવનામાં આપણે જીવ અને અજીવનો પોતાનો અને પરસ્પરનો સંબંધ વિચાર્યો. તેને અંગે અનિત્યતા અને અશુચિ ભાવનામાં લગભગ અજીવનો જીવના સંબંધી તરીકે વિચાર કર્યો. સંસારમાં જીવ અજીવનાં વિવર્તો જોયાં, જ્યારે અશરણ, એકત્વ અને અન્યત્વમાં ચેતનાના આવિર્ભાવો વિચાર્યાં અને એના પૃથક્ પૃથક્ ચિત્રો જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુથી તપાસ્યાં.

હવે પછીની ત્રણ ભાવનામાં આપણે કર્મના પ્રદેશમાં જઇએ છીએ. એ ભાવના ભાવતાં પહેલાં આપણે પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ યથાસ્થાને વિચારીએ. હેતુઓને પ્રાપ્ત કરીને જીવથી જે કરાય તે 'કર્મ' किरइ जीएण हेउहिं जेणंतो भन्नए कम्मं ॥ કર્મબંધનના હેતુઓને પ્રાપ્ત કરીને જીવ કર્મ બાંધે છે. એ પરિણામ છે, એના કારણ 'હેતુ' છે. એ હેતુ જ્યાં હોય ત્યાં આત્મા તેટલાં પૂરતાં કર્મો એકઠાં કરે છે. એ કર્મ પરમાણુઓના સ્કંધરૂપ છે. તે આત્મા સાથે ચોંટી જાય છે. એ ચોંટે તે વખતે એની ચાર બાબતો મુકરર થાય છે. પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ. '**પ્રકૃતિ**' એટલે એનો સ્વભાવ, એનું કાર્ય શું વગેરે. '**સ્થિતિ**' એટલે એ કેટલા વખત માટે છે. '**રસ**' એટલે એનામાં ગાઢતા કેટલી છે અને '**પ્રદેશ**' એટલે એ કર્મ કેટલી કર્મવર્ગણાઓ-કર્મના પ્રદેશોનું બનેલ છે.

આવી રીતે જે કર્મબંધ થાય છે તે બંધહેતુઓથી થાય છે. એ બંધહેતુઓ એટલે કર્મબંધનનાં કારણો. એના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે: મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ.

મિથ્યાત્વ–એટલે વસ્તુઓનું વિપરીત દર્શન શુદ્ધ દેવ–ગુરૂ–ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધાનનો અભાવ અને અન્ય તરફ આદર. સંશય, અભિનિવેશ અને વિપર્યય એ સર્વનો સમાવેશ મિથ્યાત્વમાં થાય છે. એ અજ્ઞાન છે અને વિવેક વગરના જ્ઞાનીને પણ શક્ય છે.

અવિરતિ–ત્યાગનો અભાવ. દોષોથી પાછા હઠવાના નિશ્ચયનો અભાવ. પચ્ચખ્ખાણ રહિત દશા

કષાય–ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, દુગછા, સ્રીવેદ, પુવેદ, નપુંસકવેદ.

યોગ–મન–વચન–કાયાનું પ્રવર્તન

આના અનેક ભેદ–ઉપભેદ છે. એ કર્મબંધનના હેતુઓ છે.

હવે આપણે આશ્રવની વાત કરીએ જે માર્ગોએ કર્મો આવે, કર્મનું આશ્રવણ થાય તે રસ્તાઓને 'આશ્રવ' કહે છે. એક મોટા સરોવર–તળાવમા પાણી આવવાના ગરનાળાંને આશ્રવ કહેવાય. એક મોટા મંડલમા હવા આવવાના બારીબારણાં હોય તે આશ્રવ કહેવાય એક મોટો પાણીનો અવાડો હોય અને તેમાં જે નળદ્વારા જળ આવે છે તે નળને આશ્રવ કહેવાય એક કોઠારમાં અનાજ ભરાતું હોય અને બીજી બાજુ નીકળતું હોય એ ભરવાના માર્ગોને આશ્રવ કહેવાય. કર્મ આવવાના માર્ગોના નીચે પ્રમાણે વિભાગ પાડી શકાય છે. સંક્ષેપ વર્ણન જ અત્ર કરાય છે

૧ ઇંદ્રિય—એના પાંચ પ્રકાર છે. સ્પર્શન, જિહ્વા, નાસિકા, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર. આ ઇંદ્રિયની [illegible] પ્રવૃત્તિ [illegible] કે ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ રાગદ્વેષપૂર્વક થાય તો જ તે આશ્રવ થાય છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. એની પ્રવૃત્તિ રાગદ્વેષ વગરની થાય તો તો [illegible] થાય છે.

૨ કષાય—સંસારનો લાભ (પ્રાપ્તિ) જેનાથી થાય તેવા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ: આ ચાર એના મુખ્ય ભેદ છે

એની ગાઢતા પ્રમાણે એના વિભાગ પણ થાય છે અને તેના પેટામાં હાસ્યાદિ નોકષાયોનો સમાવેશ થાય છે. કર્મનો રસ અને સ્થિતિ મુકરર કરવામાં આ કષાયો મુખ્ય અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

૩ **અવ્રત**—અવિરતિપણું. એના પાંચ વિભાગ છે.

(ક) પ્રમાદથી થતો પ્રાણવધ તે **પ્રાણાતિપાત.**

(ખ) અસત્ય ભાષણ તે **મૃષાવાદ.**

(ગ) વગર દીધેલ વસ્તુ લેવી તે **અદત્તાદાન.**

(ઘ) જાતીય સંબંધ. કામરાગથી સ્ત્રી–પુરુષનો શરીરસંબંધ તે **મૈથુન.**

(ઙ) સ્વામીત્વસ્થાપન, પદાર્થો ઉપર મૂર્છાવૃત્તિ એ **પરિગ્રહ.**

આ પાંચને અંગે ઘણો વિસ્તાર છે અને તે સમજવાની જરૂર છે. અવિરતિને કારણે પ્રાણી અનેક પાપો સમજણ વગર વહોરી લે છે.

૪ **યોગ**—મન, વચન, કાયા, એની પ્રવૃત્તિ શુભ અથવા

અશુભ. એ પ્રવૃત્તિથી કર્મોનું આગમન થાય છે. જેવી પ્રવૃત્તિ તેવાં કર્મ. રસબંધ અને સ્થિતિબંધમાં કષાય સાથે આ યોગો પણ એટલા જ ઉપયોગી ભાવ ભજવે છે.

આવી રીતે ૫ ઇંદ્રિયો, ૪ કષાયો, ૫ અવિરતિઓ અને ૩ યોગ એમ ૧૭ ભેદ થયા. અને નીચે ૨૫ ક્રિયાઓ બતાવીએ છીએ તે મળીને કર્મ આવવાનાં ૪૨ માર્ગો–રસ્તાઓ–ગરનાળાંઓ છે. એના ઉપવિભાગો તો પાર વગરના થાય અને વળી દરેકમાં તરતમતા પણ ઘણી હોય. હવે આપણે ૨૫ ક્રિયાઓને સમજી લઇએ.

૨૫ ક્રિયાઓ–(બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ સમજવા યોગ્ય છે.)

૧. દુષ્ટભાવ યુક્ત થઇ કામવાસના વગેરે માટે પ્રયત્ન કરવો–શરીરને અયતનાપૂર્વક પ્રવર્તાવવુ તે ‘ કાયિકી ક્રિયા. ’

૨. હિંસાના સાધનો ગ્રહણ કરવા–તલવાર, બંદૂક, બોંબ, ટોરપીડો વિગેરે તૈયાર કરવા, વાપરવા અને એની યોજના કરવી તે ‘ અધિકરણકી ક્રિયા ’

૩. જે ક્રિયામાં દ્વેષ–ક્રોધને વિશેષ સ્થાન મળતું હોય તે ‘પ્રદોષિકી ક્રિયા ’

૪. અન્યને હેરાન કરવાની–ત્રાસ આપવાની ક્રિયા તે ‘પારિતાપનિકી ક્રિયા ’

૫. જીવને મારી નાંખવાની–તેના પ્રાણો જુદા કરવાની ક્રિયા તે ‘પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા ’ નવ્વ એટલે પાંચ ઇંદ્રિય, મન, વચન, કાયબળ, આયુ અને શ્વાસોશ્વાસ–તેનો આત્માને

પ્રકરણ ૭ મું

આશ્રવભાવના

॥ भुजंगप्रयातं ॥

*यथा सर्वतो निर्झरैरापतद्भिः, प्रपूर्येत सद्यः पयोभिस्तटाकः ।
तथैवाश्रवैः कर्मभिः संभृतोऽङ्गी, भवेद्व्याकुलश्चञ्चलः पङ्कि-
लश्च ॥ क १ ॥

॥ शार्दूलविक्रीडितं ॥

यावत्किञ्चिदिवानुभूय तरसा कर्मेह निर्जीर्यते,
तावच्चाश्रवशत्रवोऽनुसमयं सिञ्चन्ति भूयोऽपि तत् ।
हा कष्टं कथमाश्रवप्रतिभटाः शक्या निरोद्धुं मया,
संसारादतिभीषणान्मम हहा मुक्तिः कथं भाविनी ॥ ख २ ॥

॥ प्रहर्षणी ॥

मिथ्यात्वाविरतिकषाययोगसंज्ञा-
श्चत्वारः सुकृतिभिराश्रवाः प्रदिष्टाः ।
कर्माणि प्रतिसमयं स्फुटैरमीभि-
र्बध्नन्तो भ्रमवशतो भ्रमन्ति जीवाः ॥ ग ३ ॥

॥ रथोद्धता ॥

इन्द्रियाव्रतकषाययोगजाः पञ्च पञ्च चतुरन्विताख्रयः ।
पञ्चविंशतिरसत्क्रिया इति नेत्रवेदपरिसंख्ययाप्यमी ॥घ ४॥

॥ इंद्रवज्रा ॥

इत्याश्रवाणामधिगम्य तत्त्वं निश्चित्य सत्त्वं श्रुतिसन्निधानात् ।
एषां निरोधे विगलद्विरोधे सर्वात्मना द्राग्यतितव्यमात्मन् ।ङ५।

---

* આ શ્લોકના કઠણ શબ્દની નોટ ગેયાષ્ટક પછી આપેલી છે.

क १. જેવી રીતે ચારે તરફથી આવતાં નિઝરણાઓ-દ્વારા એક સરોવર પાણીથી તુરત ભરાઇ જાય છે તેમજ આ પ્રાણી આશ્રવોદ્વારા કર્મોથી ભરાઇ જાય છે અને પછી તે આકુળ-વ્યાકુળ થાય છે, અસ્થિર થાય છે અને મેલવાળો થાય છે.

ग २. જ્યાં જેમ તેમ ઉતાવળ કરીને જરા જરા થોડાં કર્મોને ભોગવીને અહીં એને છૂટા કરીએ છીએ ત્યાં તો આશ્રવરૂપ શત્રુઓ પ્રત્યેક સમયે બીજાં કર્મોથી ફરી વાર સિંચીને (મને) ભરી મૂકે છે આ તો ભારે આપત્તિ થઇ! મારે તે આ આશ્રવ શત્રુઓનો વિરોધ કેવી રીતે કરવો? અને આ ભયંકર સંસારમાંથી મારો છૂટકો-મારી મુક્તિ કઇ રીતે થવાની?

ग ३. પ્રવર પુણ્યશાળી મહાપુરુષોએ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ નામના ચાર આશ્રવો કહ્યા છે, બતાવ્યા છે. એ સુપ્રસિદ્ધ આશ્રવોદ્વારા દરેક સમયે કર્મોને બાંધીને પ્રાણીઓ ખોટા ભુલાવાને વશ થઇ (સંસારમાં) રખડે છે.

घ ४. (એ આશ્રવો) ઇંદ્રિય, અવ્રત, કષાય અને યોગ-માંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રત્યેકની સંખ્યા અનુક્રમે પાંચ, પાંચ, ચાર અને ત્રણ છે અને પચીશ અસત્ક્રિયા સાથે મેળવતાં એની કુલ સંખ્યા બેતાળીશની થાય છે

ङ ५. એ પ્રમાણે આશ્રવોનુ તત્ત્વ જાણીને અને શાસ્ત્રાભ્યાસથી સત્યનો (શક્તિનો) નિરધાર કરીને હે આત્મન્! એમના (આશ્રવોના) વિરોધ વગરના નિરોધ માટે સર્વ પ્રકારનો ઉદ્યમ કરીને જલદી સખ્ત પ્રયાસ કરવો.

गेयाष्टकम्

परिहरणीयो रे, सुकृतिभिराश्रवो,
हृदि समतामवधाय ।
प्रभवन्त्येते रे, भृशमुच्छृङ्खला,
विभुगुणविभववधाय ॥ परि० ॥ १ ॥

कुगुरुनियुक्ता रे, कुमतिपरिप्लुताः,
शिवपुरपथमपहाय ।
प्रयतन्तेऽमी रे क्रियया दुष्टया,
प्रत्युत शिवविरहाय ॥ परि० ॥ २ ॥

अविरतचित्ता रे, विषयवशीकृता,
विषहन्ते विततानि ।
इहपरलोके रे, कर्मविपाकजा-
न्यविरलदुःखशतानि ॥ परि० ॥ ३ ॥

करिझखमधुपा रे, शलभमृगादयो,
विषयविनोदरसेन ।
हन्त लभन्ते रे, विविधा वेदना,
बत परिणतिविरसेन ॥ परि० ॥ ४ ॥

૧. પોતાનું શ્રેય ઇચ્છનાર સમજુ પ્રાણીઓએ કર્મગમનના હેતુભૂત આશ્રવોને, હૃદયમાં સમ્યગ્ પારખ કરીને, છોડી દેવા જોઈએ–તજી દેવા જોઈએ. એને જો મોકળા મૂકી દીધા હોય તો તે સર્વવ્યાપી ગુણરૂપ મહાન્ વૈભવનો સારી રીતે–નક્કી નાશ કરનાર થાય છે.

૨. (મિથ્યાત્વ) કુગુરુઓએ પ્રવર્તાવેલા–યોજેલા પ્રાણીઓ અથવા પોતાની કુમતિથી ચંચળ થયેલા પ્રાણીઓ મોક્ષનો સાચો માર્ગ છોડી દઈને અશુદ્ધ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે અને ઊલટા મોક્ષના વિરહ વધારનાર બને છે.

૩. (અવિરતિ) ત્યાગ તરફ જેનું ચિત્ત લાગેલું નથી તેવા અવિરત પ્રાણીઓ (ઇંદ્રિયના) વિષયોને વશ પડીને આ લોકમાં અને પરલોકમાં કર્મના વિપાકથી ઉત્પન્ન થયેલા મહાન્ સેંકડો દુઃખો નિરંતર સહન કરે છે.

૪. (ઇંદ્રિય) હાથી, માછલું, ભમરો, પતંગિયું અને હરણ વિગેરે વિષયવિલાસના પ્રેમને લીધે અહાહા ! અનેક પ્રકારની વેદનાઓ સહન કરે છે અને એ વિનોદરસ પરિણામે ભારે આકરો થઇ પડે છે.

---

* એનો સાદ રાગ છે 'ત્રીજી ભાવના એણી પરે ભાવીએ રે'—એ રાગમાં જરા લહેકા ફેરવવા પડશે. 'ત્રીજી ભાવના રે' એમ બોલીએ તો આ અષ્ટકનો રાગ આવી જશે.

उदितकषाया रे, विषयवशीकृता,
यान्ति महानरकेषु ।
परिवर्तन्ते रे, नियतमनन्तशो,
जन्मजरामरणेषु ॥ परि० ॥ ५ ॥

मनसा वाचा रे, वपुषा चञ्चला,
दुर्जयदुरितभरेण ।
उपलिप्यन्ते रे, तत आश्रवजये,
यततां कृतमपरेण ॥ परि० ॥ ६ ॥

शुद्धा योगा रे, यदपि यतात्मनां,
स्रवन्ते शुभकर्माणि ।
काञ्चननिगडांस्तान्यपि जानीयात्,
हतनिर्वृतिशर्माणि ॥ परि० ॥ ७ ॥

मोदस्वैवं रे, साश्रवपाप्मनां,
रोधे धियमाधाय ।
शान्तसुधारसपानमनारतं,
विनय विधाय विधाय ॥ परि० ॥ ८ ॥

૫. (કષાય) જેનામાં કષાયોની જાગૃતિ થઇ જાય છે તેવા પ્રાણીઓ કોઇપણ વિષયને વશ પડી જઇને મહાનરકમાં જાય છે અને કોઇપણ જાતના અપવાદ વગર અનંત જન્મ-જરા-મરણમાં રખડપાટીએ ચઢે છે.

૬. (યોગ) મનથી, વાણીથી અને શરીરથી ચપળ પ્રાણીઓ મહા આકરા પાપના ભારથી ભારે થઇને કર્મરૂપ કાદવથી ચારે નરફ ખરડાઈ જાય છે. તેટલા માટે આશ્રવ ઉપર જય મેળવવાનો પ્રયત્ન કર. બીજા કામથી સર્યું.

૭. સંયમવાન વિશુદ્ધ આત્માઓના શુદ્ધ યોગો (મન-વચન-કાયા) સારાં (શુભ) કર્મોને સવાવે છે-મોકલી આપે છે તેને પણ સોનાની બેડીઓ જાણવી. એ શુભ કર્મો પણ મોક્ષના સુખનો પ્રતિબંધ કરે છે.

૮. હે વિનય ! આશ્રવરૂપ પાપાત્માનો રોધ કરવામાં બુદ્ધિને રોકીને અને વારંવાર અનેક વખત શાંતસુધારસનું પાન કરી કરીને (એ પ્રકારે) આનંદ પામ-લહેર કર.

પ્રારંભના પાંચ શ્લોકના કઠણ શબ્દના અર્થ

क ૧. सर्वज्ञः સર્વ જાણનાર, [illegible] [illegible]. जिनेन्द्र जि- [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] स्वभूत [illegible] [illegible]. स्वाकृत (૧) [illegible] [illegible] આકૃતિ (૨) [illegible] [illegible]. सत्कृत (૧) [illegible] આકૃતિ (૨) [illegible] [illegible]. संस्कृत (૧) [illegible] [illegible] [illegible] આકૃતિ (૨) [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] શબ્દો [illegible] છે. આકૃતિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ख ૨. किञ्चिद्विष કાંઇ કાંઇ જેવું. સતત. नम्रा ઉત્તમ[illegible] निर्जीर्यते ઓગળીને દૂર કરાય છે. मानय [illegible] [illegible] निरोद्धुं રોકવા માટે. मुक्ति છૂટકારો-મોક્ષ. मानिनी [illegible]

ग ૩. सुकृति નશીબદાર, પુણ્યશાળી, ભાગ્યવાન. प्रदिष्टाः બતાવ્યા. स्फुट પ્રસિદ્ધ. भ्रम ભ્રાંતિ.

घ ૪. अव्रत અવિરતિ. असत्क्रिया ૨૫ ક્રિયા. (ઉપર જુઓ) नेत्र આંખ. એની સંખ્યા. वेद ચાર વેદ. એની સંખ્યા. અંક ઊલટી લેવી. એટલે ૪૨ થશે.

ङ ૫. तत्त्वं પરમાર્થ. सत्त्वं સામર્થ્ય-શક્તિ. श्रुति શાસ્ત્રાભ્યાસ. विगलत् विरोधे જે કાર્યમાં વિરોધ resistance ન રહે ગળી જાય તે રીતે. सर्वात्मना સર્વ ઉદ્યમે. સર્વ રીતે.

ગેયાષ્ટકની નોટ—

૧. परिहरणीया-તજી દેવા યોગ્ય. હેય વર્ગના. सुकृति-નશીબદાર. પંડિત, સમજુ. भृशं-ખુબ-સારી રીતે. उच्छृंखला-બેડી વગરના, છોડી દીધેલા, છુટા કરેલા. विभु સર્વવ્યાપી (જ્ઞાન-દર્શનાદિ). वध-નાશ-વિનાશ.

૨. नियुक्ता-યોજાયલા-પ્રવર્તેલા. परिप्लुत-ચંચળ થયેલા. दुष्टया-દોષવાળી-અશુદ્ધ. प्रत्युत-ઊલટા.

૩. अविरत-વિરતિ-પચ્ચખ્ખાણ-ત્યાગમાં મન વગરના. પચ્ચખ્ખાણ વગરના. विपद्यंते-મરે છે, ખમે છે. विततानि-વિસ્તીર્ણ, विपाक-પરિપાક, પરિણામ, પાકી જવું તે. अविरल-આંતરા વગર, નિરંતર. शतानि-સેંકડો, અનેક.

૪. झष-માછલું. Fish. वेदना-દ્વિતીયાનું બહુવચન છે परिणति-विरसेन-એ વિનોદ રસનું વિશેષણ છે. પરિણામે ભારે, આકરા પડી જાય તેવા.

૫. उदित-જાગૃત. માર્ગ આપેલ. ક્રોધ विषय-ઇંદ્રિયોના વિષય Subject matter. नियतं-ચોક્કસ

૬. चञ्चल-ચપળ दुरितभर-પાપનો બોજો. उपलिम्पति-ચારે તરફ ભરી નાંખે છે घृतमपरेण-બીજી વાતથી સર્યું, બીજું કામ રહેવા દે.

૭. यतात्मनां જે પોતાના આત્માને યોગ્ય રહેલ હોય તેને-સંયત પુરુષને. स्रवंति-Percolates એટલે निगड-પગે બાંધેલી બેડી. निवृत्ति-મોક્ષ हृत-સ નું વિશેષ્ય નપુંસકલિંગ છે.

૮. मोदस्व-પ્રમોદ કર આનંદ મેળવ. મજા કર. आश्रवपाप्मन्-આશ્રવરૂપ પાપ્મ એ અર્થ. धियं-બુદ્ધિને विधाय विधाय-કરી કરીને વારંવાર કરીને अनारतं-આંતરા વગર (નૈરંતર્ય યોગના અર્થમાં).

(શ્લો. ૧.) આશ્રવનું પૂર્વ પરિચયમાં આપેલું સ્વરૂપ વિચાર્યું એ કર્મને આવવાની પ્રનાલિકા છે, મોટાં નાળાં છે, વિશાળ ગરનાળાં છે. એક મોટા સરોવરની કલ્પના કરીએ: તળાવ જેવું અથવા ભોજસાગર જેવું સરોવર હોય, તેની ચારે બાજુએ પર્વતો હોય, ભારે વરસાદ પડતો હોય અને ગરનાળાં એવી જાતનાં હોય કે સર્વ જળ સરોવરમાં આવતું હોય. મૂશળધાર વરસાદ પડતો હોય ત્યારે એ સરોવર મોટા વખતમાં ભરાઈ જાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. કોઈવાર છલકાઈ પણ જાય.

એવી જ રીતે આશ્રવો-ઇંદ્રિય, કષાય, અવિરતિ, યોગો અને અસત્ક્રિયાઓને કોઈ જાતના પ્રતિબંધ વગર મોકળાં મૂક્યાં હોય તો તે કર્મોથી પ્રાણીને ભરી દે છે. પ્રત્યેક આશ્રવ એવા ભયંકર છે કે એનું ગરનાળું ઉઘાડું મૂક્યું હોય તો ધડાધડ પાણીથી ભરચક્ક કરી મૂકે છે. એ ગરનાળાંને બારણાં હોય છે અને તે બંધ કરી શકાય છે. તેની હકીકત આગળ આઠમી ભાવનામાં વિચારવાની છે. અત્ર તો એ ગરનાળાંને ખુલ્લાં મૂક્યાં હોય ત્યારે પ્રાણીની કેવી કેવી દશા કરે છે તે પ્રસ્તુત હકીકત છે. એને માટે ત્રણ વિશેષણો લેખકશ્રીએ બતાવ્યાં છે, તે ત્રણે ખૂબ વિચારવા જેવાં છે. એનાથી પ્રાણી વ્યાકુળ, ચંચળ અને પંકિલ થાય છે. આપણે તે વિચારીએ. એ શબ્દો શ્લેષ (દ્વિઅર્થી) હોઇ સરોવરને પણ લાગુ પડે છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

'વ્યાકુલ' કર્મો જ્યારે ખૂબ મોટી સંખ્યામાં આવી પડે છે ત્યારે પ્રાણી અત્યંત વિહ્વળ થઇ જાય છે, એ હાવરોબાવરો બની જાય છે, કર્મના ભારથી ભારે થાય છે અને

આગામી પીડાની નજરે અત્યંત વિહ્વળ થાય છે એ એની આકુળતા છે સરોવરમાં પાણી ભરાય ત્યારે તે પણ ખૂબ હાલતુંચાલતું કલ્લોલવાળું થઇ જાય છે. આશ્રવો પ્રાણી અને સરોવરને વ્યાકુળ બનાવે છે.

આશ્રવના જોરથી પ્રાણી 'ચપળ' થાય છે. સ્થિરતાનો અભાવ એ ચંચળપણું છે અને આશ્રવો એને એક ઠેકાણે સ્થિર રહેવા દેતા નથી. ભવોભવમાં ભ્રમણ કરાવનાર એ કર્મો અસ્થિરતાને ખાસ પોષે છે નવા જળના આગમનથી સરોવર કેટલું ચંચળ થાય છે. તે તો આપણી દૃષ્ટિનો વિષય છે. પાણી હાલકડોલ થઇ જાય છે.

વળી આશ્રવોના જોરથી પાણી 'પંકિલ'-મળવાળું થાય છે. કર્મ મેલ જ છે એ શુદ્ધ સ્ફટિક આત્માને મેલો બનાવે છે. અને એનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બગાડી નાખે છે. સરોવરમાં નવું પાણી આવે ત્યારે ડગટો થાય છે, ધૂળ-માટી સાથે મળેલ પાણી સરોવરને કાદવકચરાવાળું કરે છે નવું પાણી રગડાવાળું જ આવે છે, એ અશાડ માસમાં નળના પાણીના જોનારને સમજાવવું પડે તેવું નથી.

આવી રીતે આશ્રવોને મોકળા મૂકી દીધા હોય ત્યારે તે આ ચેતનને ચારે બાજુએથી ભરી મૂકી એની મૂળ સ્થિતિમાં મહાવિપર્યાસ કરી મૂકે છે. ખ્યાલમાં રાખવું કે કર્મ શુભ કે અશુભ ગમે તેવાં હોય તો પણ તે પૌદ્ગલિક છે અને આત્મા અરૂપી, નિરંજન, નિરાકાર એના મૂળ સ્વરૂપે છે. આશ્રવો આ પ્રકારે ચેતનજી ઉપર અસર કરે છે. સારાં કે ખરાબ સર્વ કર્મો ભોગવવા જ પડે છે.

(૨.) [illegible]

[illegible] પ્રકાશ (Light) એક સેકન્ડમાં ૧૮૦૦૦૦ માઈલ ચાલે છે, વીજળી એક સેકન્ડમાં ૨૮૨૦૦૦ માઈલ ચાલે છે, પણ એક પ્રદેશ પર તે પસાર થઈ જાય છે. એટલે સમય કેટલો નાનો હોઈ શકે તે આ વિજ્ઞાનના યુગમાં સમજવું મુશ્કેલ નથી. એવા પ્રત્યેક સમયે પ્રાણી જે ક્રિયા કરે છે તે અનુસાર તે શુભ અથવા અશુભ કર્મ બાંધે છે.

પ્રાણીનો આખો વ્યાપાર વિચારીએ. તેનું મન વિચાર કર્યા કરે છે, મુખ બોલ્યા કરે છે, શરીર કામ કર્યા કરે છે, કષાયો મનોવિકારો અંદરથી ઉછળ્યાં જ કરે છે. આવી રીતે એ અનેક કારણે કર્મોને એકઠાં કર્યાં જ કરે છે અને તેને આત્મા સાથે જોડ્યા જ કરે છે.

મોટી વિચારવા જેવી વાત છે. ગ્રંથકર્તા પોતે જ આ મુશ્કેલી બતાવે છે. તેઓ કહે છે કે મહામુશીબતે કર્મનાં ફળનો અનુભવ કરીને થોડાં કર્મો ખેરવી નાખું છું ત્યાં તો આશ્રવ શત્રુઓ પ્રત્યેક સમયે આ પ્રાણીને કર્મથી સિંચી દે છે, એને ભરી મૂકે છે. એક દાખલો લઈએ. કર્મના જોરથી પ્રાણીને તાવ આવે, એ તાવ ભોગવે અને તેમ કરીને તાવ આવવાનાં કર્મોને જીર્ણ કરીને (ભોગવીને) દૂર કરે, પણ એ દરમ્યાન તો અસંખ્ય સમયો થઈ જાય અને પ્રત્યેક સમયે શુભાશુભ

કર્મો બંધાયા જ કરે. ત્યારે આ તો જરા હળવા થવાનું બની આવે ત્યાં તો પાછું એક બીજી બાજુનું ગરનાળું ઉઘડી જાય છે. તળાવમાં આવક તો ચાલુ રહે છે. ઘણીખરી વખત જાવક કરતાં આવક વધારે થાય છે. આ તો ભારે આપત્તિની વાત થઈ. સારાં–ખરાબ કર્મો તો વધ્યાં જ કરે છે અને આત્મા ભારે થતો જાય છે.

એમાં મોટી ગુંચવણની વાત એ છે કે આ આશ્રવો–ગરનાળાંઓને કેવી રીતે બંધ કરવાં? એ આશ્રવ શત્રુઓ સામે કઈ રીતે થવું? અને આ પ્રમાણે ચાલે તો મુક્તિ કેવી રીતે થાય? એક બાજુએથી ઘટાડો અલ્પ થાય અને નવી આવક ચાલુ રહે તો તેમાંથી છૂટકારો ક્યારે થાય? અને આ આવક શી રીતે અટકે?

આવી મોટી ગુંચવણવાળો પ્રશ્ન છે અને એ એટલો આકરો છે કે એનો જવાબ આપતા કોઈ પણ સંસારી જીવ મુંઝાઈ જાય તેમ છે. એશઆરામમા જીવન ગાળનાર, ઉપરચોટીઆ ધર્માનુષ્ઠાન કરનાર, સંસારને વિલાસનું સ્થાન માનનાર, વ્યાપાર અને ધનને જિંદગીનો છેડો માનનાર, નાની દુનિયાની પ્રશંસામાં રાચી જનાર, આખો વખત ઉશ્કેરાયલી સ્થિતિમાં જીવન ગાળનાર, આત્માની સાથે બે–ચાર ઘડી વાત પણ ન કરનાર, બહિરાત્મભાવમાં રમણ કરનાર આપણામાંના ઘણાખરાને આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો મુશ્કેલ છે, મૂઝવી નાખે તેવો છે. આશ્રવોનાં દ્વારો ખુલ્લા મૂક્યાં હોય તો તો કોઈ રીતે આરો આવે અને આ કર્મની જકડમાંથી જીવને મુક્તિ મળી શકે તેવું જણાતું નથી આશ્રવો આ પ્રાણીની સાથે એવી રીતે લાગી ગયા છે કે એનુ ખાતુ ભરાયા જ કરે છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible] મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગો આ ચાર [illegible]

હરેક સમયે એ આશ્રવદ્વારા કર્મો બાંધતાં પ્રાણીઓ ખોટા ભ્રમમાં પડીને સંસારમાં રખડ્યા કરે છે. એ વિચિત્ર વિચારણાને વશ થઈ મનને રખડાવ્યા કરે છે, ગમે તેવું બોલે છે, શરીરનો ઉપયોગ કામ કરવામાં કર્યા કરે છે અને તે જ પ્રકારે

મિથ્યાત્વને વશ પડી સાચા દેવ-ગુરુ-ધર્મને ઓળખતો નથી, ત્યાગ કરતો નથી અને ક્રોધ, માન, માયા, લોભમાં રમ્યા કરે છે.

કર્મબંધનના આ ચાર હેતુઓ છે. એના વિભાગો ૫૭ છે. એ અત્રે જરા ધ્યાનમાં લઈ લઈએ.

૫. મિથ્યાત્વ

(૧) અભિગ્રહિક–ખોટી વાતનો દુરાગ્રહ.

(૨) અનભિગ્રહિક–અસત્યને સત્યની કોટિમાં મૂકવું તે. (બધા ધર્મને સરખા ગણવા તે.)

(૩) અભિનિવેશ–સાચા અર્થને ગોપવી કુયુક્તિની સ્થાપના.

(૪) સાંશયિક–લાજ કે ભયથી જાણકારને (Expert) ન પૂછતાં શંકાશીલ રહેવું.

(૫) અણાભોગ–કેફી માણસની પેઠે સારાસારનું અજ્ઞાન.

૧૨ અવિરતિ

૫ ઇંદ્રિયોના વિષયથી પાછા ન હઠવું.

૧ મનને બાહ્ય ભાવમાં રખડાવવું.

૬ છકાય-પૃથ્વ્યાદિ પાંચ તથા ત્રસકાય જીવોને રક્ષણ ન આપવું.

૨૫ કષાય

ક્રોધ, માન, માયા, લોભ. તે દરેકના ચાર ચાર ભેદ છે.

પ્રત્યેક અનંતાનુબંધી યાવજ્જીવ રહે, અપ્રત્યાખ્યાની એક વર્ષ રહે, પ્રત્યાખ્યાની ચાર માસ રહે, સંજ્વલન પંદર દિવસ રહે–એટલે ૧૬ કષાય.

હાસ્ય-હસવું. રતિ-ખુશીમાં આનંદ. અરતિ-દુઃખમાં [illegible]. શોક-દિલગીરી. ભય-બીક. જુગુપ્સા-અણગમો. [illegible] સ્ત્રીવેદ-પુરુષવેદ-નપુંસકવેદ એ ૯ નોકષાય.

૧૫ યોગ. મન-વચન કાયાના યોગોના જુદા જુદા ભેદો.

આ સત્તાવન બંધહેતુઓને લઈને આત્મા કર્મબંધ કરે છે અને સાચા માર્ગની પ્રાપ્તિને અભાવે ભ્રમમાં પડી જઈ સંસારમાં રખડ્યા કરે છે. અનાદિ કાળથી એને રખડવાની ટેવ પડી ગઈ છે અને હમેશાં સંસારમાં રખડ્યા કરે છે છતાં થાકતા નથી.

આ સત્તાવન બંધહેતુઓ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. કર્મબંધન થાય તે વખતે એના પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ પણ મુકરર થઈ જાય છે. એમાં રસ અને સ્થિતિને અંગે કષાય અને પ્રકૃતિ તથા પ્રદેશને અંગે યોગો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

(ઘ ૪.) આશ્રવો પૈકી ઇંદ્રિયો પાંચ છે-સ્પર્શેંદ્રિય વિગેરે. **અવ્રતો** પાંચ છે-પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહ. **કષાય** ચાર છે-ક્રોધ, માન, માયા, લોભ. **યોગ** ત્રણ છે-મન, વચન, કાયા અને **ક્રિયાઓ** પચ્ચીશ છે, એનું વર્ણન ઉપર સંક્ષેપથી થઈ ગયું છે.

એટલે આશ્રવના ૪૨ ભેદ થયા.

નેત્ર એ બે (૨) અને વેદ એટલે ચાર (૪)ની સંખ્યા. સંજ્ઞાથી સંખ્યા બતાવવી હોય ત્યારે ઊલટો ક્રમ લેવો એટલે નેત્ર વેદ એમ સૂચવ્યું હોય ત્યારે બે અને ચાર એમ નહિ, પણ ચાર અને બે એટલે ૪૨ બેંતાળીશ ભેદ આશ્રવના થયા.

બંધહેતુઓ અને આશ્રવો એક રીતે એક જ છે. બંધ-

હેતુને લઈને પ્રાણી કર્મો બાંધે છે અને આશ્રવો કર્મ આવવાના માર્ગો છે; છતાં બંધહેતુઓનો સંબંધ કર્મબંધ સાથે છે અને આશ્રવો ગરનાળાં છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. બન્ને તત્ત્વો જુદાં છે, પણ પરિણામે હેતુ એ જ માર્ગ થઈ જાય છે. બંધ વખતે એની કારણ તરીકે ગણના થાય છે અને આશ્રવ વખતે એની માર્ગમાં-ગરનાળામાં-પ્રનાલિકામાં ગણના થાય છે. દૃષ્ટિભેદ નયાપેક્ષિત છે, પણ વ્યવહારુ રીતે તેનું પરિણામ આત્માને ભારે કરવામાં આવે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

(૫.) આ આશ્રવોનું તત્ત્વ બરાબર સમજીને એનો ભાવ હૃદયમાં ઉતારવો. એને બરાબર ઓળખવા. એ હેય-ત્યાગ કરવા યોગ્યની કક્ષામાં આવે છે અને તેટલા માટે તેને ખૂબ સમજવા જેવા છે. એને સમજીને ગભરાઈ જવા જેવું નથી. એના ઉપર વિજય મેળવવાનું સામર્થ્ય ચેતનમાં છે તે જ્ઞાનીનાં પાસાં સેવીને સમજી લેવું. મનમાં નિશ્ચય કરવો કે એના ઉપર વિજય મેળવવાની શક્તિ તારામાં છે.

આવી રીતે આશ્રવ તત્ત્વને સમજીને સર્વ પ્રકારે એનો નિરોધ કરવાને પૂરના જોશથી પ્રયાસ કરવો, તારામાં તો અનંત શક્તિ છે એ આશ્રવોને જગાડનાર તું છે, પણ તેને દાબી દેવાની શક્તિ પણ તારામાં જ છે, માટે જરા પણ વિરોધની ગુંચવણ રાખ્યા વગર એના પર વિજય મેળવવા માટે પ્રયત્ન કર અનંત શક્તિના ધણી તું એની પાછળ પડીશ અને તેનો નિરોધ કરવાનો સાચો રસ્તો તને જડી આવશે તો તું રસ્તે આવી જઈશ. અને ઉપર, તને મોક્ષ કેમ મળે ? એવો પ્રશ્ન થયો હતો તેનો જવાબ પણ મળી જશે

માટે ઊઠ, જાગૃત થા અને તારું ભવિષ્ય સુધાર. એ સુધ રવું તારા હાથમાં છે અને તારામાં એ મોટા આકરા દુશ્મ નોને જીતવા જેટલું અપરંપાર બળ છે. તૈયાર થઇ જા. ખૂ વિચાર, સમજ અને અત્યારની તકનો સારો ઉપયોગ કર. અત્યાં પ્રાપ્તકર્તવ્ય આશ્રવોને ઓળખવાનું છે. તે તું બરાબર વિચા કોઇ પણ શત્રુ પર વિજય મેળવવાની ચાવી એ છે કે એને સર્વાં ઓળખવા જોઇએ. એના ભેદ, ઉપભેદ, એના સહાયકો અને એ બળ બરાબર સમજાય ત્યારે એની સામે થવાનું બળ પ્રા કરવાની સંકલના કરી શકાય. આપણે તેને કાંઇક ઓળખ્યા હવે એનો વધારે પરિચય કરીએ.

ગેયાષ્ટક:— પરિચય:—

૧. જે પ્રાણી સમજુ હોય, દીર્ઘ વિચારવાન હોય, દક્ષ હોય, કુશળ હોય તેણે આશ્રવોને તજવા જોઇએ. સાત તત્ત્વોમ કેટલાંક જ્ઞેય (જાણવા લાયક) છે, કેટલાંક હેય (તજવા યોગ્ય) છે અને કેટલાંક ઉપાદેય (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) છે. પ્રથમ કક્ષામાં જીવ અને અજીવ આવે છે, હેયકક્ષામાં આશ્રવ અને બંધ તત્ત્વો આવે છે, ઉપાદેયમાં સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ આવે છે. આપણે જેનો હાલ વિચાર કરીએ છીએ તે હેય છે. એ પ્રાણીને હેરાન હેરાન કરી એને ભારે બનાવે છે, માટે એને તજવાની જરૂર છે. સારા (શુભ કર્મના) આશ્રવો પણ તજવા યોગ્ય છે તે આગળ બતાવવામાં આવશે.

તેને તજવાનું કામ મનમાં સમતા ધારણ કરીને કરવાનું છે.

આવી 'નકે, નકે' જેમ જુઓ આરામથી કાંઈ જડ નેમ નથી. મનની સ્થિતિસ્થાપકતા જાણી, એના અખાજ અભ્યાસ કરી એને ઓળખવા ઘટે. મન અસ્થિર હોય તો એ કાંઈ સરખો વિચાર કરતું નથી અને દરેક પળથી વિપત્તિમાં કરેલા વિચારો ટકતા નથી, માટે સર્વ શુભેચ્છાએ મનને સ્થિર રાખવું, એની ચપળતા દૂર કરવી અને એને એકાગ્ર કરવું. એના મુખ્ય ઉપાય મૈત્રી આદિ ભાવના છે તે આગળ અને વિચારવામાં આવશે.

જો એનો ત્યાગ-પરિહાર કરવામાં ન આવે, તો એને રોકવામાં ન આવે તો એ નાના પોતાના અપાર ગુણવૈભવનો નાશ કરનાર થાય છે. આત્મામાં જ્ઞાન-દર્શનની નજરે સર્વ-વ્યાપી શક્તિ છે. એ સર્વ જ્ઞેય વસ્તુઓ અને અવસ્થાઓને જાણી-દેખી શકે છે અને જે એનો સર્વવ્યાપી ગુણ છે તે એનો સાચો વૈભવ છે અમૂલ્ય અને અપરિમિત છે અને એ એનો સાચો ખજાનો છે, એની સ્વમાલેકીની મિલકત છે.

આવા અમૂલ્ય વૈભવનો આશ્રવો નાશ કરે છે આશ્રવોથી પ્રાણી કર્મથી ખરડાઈ જાય છે, એટલે એનામાં જે અનંત જ્ઞાનની શક્તિ છે તેના ઉપર આવરણ આવી જાય છે. આશ્રવોને જો મોકળા મૂક્યા હોય, એના પરનો અંકુશ છોડી દીધો હોય, તો એ મોટા ખજાનાનો નાશ કરે છે, એને વેડફી નાખે છે. પ્રાણીને દીન, અજ્ઞ અવાક્ અને મૂઢ બનાવી દે છે; માટે આશ્રવોને તજી દેવા ઘટે. એ આશ્રવો બહોળતાએ કેવા છે તે જરા જોઈ લઈએ વિગતથી વિભાગવાર તું તેને તપાસજે.

૨. પ્રથમ મિથ્યાત્વની વાત વિચારીએ. પ્રાણીને સાચો માર્ગ મળવો મુશ્કેલ છે. ઘણાખરા તો અનાદિ વાસનાથી

અભિગ્રહના સંબંધમાં ચોથી વાત છે. એમાં પ્રાણીને કાંઈ વિચાર નથી, સત્યાસત્ય નથી, વિવેક નથી, એ અનાભિગ્રહિક છે. અને કેટલાકને સાચો ઉપદેશ ન મળે તેથી ખોટો ખરાબ માર્ગ પકડે છે. તેઓ સાંશયિક એ સત્યમાં સ્થિર નથી. જીવનમાં શુદ્ધ ધ્યાન નથી. કેટલાક ખોટે રસ્તે સાચો માની છતાં અભિનિવેશ કરી પોતાની માન્યતામાં મુગ્ધ રહે છે અને કસોટીમાંથી પસાર થવા સાફ ના પાડે છે.

શુદ્ધ દેવને ઓળખાવા અને એને ઓળખાવે એવા સુગુરુનો યોગ મેળવે એવા શુદ્ધ સાચો ધર્મ જાણે ત્યારે જ આ અજ્ઞાનદશા– મિથ્યાત્વ દૂર થાય છે. ત્યાં સુધી પ્રાણીઓ કુગુરુના ઉપદેશથી અથવા પોતાની બુદ્ધિશક્તિ ઉપર ખોટો આધાર રાખી, આખી દુનિયાના ડહાપણના દાવા નીચે મોક્ષનો માર્ગ છોડી, પોતાના આત્માને કર્મભારથી ભારે કરનારી મિથ્યાક્રિયામાં પડી જાય છે અને ઊલટા આત્મકલ્યાણને દૂર કરે છે. ઘણા તો સાચું સમજતા જ નથી અને જ્યાં ત્યાં માથાં માર્યા કરે છે. ઘણા એ તરફ બેદરકાર રહે છે અને ઘણા પોતાની રસવૃત્તિમાં એટલા આસક્ત બની જાય છે કે એને ‘ધર્મ’ ઢંગ લાગે છે. કેટલાક તો સાંસારિક ક્રિયામાં નિમગ્ન થઈ ભારે થાય છે અને કેટલાક હિંસામાં ધર્મ માની નિરર્થક ક્રિયા કરે છે.

જ્યાં સુધી વસ્તુસ્વરૂપનો યથાસ્થિત બોધ ન થાય ત્યાં સુધી મોક્ષનો રસ્તો છોડીને પ્રાણી સંસારને માર્ગે આગળ વધે છે. યોગ્ય ક્રિયા ન કરનાર પણ સાધ્યને રસ્તેથી પાછો પડે છે અને અયોગ્ય ક્રિયા કરનાર પણ એ માર્ગેથી દૂર ભાગે છે. આ સ્થિતિમાં વસ્તુધર્મનું અજ્ઞાન રહે છે અને એવાં

મલિન કર્મો દૃઢપણે બંધાય છે કે એનો વિચાર કરતાં પણ ત્રાસ થાય. કર્મસંબંધ અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વ દશામાં સર્વથી વધારે થાય છે. કર્મબંધના હેતુમાં 'મિથ્યાત્વ' ને તેટલા જ માટે અગ્રસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. મિથ્યાત્વ કાં તો બુદ્ધિને ચાલવા જ દેતું નથી અથવા તેનો વિપર્યાસ કરી નાખે છે. જ્યાં પડળ જ ઊલટા થઈ જાય ત્યાં પછી સાચું દર્શન જ ન થાય અને મોક્ષ યોગ્ય સાચા વર્તનને ત્યાં સ્થાન જ રહેતું નથી. કર્મબંધનો આ મહાન હેતુ મિથ્યાત્વ એના સર્વ પ્રકારે ખાસ સમજવા યોગ્ય છે.

ક્રિયામાં અજ્ઞાન હોય છે ત્યારે તો તદ્દન નકામી અને પાછા પાડનારી ક્રિયાઓ થાય છે. એવી ક્રિયાઓને વિષક્રિયા અને ગરલક્રિયા કહે છે. વિષ તુરત મારે છે, ગરલ ધીમું ઝેર છે. એ ઉપરાંત કુગુરુ ખોટે રસ્તે ચડાવી દે તો પણ દુષ્ટ ક્રિયા થાય છે. જ્યારે નિષ્કામ વૃત્તિએ આંતર ભાવથી આત્મ-સાક્ષાત્કાર કરવા સારુ પ્રેમભાવપૂર્વક 'અમૃતક્રિયા' કર-વામાં આવે ત્યારે જ આશ્રવો આવતાં અટકે છે. મયણાસુંદરી સાસુને સાંજે વાત કરે છે ત્યારે પણ એને પૂજામાં થયેલો આનંદ ઊભરાય છે. એવી આંતરભાવની ક્રિયા કરવા તરફ આદર રાખવો યોગ્ય છે. અહીં તો અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વયોગે કુમતિની પ્રેરણાથી ગમે તેવી ક્રિયા કરવાથી શિવપુરનો રસ્તો છોડી ઊંધે રસ્તે જવાય છે અને ગરનાળાં ઉઘાડાં રહે છે તેટલી વાત પર ધ્યાન ખેંચી ભાવના રજુ કરી છે.

૩. સમજણ-જ્ઞાનનું ફળ ત્યાગ છે. नाणस्स फलं विरई । અને તે ત્યાગ પણ નિશ્ચયપૂર્વકનો હોવો જોઈએ. કરેલ

ત્યારે આંખ આડા કાન કરી નાખીએ છીએ એ વાત આ વિશુદ્ધ વિચારણામાં ન ઘટે. અહીં તો ચોખ્ખો હિસાબ છે. જોઇએ તો ગરનાળાં ખુલ્લાં મૂકો અને હાથી વગેરેની પેઠે પરવશતા કે મરણ જેવાં દુઃખો સહન કરવા તૈયાર થાઓ અથવા એના પર નિયંત્રણ મૂકો. બન્ને વાત એક સાથે અશક્ય છે.

આ નોટ અહીં પૂરી કરી નવા શ્લોક પર લખવા જતો હતો ત્યાં ચિદાનંદજીનું ૪૧ મું પદ વાંચ્યું. ખૂબ રસથી એને મારી કોટડીમાં બેઠા બેઠા ગાયું. બહુ આનંદ થયો. પદ સુપ્રસિદ્ધ છે.

વિષયવાસના ત્યાગો ચેતન, સાચે મારગ લાગો રે. એ ટેક.
તપ જપ સંજમ દાનાદિક સહુ, ગિણતી એક ન આવે રે;
ઇંદ્રિય સુખમેં [1]જ્યૌંલૌં એ મન, વક્ર[2] તુરંગ જિમ ધાવે રે. વિ૦૧

એક એકકે કારણ ચેતન, બહુત બહુત દુઃખ પાવે રે;
દેખો પ્રકટપણે જગદીશ્વર, ઇણિવિધ ભાવ લખાવે[3] રે. વિ૦૨

[4]મન્મથ વશ [5]માતંગ જગતમેં, પરવશતા દુઃખ પાવે રે;
રસના વશ હોય [6]ઝખ મૂરખ, જાળ પડચો પિછતાવે રે. વિ૦૩

[7]ઘ્રાણ સુવાસ કાજ સુન ભમરા, [8]સંપુટમાંહે બંધાવે રે;
તે સરોજસંપુટ સંયુત ફુન, [9]કરટીકે મુખ જાવે રે. વિ૦૪

રૂપ મનોહર દેખ પતંગા, પડતા દીપમાં જાઇ રે;
દેખો યાકું[10] દુઃખકારનમેં, નયન ભયે હૈ સહાઇ[11] રે. વિ૦૫

શ્રોત્રેંદ્રિય આસક્ત [12]મિરગલાં, [13]છિનમેં શીશ કટાવે રે;
એક એક[14]આસક્ત જીવ એમ, નાનાવિધ દુઃખ પાવે રે. વિ૦૬

---

૧ જ્યાંસુધી. ૨ અવળી ચાલનો ઘોડો. ૩ સમજાવે. ૪ સ્પર્શેન્દ્રિય. ૫ હાથી. ૬ માછલું. ૭ નાક. ૮ બીડાયલું કમળ. ૯ હાથીના ૧૦ એને. ૧૧ મદદગાર. ૧૨ હરણ. ૧૩ ક્ષણમાં. ૧૪ ઇંદ્રિય—અધ્યાહાર.

પેખ પ્રગટ વર્તે નિજ જતકું, તાકું કોણ અછું કહીએ રે;
ચિદાનંદ એ વચન સુણીને, નિજ સ્વભાવમેં રહીએ રે. વિ૦ ૭

લગભગ એ પદનો ભાવ ઉપર આવી ગયો છે, પણ પદ ઘણું માર્મિક હોવાથી ખાસ ઉતારી લેવું યોગ્ય ધાર્યું છે. એ દૃષ્ટિએ તેને આખા આકારમાં દેખાડે છે

૫. આટલેથી આશ્રવો પૂરા થતા નથી હજુ પણ બળવાન આશ્રવોનો વિચાર કરવાનું બાકી છે. કષાયો તો કર્મની ઉપર ભાત પાડે છે. ક્રોધના આવેશમાં, માનના ચઢાણ પર, માયાની ગંદી વૃત્તિમાં, લોભના તાબામાં આ પ્રાણી ભારે કર્મો બાંધે છે અને તેના ઉપર વજ્રલેપ કરે છે. કષાયના ઉદયથી દુનિયા પર મોટા સંહાર થયા છે, લોહીની નદીઓ ચાલી છે, માયાને અંગે અનેક પાપો છુપી રીતે કરે છે અને લોભથી રાતદિવસ દેશ–પરદેશ રખડે છે. તે પ્રત્યેકના લક્ષણો વિચારીએ.

ક્રોધ આત્મજ્ઞાનને અટકાવે છે, સંયમનો ઘાત કરનાર છે, નરકનું દ્વાર છે, પાપનો પક્ષપાત કરનાર છે, ઉપશમનો વૈરી છે. અહીં ચંડકોશીઆ સર્પનું દૃષ્ટાંત વિચારવું.

માનને પર્વત સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે. એ નિર્મળ જ્ઞાનને રોકે છે. વિનય, શ્રુત, તપ, શીલ અને ત્રિવર્ગને હણનાર છે, વિવેકનો નાશ કરનાર છે. અહીં સ્થૂલભદ્રનું દૃષ્ટાંત વિચારવું.

માયા અતિ નીચ છે. ખોટો દેખાવ કરવાની વૃત્તિ દૂર કરવી વધારે મુશ્કેલ છે. નિષ્કપટી થવાનો ઉપદેશ એકાંતે ભગવંતે કહ્યો છે. અહીં કુસુમપુરે રહેલા બે સાધુનું દૃષ્ટાંત વિચારવું.

લોભ ભયંકર હોય છે, સર્વ ગુણનો નાશ કરનાર છે, બુદ્ધિ ગામનો ભયંકર દુશ્મન છે, છેડો ન આવે તેવો પાતાળી કૂવો છે. અહીં બ્રહ્મદત્ત, સુભૂમ ચક્રવર્તી આદિ પારવારનાં દાખલા છે.

કષાયનો ઉદય થાય છે ત્યારે કોઈપણ હેતુ મનમાં રાખીને પ્રાણી ખૂબ ખરડાય છે અને પછી નારકીમાં જઈ પડે છે અને જન્મ-મરણના એવા મોટા ચક્કરમાં પડી જાય છે કે એ જલદી ઊંચે આવી શકતો નથી. આવો પ્રાણી જરૂર અનંત ભવપરિપાટીમાં પડી જઈ ત્રાસ પામે છે, હેરાન થાય છે અને પોતાની પ્રગતિ ગુમાવી બેસે છે.

એવી જ રીતે હાસ્યાદિ નોકષાયો પણ સંસારમાં પ્રાણીને ખૂબ રખડાવે છે. કર્મબંધન વખતે જે રસ પડે છે તેમાં મુખ્ય ભાગ કષાયો ભજવે છે. સમાન ક્રિયા કરનારની કર્મસંપત્તિમાં જે મોટો ભેદ પડે છે તેની ગાઢતા કષાયો પર આધાર રાખે છે. જેમ કષાયોનું જોર વધારે તેમ કર્મો વધારે ચીકણાં બંધાય છે. આ કષાયો આંતરરાજ્યમાં પ્રવર્તે છે અને એ પ્રત્યેક ખૂબ સમજવા જેવા છે. કષાય ઉપર સંસારનો એટલો બધો આધાર છે કે એનો અર્થ કષ એટલે સંસારનો આય એટલે લાભ એમ કરવામાં આવે છે. એ જેટલા વધારે તેટલો સંસાર લાંબો થાય છે. એને સમજવા માટે આંતરસૃષ્ટિમાં ઊતરવું પડે તેમ છે એ ધ્યાનમાં રહે.

૬. મન-વચન-કાયાના **યોગો** પણ આશ્રવો છે. મનના વ્યાપારથી, વાણીના પ્રયોગથી અને કાયાની પ્રવૃત્તિથી પ્રાણી કર્મો બાંધે છે અને તેથી તેઓ પણ ગરનાળાં છે. મન-વચન-કાયા જો ચંચળ હોય તો ભયંકર પાપના ભારથી ચેતન ખરડાઇ જાય છે. શરીરની પ્રવૃત્તિ કેવી કેવી ક્રિયાઓ કરાવે

છે તેનું વર્ણન આગળ થઇ ગયું છે. વિચાર વગર, કારણ વગર બોલવાનું કામ કરનાર મહા ઉપાધિઓ વહોરી લે છે અને મન તો ખરેખર મર્કટ જ છે. એ તો જ્યાં ત્યાં દોડ્યા જ કરે છે. સામાયિકમાંબેઠા હોઇએ ત્યાં એ અમેરિકા દોડી જાય છે અને જેલમાં હોઇએ ત્યાં વિનાકારણ હાઇકોર્ટમાં આંટા મારે છે. એને ઠેકાણે લઇ આવવું વધારે મુશ્કેલ છે. આનંદઘનજી જેવા યોગીઓ પણ ફરિયાદ કરે છે કે 'મનડું કિમહી ન બાઝે હો કુંથુજિન!' અને પછી કહે છે કે '**જેમ જેમ જતન કરીને રાખું, તેમ તેમ અળગું ભાજે.**' આવું મન છે અને એની સાથે—એની મારફત આપણે કામ લેવાનું છે.

આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી આશ્રવો પર વિજય મેળવવા પ્રયત્ન કર. કોઇ પણ પ્રકારે મિથ્યાત્વ હોય તો દૂર થાય તેમ કર, વિરતિ ભાવ આદર, ઇંદ્રિયોનો સંયમ કર, કષાયો પર વિજય મેળવ, યોગો ને કબજામાં લાવ, ગરનાળાં બંધ કર, નહિ તો વાત મારી જશે અને તું ખરેખર રખડી પડીશ. નકામી આળપંપાળ છોડી દે અને અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર, એનો લાભ લે અને આશ્રવોને બરાબર ઓળખી લે.

૭. એક બાબત ગેરસમજુતી થાય તેવી છે તે પણ કહી દેવાની જરૂર છે યોગોનો શુદ્ધ ઉપયોગ થાય તો તેથી શુભ ર્મોનો બંધ થાય છે. સારી ક્રિયા કરવાથી શુભ કર્મબંધ ાય છે અને તેથી સાતાવેદનીય, દેવગતિ, દીર્ઘ આયુષ્ય, સુંદર ારીરાદિ મળે છે, પણ વિશેષ ઊંડી નજરે જોતાં એ પણ બંધન . સોનાની બેડી પણ આખરે બેડી છે અને મોટા મહેલમાં કેદ ાખે તો પણ તે આખરે જેલ જ છે. એમાં કાંઇ રાચવા જેવું નથી.

વ્યવહાર નજરે સુખ ઠીક છે પણ તે માત્ર આપણી અપેક્ષાએ જ તેમ ગણી શકાય. વસ્તુતઃ શુભ કર્મો પણ ભોગવ્યા વગર દૂર થતા નથી અને કેટલીક વાર તેની ખાતર સંસારમાં રખડવું પડે છે. મોક્ષના અવ્યાબાધ સુખની નજરે એ પણ બંધન જ છે અને સમજુઓ તો તેને પણ એ જ નજરે જુએ છે. એ નિવૃત્તિ (મોક્ષ) ના સુખની આડે આવનાર છે અને ઉચ્ચ ભૂમિકાઓથી જોતાં એવાં સુખો પણ સત્વ વગરનાં છે.

વાત એક જ છે કે ગમે તેમ કરીને અત્ર વર્ણવ્યાં છે તે સર્વ ગરનાળાં બંધ કરવાની જરૂર છે અને તેમાં વગરસંકોચે આગળ વધવાની આવશ્યકતા છે. આશ્રવો સારાં અને ખરાબ બંને પ્રકારનાં કર્મો લઇ આવે છે. આત્મપ્રગતિ ઇચ્છનારે કોઇ પણ પ્રકારનાં કર્મોની ઇચ્છા કરવા જેવું નથી.

૮. એટલા માટે આશ્રવરૂપ પાપોનો રોધ કરવા નિશ્ચય કર અને **શાંતસુધારસ**નું વારંવાર પાન કરીને પ્રમોદ પામ, મજા માણ. આશ્રવો તારે ન જોઇએ અને એ સર્વ ગરનાળાં પ્રયત્નવડે બંધ કરવા જ જોઇએ અને તેમ કરીને વધારે થતો ભાર અટકાવવો જોઇએ. જો ગરનાળાં બંધ થશે તો આવક અટકી જશે. પછી તળાવમાં જેટલો કચરો છે તેટલાનો જ સવાલ રહેશે. તેના માર્ગો છે તે તું અન્યત્ર તુરતમાં જ જોઇશ. અત્યારે તો તું આશ્રવોને ઓળખી લે અને ઓળખીને એની આત્મા ઉપર જે ભયંકર અસર થાય છે તેને તું સમજી લે. બને તેટલો વખત એ આશ્રવોને સમજવામાં કાઢ અને એને બરાબર ઓળખી લે. શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય પોતાના આત્માને વારંવાર સુધાપાન કરવા અને તેમાં આનંદ માનવા કહે છે તેવું જ તું

તારા ચેતનને સમજાવી સમજાવીને કહે અને વારંવાર કહ્યા કરીશ તો એ ચેતનજી સમજતા થઇ જશે ઉપર ઉપરની ભાવના ભાવવામાં કાંઇ વળશે નહિ. એંશીએ એંશીએ તેલ ઘાલે તેમ એને વારંવાર કહ્યા કરજે અને એમાં ખરો રસ લેજે, જીવનનો લ્હાવો માણજે અને ભવિષ્યના ઉત્કર્ષના પાયા રોપી દેજે.

* * *

કેવી રીતે આસ્રવ ભાવના ભાવવી ? ચેતનજીની સાથે નીચેના મતલબની વાતો કરવાથી એ ભાવના ભાવી શકાશે.

હે ચેતન ! તારે ખોટા અભિનિવેશ ક્યાં સુધી કરવા છે ? તું સાચા દેવ-ગુરુ-ધર્મને બરાબર ઓળખ. તારે કોઇ જાતની શંકાઓ હોય તો વગરસંકોચે સદ્ગુરુને પૂછ. સંશય ચલાવી લઇશ નહિ અને સંશયમાં ઘસડાઇ જઇશ નહિ. સોનાની પરીક્ષા કરજે, પણ પરીક્ષા કરીને સાચાને આદરજે પરીક્ષામાંથી પાર ન ઊતરે તેવું સોનું તારે કામનું નથી. તાપથી, કષથી, છેદથી તું તપાસી જો અને પછી આદર. તું જરા વિચાર કર. તને અત્યારે સમજવાની શક્તિ મળી છે, સારા ક્ષેત્રમાં તારો જન્મ થયો છે, તને શરીરની સગવડ મળી છે, પૃથક્કરણશક્તિ, ગ્રહણશક્તિ, સ્મરણશકિત પ્રાપ્ત થઇ છે તેનો તું ઉપયોગ કર. સત્યને શોધ અને શોધીને વગરસંકોચે તેમાં તન્મય થઇ જા. ઘામાડોળપણામાં તેં બહુ ખોયું છે. તુ ખાસ કરીને વિચાર. તને આ સંસારમા કોણ રખડાવે છે ? તારી જેવો મહાબળવાન આત્મા આવી રીતે ઢંગધડા વગર રખડે અને પવન વાય તેમ ઘસડાઇ જાય અથવા ટેનિસના બોલની જેમ સામસામી બાજુએ ધકેલાય એ સ્થિતિ તને ગમે છે ? એ સ્થિતિ કરનાર કોણ ? તને ભારે કરનાર આશ્રવો છે તેને તું બરાબર ઓળખી

છે. કર્મોને ગ્રહણ કરીને એ તારામાં નકામો કચરો વધારે છે અને તને જ્યાં ત્યાં તરફડાવે છે. એને બારોબાર ઓળખી લે.

એક મિનિટમાં કરેલાં પાપનો જે કર્મફળ લઈ આવે છે તે વરસો સુધી ભોગવવા પડે છે. પાંચ મિનિટ અત્યાચાર (Rape) કરનારને પાંચ વર્ષની સખ્ત મજુરી સાથે જેલ-યાત્રા થાય છે. દશ આનાની ચોરી કરનારને ત્રણ વર્ષની જેલ મળે છે. ગરનાળાં ઉઘાડાં મૂકવાનું આવું પરિણામ આવે છે. મન-વચન-કાયાના યોગો અને કષાયોની જેવી તરતમતા હોય છે તેવી રસાળતા કર્મની થાય છે. સારાં અને ખરાબ કર્મો કેટલીક વાર હજારોગણો, લાખોગણો ફળાસ્વાદ આપે છે.

આ રીતે વિચાર કરતાં હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ ખૂબ કર્મોને લઈ આવે છે અને ચેતનને ભારે કરે છે. પ્રાણી હાલતાંચાલતાં જૂઠું બોલે છે કે મૈથુનની ઇચ્છા કરે છે અને પરિગ્રહ એકઠો કરવામાં તો તેને કદી સંતોષ થતો જ નથી. કષાયો, યોગો, અવિરતિભાવ અને ઇંદ્રિયોના વિષયોથી આ પ્રાણી ખબ રખડે છે. એને મનોવિકારોમાં ખૂબ મજા આવે છે. એ કષાયાધીન થાય છે ત્યારે એને કોઈ જાતનો અંકુશ રહી શકતો નથી. એ હાસ્યાદિમાં પડી જાય છે ત્યારે પણ એ પોતાનું મહાન સ્થાન વિસરી જાય છે.

વસ્તુતઃ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી થવાની તાકાત ધરાવનાર આ ચેતન કેવી બાબતોમાં રસ લે છે તે તો વિચારો. એના જેવા વિષયોમાં મજા લે એ તો શોભતી વાત પણ ન ગણાય. એ રીતે તો એના સર્વ આદર્શો ખલાસ થઈ જાય. એ કષાયમાં પડી જાય છે ત્યારે કેવો લાગે છે? એ તો તપાસો.

એ ક્રોધમાં આવી જાય કે અભિમાનમાં આવી જાય કે શોક કે ભયમાં પડી જાય ત્યારે એનો ફોટોગ્રાફ પાડ્યો હોય તો કેવો લાગે? આ દશા પ્રગતિ ઇચ્છકની કદી ન હોય. સર્વ ભાવના અને આદર્શોને બાજુએ મૂકનાર આ આશ્રવોને બરાબર સમજવા જેવા છે, પરંતુ સમજીને અટકવાનું નથી, સમજીને શું કરવાનું છે? તે આવતી ભાવનામાં વિચારશું, પણ તે વિચારતાં પહેલાં આપણે કેવા વિભાગો સાથે કામ લેવાનું છે તેનો બરાબર ખ્યાલ કરી લેવો.

પ્રત્યેક આશ્રવ મહાભયંકર છે. એને અવકાશ આપતાં એ સરોવરને ભરી નાખે છે. પચીશ ક્રિયાઓ પણ એટલી જ આકરી છે. એને એના ખરા આકારમાં બરાબર ઓળખવાની ખાસ જરૂર છે, જેથી જેની સામે થવાનું હોય તેને યોગ્ય તૈયારી કરી શકાય. દુઃખ અને દુર્ગતિ આપનાર, સંસારમાં રખડાવનાર, સમતા અને શાંતિનો નાશ કરનાર, મહાસત્ત્વવંત ચેતનને લગભગ નિર્વીર્ય કરનાર આ આશ્રવો છે અને એને વશ પડનાર જ્ઞાની હોય તો જ્ઞાન ભૂલી જાય છે અને અજ્ઞાની હોય તો તદ્દન છેલ્લે પગડે બેસી જાય છે. સમજુ હોય તો ગાંડો થઈ જાય છે અને હલકો હોય તો ભારે થઈ જાય છે. ચેતનજીને ચેતવણી આપો કે આ આશ્રવોને ઓળખો અને વિગતવાર સમજો એના અંગ, પ્રત્યંગ, વિભાગ, પેટાવિભાગ દરેકને વિચારો, અને બરાબર ઓળખશો એટલે રસ્તો સૂઝશે.

ઇતિ આશ્રવ ભાવના ૭

શ્રી સકળચંદજી ઉપાધ્યાયવિરચિત

સાતમી આશ્રવ ભાવના

(રાગ—મલ્હાર)

જગ શુભાશુભ જોગે કર્મતતિ સેગીઓ,
    શુભ અશુભાશ્રવ તે વખાણો;
જળધરો જેમ નદીવર સરોવર ભરે,
    તિમ ભરે જીવ બહુ કર્મ જાણો. જગ૦ ૧
મમ કર જીવ તું અશુભ કર્માશ્રવા,
    વાસવા પણ સુકર્મા ન છૂટે;
જેણે જગ દાનવર પુન્ય નવિ આદર્યાં,
    તે કૃપણ નિર્ધના પેટ કૂટે. જગ૦ ૨
મન વચન કાયા વિષયા કષાયા તથા,
    અવિરતિ અશુભ ધ્યાન પ્રમાદો;
મૂકી મિથ્યામતિ વર ઉપાસક યતિ,
    જગ શુભાશ્રવથકી નો વિષાદો. જગ૦ ૩
રાચ મ જીવ તું કુટુંબ આડંબરે,
    જળ વિના મેઘ જિમ ફોક ગાજે;
ધર્મના કાજ વિણ મ કર આરંભ તું,
    તેણે તુઝ કર્મની ભીડ ભાંજે. જગ૦ ૪
તે અશુભ આશ્રવા રુંધતાં જીવને,
    સંવરો સંવરે કર્મજાલં;
નાવનાં છિદ્ર રુંધ્યા યથા નીરને,
    તેણે કરી જીત સંવર વિશાલં. જગ૦ ૫

પ્રકરણ આઠમું

પૂર્વપરિચય :: સંવર ભાવના

આશ્રવ ભાવનામાં કર્મને આવવાના માર્ગો આપણે વિચાર્યા. કુદરતી રીતે આપણે ચારે તરફનાં ગરનાળાં જોઈ ગભરાઇ જઈએ એમ લાગ્યું. હવે ગરનાળાનાં દ્વારો બંધ કેમ કરી શકાય તેને માટે 'સંવર' ભાવના કહે છે. આશ્રવો જે બારણાં ઉઘાડાં મૂકે છે તેને બંધ કરવા તે 'સંવર' કહેવાય છે. આશ્રવનિરોધઃ સંવરઃ (તત્ત્વાર્થ) આશ્રવનો વિચાર કરતાં એને હેય-તજવા યોગ્ય તત્ત્વ ગણ્યું હતું. સંવરો સર્વ ઉપાદેય વિભાગમાં આવે છે. એ પ્રત્યેકનો વિચાર કરતાં મનમાં શાંતિ થઈ જશે. જાણે આપણે મહાન સાધ્ય સાધવાના સાચા ખ્યાલમાં આપણી જવાબદારી સમજીને સ્વોત્કર્ષ સાધવા ત્યાગ કરી રહ્યા છીએ, અને બાહ્યભાવ તજી અંદર ઊતરી ગયા છીએ એવો ખ્યાલ આ આખી ભાવનામાં જરૂર આવશે. એમાં કોઇ સ્થાનકે ઘસારો બાહ્ય નજરે લાગશે તો તેમાં પણ દિવ્યતા, ભવ્યતા, સાધનસાપેક્ષત્વ જણાશે. એની વિચારણા કરતાં જાણે આપણે કોઈ ખરા મહાન કાર્ય સાધવા માટે અંતરનાદથી લાગી ગયા છીએ એવો ભવ્ય ખ્યાલ થશે આ આખી ભાવના બહુ સુંદર હકીકત પૂરી પાડે તેવી છે તે આપણે જોશું. અહીં પૂર્વ પરિચયમાં સંવરોને ઓળખી લઈએ. પછી એક ચિત્રપટ રજૂ કરી પ્રત્યેક આશ્રવનું દ્વાર કયા સંવરથી બંધ થઇ શકે તેમ છે તેનો સમુચ્ચય ખ્યાલ કરશું.

નવા કર્મના રોકાણને—દ્રવ્ય સંવર કહેવાય છે અને સમિતિ વગેરેથી શુદ્ધ ઉપયોગ થાય, તે દ્વારા ભાવકર્મોનું રોકાણ થાય અને આત્મપરિણામ જાગૃત થાય એ ભાવસંવર કહેવાય છે.

આશ્રવના ગરનાળાં બંધ કરનાર સંવરો છ પ્રકારના છેઃ-

૧. સમિતિ. ૨. ગુપ્તિ. ૩. યતિધર્મો. ૪. ભાવના. (અનુપ્રેક્ષા.) ૫. પરિષહજય. ૬. ચારિત્ર.

આ પ્રત્યેકને વિસ્તારથી સમજવાની ખાસ જરૂર છે.

૧. **સમિતિ.** વિવેકયુક્ત પ્રવૃત્તિને સમિતિ કહેવામાં આવે છે. એમાં સત્ક્રિયાનું પ્રવર્તન હોય છે. સમ્યક્ પ્રકારની ચેષ્ટા એટલે સમિતિ. આમાં એક તો ક્રિયા પોતે નિર્દોષ હોવી જોઇએ અને બીજું તેમાં પ્રવર્તન વિવેકપૂર્વકનું હોવું જોઇએ. તેના પાંચ વિભાગ છે.

(૧) સાડાત્રણ હાથ આગળ જમીન જોઇ કોઇ જીવને કલેશ ન થાય તેમ સંભાળપૂર્વક ચાલવું તે '**ઇર્યા સમિતિ.**'

(૨) સત્ય, પ્રિય, હિત, જરૂરી (મિત) અને તથ્ય વચન બોલવું અથવા નિરવદ્ય વચન બોલવું તે '**ભાષા સમિતિ.**' સાચું બોલો, પૂરેપુરું સાચું બોલો અને સાચા સિવાય કાંઇ ન બોલો. એમાંના પ્રથમના બેને સમિતિમાં સ્થાન છે અને ત્રીજાને ગુપ્તિમાં સ્થાન છે.

(૩) જીવનને જરૂરી સાધનો—અન્નપાન, વસ્ત્રો, રહેવાનું સ્થાન, પાત્રો, વગેરે દોષ વગરનાં શોધી લેવા તે '**એષણાસમિતિ.**'

(૪) કોઇ પણ ચીજ લેતી વખતે અન્ય નાના જીવને પણ કલેશ ન થાય તેવી રીતે પુંજી પ્રમાર્જીને લેવી અને મૂકવી તે '**આદાનનિક્ષેપણા સમિતિ.**'

(૫) મળ-મૂત્ર અને બીનજરૂરી ચીજોને નાખી દેતાં પહેલાં ભૂમિકા શુદ્ધ જોવી અને મળ-મૂત્રાદિ ઉપયોગપૂર્વક પરઠવવા તે 'પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ.'

સમિતિમાં ક્રિયા કેમ કરવી તે વાતની મુખ્યતા છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

૨. ગુપ્તિ. મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિઓ આપણે જાણીએ છીએ. તેમાં અપ્રશસ્તનો નિરોધ કરવો અને પ્રશસ્તને આચરવી એ ગુપ્તિ કહેવાય છે. સમિતિમાં સમ્યક્ક્રિયાને મુખ્ય સ્થાન છે; ગુપ્તિમાં અપ્રશસ્તના નિરોધને મુખ્ય સ્થાન છે. એના ત્રણ પ્રકાર છે.—

(૧) અપધ્યાનનો ત્યાગ કરવો, ધર્મધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ કરવી, અશુભ વિચારો પર વિજય મેળવવો અને શુભ સંકલ્પો કરવા એ 'મનોગુપ્તિ.'

(૨) વિનાકારણ બોલવું નહિ, મૌન ધારણ કરવું અને બોલવાની ખાસ જરૂર પડે ત્યારે ઉપયોગપૂર્વક જયણાથી બોલવું તે 'વચનગુપ્તિ.'

(૩) શારીરિક કાર્ય કરવામાં વિવેક રાખવો, બને તેટલો શરીરનો સંકોચ કરવો અને કાયાને સ્થિર રાખવી એ 'કાયગુપ્તિ.'

ગુપ્તિ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ બન્ને પ્રકારમાં છે, સમિતિ પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિને અંગે છે. મૌન રાખે તે ભાષાગુપ્તિ. લાભને કારણે વિચારીને બોલે, જરૂર હોય તેટલું જ બોલે, તેમાં ભાષાસમિતિ ને વચનગુપ્તિ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. સંયમી સાધુને

(૩) **'શીત'** ઠંડી. શિયાળામાં ગમે તેટલી ઠંડી લાગે તો પણ શાસ્ત્રમર્યાદાથી વધારે વસ્ત્ર ન રાખે. ઠંડીના પ્રહાર સહન કરે. અગ્નિવડે તાપે નહિ.

(૪) **'ઉષ્ણ'** ગરમી. ઉનાળામાં ગરમી લાગે તો પવન નાખે નહિ, વીંજણો ચલાવે નહિ, વીજળીના પંખાનો ઉપયોગ કરે નહિ. ગરમી સહે. સ્નાન, વિલેપન કે છત્રીનો આશ્રય ન લે.

(૫) **'દંશ'** ડાંસ, મચ્છર, જૂ, માકડના પરિષહ થાય તો સમભાવે સહન કરે, મનમાં જરા પણ ખેદ ન કરે તેમજ તે જીવો પર દ્વેષ ન કરે.

(૬) **'અચેલક'** જીર્ણપ્રાય વસ્ત્રો શાસ્ત્રના ફરમાન મુજબ મૂર્છાભાવ રહિત રાખે, તેના ઉપર આસક્તિ ન રાખે, વધારે વસ્ત્રો મેળવવાની કે સંગ્રહવાની ઇચ્છા ન કરે.

(૭) **'અરતિ'** કંટાળો. સંયમ પાલન કરતાં અનેક પ્રસંગે કંટાળો ઉપજે તેવા બનાવો બને તેને વશ ન થાય. એ પ્રસંગે એ ધૈર્ય ધરે, યતિધર્મોને ધ્યાવે અને દશવૈકાલિકમાં બતાવેલ અઢાર વસ્તુનું ચિંતવન કરે. જરા પણ કંટાળો લાવે નહિ.

(૮) **'સ્ત્રી'** સ્ત્રીના અંગો પ્રેમથી જુએ નહિ, તેની પ્રાર્થના તરફ ધ્યાન આપે નહિ, કામબુદ્ધિ કરે નહિ. સાધ્વીએ આ હકીકત પુરુષ માટે સમજવી.

(૯) **'ચર્યા'** વિહાર. અપ્રતિબદ્ધ વિહાર કરે, એક સ્થાને વધારે વખત રહે નહિ. રાગાદિ કારણે તુરત અન્યત્ર ચાલ્યા જાય. વિહારથી થાકે નહિ.

(૧૦) 'નૈષેધિકી' (નિષધા) સ્થિર આસન કરી ધ્યાન કાયોત્સર્ગાદિ કરતા હોય ત્યારે ગમે તેવા ઉપદ્રવ થાય તો પણ આસનનો ત્યાગ ન કરે, ભયથી ડરે નહિ, ગભરાઈ જાય નહિ અને અડોલપણું તજે નહિ.

(૧૧) 'શય્યા' સૂવાની જગ્યા ઊંચી--નીચી હોય, હવા વગરની હોય, સુકોમળ ન હોય તો તેથી ઉદ્વેગ ન પામે. સૂવાની સર્વ અગવડો ખમે.

(૧૨) 'આક્રોશ' કોઇ અપમાન કરે, ઉશ્કેરે, કડવાં વચન કહે એ સર્વ પ્રસંગે મનમાં ક્રોધ આણે નહિ. શાંતિ ધારણ કરે.

(૧૩) 'વધ' કોઈ લાકડી વગેરે મારે, ચાબખા મારે અને યાવત્ વધ કરવા સુધી જાય પણ એના પેટમાંથી પાણી હલે નહિ. શરીરના દુઃખને એ ગણે નહિ.

(૧૪) 'યાચના' (ભિક્ષા) સંયમનિર્વાહ માટે વસ્ત્ર કે વસતિ માગતાં મનમા ખેદ પામે નહિ, પોતે કેમ ભિખ માગે એવો ખ્યાલ પણ ન કરે. એનામાં દીનતા કે અભિમાન બન્ને ન હોય.

(૧૫) 'અલાભ' જરૂરી વસ્તુ ન મળે, હોય છતાં આપે નહિ તો તેથી મૂંઝાય નહિ. ઉદ્વેગ કે વિષાદ ન કરે. અલાભને એ સાચો તપ ગણે.

(૧૬) 'રોગ' વ્યાધિ થઇ આવે તો જરા પણ વ્યાકુળ ન થાય, કર્મનો દોષ વિચારી તેની પીડા શાંતિથી ખમે, હાયવોય કરી મરે નહિ.

(૧૭) 'તૃણસ્પર્શ' શય્યા પર તરણાં-તણખાં હોય કે તૃણ પર શય્યા કરી હોય તો તરણાંની અણીઓ વાગે તે સહે. મનમાં પણ ક્લેશ ન કરે.

(૧૮) 'મળ' શરીર પર મેલ થાય તો પણ સ્નાન સંસ્કાર ઇચ્છે નહિ, કરે નહિ, મેલને સહન કરે.

(૧૯) 'સત્કાર' કોઈ મોટા સામૈયા કરે કે પ્રધાન પુરુષો પાસે આવે તેથી ફુલાય નહિ, સત્કાર ન થાય તો તેથી વિષાદ પામે નહિ.

(૨૦) 'પ્રજ્ઞા' અસાધારણ બુદ્ધિબળ હોય તો તેનો મદ ન કરે. મૂર્ખ, અલ્પજ્ઞ હોય તો તેનો ખેદ ન કરે. જ્ઞાનને પચાવે, અજ્ઞાનને સહે. આવડતનો ઉદ્રેક ન કરે, ન-આવડતનો ખેદ ન ધરે.

(૨૧) 'અજ્ઞાન' જ્ઞાનના અભાવે આત્માવમાન ન કરે. પ્રજ્ઞા-પરીષહ અન્ય પ્રશ્ન કરે ત્યારે થાય છે. અજ્ઞાન પરીષહ પોતાના અલ્પજ્ઞાનથી થાય છે.

(૨૨) 'સમ્યક્ત્વ' સૂક્ષ્મ વિચાર વાંચી-જાણી તેની અસદ્-હણા ન કરે, અન્ય ધર્મની પ્રસિદ્ધ જોઈ મૂઢદૃષ્ટિ ન થાય અને વિશિષ્ટ કર્મોને નજરે જોતાં જ્ઞાનને અભાવે ત્યાગને નિરર્થક ન ગણે.

દર્શનમોહનીયના ઉદયથી ૨૨ મો સમ્યક્ત્વ પરીષહ થાય છે.

જ્ઞાનાવરણીયથી ૨૦ મો પ્રજ્ઞા અને ૨૧ મો અજ્ઞાન પરીષહ થાય છે. અંતરાય કર્મના ઉદયથી ૧૫ મો અલાભ પરીષહ થાય છે.

ચારિત્રમોહનીય પૈકી ક્રોધમોહનીયથી ૧૨ મો આક્રોશ, અરતિ મોહનીયથી ૭ મો અરતિ, પુરુષવેદના ઉદયથી ૮ મો સ્ત્રી,

ભયમોહનીયના ઉદયથી ૧૦ મો નૈષેધિકી, જુગુપ્સામોહનીયના ઉદયથી ૬ ઠ્ઠો અચેલક, માનમોહનીયના ઉદયથી ૧૪ મો યાચના, લોભમોહનીયના ઉદયથી ૧૯ મો સત્કાર–કુલ સાત.

વેદનીય કર્મના ઉદયથી બાકીના ૧૧ પરીષહ થાય છે. ક્ષુધા (૧), પિપાસા (૨), શીત (૩), ઉષ્ણ (૪), દંશ (૫), ચર્યા (૯), શય્યા (૧૧), વધ (૧૩), રોગ (૧૬), તૃણસ્પર્શ (૧૭) અને મળ (૧૮).

એ સિવાયના બાકીનાં કર્મો સાથે પરીષહનો સંબંધ નથી.

નવ ગુણસ્થાનક સુધી ૨૨ પરીષહો સંભવે છે. દશમે ગુણસ્થાનકે દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયના મળીને આઠ પરિષહો જાય, બાકીના ૧૪ રહે. બારમા ગુણઠાણાને અંતે પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન, અલાભ એ ત્રણ જાય અને તેરમા ચૌદમા ગુણસ્થાનકે ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, દંશ, ચર્યા, વધ, મલ, શય્યા, રોગ અને તૃણસ્પર્શ એ ૧૧ રહે એ બાવીશ પૈકી શીત અને ઉષ્ણ સાથે સંભવે નહિ, ચર્યા અને નિષિધા સાથે સંભવે નહિ. ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ નો ઉદય સમકાળે સંભવે

એમાં સ્ત્રી, પ્રજ્ઞા અને સત્કાર અનુકૂળ પરીષહો છે, બાકીના ૧૯ પરિષહો પ્રતિકૂળ છે

૬ ચારિત્ર. આત્મદશામા સ્થિર રહેવાનો પ્રયત્ન. એના પાંચ વિભાગ પરિણામની વિશુદ્ધિની વિશેષતા–અલ્પતા બનાવે છે.

(૧) ' સામાયિક ચારિત્ર ' સમપણાનો લાભ, સાવદ્ય યોગનો ત્યાગ, નિરવદ્ય યોગનું આસેવન. અમુક સમય માટે (ઇત્વરિક) અને જીવનપર્યંત (યાવજ્જીવ) એ બે અને દેશવિરતિ–સર્વવિરતિરૂપ પણ બે વિભાગો છે.

(૨) અમુક શ્રુતનો અભ્યાસ કર્યા પછી મુનિને પાકી (વડી) દીક્ષા આપવામાં આવે તે '**છેદોપસ્થાપન**' ચારિત્ર. તેના પણ બે પ્રકાર છે. (સાતિચાર ને નિરતિચાર)

(૩) '**પરિહારવિશુદ્ધિ**' નવ સાધુ ગચ્છમાંથી બહાર નીકળી આકરો તપ યથાવિધિ કરે તે. છઠ્ઠે સાતમે ગુણઠાણે હોય.

(૪) '**સૂક્ષ્મસંપરાય**' ક્રોધ, માન, માયા સર્વથા જાય, લોભનો અલ્પ અંશ રહે તે ચારિત્ર દશમે ગુણઠાણે હોય.

(૫) '**યથાખ્યાત**' કષાયો સર્વથા નાશ પામે ત્યારે એ વીતરાગ ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. એ અગ્યારમે-બારમે-તેરમે અને ચૌદમે ગુણસ્થાનકે હોય. (અગ્યારમે ઉપશમભાવનું હોય છે.)

આ રીતે સમિતિના ૫, ગુપ્તિના ૩, યતિધર્મોના ૧૦, ભાવનાના ૧૨, પરીષહોના ૨૨ અને ચારિત્રના ૫ મળીને સંવરના ૫૭ પ્રકાર છે.

આ પ્રત્યેક પ્રકાર પર ખૂબ વિવેચન કરી શકાય તેમ છે. એનું વિસ્પષ્ટ વિવેચન શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ કર્યું છે. ત્યાં વિવેક પર્વત ઉપર ચારિત્રરાજનો જે આખો પરિવાર વર્ણવી બતાવ્યો છે તે સંવર છે.

એની સમિતિ ગુપ્તિ કેવી સુંદર છે? એને પ્રવચનમાતા કહેવામાં આવે છે. એની ભાવના પૈકી પ્રત્યેક શાંતિનું વાતાવરણ ફેલાવે છે. એના યતિધર્મો અદ્ભુત છે, એના પરિષહો દુર્ગમ છે અને સર્વના શિખર ઉપર ચારિત્રરાજ બિરાજે છે. એક વખત બે ઘડીનું સામાયિક કરતા આનંદ થઇ જાય છે અને આખો દિવસ એની લહેજત મનમાંથી જતી નથી, તો પછી

આખી જિંદગીના ચારિત્રનું શું કહેવું ? એ પ્રત્યેક સંવરમાં ખૂબી એ છે કે એ આશ્રવનાં ગરનાળાં બંધ કરે છે. પરિણામે સરોવરમાં નવું પાણી આવતું અટકે છે. આપણે સ્થિર માનસે સામાયિકમાં ઊંડા ઉતરીએ અથવા એકાદ ભાવનામાં ચિત્તને પરોવ્યું હોય કે આવી પડતા પરીષહો સામે વિજય મેળવવા આંતરવીર્ય સ્ફુરાવતા હોઈએ ત્યારે નવાં કર્મો કયે માર્ગે આવે ?

આ આખો ઉપાદેય વિભાગ ખૂબ મનન કરવા યોગ્ય છે. જેટલો વખત એની વિચારણા ચાલશે તેટલો વખત મનમાં અદ્ભુત શાંતિનો સાક્ષાત્કાર થશે અને અપૂર્વ અનુરાગ જાગશે. આખો વખત ન બને તો જ્યારે બને ત્યારે અથવા કોઈ વાર પણ આ ચેતનજીએ ધ્યાવવા જેવો છે એ વખતે જે નિરવધિ આનંદ થશે તેનો મહિમા વર્ણવી શકાય તેમ નથી. પ્રત્યેક આશ્રવ સામે કયા સંવરને મૂકી તેનું દ્વાર બંધ કરી શકાય તેમ છે તે આપણે ભાવનાને અંતે વિચારશું. આશ્રવોથી ગભરાવું નહિ, પણ તેને ઓળખીને શું કરવું ? તેનો જવાબ આ ભાવનામાં મળશે. એને શોધો

સંવર ભાવના

स्वागता

येन येन य इहाश्रवरोधः
सम्भवेन्नियतमौपयिकेन ।
आद्रियस्व विनयोद्यतचेता-
स्तत्तदान्तरदृशा परिभाव्य ॥ क १ ॥

स्वागता

संयमेन विषयाविरतत्वे
दर्शनेन वितथाभिनिवेशम् ।
ध्यानमार्तमथ रौद्रमजस्रं
चेतसः स्थिरतया च निरुन्ध्याः ॥ ख २ ॥

शालिनी

क्रोधः क्षान्त्या मार्दवेनाभिमानं
हन्या मायामार्जवेनोज्ज्वलेन ।
लोभं वारांराशिरौद्रं निरुंध्याः
सन्तोषेण प्रांशुना सेतुनेव ॥ ग ३ ॥

क. १ આનો અર્થ કરવામાં ત્યં અધ્યાહાર લેવું પડે તેમ છે. रोधः અટકાયત. અભાવ. नियतं જરૂર. औपयिक ઉપાયભૂત. ઉપાયપણાને પ્રાપ્ત. विनय નિવૃત્તિ. મોક્ષ અથવા હે વિનય–વિનેય–શિષ્ય. परिभाव्य શોધીને, સમાલોચના કરીને.

ख. २ विषय ઇંદ્રિય વિષયો. अविरतत्व અવિરતિપણું. પચ્ચખ્ખાણ

ક ૧. નિવૃત્તિ મેળવવાને જેના મનમાં ઉદ્યમ જાગ્યો હોય અથવા જેની ચેતના તત્પર થઇ હોય તેવો પ્રાણી જે જે ઉપાયોનો ઉપયોગ કરીને અહીં આશ્રવોનો અટકાવ કરી શકે તેવું ચોક્કસ હોય તે સર્વની આંતરદૃષ્ટિએ બરાબર સમાલોચના કરીને (તે તે ઉપાયોનો બરાબર પ્રયોગ કરે તે વાસ્તવિક છે) તું (તેવા ઉપાયોને) આદર, તેનો પ્રયોગ કર.

અથવા હે વિનય ! જે જે ઉપાયોવડે આ સંસારમાં આશ્રવનો જરૂર રોધ કરી શકાય અથવા તેવું સંભવતું હોય તેનો આંતરદૃષ્ટિથી વિચાર કરીને, ઉદ્યમી ચિત્તવાળો થઇને તે ઉપાયોને તુ આદર

ઘ ૨. ઇંદ્રિયના વિષયોને અને અવિરતિપણા (ત્યાગભાવ રહિતપણા) ને ' સંયમ ' થી દબાવી દે, ખોટા આગ્રહ– (મિથ્યા અભિનિવેશ)ને સમ્યક્ત્વે કરીને રોકી દે, અને આર્ત્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનોને વારંવાર ચિત્તની સ્થિરતાથી રુંધી દે–દાબી દે.

ગ ૩. ક્રોધને ક્ષમા–શાન્તિથી રોકી દેવો, અભિમાનને નમ્રતા– મૃદુતાથી રોકી દેવુ, માયાને અતિ નિર્મળ સરળ સ્વભાવ(આર્જવ)વડે રોકી દેવી અને પાણીના ભંડાર– સાગર જેવા ભયંકર લોભને ઘણી ઊંચી પાળવાળો જાણે બંધ જ ન હોય તેવા સંતોષવડે દાબી દેવો.

स्वागता—

गुप्तिभिस्तिसृभिरेवमजय्यान्
त्रीन् विजित्य तरसाधमयोगान् ।
साधुसंवरपथे प्रयतेथा
लप्स्यसे हितमनाहतमिद्धम् ॥ घ ४ ॥

मंदाक्रांता—

एवं रुद्धेष्वमलहृदयैराश्रवेष्वाप्तवाक्य
श्रद्धाचञ्चत्सितपटपटुः सुप्रतिष्ठानशाली ।
शुद्धैर्योगैर्जवनपवनैः प्रेरितो जीवपोतः
स्रोतस्तीर्त्वा भवजलनिधेर्याति निर्वाणपुर्याम् ॥ ङ ५ ॥

રહિતપણું. **वितथ** અસત્ય. **अजस्रं** સતત. **निरुध्याः** રોક. રૂંધી દે. સર્વત્ર યોજવાનું છે.

ग. ३ मार्दव નમ્રતા. **आर्जव** સરળતા, **उज्ज्वल** નિર્મળ, નિર્દોષ **वारांराशि** દરિયો. **प्रांशुना** ઘણી ઊંચી. સમુન્નત. **सेतु** બંધ.

घ. ४ गुप्ति મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ. **अजय्य** બહુ મુશ્કેલીથી જીતી શકાય તેવા. **तरसा** શીઘ્ર. **अधम** અપ્રશસ્ત. **साधु** સારા, સુંદર. **हितं** મોક્ષસુખ. **अनाहत** સનાતન. **इद्ध** સ્વાભાવિક.

ङ ५ अमल નિર્મળ. **आप्त** સર્વજ્ઞ. **चञ्चत्** શુદ્ધ પ્રકાશ, સુંદર, ચળકતો. **सितपट** સફેત વસ્ત્ર, સઢ (વહાણનો) **सुप्रतिष्ठानशाली** વહાણનો અધો ભાગ સારી રીતે ગોઠવાઇ ગયેલો. સુવ્યવસ્થિત. **जवन** વેગવાન. **जीवपोतः** પ્રાણીરૂપ વહાણ. **निर्वाणपुरी** મોક્ષનગરી.

ઘ ૪. એવી જ રીતે દુઃખે કરીને મુશ્કેલીથી રુન્ધી શકાય તેવા તારા મન-વચન-કાયાના અશુભ યોગોને ત્રણ ગુપ્તિઓવડે જલદી રુન્ધી લઈને તું સુંદર સંવરના માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઇ જા, જેથી કરીને તને અત્યંત શુદ્ધ સનાતન સ્વાભાવિક મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત થઈ જાય.

ઙ ૫. આવી રીતે તદ્દન નિર્મળ હૃદયવડે આશ્રવોનાં દ્વારો રોકી દઈને પછી સારી રીતે સુંદર સ્થાન પામેલ આ જીવનરૂપ વહાણ આપ્ત પુરૂષોનાં વાક્યોમાં શ્રદ્ધારૂપ અતિ ચળકાટ મારતા સફેદ સઢથી સન્નદ્ધબદ્ધ થઈને શુદ્ધ યોગોરૂપી વેગવર્ધક પવનથી પ્રેરણા પામે છે અને આ સંસારસમુદ્રના પાણીને તરી જઈને નિર્વાણપુરીએ પહોંચી જાય છે.

गेयपद्याष्टक

शृणु शिवसुखसाधनसदुपायम्,
शृणु शिवसुखसाधनसदुपायम् ।
ज्ञानादिकपावनरत्नत्रय-
परमाराधनमनपायम् ॥ शृणु० ॥ १ ॥

विषयविपाकमपाकुरु दूरं,
क्रोधं मानं सहमायम् ।
लोभं रिपुं च विजित्य सहेलं,
भज संयमगुणमकषायम् ॥ शृणु० ॥ २ ॥

उपशमरसमनुशीलय मनसा,
रोषदहनजलदप्रायम् ।
कलय विरागं धृतपरभागं,
हृदि विनयं नायं नायम् ॥ शृणु० ॥ ३ ॥

आर्त्तं रौद्रं ध्यानं मार्जय,
दह विकल्परचनानायम् ।
यदियमरुद्धा मानसवीथी,
तत्त्वविदः पन्था नायम् ॥ शृणु० ॥ ४ ॥

૧. શિવસુખ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનો સુંદર ઉપાય છે તેને તું સાંભળ. ચેતન ! મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનો સફળ ઉપાય છે તેને તું બરાબર શ્રવણ કર. એ જ્ઞાન વગેરે, ત્રણ રત્નો (જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર) ની ઉત્કૃષ્ટ આરાધનારૂપ છે અને જેના પણ શંકા વગર ચોક્કસ ફળ આપનાર છે; માટે એ સદુપાયને સાંભળ, સાંભળ.

૨ વિષયોના વિકારોને દૂર કર, ક્રોધને દૂર કર, માનને મૂકી દે, માયાને છોડી દે અને લોભરૂપ શત્રુ ઉપર રમત માત્રમાં વિજય મેળવીને, કષાય રહિત થઈને સત્વર સંયમગુણને સેવ અને શિવસુખના સાધનને બરાબર શ્રવણગોચર કર.

૩. તારા મનથી ઉપશમ રસનું અનુશીલન કર. એને જમાવ. એ ક્રોધરૂપ અગ્નિને બુઝાવવા માટે લગભગ મેઘાડંબર જેવો છે અને તારા મનમાં વિનય (મોક્ષ નયનભાવ) આણી આણીને પરમ ઉત્કર્ષ દશાને ધારણ કરનાર વિરાગ-વૈરાગ્યને બરાબર ઓળખી લે અને હે ચેતન ! આ શિવ-સુખના સાધન સાચા ઉપાયને બરાબર સમજીને સાંભળી લે.

૪. આર્ત્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનને વાળી-ઝુડીને સાફ કર. કલ્પનાની રચનાનું મોટું જાળું છે તેને બાળી નાખ, કારણ કે માનસિક દોરો ખુલ્લા રાખવાનો માર્ગ તત્ત્વવેત્તાઓનો ન હોય. આ શિવસુખના સાચા ઉપાયને તું બરાબર સમજી સાંભળી લે.

નોટ:—

રાગ—આ શાંત સુધારસની પાંચમી અન્યત્વ ભાવનાના અષ્ટકનો જે રાગ છે તે જ રાગમાં આ અષ્ટક પણ ગાઈ શકાશે. 'આશા ઓરકીઆ' એ રાગનો મારવાડપ્રસિદ્ધ રાગ છે.

૧ सदुपायं સુંદર ઉપાય, આગરકારક ઉપાય. पावन પવિત્ર. रत्नत्रय જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર. अनपायम् અપાય વગરનું, અપાય રહિત.

૨ अकषाय કષાય રહિત થઈને. अपाकुरु દૂર કર. भज સેવ. सहेलं રમત ગમતમાં.

૩ उपशम શાંતિ, ક્ષમા. अनुशीलय પાળ, અંગીકાર કર. जलद વરસાદ. कलय સમજ. विरागं વૈરાગ્ય, રાગરહિતપણું. धृत ધારણ કર્યું છે. परभाग પરમ ઉત્કર્ષ. विनयं નિવૃત્તિનયન. नायं नायं લાવી લાવીને.

૪ मार्जय સાફ કર (કચરા પેઠે). અથવા (मा अर्जय) મેળવ નહિ. ઉપાર્જન કર નહિ. नायम् ન્યાય. अरुद्धा બંધ કર્યા વગરની, ઉઘાડી. (પોળના દરવાજા ઉઘાડા) तत्त्वविद् તત્ત્વજ્ઞ.

૫ संयमयोग ચરણકરણમાં પ્રવૃત્તિ. (નોટ જુઓ.) अवहित સાવધાન Concentrated. चरितार्थय ચરિતાર્થ કર. સફળ કર. नाना જુદા જુદા. गहन ગીચોગીચ. भवने દુનિયામાં निश्चिनु તું નિશ્ચય કર, नायम् નીતિયુક્ત, લાભકારક.

૬ ब्रह्मव्रत બ્રહ્મચર્ય. સ્ત્રી-પુરુષ-સંયોગત્યાગ. (માનસિકાદિ સર્વ) समवाय સમૂહ. उदित કથિત, વિનિર્ગત. रायम् રત્નનિધાન, ભંડાર.

૭ संयम ૧૭ પ્રકારે (નોટ જુઓ). वाङ्मय શાસ્ત્રગ્રંથ. अध्यवसाय આત્મપરિણતિ. उपलक्षय ઓળખ. कृत પ્રસિદ્ધ. गुण સહભાવી ધર્મો. पर्याय ક્રમભાવી ધર્મો.

૮ अलंकुरु શોભાવ. पावनरसनं જે કાર્યમાં રસના પાવન થાય છે તે. सविनय વિનયયુક્ત (એવો તું). पायं पायं પી પીને.

* ૧. આશ્રવોની હકીકતથી ગભરાઇ જવાય તેવું છે. એ સર્વ દરવાજા ખુલ્લા રહે તો આ જીવનો આરો ક્યારે આવે તે વાત કાંઈ બંધબેસતી નથી. ત્યારે હવે કરવું શું ? આશ્રવોનું ક્ષેત્ર એટલું વિશાળ છે કે એનો કાંઇ પાર દેખાતો નથી અને આ તો મૂંઝવી મારે એવી વાત છે. એટલે હવે રસ્તો કેવી રીતે કાઢવો ?

તેથી ગ્રંથકર્તા કહે છે કે જે જે રસ્તે એ આશ્રવોનો અટકાવ થાય તે તે ઉપાયોને શોધી કાઢીને તેને અમલમાં મૂકી દેવા જોઇએ. આપણે જરા માંદા પડ્યા હોઈએ તો ડૉક્ટરો કહે તેવા પ્રયોગો કરીએ છીએ, ડૉક્ટર કહે કે શસ્ત્રપ્રયોગ (ઓપરેશન) કરાવવા મુંબઇ કે મીરજ જાઓ તો ત્યાં જઇએ છીએ અને એવી શારીરિક કે બીજી કોઇ પણ અગવડ હોય તો તેને દૂર કરવાનો ઉપાય આપણે શોધીએ છીએ.

આપણે અગવડ દૂર કરવાના ઉપાયો શોધીએ છીએ એટલું જ નહિ પણ એને અંગે અંતરમાં ખૂબ વિચાર કરીએ છીએ. એ ઉપાયોને અજમાવવા ઉદ્યમ કરીએ છીએ અને છેવટે કાંઈ નહિ તો અગવડ મટવાની માત્ર સંભાવના જ હોય તો પણ તે અજમાવવાનું ચૂકતા નથી. આપણે શરીર કે ધનને અંગે છેવટ તક (ચાન્સ) પણ લઇએ છીએ. એ જ મિસાલે આ આત્મતત્ત્વને ચારે બાજુએ ઘેરી બેઠેલા અને એનામાં વધારો કરનારા, એને ભારે કરનારા, એને રખડાવનારા આશ્રવોને આપણે જો બરાબર ઓળખ્યા હોય અને એ આત્માને હેરાન કરનારા છે એની આપણને ખરેખર ખાત્રી થઈ ગઈ હોય તો આપણે એના સંબંધમાં નિશ્ચિંત રહી ન જ શકીએ.

નિયમન—અંકુશની બાબત મુખ્ય હોય છે. અવિરતિમાં જે દરવાજા ખુલ્લા હોય છે તે સંયમમાં બંધ થાય છે. વિષયોને અંગે અવિરતિભાવ હોય છે ત્યારે એના આભલાષોને અંગે રાગ દ્વેષ એટલા થાય છે કે એ અનેક કર્મોને લઇ આવે છે.

આ 'સંયમ' થી ઇંદ્રિયના આશ્રવો પર સંવર થાય છે અને અવિરતિભાવ ઉપર પણ સંવર થાય છે. આ એક વાત થઇ.

ખોટા અભિનિવેશ. જ્યાં દેવત્વ ન હોય ત્યાં દેવત્વ માનવું, ગુરુત્વ ન હોય ત્યાં ગુરુત્વ અને ધર્મત્વ ન હોય ત્યાં ધર્મારોપ એ અભિનિવેશ છે. એનો વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાન—સમ્યક્ત્વથી સંવર કરવો. શુદ્ધ દેવ—ગુરુ—ધર્મની પરીક્ષા કરી—ઓળખી તેને આદરવા તે સમ્યક્ત્વ. એ મિથ્યાત્વભાવથી થતી મહા આકરી કર્મબંધની સ્થિતિ સામે સંવર મૂકે છે. કર્મોની સ્થિતિ કેટલી મોટી હોય છે અને મિથ્યાત્વનો નાશ થતાં તે કેટલી ટૂંકી થઇ જાય છે અને તેના અપૂર્વકરણાદિ થાય ત્યારે કેવી અલ્પ સ્થિતિ થાય છે તે ખૂબ વિસ્તારથી સમજવા જેવું છે. અહીં પ્રસ્તુત વાત એ છે કે કર્મનો મોટો પ્રવાહ સમ્યક્ત્વ અટકાવે છે, તેથી એ સંવરને આદર. આ બીજી વાત થઇ.

આર્ત્ત અને રૌદ્રધ્યાનની હકીકત આ ગ્રંથના ઉપોદ્ઘાતમાં ગ્રંથકર્ત્તાએ પાંચમી ગાથામાં આપી છે.

આ આર્ત્ત અને રૌદ્રધ્યાનો મનોયોગના દુરુપયોગથી થાય છે. મનરૂપ ઘોડા પર અંકુશ ન હોય ત્યારે મન જ્યાં ત્યાં રખડે છે, ખટપટ કરે છે, દોડાદોડ કરે છે અને આગળ-પાછળની, વ્યાધિ વિગેરેની ચિંતાનાં જાળાં ઊભાં કરે છે.

મનની સ્થિરતાથી એ આર્ત્ત—રૌદ્ર ધ્યાનો પર વિજય મેળ-

વર્તે. અસ્થિરતા એટલે શું? મનને નિશ્ચળ રાખવું–એકાગ્ર રાખવું. એ વાત ઘણી મુશ્કેલ છે; એ વિષય રાજયોગનો છે. ઘર બળી જતું હોય તો તે ઘરની સામે ઊભો ઊભો બળી ન જાય, એકનો એક છોકરો ચાલ્યો જતો હોય તો તે રડવા-કૂટવા મંડી ન જાય, પૈસા ગયા હોય તો દીન ન થઈ જાય, મંદો પડ્યો હોય તો એ હાયવોય ન કરે–સર્વ સંયોગોમાં મનને નિશ્ચળ રાખે, મનની દોડાદોડી અટકાવી દે. ધ્યાનનાં પુસ્તકોમાં એના ઉપાયો બતાવ્યા છે તેવા પ્રયોગો કરવા. જે રસ્તે બને તે માર્ગે મનની સ્થિરતા રાખવી એ મહાન કાર્ય છે, મુશ્કેલ છે, પણ બહુ જરૂરી છે અને અંતે આપણી કરેલી ચિંતા શા કામની છે? આપણે ચિંતા કરીએ કે ન કરીએ, પણ જે નિર્માણ હોય તે જરૂર થાય છે અથવા થઈ ગયું હોય છે, પરંતુ એવો તાત્ત્વિક ભાવ રાખવો અને મનને સ્થિર રાખવું એ ખરેખરો સંવર ઉપાય છે, સિદ્ધ માર્ગ છે અને જરૂર આદરણીય છે. આ રીતે આર્ત્ત–રૌદ્ર ધ્યાનદ્વારા જે મહાન કર્મભાર વધતો જાય છે તે અટકાવવાના ઉપાયનો પ્રયોગ આંતરદશાથી વિચારીને આદરવો.

૩. 'ક્રોધ' નામનો આશ્રવ આપણે જાણ્યો છે. ક્રોધ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે 'ક્ષમા' રાખવી. નોકર–ચાકર ઉપર કદી ગુસ્સે થવું નહિ, અન્યાય કરનાર ઉપર ગુસ્સો કરવો નહિ, સહનશીલતાને કેળવવી અને સર્વ વાત ગળી જતાં શીખવું. ક્રોધ એ ભુજંગ (સર્પ) છે, એને ઉતારનાર જાંગુલી મંત્ર ખાંતિ-ક્ષમા છે, એમ શ્રીમદ્યશોવિજયજી ક્રોધના સ્વાધ્યાયમાં કહે છે.

'અભિમાન' નામનો બીજો કષાય આશ્રવ છે. આપણે તેને ઓળખ્યો છે તેને માર્દવ–નમ્ર સ્વભાવે જીતવો. આપણે ગમે

અને રસ્તાઓ શોધવાં. યોગગ્રંથોમાં યમ, નિયમ, આસનાદિ માર્ગો બતાવ્યા છે તે ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે. 'મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું' એ સાચી અને ખાસ જરૂરી વાત છે અને તેથી જ યોગોને અજય્ય કહ્યા છે, એટલે કે એના પર જય મેળવવો મુશ્કેલ છે પણ સાથે જ ધ્યાનમાં રાખવું કે એ જય અશક્ય નથી.

આ સંવર માર્ગે પ્રવર્તન કરવાથી ઇષ્ટ મોક્ષસુખ જરૂર મળે તેમ છે, માટે યોગો પર વિજય મેળવવો. આ સંવર માર્ગ મહા રાજયોગ હોઈ ખૂબ વિચારવા જેવો અને ભાવવા જેવો છે, ખરેખર જીવવા જેવો છે. એના વિકાસમાં જીવનયાત્રાની સફળતા સમાયેલી છે અને આશ્રવો સામે દ્વારો બંધ કરવાનું એ પ્રબળ સાધન છે, માટે એમાં પ્રયત્ન જરૂર કરવો.

ઙ. ૫. ટૂંકામાં વાત કરતાં ઉપર જણાવેલી રીત પ્રમાણે જ્યારે તદ્દન નિર્મળ હૃદયપૂર્વક આશ્રવોને રોકવામાં આવે ત્યારે એક ઘણું સુંદર અતિ વિશિષ્ટ પરિણામ નીપજાવી શકાય છે અને તે ઇષ્ટ તથા પ્રાપ્તવ્ય છે. અહીં આ જીવને—આત્માને વહાણનું રૂપક આપી વાત ચલાવે છે.

પ્રથમ તો આશ્રવોના રોધનો અમલ હૃદયથી કરવાનો છે. એથી કર્મોનો બંધ અને મળની ઉત્પત્તિ અટકી જાય છે. મળનો વધારો ન થાય એ જ કાર્ય સંવરનું છે અને તે આશ્રવનો રોધ થયે પ્રાપ્તવ્ય છે.

વહાણને ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચવા માટે ત્રણ વસ્તુની જરૂર છે. વહાણ પોતે દરિયાને યોગ્ય હોવું જોઇએ, એના સઢ બરાબર હોવા જોઇએ અને એને પવન બરાબર લાગવો જોઇએ. એમ થાય તો એ દરિયાના ભયોને ઓળંગી ધારેલ બંદરે પહોંચે છે.

આ આત્મનૌકાને નિર્વાણપુરીએ–મોક્ષનગરીએ પહોંચાડવી છે. એને ઉપરની ત્રણે બાબતો બરાબર લાગુ પડે છે.

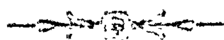
પ્રથમ તો એ સુપ્રતિષ્ઠાનશાળી હોવો જોઈએ. વહાણનો મધ્ય ભાગ બરાબર દરિયાને લાયક હોવો ઘટે. એ પ્રમાણે એનું સુંદર વ્રત ધૈર્યાદિગુણ કેળવી પોતાના વહાણને દરિયાની–સંસાર-સમુદ્રની મુસાફરીને યોગ્ય બનાવવું જોઈએ. આ પ્રથમ શરત થઈ.

બીજી વાત એ કે આપ્ત પુરુષોનાં વાકય પર શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. દરેક બાબતમાં કાંઈ પોતે પ્રયોગ કે ચર્ચા કરી શકતો નથી. આપ્તની આપ્તતા કસોટીથી કરી તેના વાકયમાં શ્રદ્ધા રાખવી એ જ એને માટે માર્ગ છે. જેમનામાં રાગ–દ્વેષ ન હોય તે આપ્ત. તેમનાં વચનો શોધી તેમાં શ્રદ્ધા રાખવી. આ ખરેખરો સદ છે. આપ્તવાકયાંતર્ગત અનેક બાબતો અત્ર પ્રસ્તુત થાય તે વિચારી લેવી. અત્ર તે લખવા માંડીએ તો ઘણો વધારો થઈ જાય. આવા સદનો આશ્રય કર્યા વગર કદી ભવસમુદ્રનો પાર પમાય તેમ નથી. એ આશા વ્યર્થ છે.

અને ત્રીજી વાત તે અનુકૂળ પવન છે. શુદ્ધ યોગો એ પવન છે. એમાંથી જ્યારે આ જીવને પોતાને પ્રેરણા મળે, એના મન–વચન–કાયાના યોગોમાં એકતા આવી જાય, એની અશુભ યોગ-પ્રવૃત્તિ અટકી જાય એટલે એનું વહાણ સડસડાટ આગળ વધવા લાગે છે

આવી રીતે જીવવહાણ–આત્મજહાજ મજબૂત હોય, સદ સુંદર દઢ હોય અને પવન અનુકૂળ વાય તો એ સપાટાબંધ ભવસમુદ્રના જળને તરી જઈને નિર્વાણપુરીએ પહોંચી જાય છે. જો તારે ભવસમુદ્રનો પાર પામવો હોય તો આશ્રવને

રોકવાનો આગ્રહ હૃદયથી કરી તેનો રોધ કર. તારા વહાણને સાવધાનપણે કર, પાકા મજબૂત સઢ બાંધ અને સુંદર યોગના વાયુને વહેવરાવી વહાણને હંકારી મૂક. નહીં તો આ વહાણમાં ભરાતો બંધ થઈ જશે અને વહાણનું સુકાન હાથમાં આવી જશે, એટલે તારા ઇષ્ટ બંદરે જરૂર પહોંચી જઈશ. સર્વ આશ્રવનો રોધ કરનાર અને શુદ્ધ શ્રદ્ધા તથા શુભ યોગરૂપ સંવરવાળો આત્મા જરૂર મોક્ષગામી થાય છે.

ગેયાષ્ટક પરિચય— :: સંવર ભાવના—

૧. સંવરભાવના આપણે ભાવીએ. હે ચેતન ! આખો જૈન માર્ગ એ આત્મવિકાસનો માર્ગ છે. ચેતનને એ સર્વ દુઃખથી મુક્તિ અપાવી, નિરંતરને માટે એનામાં સ્થાયી વીતરાગભાવ પ્રગટ કરી, એના જન્મ-જરા-મરણનાં દુઃખોને દૂર કરે છે. એ અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો સાચો ઉપાય તારે શોધવો છે ? શોધવો હોય તો એ ઉપયોગના સમૂહને તું બરાબર સાંભળી-સમજી લે. તને વારંવાર આગ્રહ કરીને કહેવામાં આવે છે કે એ સાચા ઉપાયોને તું સાંભળ, સાંભળ. જો ! પ્રથમ વાત તો એ છે કે સમ્યગ્ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ ત્રણે મળીને મોક્ષનું સાધન છે. આ ત્રણે સાધનો મહાપવિત્ર છે, પણ એ ત્રણે એક સાથે હોવા જોઇએ. જ્ઞાનથી વસ્તુસ્વરૂપ સમજાય છે, દર્શનથી હેય-ઉપાદેયનો વિવેક કરાય છે અને ચારિત્રથી આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા થાય છે. એ સર્વ સાથે સમ્યક્ શબ્દ લાગેલ છે તે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. એ સાધનો અને સાધ્યની અંતે એકતા થઇ જાય છે. ક્રમિક વિકા-

સથી એ પ્રાપ્ય છે અને પછી મોક્ષમાં તો સ્વરૂપરમણતા અને સ્થિરતા છે. ત્યારપછી સંસારની રખડપટ્ટી મટી જાય છે.

આ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય છે. તેનું ઉત્કૃષ્ટ આરાધન કરવું એ શિવસુખસાધનનો પરમ ઉપાય છે અને તે ઉપાય ચોક્કસ છે, શંકા વગરનો છે અને ફળવિયોગથી રહિત છે.

તેથી સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે અપેક્ષાઓ સમજી તેને આદર, હેય-ઉપાદેયનો સાચો વિભાગ કરી તજવા યોગ્યને તજ અને આદરવા યોગ્યને આદર તેમ જ રાગદ્વેષ તજી યોગો પર વિજય મેળવી તારા ગુણમાં રમણ કર. આવું દોષ રહિત આરાધન કરવાથી તને હમેશને માટે શિવસુખ પ્રાપ્ત થશે અને અત્યારની તારી સર્વ જંજાળોનો છેડો આવી જશે.

આ આખી ભાવનામા શિવસુખ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધ્ય લક્ષમાં રાખી પ્રથમ નવાં આવતાં કર્મોને રોકવાના માર્ગો બતાવ્યા છે. એટલું થાય એટલે નવી આવક બંધ થાય છે. પછી જૂની પડતર બાબતોનો (કર્મોનો) અને લાગેલા કચરાનો રસ્તો શો કરવો તે નિર્જરા ભાવનામાં બતાવવામાં આવશે પ્રથમ આવકને તો બંધ કર, પછી જૂના હિસાબો ઉખેળી તેની પતાવટ કઇ રીતે કરવી તેના માર્ગો બતાવવાની તક લેવાશે.

અહીં જે ઉપાયો બતાવ્યા છે તે સિદ્ધ માર્ગો છે, શુભ પરિણામની બાબતમા જરાપણ શંકા વગરના છે અને તને ફાવી જાય તેવા છે, તેથી તેને તું બરાબર વિચારી લેજે. તારે પ્રત્યેક બાબત સાંભળીને સમજી રાખવાની છે અને સાંભળ્યા સમજ્યા પછી બેસી રહેવાનું નથી માત્ર સાંભળવાથી વળે તેમ નથી, પણ સાચા ઉપાય બતાવ્યા હોય તેને આદરવાનું તારું કામ છે.

[illegible]

[illegible]

એ કષાયો બહુ ગુપચુપ કામ કરે છે. ઘણીવાર સૂક્ષ્મ રૂપમાં હોય છે ત્યારે શોધ્યા પણ જડતા નથી અને તેના સંબંધમાં ઘણીવાર આપણે આપણી જાતને છેતરીએ છીએ. એ કષાયો પર વિજય મેળવવાની મુશ્કેલી તો છે, પણ મુશ્કેલી વગર શાશ્વત સુખ કાંઈ બજારમાં પડ્યું નથી. સંભાળી-સંભાળીને એ શત્રુઓને શોધવા પડશે અને વીણી-વીણીને તે પર વિજય મેળવવો પડશે. અકળાયા વિના સંયમગુણને બરાબર કેળવ, સેવ અને પછી મજા જોજે. ખૂબ હલકા-હળવા થઈ જઈશ એટલે મજા આવશે.

અહીં ' દમન માત્રમાં ' (અહેલાઈથી) વિજય મેળવવાની વાત કરી છે તે કાંઇ નમાલી નજર ચુકાવવા નથી કરી. જ્યારે આ ચેતન એના ખરા સ્વરૂપે ઊઠી જોર કરે છે ત્યારે એને કષાયો પર વિજય કરવો એ દમન માત્ર છે. એ તો જ્યાંસુધી અટકી બેઠો છે ત્યાંસુધી જ બાપડો–બીચારો–પરવશ લાગે છે, બાકી એના અનંત વીર્ય પાસે કષાયો કાંઇ ગણતરીમાં નથી.

ચેતન ! આ સર્વ સાચા ઉપાયોને સાંભળ અને એકાગ્રથી થઇ તારા સંયમગુણને કેળવ. એ છઠ્ઠો સંયમ નામનો યતિધર્મ છે, બીજી રીતે એ આખા સંવરના ક્ષેત્રને રોકી શકે છે અને ચેતનનો વિકાસ ખૂબ કરી શકે છે. આ શિવસાધન સાંભળ–સમજ.

૩. એ કષાયો પૈકી એકની વાત તને કરીએ અને તેના ઉપાયને બતાવીએ. બીજાઓનું સ્વરૂપ તું પછી વિચારી લેજે.

ક્રોધરૂપ અગ્નિને બુઝાવવા માટે વરસાદ લાવવો પડે તેમ છે. વનમાં મોટો દાહ લાગ્યો હોય તો તે વરસાદથી જ અટકે, તેથી ક્રોધરૂપ અગ્નિને બુઝાવવા માટે તું ઉપશમ રસનો વરસાદ વરસાવ. આખા શાસ્ત્રનો સાર આ એક શબ્દમાં આવી જાય છે. ઉપાધ્યાયજી ક્રોધના સ્વાધ્યાયમાં કહે છે કે ' ઉપશમ સાર છે પ્રવચને, સુજસ વચન એ પ્રમાણો રે. ' ઉપશમ એટલે શાંતિ–ક્ષમા. એ વીરનું ભૂષણ છે. મનમાંથી ક્રોધ દૂર કરવો અને ગમે તેવા આકરા પ્રસંગમાં પણ સ્થિરતા રાખવી એ તો બારે વાત છે. સમતા વગરની ક્રિયા સર્વ નિરર્થક છે એ વાત અનેક વાર આપણે જોઇ છે.

આ ઉપશમ ભાવ લાવવાનો છે તે દેખાવ માત્ર નહિ પણ ' મનસા ' હૃદયપૂર્વક લાવવાનો છે. આ આંતરરાજ્યની

ભૂમિમાં ઉપર ઉપરના દેખાવને સ્થાન જ નથી એ ધ્યાનમાં રાખજે. અંતઃકરણપૂર્વક ઉપશમભાવને ધારણ કર. ઉપશમમાં ક્રોધની ખાસ અને એકંદરે સર્વ કષાયોની શાંતિ થાય છે.

વળી હૃદયમાં વિનય લાવી લાવીને વિરાગને ધારણ કર. સાંસારિક સંબંધ પરથી રાગ જાય એટલે ઘણી ગૂંચવણોનો અંત આવી જાય છે. એ વિરાગને પરિણામે વિષયોમાંથી આસક્તિ ઓછી થઈ જાય છે અને છેવટે નષ્ટ થાય છે. વિરાગ એટલે વૈરાગ્ય છે. એ થતાં સંસારમાં બાંધી રાખનાર મહા આકર્ષક વિભાવનું જોર નષ્ટપ્રાય થઈ જાય છે.

આ ગાથામાં જે ઉપશમ અને વિરાગ બતાવ્યા છે તે સમ્યક્ત્વનાં લિંગો પૈકી બે છે. (શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, આસ્તિક્ય અને અનુકંપા એ પાંચ લિંગ છે) અને સમ્યગ્દર્શનની પિછાન કરાવનાર છે. વિરાગને માટે 'નિર્વેદ' શબ્દ એ સમ્યક્ત્વના લિંગનાં નામોમાં યોજવામાં આવ્યો છે. આ વિરાગ અથવા નિર્વેદ ખરેખર પરમ ઉત્કર્ષ ભાવને ધારણ કરનાર છે, કારણ કે એ આત્મવિકાસને સારી રીતે વધારી દે છે. કર્મોને આવવાનાં દ્વારો એ બન્ને સારી રીતે બંધ કરી દે છે.

૪. તું આખો વખત કેટલી કલ્પનાઓ કર્યા કરે છે. તારે ખાવાની ચિંતા, પહેરવાની ચિંતા, ભરણપોષણની ચિંતા, નોકરીની ચિંતા, પૈસા થઇ ગયા હોય તો જાળવવાની ચિંતા, ન મળ્યા હોય તો ગરીબ રહી ગયાની ચિંતા, રોગોની ચિંતા–એમ અનેક ચિંતાઓ–કલ્પનાજાળાં તારે માટે ઊભાં છે. તારી જાતને તપાસી જા. તને એક સ્થાનકે નિરાંતે બેસવાનું મળશે નહિ. ચારે તરફ ધમાલ, તોફાન, ગડબડ અને ગૂંચવણ જણાશે.

એક ચિંતા પૂરી થશે ત્યાં અનેક નવી ઊભી થશે. તેમ જ હિંસા, અનૃત, ચોરી, પરસ્ત્રી અને ધનસંરક્ષણ નિમિત્તે દુર્ધ્યાનો તને થયા જ કરે છે. આ ધ્યાનોને તું ન કર. એને અટકાવવાનો ઉપાય ઉપર પરિચય ગાથા ત્રામાં બતાવ્યો છે.

તારી માનસિક શેરી છે, પોળ છે, તેના દરવાજા ઉઘાડા પડ્યા છે, તેનો તું ખ્યાલ કર. સમજુ તત્ત્વજ્ઞાની પોતાની માનસ-પોળ ઉઘાડી મૂકે નહિ, એ તો એના દરવાજા બંધ કરે અને પાછો તપાસી પણ આવે કે દરવાજા બરાબર બંધ થયા છે કે નહિ. ઉઘાડા દરવાજામાં તો ચોર તરત પેસી જાય, માટે સમજુનું કામ એ જ છે કે એણે માનસ-વીથીના દરવાજા બંધ કરવા. આશ્રવો ચોર છે, ઉઘાડા દરવાજા જોઈ જરૂર અંદર પેસી જાય તેવા છે અને તને બારે બનાવે તેવા છે; માટે આ દરવાજાઓ બંધ કરી તારા અંદરના ઘરબાર અને વૈભવને બરાબર જાળવી રાખ. તું સમજુ હોઈશ તો આશ્રવના માર્ગો જરૂર બંધ કરીશ.

આ આખો મનોગુપ્તિનો વિષય છે. એમાં નકામા સંકલ્પોનો ત્યાગ ખાસ સૂચવ્યો છે, તે બહુ જ વિચારવા યોગ્ય છે.

૫. હવે તારી કાયાનો અત્યારે તું શું ઉપયોગ કરે છે તે વિચાર. આ શરીર મજૂરી કરવા કે નામા લખવા કે વેપાર-નોકરી કરવા માટે જ ન હોય એ તો સમજી શકાય તેવી વાત છે. સમજેલી વાતનો તું અમલ કરતો હો કે ન હો તે વાત બાજુ પર રાખ. પણ તારે જો એ શરીરને સફળ કરવું હોય તો એને રખડ મૂકવાની વાત છોડી દે એ શરીર કેવું છે તે તો તે અનિત્ય ભાવનામાં જોયું છે અને એના સ્વ-

રૂપનો ખ્યાલ અશુચિ ભાવનામાં તને આવ્યો છે, પણ હવે એનો બરાબર લાભ લે.

તારા મનને બરાબર એકાગ્ર કરી એની અત્યંત શુદ્ધિપૂર્વક તું સંયમયોગમાં પ્રવૃત્તિ કર. એક સ્થળે કહ્યું છે કે **संयमयोगैरात्मा निरंतरं व्यापृतःकार्यः।** આત્માને સંયમયોગોમાં આખો વખત ઉદ્યમી રાખવો. વૈરાગ્યની વાતો કરે છે તે આળસુના મનોરથો નથી કે વૈરાગ પામી બેસી રહેવાનું નથી. આખો વખત આંતરા વગર સંયમયોગમાં આત્માને પરોવાયલો રાખવાનો છે અને તેને માટે શરીરને ખૂબ ઉદ્યમી રાખવું પડે તેમ છે.

અહીં પ્રસંગોપાત એક વાત કરવા જેવી છે. સાધુધર્મમાં આખો વખત એટલી ક્રિયા કરવાની હોય છે કે સવારના ચાર વાગેથી શરૂ કરીને એને આવશ્યક, પડિલેહણ, ચૈત્યવંદન, દેવવંદનાદિ કરવાનાં હોય છે. એ ઉપરાંત ગોચરી વગેરેમાં ખૂબ ઉપયોગ રાખવો પડે છે. એ સર્વમાં સાધ્ય સંયમનું છે, પણ એને જરા પણ આળસમાં પડવા દેવાની વાત નથી. આ પ્રાણીને મોટો સવાલ જ સવારની સાંજ પડવા દેવાનો છે. એ નવરો પડે તો અનેક તોફાનો કરે. કલેશો પણ નવરા માણસો જ કરે છે. ઉદ્યોગી શહેરમાં કુટુંબ-કલહ આ જ કારણે ઓછા દેખાય છે. મતલબ એ છે કે આ શરીરનો જો ખરો લાભ લેવો હોય તો તેની દ્વારા સંયમયોગની સિદ્ધિ કરવાની જરૂર છે. આવી રીતે શરીરનો જો ખરેખરો લાભ લેવાય તો આવતાં અનેક કર્મો અટકી જાય છે. આ સંવરને કાયગુપ્તિ કહેવામાં આવે છે. યાદ રાખવાનું છે કે એમાં સંયમયોગની પ્રવૃત્તિનો નિષેધ નથી, પણ સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓ-સંસાર વધારનારી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર જ અંકુશ મૂકવાનો છે.

અહીં જે 'સંયમયોગ' ની વાત કરી છે તેમાં ચરણસિત્તરીની અને કરણસિત્તરીના અંતિમ ત્રીજા ભેદનો સમાવેશ થાય છે. તેના વિવેચન માટે જુઓ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પૃષ્ઠ ૩૯૬ થી પૃષ્ઠ ૩૯૯ સુધી. એ સર્વ ભેદો વિચારના આખો વખત શરીરને ઉપયોગમાં લેવાની અને હલકી રાખવાની વાત આવી જશે અને એ જ શરીરની પરિકર્મના છે એમ સમજવાની જરૂર છે.

એક બીજી ઘણી ઉપયોગી વાત તારે જરૂર નક્કી કરવાની છે. આ દુનિયામાં પારાવારના મતમતાંતરો છે. તારે અમુક જ મત આદરવો એમ કોઈ કહે તો તારે માની લેવાનું નથી, પણ એ સર્વમાં જે શુદ્ધ માર્ગ હોય, જેમા આત્મવિકાસનું તત્ત્વ બરાબર બતાવ્યું હોય, જેમાં પરસ્પર વિરોધ ન હોય અને જેથી તારો આત્મસ્વભાવ બરાબર પ્રકટ થાય તેમ હોય એવો વિશુદ્ધ માર્ગ તું શોધી લે. પરીક્ષા કરવામાં તું જરા પણ નરમ પડીશ નહિ. અનેક રીતે એને ચકાસજે અને પછી સત્યનો સ્વીકાર કરજે. અનેક મત અને માર્ગોની ભૂલભૂલામણીમાં ભૂલો પડી ન જતો. સાચો ન્યાયમાર્ગ તને વિચારવાથી મળી શકે તેમ છે, પરીક્ષા કરવાથી પ્રાપ્ય છે અને તેમ કરવાની જરૂર એટલા માટે છે કે એક વખત સાચો માર્ગ તને મળી જશે તો પછી તારો સાધ્યને માર્ગે પ્રવાસ બરાબર થશે. બધા ધર્મો સારા છે એમ કહેવું એ પરીક્ષકોને ઘટમાન નથી અને પરીક્ષા કરવામાં જરા પણ વાંધો નથી તું તપાસ કરી ન્યાયમાર્ગ ગ્રહણ કર. તારી પરીક્ષા ઉપર તારી પ્રગતિનો આધાર છે, તેથી જો તારે આશ્રવોને બરાબર અટકાવવા હોય તો તારે શુદ્ધ પંથ શોધવો જ પડશે.

૬. અનેક ગુણોનો જ્યાં સમન્વય થાય છે તેવા બ્રહ્મચર્ય વ્રતને તું ધારણ કર. ગુણો અનેક છે, વ્રત–નિયમો અનેક છે. તેમાંથી આ બ્રહ્મચર્યને ખાસ તારવી તે પર વિવેચન કરવાનું ખાસ કારણ છે તે પણ અહીંઆ વિચારવું ઘટે.

બ્રહ્મચર્ય–સ્ત્રીસંસર્ગનો ત્યાગ. એનો મહિમા અદ્‌ભુત છે. શરીરના આરોગ્ય માટે એની જરૂર છે. આત્મવિકાસમાં યોગ પર અંકુશની જરૂર છે. બ્રહ્મચર્ય વગર યોગ પર અંકુશ લગભગ અશક્ય છે. આત્મસાધક માટે બદ્ધકચ્છ હોવાની પરમ આવશ્યકતા છે. એનાથી શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનથી વિવેક પ્રાપ્ય છે અને વિવેકથી સદસત્‌ની વિવેચના થઈ શકે છે. બહુ સંભાળ રાખીને બ્રહ્મચર્યને સમજવાની–આદરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. એના વગર યોગમાં કે આત્મપ્રગતિમાં વધારો થવાની આશા નિરર્થક છે. એનો ખ્યાલ, સ્ત્રીસંભોગ અથવા તેની અભિલાષા મનને કેટલું બધું ક્ષુબ્ધ–અસ્થિર બનાવી મૂકે છે તેના અનુભવ ઉપરથી આવે તેમ છે. મોટા મોટા ઋષિ-મુનિઓ પણ એ સંબંધમાં બેદરકાર થઈ જાય તો મહાપાત પામે છે. એ બ્રહ્મવ્રતની નવે વાડો પણ ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. એ શિયળક્ષેત્રની રક્ષા કરનાર છે. સંસારમાં રખડવાનું પ્રબળ સાધન એના સંબંધમાં નિરપેક્ષ રહેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મપ્રગતિ ઇચ્છનાર માટે બ્રહ્મચર્ય અનિવાર્ય છે.

જો અનેક કર્મોને આવવાનો માર્ગ બંધ કરવો હોય તો બ્રહ્મચર્ય આત્મવિકાસની બારાક્ષરી છે એમ સમજવું. ઘર એ ઘર નથી, સ્ત્રી એ ઘર છે. પુરુષની દૃષ્ટિએ સ્ત્રી એ સંસાર છે. સ્ત્રીની દૃષ્ટિએ પુરુષ એ સંસાર છે. સર્વથા સંયમ ગ્રહણ

કરવો તે અત્યુત્તમ વાત છે; પરંતુ તે ન બને તો સંસારમાં રહીને પણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી ઘણો સંવર થઈ શકે છે.

બ્રહ્મચર્યમાં કામ-ઇચ્છા, કામ-કલ્પના, કામવિષયક મનોરથો, હસ્તક્રિયા, સૃષ્ટિવિરુદ્ધ કૃત્યાદિ સર્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું. માનસિક ભોગ પણ બ્રહ્મચારીને ન ઘટે. મનદ્વારા આ બાબતને અંગે બહુ કર્મ બંધાય છે, તેથી ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂરીઆત ધારવામાં આવી છે.

આ સંવરના વિષયમાં ગુરુમહારાજ જે ઉપદેશ આપે તે પવિત્ર નિધાનની જેમ સંઘરી લે. સંવરના અનેક વિભાગોમાં તારી પોતાની બુદ્ધિ કામ કરી ન શકે. ગુરુમહારાજ પાસે સંપ્રદાય જ્ઞાનનો અને અનુભવનો ભંડાર હોય છે. તેઓ તને સુંદર રસ્તાઓ બતાવશે અને તે દ્વારા તારાં અનેક આશ્રવદ્વારો બંધ થઈ જશે. સંવરને અંગે આ અતિ મહત્ત્વની બાબતમાં ધ્યાન ખેંચીને શ્રીવિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે બહુ જરૂરી સૂચના કરી છે.

૭. અંતે સર્વ વાતનો આધાર તારી પરિણતિ ઉપર છે. એ પરિણતિ જેટલી નિર્મળ થશે તેટલો આત્મવિકાસ થશે. એને ખૂબ સુંદર કરવા માટે તારે સંયમયોગોમાં યત્ન કરવાનો છે અને આગમ-શાસ્ત્રગ્રંથોનો વારંવાર અભ્યાસ કરવાનો છે. સંયમના સત્તર પ્રકાર આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ ચરણસિત્તરી તેમ જ કરણસિત્તરીના પ્રકારો પણ એટલા જ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. એમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી અધ્યવસાય ખૂબ નિર્મળ થશે. એને ઓળખાવનાર શાસ્ત્રગ્રંથો છે સંયમનું ઉત્પાદન, વર્ધન, પાલન અને ફલમાપણ એ સર્વ તદ્વિષયક ગ્રંથોમાં છે. જ્ઞાન વગર સંયમને ઓળખવો મુશ્કેલ છે અને માત્ર જ્ઞાનથી કાંઈ વિકાસ

સંવરનો પંથ મોક્ષપ્રાપ્તિનો સદ્‌માર્ગ છે. ઉપાયો નીચે પ્રમાણે છે:—

જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ રત્નત્રયની પરમ આરાધના કરવી.

વિષયના વિકારોને દૂર કરવા.

અકષાયી ભાવ ધારણ કરવો.

ઉપશમ રસનું અનુશીલન કરવું.

સંસાર પર વિરાગ-વૈરાગ્ય ધારણ કરવો.

કોઈ પણ પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પો ન કરવા.

માનસિક ભ્રમણાનો વિરોધ કરવો.

સંયમયોગોમાં નિરંતર પ્રવૃત્તિ કરવી.

કાયાનો-શરીરનો બને તેટલો સારાં કાર્યમાં લાભ લેવો.

વિવિધ પંથોમાંથી સત્ય માર્ગ શોધીને સ્વીકારવો.

બ્રહ્મચર્ય વ્રતને સર્વાંશે આદરવું.

ગુરુમહારાજ પાસેથી સદુપદેશ ગ્રહણ કરવો.

અધ્યવસાયની નિર્મળતા સંયમથી અને આગમના જ્ઞાનથી કરવી.

ચેતનના ગુણ તથા પર્યાયને બરાબર ઓળખવા.

તીર્થંકર મહારાજના ચરિત્રનાં ગાન ગાવાં.

આ મુખ્ય મુદ્દાઓ તરફ લેખકશ્રીએ ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને ભાવનાનો રસ જમાવ્યો છે. આપણે તેનો સમુચ્ચયે ખ્યાલ કરી જઈએ.

આશ્રવોનાં ગરનાળાં ઇંદ્રિય, કષાય, અવ્રત, યોગો અને પચીશ ક્રિયાઓરૂપ છે.

તેને અટકાવવાનાં દ્વારો સમિતિ, ગુપ્તિ, યતિધર્મો, ભાવના, ચારિત્ર અને પરીષહો છે.

ઇંદ્રિયો પર વિજય મેળવવા માટે યતિધર્મ પૈકી સંયમનો ખાસ ઉપયોગ છે અને ગુપ્તિનો તથા પરીષહોનો પણ ઉપયોગ કરી શકાય છે.

કષાય પર વિજય મેળવવા માટે મનોગુપ્તિનો ઉપયોગ અને ભાવનાઓનો ઉપયોગ છે તથા યતિધર્મોનો પણ એમાં નેટલો જ ઉપયોગી ભાગ છે.

અવિરતિના વિજય માટે યતિધર્મો અને ચારિત્ર આવશ્યક છે. તેના પેટામાં બાવીશ પરીષહોને ખાસ સ્થાન છે.

યોગો પર વિજય મેળવવા માટે સમિતિ–ગુપ્તિને મુખ્ય સ્થાન છે અને યતિધર્મો તથા ચારિત્રને આનુષંગિક તરીકે એટલું જ ઉપયોગી સ્થાન છે

મિથ્યાત્વ કર્મબંધમાં જે ભાગ ભજવે છે તેનું નિવારણ ચારિત્ર, યતિધર્મો અને અન્તર્ગત પરીષહોથી શક્ય છે.

આ આખા વિશાળ ક્ષેત્રમાં ફરવા માટે બાર ભાવનાને મુખ્ય સ્થાન એવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે કે એના પ્રકારની અનુપ્રેક્ષા વગર ખરી વસ્તુસ્થિતિ કદી પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી.

બાકી એકંદરે જોઇએ તો પ્રત્યેક આશ્રવને બંધ કરવા માટે સંવરમાંથી ઘણાખરાનો જુદી જુદી રીતે ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. એ વગર આપણી સ્થિતિ ખરેખરી સુધરી શકે તેમ નથી.

એક બાજુએ કર્મની આવક જોઈને ગભરાઈ જવાય તેવું છે, પણ બીજી બાજુએ એની સામે લશ્કર પણ એવું જ જબરું તૈયાર કરી શકાય તેમ છે. આશ્રવના ૪૨ ભેદ છે તો સંવરના ૫૭ છે. સાંસારિક જીવોને જેમ પૈસા, સ્ત્રી, પુત્ર અને વ્યાપારની લાલસા લાગે છે તેવી જ તીવ્રતાથી જો એને યતિધર્મો કે ચારિત્ર વગેરે સંવરો તરફ લગની લાગે તો મોહરાજાનું જોર તૂટી જાય તેમ છે અને પ્રાણી કર્મોના આવતા પ્રવાહ સામે પાળ બાંધી શકે છે. સાંસારિક કાર્યોમાં જે ઉદ્વેગ, મૂંઝવણ અને આંતરવિકાર છે તેનું અસ્તિત્વ સંવરના એક પણ વિભાગમાં દેખાશે નહિ. સામાયિક લઈને બેઠા હોઈએ ત્યારે જે શાંતિનો અનુભવ થાય છે, ચારિત્ર પાળનારને જે આંતરરાજ્ય મળે છે અથવા ભાવના ભાવતી વખતે મન જે આધિદૈવિક સુખ અનુભવે છે તે સંસારમાં મળવું અશક્ય છે. એ આખી દશા જ અનોખી છે, એની ભવ્ય કલ્પના પણ વચનાતીત છે.

સદ્ભાવનાશાળી શ્રાવક વિચાર કરે કે 'મારો ક્યારે ઉદય થશે અને હું આ સંસારની સર્વ ઉપાધિ છોડી સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી આત્મારામમાં ક્યારે રમણ કરીશ?' આવી ભાવના ભાવે, અંતરથી એના પર પ્રેમ રાખે અને એ આદર્શે પહોંચવા અંતરથી ઇચ્છા રાખે, એને નિર્જન સ્થાનમાં ધ્યાન કરવાના કોડ થાય, એ આત્માના અમરત્વને ચિંતવે, એ ચારિત્રની આરાધ્યતા વિચારે અને એની તીવ્ર ભાવના કર્મનો છેદ કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની હોય. એને સંસારના રગડા-ઝગડામાં કદી આનંદ આવે જ નહિ. એનામાં અપૂર્વ શાંતિ હોય અને આવેશને પ્રસંગે એના પેટમાંથી પાણી પણ હાલે નહિ.

યતિધર્મની વાત તો શી કરવી ? એના નામથી પણ આનંદ થાય તેમ છે. માત્ર ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ અને સંતોષ એ નામોમાં જ એવો ચમત્કાર છે કે એનામાં અખંડ શાંતિ હોય એ પ્રત્યક્ષ દેખાય તેવી વાત છે. એની અંતર્ગત જે ચારિત્ર છે તે પરમ આનંદનું સ્થાન છે અને સમિતિ ગુપ્તિની વાત તો આત્માને શાંત કરી દે તેવી છે. એક એક સંવરની ભાવના કરતાં મનમાં જે અનિર્વાચ્ય આનંદ થાય છે તે ખરેખર અનુભવવા યોગ્ય છે.

પરીષહોની વાત ખાસ સમજવા જેવી છે. એમાં અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરીષહો જ્યારે સ્વવશપણે આનંદથી અનુભવી લીએ ત્યારે કેવો આનંદ થાય છે ? કકડીને ભૂખ લાગી હોય, છતાં નિરવદ્ય આહાર પ્રેમપૂર્વક મળે તો જ લેવાય અને નહિ તો અંદરની શાંતિથી ચલાવી લેવાય એવો ત્યાગભાવ આવે ત્યારે શી મણા રહે ? શ્રી વીરપરમાત્માને પાર વગરના ઉપસર્ગો થયા. એની વિગત વાંચતાં પણ રોમાંચ ખડા થાય છે. શૂળપાણિ અને સંગમદેવે ઉપસર્ગો કર્યા અને પ્રભુના કાનમાં ખીલા ઠોકાણા, પણ એની શાંતિ તો જુઓ! છ માસ ઉપસર્ગો કરી સંગમ દેવતા ગયો ત્યારે પ્રભુની આંખમાં પાણી આવી ગયાં, પણ તે ઉપસર્ગના દુઃખથી નહિ, કિન્તુ એ સંગમ પોતાના આત્માનું કેટલું અહિત કરી ગયો એ બાબતની ઉત્તમ કરુણા બુદ્ધિમાં!

આ તો ભૂતદયાનું અપ્રતિમ દૃષ્ટાંત છે. ચંડકૌશિયાનો ઉપદ્રવ પણ એવો જ ભયંકર હતો. ગમે તેવા ઉપસર્ગ થાય, લાલચો થાય કે મરણાંત કષ્ટ આવે, પણ લીધેલ નિયમથી ચલિત ન જ થવાય એવી દૃઢતા પ્રાપ્ત થાય તો મોક્ષ હાથમાં જ છે.

સંવરની આખી ભાવનામાં ત્યાગભાવને મુખ્ય સ્થાન છે. એમાં જે વસ્તુ કે સંબંધને પોતાની માન્યતાથી પોતાના માન્યા

છે તેનો ત્યાગ કરવાના જુદા જુદા રસ્તા બતાવ્યા છે. મનનો આખો ઝોક ફેરવવો પડે તેમ છે, પણ વિચારણાને પરિણામે એને ફેરવ્યા પછી ખૂબ આનંદ આવે તેમ છે. એ આનંદનો સાચો ખ્યાલ સાંસારિક પ્રાણીને આવવો મુશ્કેલ છે. લાભ-અલાભમાં મનને એક સરખું રાખવું, શત્રુ–મિત્રને એક કક્ષામાં મૂકવા, નિંદા–સ્તુતિ કરનાર ઉપર જરા પણ રોષ કે તોષનો અંશ અંદરથી પણ થવા દેવો નહિ–એ સર્વ સામાન્ય જનપ્રવાહથી એટલી ઉચ્ચ ભૂમિકા છે કે કદાચ થોડો વખત એ ભૂમિકાએ પહોંચવામાં મુશ્કેલી જણાશે; પણ વધારે વિચારણાએ એ ખાસ પ્રાપ્ય લાગશે. પ્રયત્ને એ સાધ્ય છે–શક્ય છે. ત્યાં પહોંચનાર આપણા જેવા જ આત્માઓ હતા એ વાત ખાસ લક્ષમાં રહેવી જોઈએ.

વિશેષ વિચારણા માટે સંવરના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે: ‘ દ્રવ્યસંવર ’ અને ‘ ભાવસંવર. ’ કર્મગ્રહણ કરવાનો જેથી વિચ્છેદ થાય તેને દ્રવ્યસંવર કહેવામાં આવે છે. સંસાર-નિમિત્ત ક્રિયાથી વિરતિ–અભાવ થાય તેને ભાવસંવર કહેવામાં આવે છે. ખૂબ વિચારવા જેવું છે. કર્મને આવતાં અટકાવવા માટે આપણે આટલો બધો વિચાર કર્યો તે સર્વ દ્રવ્ય-સંવર છે. મતલબ સમિતિ, ગુપ્તિ, પરીષહો કે યતિધર્મો–એ સર્વ દ્રવ્યસંવર છે. એથી કર્મ આવતાં અટકે છે. ભાવસંવર તો સંસાર વધારનાર ક્રિયાથી જ બરાબર અટકી જવાય તે છે. મતલબ ભાવસંવર કરનાર તો સંસાર સંબંધી ક્રિયાનો જ ત્યાગ કરી દે છે. જો ખરેખરો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવો હોય અને સાધ્યે પહોંચવું હોય તો આ સંસારનિમિત્ત ક્રિયાઓથી નિર્વિભાવ પ્રાપ્ત કર્યા વગર છૂટકો જ નથી.

પ્રાણીના-ચેતનના વિકાસમાં સંવરને અતિમહત્ત્વનું સ્થાન છે. એમાં માનસિક ઘણાં દ્વારો બંધ કરવાનાં હોય છે અને તેની ચાવીઓ ત્યાંથી જ મળી શકે તેમ છે. આશ્રવ આવતાં કર્મોને અટકાવવા એ સિદ્ધ ઉપાયો છે પોતાને કઇ જાતનાં કર્મો સાથે વધારે સંબંધ છે અને કયા ઉપાયો વધારે ઉપયોગી નીવડી શકશે એ પ્રત્યેક વ્યક્તિએ શોધી લેવાનું છે, પણ એ સર્વમાં ત્યાગભાવ, સંસાર પર વિરાગ, ઉપશમભાવનો આદર, અકષાયી વૃત્તિ, આશ્રવના માર્ગો પર વિજય અને શુદ્ધ દેવ-ગુરુ-ધર્મનું શ્રદ્ધાન અથવા સમ્યક્ત્વ એ તો સાર્વત્રિક હોવા ઘટે. ચર્ચા નાની નાની વિગતોમાં શક્ય છે, પણ મૂળ મુદ્દાઓ તો સર્વને બરાબર લાગુ પડે તેમ છે. સંસાર પર સાચો હૃદયનો નિર્વેદ આવે અને હૃદયપૂર્વક ત્યાગભાવ પર પ્રીતિ થાય તો આશ્રવો ગમે તેવા જબરા હોય અને મોહરાજા ગમે તેવો બળવાન હોય તો પણ આખરે એને બાંધી શકાય તેમ છે. સંવરના પ્રત્યેક માર્ગ પર અનુપ્રેક્ષા કરવાથી આવતાં કર્મોને તો અટકાવી શકાય છે. હવે પ્રથમનાં લાગેલાં કર્મોનો ભાર પણ આકરો તો છે તેનો રસ્તો શો કરવો તે પણ તુરતમાં વિચારવામાં આવશે. હાલ તો વારંવાર વિચાર કરીને ઉઘાડા દરવાજાઓને બંધ કરો ચેતનજીને ભારે થતો અટકાવ અને અત્ર વર્ણવેલા આદર્શ ઉપાયોને ખૂબ ભાવી ભાવીને-વિચારી વિચારીને અજમાવ. વ્યવહારની ઉક્તિ છે કે **'પપ્પા પાપ ન કીજીએ, તો પુણ્ય કીધું સો વાર.'** બીજું કાંઇ ન બને તો પણ નવાં કર્મ વધારીએ નહિ તો પણ રસ્તો સરળ થાય તેમ છે, ભાર ઓછો થાય તેમ છે અને સાધ્યનુ સામીપ્ય થાય તેમ છે.

શ્રી જયસોમમુનિવિરચિત સંવરભાવના

[ઉ૦ સકળચંદજી મહારાજે સંવરભાવનાનો સાતમી ભાવનાને છેડે એક ગાથામાં જ સમાવેશ કરી દીધેલો હોવાથી સ્થાનશૂન્ય ન રહેવા માટે શ્રી જયસોમમુનિની કરેલી સંવર ભાવના મૂકી છે.]

દુહા

શુભ માનસ માનસ કરી, ધ્યાન અમૃત રસ રેલી;
નવદલ શ્રી નવકાર પદ, કરી કમલાસન કેલી. ૧
પાતક પંક પખાળીને, કરી સંવરની પાળ;
પરમહંસ પદવી ભજો, છોડી સકળ જંજાળ. ૨

(ઉલૂની દેશી.)

આઠમી સંવર ભાવના જી, ધરી ચિત્તશું એક તાર;
સમિતિ ગુપ્તિ સુધી ધરો જી, આપોઆપ વિચાર.
સલૂણા ! શાંતિ સુધારસ ચાખ.—એ આંકણી
વિરસ વિષય ફળ ફૂલડે જી, અટતો મન અલિ રાખ. સ૦ ૧
લાભ અલાભે સુખ દુઃખે જી, જીવિત મરણ સમાન;
શત્રુ મિત્ર સમ ભાવતો જી, માન અને અપમાન. સ૦ ૨
કદી એ પરિગ્રહ છાંડશું જી, લેશું સંયમ ભારઃ
શ્રાવક ચિંતે હું કદા જી, કરીશ સંથારો સાર. સ૦ ૩
સાધુ આશંસા ઇમ કરે જી, સૂત્ર ભણીશ ગુરુ પાસ;
એકલમલ્લ પ્રતિમા રહી જી, કરીશ સંલેખણ ખાસ. સ૦ ૪
સર્વ જીવ હિત ચિંતવો જી, વયર મમ કર મિત્ત;
સત્ય વચન મુખ ભાખીએ જી, પરિહર પરનું વિત્ત. સ૦ ૫
કામકટક ભેદણ ભણી જી, ધર તું શીલ સનાહ;
નવવિધ પરિગ્રહ મૂકતાં જી, લહીએ સુખ અથાહ. સ૦ ૬
દેવ મણુઅ ઉપસર્ગશું જી, નિશ્ચલ હોય સધીર;
બાવીશ પરીસહ જીતીએ જી, જિમ જીત્યા શ્રીવીર. સ૦ ૭

પ્રકરણ નવમું

નિર્જરા ભાવનાઃ— : : પૂર્વ પરિચયઃ—

આત્માની સાથે જે કર્મોના થર લાગેલા હોય તેનું શું કરવું ? કર્મોના ત્રણ પ્રકાર વેદાંતમાં બતાવ્યા છે ક્રિયમાણ, સંચિત અને પ્રારબ્ધ. કર્મનો બંધ-બંધાતાં કર્મો તે ક્રિયમાણ. એના માર્ગો આપણે આશ્રવ ભાવનામાં જોઇ ગયા અને એની સામેનો અટકાવ આપણે આઠમી સંવર ભાવનામાં જોઇ ગયા. જે કર્મો ઉદયમાં આવે-એટલે જે પરિપાક દશાને પામે તે પ્રારબ્ધ. ઉદયમાં આવે તેને ભોગવી લેવા, પણ જેમ જમીનમાં બી વાવ્યું હોય તેને ઉગતાં વખત લાગે એવી રીતે કેટલાંએ કર્મો અંદર પડયાં રહે તેને સંચિત કર્મ કહેવામાં આવે છે. જૈન-પરિભાષામાં એને 'સત્તાગત' કર્મો કહે છે. એનો સમય ન આવે ત્યાંસુધી એ અંદર પડયાં રહે છે. આ કર્મોનો નાશ નિર્જરાદ્વારા થાય છે.

નિર્જરા એટલે કર્મોનું ઝાડવું (ખંખેરવું). જેમ વસ્ત્રને ખંખેરવાથી તેમાં રહેલ પાણી તેમ જ કચરો ખરી પડે છે, તેમ સત્તામાં પડેલાં કર્મોને ઉદીરણાદ્વારા ખેંચી લાવી, તેને નિરસ બનાવી દૂર કરવા એનુ નામ નિર્જરા કહેવાય છે. એમાં આત્મા સાથે લાગેલા કર્મોનુ સાટન થાય છે નિર્જરાદ્વારા એ વદન પાતળા પડી જઇ ચીકાશ ગુમાવી આત્માપરથી ખરી પડે છે.

નિર્જરા બે પ્રકારની છેઃ 'અકામા' અને 'સકામા'

ઇચ્છાશક્તિના ઉપયોગથી ઇરાદાપૂર્વક કર્મનો જેથી ક્ષય થાય તેને સકામ અથવા સકામ નિર્જરા કહેવામાં આવે છે. આગળ જે તપના ભેદો કહેવામાં આવશે તેથી જે કર્મો ખરી પડે તે સકામની કક્ષામાં આવે છે. આપણે ઇરાદાપૂર્વક ત્યાગ કરીએ, સમજીને વસ્તુનો લાભ સુલભ હોય, છતાં મન-વચન-કાયાના યોગ પર અંકુશ રાખીએ, તેથી સકામ નિર્જરા થાય છે. દરરોજ નિયમ ધારીએ અથવા ત્યાગબુદ્ધિએ ખાનપાનની વસ્તુ તથા વસ્ત્રાદિનો ત્યાગ કરીએ ત્યારે સકામ નિર્જરા થાય છે. એથી ઊલટું સમજ્યા વગર-ઇચ્છા વગર સહન કરીએ ત્યારે અકામનિર્જરા થાય છે. ઘોડાને ખાવાનું ન મળે કે વનસ્પતિનું છેદન-ભેદન થાય ત્યારે તે જીવાત્માઓ કાંઈ ત્યાગવૃત્તિએ મન પર અંકુશ રાખતા નથી કે ભૂખ-તરસની પીડા કે છેદન-ભેદનનો ત્રાસ જાણીબૂઝીને સહન કરતા નથી. તેમને જે કર્મક્ષય થાય તે અકામનિર્જરા કહેવાય છે.

અહીં જે 'કામ' શબ્દ છે તે ક્રિયા પાછળ રહેલા આશય-પરત્વે છે, સમજપૂર્વકના અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. આપણી પાસે વસ્તુનો સદ્ભાવ હોય, છતાં તે વસ્તુને ત્યાગભાવે છોડવાની અહીં વાત છે. કોઈ કોઇ કાર્ય ફળની અપેક્ષાએ કરવું કે નિર્મમત્વ ભાવે કરવું એની તેમાં વાત નથી, પણ કામ શબ્દથી ક્રિયા કઈ રીતે થઇ છે ? સમજ-પૂર્વક થઈ છે કે માત્ર સહજે થઇ ગઇ છે એ હકીકત પર ધ્યાન આપવાનું છે. આ કારણે સકામનિર્જરા પ્રયત્નજન્ય છે, અકામનિર્જરા તો માત્ર આગંતુક હોઈ સહેજે બની આવે છે. સમ્યગ્જ્ઞાન સહિત વિવેકપૂર્વક કરેલ ક્રિયાને ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાધાન્ય હોય જ એ વાત અત્ર સમજવાની છે.

નિર્જરા અનેક કારણોથી થાય છે. સંવરના પ્રત્યેક માર્ગમાં પણ તે જ કારણોનો સદ્ભાવ હોય છે, પણ જ્યારે તપના પ્રકારો વિચારવામાં આવશે ત્યારે જણાશે કે એ સંવરોનો તપમાં સમાવેશ થઇ જાય છે. કર્મ અટકાવનાર તરીકે જે સંવરોનું પાછળ વિવેચન કર્યું તે જ સંવરોનો સંચિત કર્મો દૂર કરવામાં ઉપયોગ થાય છે અને ત્યારે તેનો બાહ્ય-અભ્યન્તર તપમાં સમાવેશ થાય છે અને તે અપેક્ષાથી તે નિર્જરામાં સમાઇ જાય છે. આ વાત તપના પ્રકારોમાં ખૂબ વિચાર કરતાં જણાઈ આવશે. નિર્જરા તપથી સિદ્ધ થાય છે. જૈનશાસ્ત્રમાં અહિંસા, સંયમ અને તપનો મહિમા સર્વોત્કૃષ્ટ બતાવ્યો છે. ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે અને તે અહિંસા, સંયમ અને તપની ત્રિપુટીરૂપ છે. આ વાત આપણે હમણાં જ જોશું. નિર્જરા કરનાર તપને આપણે વિચારીએ.

તપના બે મુખ્ય વિભાગો છે: બાહ્ય અને અભ્યંતર. બાહ્ય તપ બાહ્ય પદાર્થોની અપેક્ષા રાખે છે. માનસિક તપને અભ્યંતર તપ કહેવામાં આવે છે. બાહ્ય તપ અભ્યંતર તપને ખબ અવકાશ અને પોષણ આપે છે; તેથી તેનું મહત્ત્વ તો છે જ, પણ અભ્યંતર તપની વિશિષ્ટતા સ્પષ્ટ છે. એ તપના ભેદો વિચારતાં અને તેનુ સૂક્ષ્મ નજરે પૃથક્કરણ કરતાં એમાં સર્વ ધાર્મિક નિયમોનો સારી રીતે સંપૂર્ણ પ્રસાર થતો દેખાઇ આવશે.

પ્રથમ આપણે બાહ્ય તપોનો વિચાર કરીએ. એના છ વિભાગ છે તે નીચે પ્રમાણે:—

૧ અનશન—અશન એટલે ખાવું તે. અનશન એટલે ન ખાવું તે અમુક વખત માટે ખાવાનો ત્યાગ તે 'ઇત્વર'

(ગ) 'ચારિત્ર' સામાયિકાદિ ચારિત્ર સમજવું, એનો પ્રયોગ કરવો, એને આદરવું.

(ઘ-ઙ-ચ) 'ત્રણ યોગ' મન-વચન-કાયાના યોગને આચાર્યાદિ વડીલની ભક્તિરૂપ શુભ પ્રવૃત્તિમાં જોડવા.

(છ) 'લોકોપચાર' ગુરુ આદિ શ્રેષ્ઠની પાસે વસવું, આરાધ્યની ઇચ્છાએ પ્રવર્તવું, ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર કરવો, ગ્લાનની સેવા કરવી, અવસરોચિત કાર્ય કરવું, સદ્ગુણીને યોગ્ય માન આપવું.

૩ **વૈયાવચ્ચ**—જરૂરી સાધનો પૂરાં પાડી ગુરુ વગેરેની શુશ્રૂષા કરવી તે. વિનય માનસિક છે, વૈયાવચ્ચ શારીરિક છે. (૧) આચાર્ય (૨) ઉપાધ્યાય (૩) તપસ્વી (૪) ગ્લાન-રોગી (૫) શૈક્ષ-તાજી દીક્ષા લીધેલ (૬) સાધર્મી-સમાનધર્મી-સમાન કુળવાળા (૭) સમાન ગુણવાળા (૮) સમાન સંઘ સમુદાયવાળા (૯) સાધુ (૧૦) સમનોજ્ઞ-જ્ઞાનાદિ ગુણે સમાન. એ દશની વૈયાવચ્ચ કરવી.

૪ **સ્વાધ્યાય**—અભ્યાસ. એના પાંચ પ્રકાર છે.

(ક) '**વાચના**' ભણવું કે ભણાવવું. મૂળ અને અર્થ.

(ખ) '**પૃચ્છના**' સમજવા માટે, સ્પષ્ટ કરવા માટે, શંકા સમાધાન માટે પૂછવું તે.

(ગ) '**પરાવર્તના**' શીખેલ મૂળ કે અર્થનું શુદ્ધિપૂર્વક પુનરાવર્તન કરવું તે.

(ઘ) '**અનુપ્રેક્ષા**' મૂળ કે અર્થની વારંવાર વિચારણા કરવી તે.

(ઙ) '**ધર્મકથા**' અભ્યાસ કરેલી બાબત અન્યને સમજાવવી તે.

૫ **ધ્યાન**—આ સમજવા માટે ચાર પ્રકારનાં ધ્યાન સમજવા

જોઈએ. પ્રથમનાં બે દુર્ધ્યાન છે, પછીનાં બે સદ્ધ્યાન છે. એકાગ્રતાથી એક વિષયમાં મનને સ્થાપન કરવું તે ધ્યાન કહેવાય છે.

(ક) આર્ત્તધ્યાન—એ દુઃખ(આર્ત્તિ)માંથી ઉદ્ભવે છે. એના ચાર પેટાવિભાગો છે. દુઃખ થવાનાં એ ચારે કારણો છે—

(૧) અનિષ્ટસંયોગ—ન ગમે તેવા સંબંધી કે તેવી વસ્તુઓનો સંબંધ થાય ત્યારે પીડા થવી અને તે ક્યારે જાય તે માટે ચિંતા કરવી.

(૨) ઇષ્ટવિયોગ—વહાલી સ્ત્રી, પ્રેમાળ પુત્ર આદિનો વિયોગ. તે વખતે થતો શોક, ગ્લાનિ, આક્રંદ વગેરે.

(૩) રોગચિંતા—વ્યાધિ થાયત્યારે તેની ચિંતા. વ્યાધિ દૂર કરવામાં પૂરતું ધ્યાન આપવું અને હાયવોય કરવી. એમાં મનની વ્યથાનો પણ સમાવેશ છે.

(૪) નિદાન-ભવિષ્યનાં કાર્યક્રમો, ગોઠવણો, ધમાધમો કરવી તે.

(ખ) રૌદ્રધ્યાન—આ ધ્યાન દ્વેષથી જન્મે છે. એમાં રૌદ્ર ચિત્ત થાય છે તેના પ્રકાર ચાર છે:—

(૧) હિંસાનુબંધી-જીવોના વધ-બંધનની વિચારણા.

(૨) અનૃતાનુબંધી-અસત્ય વચન. છળ. તેને નિભાવવા માટે ગોટાળા કરવા.

(૩) ચૌર્યાનુબંધી-અન્યનું દ્રવ્ય, તેની ચીજો પડાવી લેવાની ઇચ્છા.

(૪) સંરક્ષણાનુબંધી-વસ્તુને જાળવી રાખવી, ચોકી કરવી વગેરે.

(ગ) ધર્મધ્યાન—તેના ચાર પ્રકાર છે:—

(૧) **આજ્ઞાવિચય**–તીર્થંકરની આજ્ઞા શોધવી; તેને સ્વીકારવી અને તેને માટે પૂર્ણ ચિંતવન કરવું તે.

(૨) **અપાયવિચય**—આસ્રવોને દુઃખરૂપ જાણી તેનો વિચાર કરવો અને તેમાંથી છૂટવાના રસ્તા શોધવા.

(૩) **વિપાકવિચય**–કર્મો કેવાં કેવાં ફળ આપે છે તેની વિચારણા અને સુખ–દુઃખ તરફ સમાન ભાવ. કર્મની વિચારણા ને પરિણામ.

(૪) **સંસ્થાનવિચય**–લોકસ્વરૂપની વિચારણા.

(ઘ) **શુક્લધ્યાન**—એના ચાર પ્રકાર છેઃ—

(૧) **પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર**–આમાં દરેક પદાર્થનું પૃથક્ત્વ (Analysis) કરે, વિતર્ક એટલે શ્રુતજ્ઞાન. એ દ્રવ્યગુણપર્યાયને વિચારે, ઉત્પાદ–વ્યય–ધ્રુવતાને વિચારે અને એ રીતે દ્રવ્યથી પર્યાયાદિ પર જાય. આ ભેદ જ્ઞાન છે.

(૨) **એકત્વવિતર્કનિર્વિચાર**—આ અભેદપ્રધાન ધ્યાન છે. આ ધ્યાનમાં મન–વચન–કાયા પૈકીના એક જ યોગનું અવલંબન હોય છે.

(૩) **સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી**—અહીં સૂક્ષ્મ શરીર-યોગનો આશ્રય હોય છે. અહીં શ્વાસોશ્વાસની સૂક્ષ્મક્રિયા જ રહે છે.

(૪) **વ્યુચ્છિન્નક્રિયાઅપ્રતિપાતિ**—શ્વાસોશ્વાસ પણ અટકી જાય અને તુરત મોક્ષ થાય તે.

છેલ્લા બે પ્રકાર કેવળીને જ હોય છે. આમાં પ્રથમના

એ-આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન્ય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું. ધર્મ તથા શુક્લની ભાવના નિર્જરા કરે છે તે અત્ર વક્તવ્ય છે.

૬ ઉત્સર્ગ—કાઉસગ્ગ. ઉત્સર્ગ એટલે ત્યાગ. બાહ્ય અને અભ્યંતર સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ બાહ્યમાં ગણનો ત્યાગ, શરીરનો ત્યાગ, ઉપધિત્યાગ અને અશુદ્ધ ભાતપાણીનો ત્યાગ તથા અભ્યંતરમાં કષાય, મિથ્યાત્વ, સંસારનો ત્યાગ.

આ રીતે છ પ્રકારનો અભ્યંતર તપ છે.

આ બાહ્ય અભ્યંતર તપથી આત્મા સાથે લાગેલાં કર્મો દૂર થઈ જાય છે. સામાન્ય રીતે તપમાં માત્ર ઉપવાસ, આયંબિલાદિને સમજવામાં આવે છે, એનો મહિમા પણ ઘણો મોટો છે, પણ તપ શબ્દ ઘણા વિશાળ અર્થમાં વપરાયેલ છે, એ વાત ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે. જો અભ્યંતર તપને પૃથક્કરણ કરીને વિસ્તારથી સમજવામાં આવે તો તેમાં સંવરના લગભગ સર્વ પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે. ત્યાગની શરૂઆત અને તેનું પર્યવસાન તપમાં જ આવે છે અને દશવૈકાલિક સૂત્રની પ્રથમ ગાથામાં 'धम्मोमंगलमुक्किट्ठं' એટલે કે ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ કહ્યું છે તેની સાથે જ ધર્મના ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે: અહિંસા, સંજમ અને તપ. આ મુદ્દા પર વિવેચન આગળ કરવાનું રાખી અત્ર તો એક જ વાત કરવાની છે કે તપ એ આત્મધર્મ છે, આત્માના વિકાસ માટે અતિ ઉપયોગી તત્ત્વ છે અને એની વિચારણામાં બાહ્ય અને અભ્યંતર બન્ને પ્રકારને ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવાના છે. તેમાં પણ બાહ્ય કરતા અભ્યંતર તપની જરૂર વિશેષ છે, છતાં બાહ્ય તપો અભ્યંતર માટે પ્રબળ નિમિત્ત કારણો છે. આટલો પરિચય નિર્જરાનો કરી આપણે ભાવનામાં પ્રવેશ કરીએ. ખૂબ આનંદથી આ ભાવના આત્મવિકાસ માટે ભાવવા યોગ્ય છે

પ્રકરણ ૯ મું

નિર્જરા ભાવના

इन्द्रवज्रा

यन्निर्जरा द्वादशधा निरुक्ता, तद् द्वादशानां तपसां विभेदात्।
हेतुप्रभेदादिह कार्यभेदः, स्वातन्त्र्यतस्त्वेकविधैव सा स्यात्॥क

अनुष्टुप्

काष्ठोपलादिरूपाणां, निदानानां विभेदतः।
वह्निर्यथैकरूपोऽपि, पृथग्रूपो विवक्ष्यते ॥ ख २ ॥

निर्जरापि द्वादशधा, तपोभेदैस्तथोदिता।
कर्मनिर्जरणात्मा तु, सैकरूपैव वस्तुतः ॥ ग ३ ॥

उपेन्द्रवज्रा

निकाचितानामपि कर्मणां यद्, गरीयसां भूधरदुर्धराणाम्।
विभेदने वज्रमिवातितीव्रं, नमोऽस्तु तस्मै तपसेऽद्भुताय॥घ४॥

क १ **निरुक्ता** કહી. બતાવી. **द्वादश** બાર. (પૂર્વ પરિચય જુઓ) **हेतु** કારણ. કારણત્વ. વિશેષ. **प्रभेद** પૃથક્ હોવાને કારણે. **कार्यभेद** ભિન્નતા. **स्वातंत्र्यतः** પોતે, જાતે, વિશેષ રહિતપણે.

ख २ **उपल** પથ્થર. ચકમક. એને લોઢા સાથે ઘસવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. **निदान** ઉત્પાદક કારણ. **विवक्ष्यते** વર્ણવવામાં આવે છે.

ग ३ **उदिता** કહેવામાં આવી છે **निर्जरण** દેશથી કર્મનું ક્ષપણ. **आत्मा** રૂપ. **वस्तुतः** વસ્તુસ્વરૂપે, પરમાર્થ દૃષ્ટિએ.

घ ४ **निकाचित** ગાઢ, આકરાં, ચીકણાં, ચીકટપણે વળગી રહેલાં. **गरियसां** બહુ મોટા, મોટા શિખરવાળા. ઊંચા. **भूघर** પર્વત. **दुर्धर** વિકટ. Irresistible **विभेदन** (૧) ચૂરો કરવો (પર્વતપક્ષે). (૨) કાપી નાખવું, ખેરવી નાખવું. (કર્મપક્ષે).

ક ૧. નિર્જરાને બાર પ્રકારની કહેવામાં આવી છે તે બાર પ્રકારના તપના ભેદોને લઈને છે. કારણમાં વિશિષ્ટતા હોવાથી અહીં ભિન્નતા દેખાય છે, પણ સ્વતંત્ર નજરે જોઈએ (કારણોની અપેક્ષા ધ્યાનમાં લીધા સિવાય) તો તે નિર્જરા એક જ પ્રકારની છે.

ખ ૨. જેવી રીતે અગ્નિ એક જ પ્રકારનો છે, છતાં તેને ઉત્પન્ન કરનાર લાકડાં, ચકમક (પથ્થર) વગેરેનો જુદો જુદો પ્રકાર હોવાને કારણે તે(અગ્નિ)ની જુદા જુદા પ્રકારે વિવક્ષા (વિવેચન) કરવામાં આવે છે,

ગ ૩. તેવી જ રીતે તપના બાર પ્રકાર હોવાથી નિર્જરાને પણ બાર પ્રકારની કહેવામાં આવી છે, બાકી કર્મનો અંશથી નાશ કરવાની દૃષ્ટિથી તેને જોઇએ તો વસ્તુ-સ્વરૂપે તે માત્ર એક જ પ્રકારની છે.

ઘ ૪. ભારે મોટા ઉત્તુંગ શિખરવાળા વિકટ પર્વતોને તોડવાને જેમ ઇંદ્રનું વજ્ર અતિ તીવ્રપણે કામ આપે છે તેમ અત્યંત ચીકણાં (નીકાચિત) કર્મોને કાપી નાખવાને માટે જે તપ અતિ તીક્ષ્ણ બારીકાઇથી કામ આપે છે તે અદ્ભુત તપગુણને નમસ્કાર હો!

उपजाति

किमुच्यते सत्तपसः प्रभावः, कठोरकर्मार्जितकिल्बिषोऽपि ।
दृढप्रहारीव निहत्य पापं, यतोऽपवर्गं लभतेऽचिरेण ॥ङ ५॥

यथा सुवर्णस्य शुचिस्वरूपं, दीप्तः कृशानुः प्रकटीकरोति ।
तथात्मनः कर्मरजो निहत्य, ज्योतिस्तपस्तद्विशदीकरोति॥च६॥

स्रग्धरा

बाह्येनाभ्यन्तरेण प्रथितबहुभिदा जीयते येन शत्रु-
श्रेणी बाह्यान्तरङ्गा भरतनृपतिवद्भावलब्धदृढिम्ना ।
यस्मात्प्रादुर्भवेयुः प्रकटितविभवा लब्धयः सिद्धयश्च,
वन्दे स्वर्गापवर्गार्पणपटु सततं तत्तपो विश्ववन्द्यम् ॥ छ ७ ॥

ङ ५ **किमुच्यते** શું કહેવું ? **सत्तप** સમીચીન તપ, સમ્યક્ તપ. **प्रभाव** મહિમા, સામર્થ્ય, મહિમા. **कठोर** મહાનીચ, અતિભયંકર. **किल्बिष** પાપ. **दृढप्रहारी** નામ છે. હકીકત માટે નોટ જુઓ. **अचिरेण** થોડા વખતમાં **अपवर्ग** અપ—નષ્ટ રાગાદિ વર્ગ. મોક્ષ.

च ६ **शुचि** પવિત્ર, મૂળભૂત, જાતવાન્. **दीप्तः** સળગાવેલો, પ્રકટાવેલો. **कृशानु** અગ્નિ. **निहत्य** દૂર કરીને. નાશ કરીને. **विशदः** શુદ્ધ.

छ ७ **प्रथित** બતાવેલા, પ્રાપ્ત થતા. **बहुभिदा** જેના અનેક ભેદ છે. **बाह्य** બહારના દુશ્મનો, વૈરીઓ. **अन्तरंगा** અંદરના શત્રુઓ રાગ—દ્વેષાદિ, **दृढिम्ना** દઢતા. **अर्पण** પ્રાપણ. **पटु** સામર્થ્યયુક્ત.

૬ ૫. સમીચીન તપના પ્રભાવ(માહાત્મ્ય)ની તે વાત શી કરવી ? દૃઢપ્રહારીની પેઠે કોઇ પ્રાણીએ અત્યંત ભયંકર-મહાપાપી કામો કરીને અત્યત પાપ એકઠું કર્યું હોય તેવો જીવ પણ એ પાપનો નાશ કરીને થોડા વખતમાં મોક્ષને પામે છે

૪ ૬. જેવી રીતે પ્રકટાવેલો અગ્નિ સોનાનું નિર્મળ સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે, તેવી રીતે 'તપ' આત્માની કર્મરૂપી રજ(કચરા)ને દૂર કરીને તેના (આત્માના) શુદ્ધ સ્વરૂપ(ચૈતન્ય)ને દીપ્તિવંત બનાવે છે.

૯ ૭. જે તપના બાહ્ય અને આભ્યંતર અનેક પ્રકારો બતાવવામાં આવ્યા છે, જે તપ બાહ્ય અને અંતરંગ શત્રુઓની શ્રેણીઓને ભરત ચક્રવર્તીની પેઠે ભાવનાપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલી દૃઢતાથી જીતી લે છે અને જેનાથી લોકો જોઇ શકે તેવા વૈભવો, લબ્ધિઓ અને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેવો સ્વર્ગ અને મોક્ષને અપાવવાને-મેળવી આપવાને સમર્થ 'તપ' આખી દુનિયાને પૂજ્ય છે. હું તેને વંદન કરું છું.

गेयाष्टक

(धुयपदं)

विभावय विनय ! तपोमहिमानं ।
बहुभवसञ्चितदुष्कृतममुना,
लभते लघु लघिमानम् ।
विभावय विनय ! तपोमहिमानं ॥ १ ॥

याति घनापि घनाघनपटली,
खरपवनेन विरामम् ।
भजति तथा तपसा दुरिताली,
क्षणभङ्गुरपरिणामम् ॥ वि० ॥ २ ॥

वाञ्छितमाकर्षति दूरादपि,
रिपुमपि व्रजति वयस्यम् ।
तप इदमाश्रय निर्मलभावा-
दागमपरमरहस्यम् ॥ वि० ॥ ३ ॥

अनशनमूनोदरतां,
वृत्तिह्रासं रसपरिहारम् ।
भज सांलीन्यं कायक्लेशं,
तप इति बाह्यमुदारम् ॥ वि० ॥ ४ ॥

રાગ પાંચમી અન્યત્વ ભાવનાના ગેય અષ્ટકનો જે લય છે તેમાં જ આ અષ્ટક પણ ગાઈ શકાય છે. મસ્ત રાગ છે અને ઠેકા સાથે ગાવા યોગ્ય છે.

૧. હે વિનય! તું તપના મહિમાને સારી રીતે ભાવ. એનાથી (તપથી) અનેક ભવોમાં એકઠું કરેલું પાપ એકદમ અત્યંત ઓછું થઇ જાય છે અને અલ્પભવને ધારણ કરે છે. (અલ્પભવમાં ભોગવવા યોગ્ય થઈ જાય છે.)

૨. આકરો મેઘાડંબર ગમે તેટલો નિબિડ દેખાતો હોય તે પણ જેમ આકરા જોરદાર પવનથી વીખરાઈ જઇ નાશ પામી જાય છે તેવી રીતે પાપોની શ્રેણી હોય તે પણ તપસ્યા-વડે તદ્દન વિનાશની સ્થિતિએ પહોંચી જાય છે.

૩. તપ કોઇ વસ્તુ દૂર હોય તો ત્યાંથી પણ તેને ખેંચીને નજીક લાવે છે; તપ દુશ્મનને પણ મિત્ર બનાવે છે; તપ જૈન શ્રુત-સિદ્ધાન્તના પરમ રહસ્ય-સારરૂપ છે. એ તપને નિર્મળ ભાવથી આચર-સ્વીકાર અને એ રીતે હે વિનય! તપના મહિમાને ભાવ.

૪. (૧) અનશન, (૨) ઊણોદરિકા, (૩) વૃત્તિસંક્ષેપ, (૪) રસત્યાગ, (૫) સંલીનતા અને (૬) કાયક્લેશ-એ વિશાળ બાહ્યતપો છે.

प्रायश्चित्तं वैयावृत्त्यं,
स्वाध्यायं विनयं च ।
कायोत्सर्गं शुभध्यानं,
आभ्यन्तरमिदमं च ॥ वि० ॥ ५ ॥

शमयति तापं गमयति पापं,
रमयति मानसहंसम् ।
हरति विमोहं दूरारोहं,
तप इति विगताशंकम् ॥ वि० ॥ ६ ॥

संयमकमलाकार्मणमुज्ज्वल–
शिवसुखसत्यंकारम् ।
चिन्तितचिन्तामणिमाराधय,
तप इह वारंवारम् ॥ वि० ॥ ७ ॥

कर्मगदौषधमिदमिदमस्य च,
जिनपतिमतमनुपानम् ।
विनय ! समाचर सौख्यनिधानं,
शान्तसुधारसपानम् ॥ वि० ॥ ८ ॥

૫ (૧) પ્રાયશ્ચિત્ત, (૨) વૈયાવચ્ચ, (૩) સ્વાધ્યાય, (૪) વિનય, (૫) કાયોત્સર્ગ અને (૬) શુભ ધ્યાન–આ અભ્યંતર તપ છે.

૬. કોઈ પણ પ્રકારનાં ફળની ઇચ્છા વગર કરેલું તપ હોય તો તે તાપને શમાવે છે, પાપનો વિનાશ કરે છે, ગ્નાનહંસને ક્રીડા કરાવે છે અને દુઃખે કરીને જીતી શકાય તેવા આકરા મોહને પણ હરી લે છે. હે વિનય! તપના મહિમાને સારી રીતે ભાવ.

૭. તપ સંયમ-લક્ષ્મીનું સાચું વશીકરણ છે, નિર્મળ મોક્ષ-સુખનો કોલ છે, ઇચ્છિત પૂરનાર ચિંતામણિરત્ન છે. એ તપને વારંવાર આરાધ–એનું સારી રીતે આચરણ કર.

૮. એ તપ કર્મોરૂપ વ્યાધિઓનું ઔષધ છે અને જિનપતિનો મત એ ઔષધને લગતું અનુપાન છે. હે વિનય! સર્વ સુખોના ભંડારરૂપ આ શાંતસુધારસનું પાન તું કર.

નોંધ:—

૧. विलासवत् ભારી રીતે ભાવ. વિહાર—બાગમાં ભ્રમણ. कुञ्जन મળતો ભાર. नृत्तु નાચવું. નૃત્ય. सखिनामं સાહેલી. આનંદ.

૨. मना નિમિત્ત. ભારી. मनोपवन વાયુ. पत्नी પાંદડી. सार ઉદ્દેશ. આશય. परिणाम સ્વભાવ.

૩. याज्ञिका પ્રભુ. પ્રતિજ્ઞા. ब्रजति ગમન કરે છે. निमिष्ठ ભેગાભગરતા આડાપાર્શ્વ ચગરતા. आगम જિન ભગવાન

૪. ऊनोदरता ઊનોદરતા: ઉદર ભોગે પેટ, ઊન—ઓછું, ભાગું. सौलीन्यं સંવરણ. उद्गार નિકાળ, સુપ્રસિદ્ધ.

૫. આ પ્રત્યેક શબ્દનો અર્થ અને તે પર વિવેચન પૂર્વ પરિ-ચયમાં થઈ ગયું છે તે જુઓ.

૬. शामयति ઠંડો પાડી દે છે. શમાવે છે. गमयति નાશ કરે છે. रमयति ક્રીડા કરાવે છે. मानसहंसम् મનરૂપ હંસને. दुरारोह જેના ઉપર વિજય મેળવવો મુશ્કેલ પડે તેવા insurmountable आशंसा ઇચ્છા, ફળાકાંક્ષા.

૭. संयम ઇંદ્રિય—મનનો રોધ. कमला લક્ષ્મી. कार्मण કામણ, વશીકરણ. सत्यंकार વેપાર કરતી વખત—સોદો કરતાં હાથો કોલવો—કોલ આપવો તે.

૮. गद વ્યાધિ, રોગ. अनुपान ઓસડની સાથે આરોગ્યવર્ધક વસ્તુ ભેળવવી તે. समाचर આચર.

ક. ૧. આશ્રવ અને સંવર તત્ત્વનો જો બરાબર ખ્યાલ આવ્યો હોય તો નિર્જરા તત્ત્વમાં બહુ વિવેચનની જરૂર નહિ રહે. એનો મુખ્ય આશય પૂર્વપરિચયમાં જણાવી દીધો છે. આત્માની સાથે લાગેલાં કર્મોને દૂર કરવામાં મહા આકરો પ્રયાસ કરવો પડે તેમ છે. નવાં આવતાં કર્મોને અટકાવવા જેમ અતિ ઉપયોગી બાબત છે તેટલી જ મહત્ત્વની બાબત અગાઉનાં કર્મોને ખપાવવા તેને લગતી છે અને એ કર્મોનો રાશિ પણ સાધારણ રીતે બહુ મોટો હોય છે. દરેક સમયે સાત કર્મ બંધાય છે અને ઉદયમાં આઠ કર્મ હોય છે, પરંતુ ઉદય કરતાં બંધ વધારે થતો હોવાથી જમે પાસું ઘણું મોટું થાય છે. તેનો જો બરોબર રસ્તો ન થાય તો ભાર ઓછો કેમ થાય? આ ગુંચવણવાળા સવાલનો નિકાલ હવે વિચાર કરીને લાવવાનો છે અને તેની યોગ્ય વિચારણા એ આ નવમી ભાવના છે. કર્મનો બંધ આત્મા સાથે થાય છે તે વખતે તેની સ્થિતિ પણ મુકરર થાય છે એ સ્થિતિ એટલે ઉદયકાળ. કર્મવિપાક-ફળ ઉદયમાં ક્યારે આવશે તેનો નિર્ણય સ્થિતિબંધ કરે છે. એ સમય પ્રાપ્ત થવા પહેલાં કર્મ પડ્યું રહે, કાંઈ પણ ફળ ન આપે તે વચગાળેના સમયને 'અબાધાકાળ' કહેવામાં આવે છે

આવી રીતે અનેક કર્મો આત્માને લાગી રહેલાં હોય છે. એને ઉદયકાળ પહેલા ઉદીરણા કરીને ખેંચી લાવી, ઉદય સન્મુખ

કરી પ્રદેશ ઉદયવડે એને ખેરવી નાખવા એ નિર્જરા કહે
છે. કર્મને નિર્જરવા એટલે એની શક્તિ મંદ પાડી દેવી અ
એને ખેરવી નાખવા. એને 'પરિશાટન' પણ કહેવામાં આવે
નિર્જરા બે પ્રકારનું કાર્ય કરે છે. એ કર્મની સ્થિતિ ઓછી
છે અને કર્મનો રસ મંદ કરી નાખે છે, મહા આકરાં
હોય એને નિર્જરા તદ્દન નિર્માલ્ય જેવા કરી નાખે છે.
રીતે સ્થિતિબંધ અને રસબંધ ઉપર નિર્જરાની મોટી અસર

કેટલાંક કર્મોને વિપાકમાં ભોગવ્યા સિવાય પ્રદેશોદય
ખેરવી નાખે છે. આ રીતે આત્માને હળવો કરવાનું કા
નિર્જરા કરે છે. સંચિત કર્મોના ક્ષયને નિર્જરા કહેવા
આવે છે અને સર્વ કર્મોનો સર્વથા નાશ થાય તેને મોક્ષ
અપવર્ગ કહેવામાં આવે છે.

આ નિર્જરા તપથી થાય છે. ઘસારા વગર ચળકાટ થતો ન
અને મોક્ષ મેળવવું એ બાળકનો ખેલ નથી. ત્યાગ વગર, સંય
વગર, ઇંદ્રિયદમન વગર, નિઃસ્પૃહ વૃત્તિ વગર, નિરાકાંક્ષા વગ
સન્મુખભાવ વગર આત્મા અનાદિ કાળના પરિચયો છોડી દે
આશા વ્યર્થ છે. એને સંસાર સ્વભાવ થઇ ગયો છે; ચિર પરિ
ચયથી વિભાવ એ સ્વભાવ થઇ ગયો છે. એમાંથી છૂટવા માટે દે
ઉપર અસાધારણ અંકુશ અને મન ઉપર સંયમ અનિવાર્ય છે

બાહ્ય અને અભ્યંતર તપની ગોઠવણ એવી સુઘટ્ટ રીતે
કરવામાં આવી છે કે એમાં દેહ, વાણી અને મન એ ત્રણે યોગ
પર અસાધારણ કાબૂ આવી જાય. તપ એટલો વિશાળ શબ્દ છે
કે એમાં સંવરના સર્વપ્રકારો આવી જાય છે અને તે ઉપરાંત દેહ
વાણી અને મન પર સંયમ કરવાના અનેક વિધાનોનો પણ

એમાં સમાવેશ થાય છે. આ નિર્જરાને બાર પ્રકારની કહેવામાં આવી છે તે તપના બાર ભેદને લઈને છે. છ બાહ્ય અને છ અભ્યંતર તપ મળીને બાર પ્રકાર થાય છે, જેનું વિવેચન પૂર્વપરિચયમાં થઇ ગયું છે. આ જે પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે તે કારણને લઈને છે. કોઈ પ્રાણીને અનશનથી લાભ થાય તો તેની નિર્જરા અનશન દ્વારા થઇ કહેવાય. એમાં સકામ અને અકામ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. બાહ્ય તપમાં એ બન્નેને અવકાશ છે. અભ્યંતર તપથી તો સકામ નિર્જરાનો જ સંભવ છે.

વસ્તુતઃ જોઇએ તો નિર્જરા એક જ પ્રકારની છે, દેશથી કર્મનો ક્ષય તે નિર્જરા કહેવાય છે. હેતુભેદથી એના બાર ભેદ થાય છે. નિર્જરાને કયા દષ્ટિબિન્દુથી જોવામાં આવે છે તે ઉપર આધાર રહે છે.

પ્ર. ૨. જેવી રીતે અગ્નિ તો એક જ છે પણ તેને પ્રગટાવનાર વસ્તુના ભેદથી અગ્નિના ભેદ પાડવામાં આવે છે; જેમકે લાકડાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો હોય તો તેને આપણે કાષ્ઠાગ્નિ કહીએ, ચકમકના પથ્થરને લોઢા સાથે ઘસી અગ્નિ પાડયો હોય તો તેને આપણે પાષાણઅગ્નિ અથવા ઉપલાગ્નિ કહીએ, તેવી જ રીતે ઘાસને સળગાવ્યું હોય તો તેને તૃણાગ્નિ કહીએ, છાણાં સળગાવ્યાં હોય તો તેને ગોમયઅગ્નિ કહીએ, કોલસાનો અગ્નિ, ગેસનો અગ્નિ વગેરે અનેક અનેક નામો આપીએ, પણ એ પ્રત્યેક અગ્નિનો સ્વભાવ તો ગરમ કરવાનો, બાળવાનો, પ્રકાશ કરવાનો છે ને જ રહેવાનો છે નિદાન કારણ-ઉત્પાદન કારણના ભેદને લઇને આપણે અગ્નિના જુદા જુદા નામો આપીએ છીએ.

પ્ર. ૩. તેવી રીતે તપના જુદા જુદા પ્રકારો હોવાથી નિર્જરાના

બાર પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે. જેટલા તપના ભેદ તેટલા નિર્જરાના ભેદ ગણ્યા છે. વસ્તુતઃ માત્ર કર્મનું પરિશાટન એટલે દેશથી કર્મના ક્ષયની નજરે જોઈએ તો નિર્જરાનો એક જ પ્રકાર છે.

આ કારણમાં કાર્યનો આરોપ કરીને પાડેલ ભેદ છે; વસ્તુતઃ પરિણામ એક જ છે.

ઘ• ૪. આ પ્રાણી જ્યારે કર્મ બાંધવા માંડે છે ત્યારે તે એમ સમજે છે કે એને કદી મરવું નથી કે એ કદી વૃદ્ધ થનાર નથી અને બાંધેલાં કર્મ ભોગવવા પડવાનાં નથી. એના ધંધાના ગોટાળા જોયા હોય તો એના મનડાનાં આમલાં ઓનો પાર પમાશે નહિ. એને સ્ત્રી સંબંધી ઝગડામાં જોયો હોય તો ખટપટ અને કાવાદાવામાં એટલો ઊતરી જશે કે એ ખૂન કરવા સુધી ઊતરી જતો માલૂમ પડશે. રાજદ્વારી ખટપટો તો મનને એટલી હદ સુધી ઉતારી નાખે છે કે રાતદિવસ એની ઊંઘ પણ ઊડી જાય છે, કર્મબંધમાં અંતરંગ સ્થિતિ ઉપર ઘણો આધાર છે. મનમાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરે જેટલે અંશે વર્તતા હોય છે તેટલે અંશે તેની ગાઢતા વધતી જાય છે. એટલી જ અસર હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય અને દુગંછા કરે છે અને વેદોદય તો કેવું કાર્ય કરે છે તે જોવા માટે કોઈ પણ ઇતિહાસ કે નવલકથા બસ છે. જર, જમીન અને જોરુને લઈને અનેક ઝગડા થાય છે તે તો જાણીતી વાત છે, પણ અત્ર પ્રસ્તુત વાત એ છે કે એ પ્રસંગે મોહનીયકર્મના કોઈ પણ પ્રકારની–કષાય, નોકષાય કે વેદની જેટલી તીવ્રતા હોય છે તેના પ્રમાણમાં કર્મબંધ થાય છે.

કેટલીક વાર પ્રાણી એવાં આકરાં વેર બાંધે છે કે એનો

કેટલા ય કાળ સુધી નિકાલ જ ન આવે. એને બાપે માર્યાના વેર-ઝેર કહેવાય છે. મરતાં સુધી પણ એ વેર શમતાં નથી. પ્રાણી એમાં વધારે ને વધારે મલિનતા વધારતો જ જાય છે અને તેવા તુચ્છ મનોવિકારોમાં કોઈ વાર માનની કલ્પનાથી, કોઈ વાર પોતાની જાતિના અભિમાનથી, કોઈ વાર દેશદાઝને નામે, કોઈ વાર પોતાના સ્વમાનને નામે એ ઝૂરે છે, ઝગડે છે અને માર મારે છે કે ખાય છે; પણ એ આખો વખત એનું મન એટલું સંકલિત રહે છે કે એને બીજું કામ સૂઝતું નથી. આ સંકલિત વૃત્તિથી જે કર્મો બંધાય છે તે 'નિકાચિત' કર્મ કહેવાય છે. તીવ્ર કષાયને વશ થઈને બાંધેલાં કર્મોને આ પ્રકારમાં મૂકવામાં આવે છે આકરાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરે મનમાં વર્તતાં હોય ત્યારે આવાં નિકાચિત કર્મો બંધાય છે.

ઘણી વખત પ્રાણી કર્મ બાંધે છે ત્યારે એવો આકરો બંધ કરે છે કે હીરની દોરીની ગાંઠ ઉપર તેલનું ટીપું મૂકીએ તો પછી તે ગાંઠ કોઈ રીતે ન છૂટે એવી તેની સ્થિતિ કરી મૂકે છે. આવાં નિકાચિત કર્મો જ્યારે વિપાક ઉદયમાં આવે છે ત્યારે જે દુઃખાનુભવ થાય છે તે અકથ્ય છે. શરીરમાં વ્યાધિ, ધનનો નાશ, ગરીબાઈનાં સંકટો, નજીકનાં સ્ત્રીપુત્રાદિ સંબંધીઓનાં મરણ કે વિયોગ, ઘરમાં સર્વત્ર અસંતોષ, કીર્તિને બદલે અપમાન વગેરે અનેક ઉપાધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવન શાંત, આનંદી, સ્થિર હોવાને બદલે બોજારૂપ, ત્રાસરૂપ, ખેદમય થઈ જાય છે. હીરની ગાંઠ છૂટવી જ મુશ્કેલ છે, પણ તે ઉપર તેલનું ટીપું મૂક્યું એટલે તો છૂટવાનો સવાલ જ રહેતો નથી. નિકાચિત કર્મોની ગાંઠ એવી હોય છે.

એવા પ્રકારનાં નિકાચિત કર્મોનો જ્યારે વિપાકોદય થાય ત્યારે મહા ત્રાસ થાય છે. તેવાં કર્મો—જેને મોટાં શિખરવાળાં પર્વત સાથે સરખાવી શકાય તેને કાપી નાખવાનો—દૂર કરવાનો માર્ગ એક જ છે. જેમ પર્વતને ઇંદ્રનું વજ્ર કાપી·નાખે છે એવી પુરાણોમાં વાત છે તેની સાથે આ સરખાવવા યોગ્ય છે. અન્ય શાસ્ત્રમાં વાત એમ છે કે પર્વતોને અસલ પાંખો હતી, તેથી તેઓ ઊડી શકતા હતા અને મનુષ્ય, પશુ, પક્ષીને ખૂબ ત્રાસ થતો હતો. તેની ઇંદ્ર પાસે ફરિયાદ ગઈ. એણે વજ્ર મૂક્યું. વજ્ર એક હાથ લાંબું હોય છે, પણ તેની શક્તિ ઘણી જબરી હોય છે. એણે પર્વતોની પાંખો કાપી નાખી. મોટા દુર્ધર પર્વતો જેનાં શિખરો ગગનચુંબી હોય છે તેની પાંખોને આવું નાનકડું વજ્ર કાપી નાખે એ જેવી આશ્ચર્યની વાત છે તેવી જ નવાઈની વાત તપની છે. એ આટલો નાનો હોવા છતાં મહા તીવ્ર વિપાક આપનાર નિકાચિત કર્મોને કાપી નાખે છે. સાધારણ રીતે કર્મમાં ઉપક્રમ, ઉપશમન, ઉદ્વર્તન, અપવર્તન, સંક્રમણ થાય છે. એ ઘણો અગત્યનો વિષય છે, પણ બહુ વિશાળ છે. કમ્મપયડી વગેરે ગ્રંથોથી તે જાણી લેવો. એ નિકાચિત કર્મો તો ઉપક્રમ વિગેરે માટે પણ અયોગ્ય હોય છે અને તીવ્ર વિપાક આપવાને તૈયાર હોય છે.

એવાં કર્મોને કાપી નાખવા માટે વજ્ર જેવું કાર્ય કરનાર તપગુણને નમસ્કાર થાઓ. તપના ભેદોને ખૂબ વિચારીએ, એના ગૌરવનો સાક્ષાત્કાર કરીએ, એના ધ્યાન, વૈયાવચ્ચ વગેરે ભેદોનો અનુભવ કરીએ, એમાં રહેલ સેવાભાવ, આકાંક્ષારહિતત્વ અને આત્મવિકાસને જીવનમાં પ્રગટાવીએ ત્યારે તેની અદ્ભુતતા જચે અને જચે એટલે મન એને નમે. જો આત્મવિકાસના ડંકા જોરથી વગાડવા હોય તો આ અદ્ભુત તપને નમો. નમો એટલે શું

એ જણાવવાની સાથે જ જરૂર હોય નહીને માત્ર नमो तवस्से કે ॐ ह्रीं नमो तवस्से એવો ઉચ્ચાર કે જાપ કરવાથી ખરો આત્મવિકાસ થઇ જાય એવી ભ્રમણામાં પડવાનું નથી. ડંકા વગાડવા એટલે તદ્રૂપ જીવન કરી દેવું. એ તપને નમસ્કાર.

ह प. તપનો મહિમા વર્ણવી શકાય તેમ નથી. તેને માટે જેટલું વર્ણન કરીએ તેટલું ઓછું છે. અતિ ભયંકર કર્મો કરીને પાપ એકઠું કર્યું હોય તેને પણ એ તપ દૂર કરીને મોક્ષ અપાવે છે. મતલબ દેશથી કર્મક્ષય (નિર્જરા) થતાં આખરે એ તપ સર્વ કર્મક્ષય કરી મોક્ષ આપે છે.

બાળહત્યા, સ્ત્રીહત્યા, ગૌહત્યા અને વતી (મુનિ) હત્યા-એ ચાર મહાહત્યા કહેવાય છે. એમાંની એક પણ હત્યા પ્રાણીને જરૂર નરકે લઇ જવા યોગ્ય કર્મો એકઠાં કરી આપે છે. આવી હત્યા કરતી વખતે કેટલા કિલષ્ટ પરિણામ મનનાં થતાં હશે તે કલ્પવું મુશ્કેલ નથી નાનું બાળક, સ્ત્રી કે ગાય (જનાવર સર્વ) અને અશસ્ત્રધારી મુનિ બચાવનાં સાધન વગરનાં હોય છે ચારે ઘણુંખરું બચાવની શકિત ધરાવનાર પણ હોતાં નથી એમનો ઘાત કરવો એ તીવ્ર દુષ્ટ અધ્યવસાય વગર બને નહિ એ પ્રસંગે સ્થિતિ અને રસનો આકરો કર્મબંધ જરૂર થાય છે

તપ એ એક જ વસ્તુ છે કે જે એવી રીતે બાંધેલ ભયંકર વિપાક આપનાર કર્મોને દૂર કરે છે. એવા ભયંકર કાર્યોનું પ્રાયશ્ચિત્ત તપ કરી આપે છે અને તે માટે તે અસાધારણ કામ કરે છે આયંબિલ ઉપવાસાદિ બાહ્ય તપો અને ધ્યાન પ્રાયશ્ચિત્તાદિ અભ્યંતર તપો એવાં કર્મોને કાપી શકે છે.

'દૃઢપ્રહારી' મહાભયંકર ઘાત કરનાર હતો. એના નામ પ્રમાણે એ કારમો ઘા કરનાર હતો. એણે ઉક્ત ચારે પ્રકારની હત્યાઓ કરી હતી, પણ પછી એને શ્રી વીરપરમાત્માનો યોગ થઈ ગયો, એને બોધ થયો અને ઉપદેશની અસર બરાબર લાગી. જે નગરમાં એણે હિંસાઓ કરી ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો તેને દરવાજે જ ઊભા રહીને એણે ધ્યાન આદર્યું, કાઉસ્સગ્ગ કરી આત્મારામને જગાડ્યો, ખાવા–પીવાનો ત્યાગ કર્યો. નગરના લોકો તો વૈરથી ઉશ્કેરાયલા હતા. તેઓ એના પૂર્વના દુરાચારો ભૂલ્યા નહોતા. કેટલાક એને ન સહન થાય તેવા વચનના પ્રહારો કરવા લાગ્યા. કેટલાક એને લાકડીથી, હાથથી, પથ્થરથી મારવા લાગી ગયા; પણ એનું ચિત્ત ડગ્યું નહિ. છ માસ સુધી એણે સર્વ ઉપદ્રવો, વચનો અને માર સહન કર્યાં. એણે એ જ સ્થાને રહી સર્વ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું, આત્મારામને જગાડ્યો અને કોઈના ઉપર સંકલ્પથી પણ દ્વેષ કે ક્રોધ ન કર્યો. અંતે ચેતનરામને ધ્યાવતાં કર્મોને બાળી નાખી એ જ સ્થાનકે એણે કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. આ નિર્જરા કહેવાય. આ તપનો પ્રભાવ છે. એમાં બાહ્ય અને અભ્યંતર તપનો સુંદર સહયોગ છે તે લક્ષમાં રાખવું.

સમ્યક્પ્રકારે તપ કરવામાં આવે, ક્રોધરૂપ અજીર્ણ વગર તપ કરવામાં આવે, કોઈ જાતના આશીભાવ વગર તપ કરવામાં આવે ત્યારે અતિ નીચ આચરણોને લીધે એકઠાં કરેલ કર્મોનો પણ આવી રીતે પ્રથમ અલ્પભાવ થાય છે અને તેના ઉપર દૃઢતા રાખી ચીવટથી વળગી રહેવામાં આવે તો અંતે તે સર્વ કર્મોનો આત્યંતિક અભાવ પ્રાપ્ત કરી અપવર્ગ–મોક્ષ અપાવી શકે છે. યાદ રાખવાનું છે કે દૃઢપ્રહારીનું તપ માત્ર છ માસનું હતું.

એટલા થોડા વખતમાં પણ તપ આવું કાર્ય કરે છે, તેથી અચિરેણ–થોડા વખતમાં એ કર્મોનો નાશ કરી અપવર્ગ અપાવે છે એમ વાત કરી છે

ઘ ૬. એ કેવી રીતે થાય ? એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. સોનું ખાણમાંથી નીકળે ત્યારે તદ્દન માટી જેવું હોય છે. એના ઉપર અનેક જાતનો કચરો વળી ગયેલો હોય છે, પણ તેને ભઠ્ઠીમાં અગ્નિ ચેતાવી તેમાં મૂકવામાં આવે ત્યારે તેનો સર્વ કચરો બળી જાય છે અને સોનું સો ટચનું થઇ બહાર પડે છે.

તપ અગ્નિ જેવો છે આત્માને ગમે તેટલાં કર્મો લાગેલાં હોય, પણ જો તેના પર તપનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો એ કર્મમળને દૂર કરવાની ક્રિયા કરે છે અને આત્માની જ્યોતિ પ્રકટાવે છે.

કર્મનું સ્વરૂપ આપણે જો સમજ્યાં હોઇએ તો આ ક્રિયા કેમ થતી હશે એનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ નથી. જ્યારે પ્રાણી તપ કરે, જ્યારે એના મન, વચન, કાયાના યોગો અંકુશમાં આવી જાય અથવા આવતા જાય, જ્યારે એ વિનય વૈયાવચ્ચમાં ફરજના ખ્યાલથી સેવાભાવે જોડાઇ જાય, જ્યારે એ ધ્યાનધારાએ ચઢી જાય, જ્યારે એ કાયોત્સર્ગમાં સ્થિર થઇ જાય. ત્યારે કર્મોને શોધી બાળી મૂકતો જાય અને એના ઉપર જે મળ લાગેલો હોય તે ધીમે ધીમે ઓછો થતો જાય અગ્નિ–સુવર્ણનો સંયોગ બરાબર વિચારવામાં આવશે તો તપ અને ચેતનનો કર્મમળને અંગે સંબંધ અને પ્રક્રિયા બરાબર ખ્યાલમાં આવી જશે

છ ૭. તપને અંગે ભાવ-શુદ્ધ માનસિક પરિણામને ખૂબ

અગત્યનું સ્થાન છે. તપને સારામાં સારા આકારમાં આવવાનું કારણ ભાવ–આંતર પરિણામ ઉપર રહે છે. અને ભાવની સાથે દૃઢતાને બહુ ગાઢ સંબંધ છે. ખૂબ ભૂખ લાગી હોય, ઉપવાસ કર્યો હોય, સામે ખાવાની વસ્તુઓ પડી હોય તે વખતે દૃઢતા રાખવી એ મુશ્કેલ છે. એથી પણ વધારે મુશ્કેલી ધ્યાન કે કાઉસ્સગ્ગમાં ઉપસર્ગાદિ પ્રસંગે સ્થિરતા રાખવામાં છે. એવે પ્રસંગે અંતરથી દૃઢતા રહે ત્યારે ખરો તપ થાય છે અને એ તપ અત્ર કહેવામાં આવનાર પરિણામ નીપજાવી શકે છે.

ભરત ચક્રવર્ત્તી જેવા છ ખંડના સ્વામી ! એણે રાજ્યપ્રાપ્તિ માટે અનેક સંગ્રામો કર્યા, છ ખંડ તાબે કર્યા, પણ તે પુત્ર ઋષભદેવના હતા, એને કદી પણ છ ખંડના રાજ્ય સાથે તાદાત્મ્યભાવ થયેલો જ નહિ. એનું આખું જીવન સાક્ષીભાવનું અનુપમ દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડે છે. ચક્રરત્ન ઉત્પન્ન થયું તેની વધામણી અને પિતાને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની વધામણી બન્ને સમાચાર સાથે આવ્યા ત્યારે એણે પિતા પાસે જવાનો વિચાર કર્યો. એ નિર્ણય જે મહાનુભાવ કરે તે સાક્ષીભાવ સમજી શકે. આપણને પાંચ પચીસ રૂપિયાની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો ધર્મને વિસરી જઈએ છીએ. આ વિશિષ્ટતા જે વ્યક્તિમાં હતી તે છ ખંડ સાધ્યા પછી એક વખત આરિસાભુવનમાં બેઠા હતા. ત્યાં આંગળીમાંથી એક વીંટી નીકળી ગઈ. આંગળી અડવી લાગી. આટલા નાના બનાવથી એ ધ્યાનધારાએ ચઢ્યા અને ધ્યાન એ કેવું કાર્ય કરે છે તેનો દાખલો પૂરો પાડ્યો. પાંચમી અન્યત્વ ભાવના ભાવતાં ગૃહસ્થપણામાં એણે તીવ્ર નિકાચિત કર્મોને કાપી નાખ્યાં અને આરિસાભુવનમાં જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ભાવનાનું આ અનુપમ દૃષ્ટાન્ત છે, ભાવ–આંતર માનસિક પરિણામ–કઈ હદ સુધી વિકાસ

વધારે છે તેનું એ આદર્શ ચિત્ર છે, ધ્યાનતપાગ્નિનો મહિમા બતાવનાર એ અતિ વિશિષ્ટ દાખલો છે.

તપના પ્રભાવથી અનેક લબ્ધિ તથા સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બન્ને અચિંત્ય શક્તિઓ છે. તેમાં નાના મોટા થવાની, અદૃશ્ય થવાની વગેરે અનેક પ્રકારની શક્તિઓને 'લબ્ધિ' કહેવામાં આવે છે. રોગ ને ઉપદ્રવનો વિનાશ વગેરે કરનાર 'સિદ્ધિઓ' કહેવાય છે. સામાન્ય જ્ઞાનથી એનો ખુલાસો ન થાય. તપના અચિંત્ય પ્રભાવથી અંદર અનેક શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, આત્મામાં અનંત શક્તિઓ છે. આત્મિક શક્તિનો વિકાસ અનેક રીતે જોઇ કે કલ્પી શકાય છે. આ શક્તિ પ્રકટ કરનાર તપ છે.

(લબ્ધિ સિદ્ધિનો ઉપયોગ યોગી કે તપસ્વી અસાધારણ કારણ વગર કરે નહિ. એનો ઉપયોગ 'પ્રમાદજન્ય' છે. અને યોગદૃષ્ટિએ 'प्रमादो हि मृत्युः' એટલે તેટલા પૂરતું યોગની નજરે મરણ-પાત છે. આપણો અગત્યનો વિષય અત્ર પ્રસ્તુત છે. અહીં વાત એ છે કે અચિંત્ય આત્મશક્તિઓ તપથી પ્રાપ્ત થાય છે)

તપનો ખરો પ્રભાવ તો કોઈ તપસ્વી મુનિની બાજુમાં જવાનું થાય ત્યારે તેના વાતાવરણમાં જે શાંતિ જોવામાં આવે તેમાં થાય તેમ છે. સમ્યક્ તપ કરનાર પોતે તો પવિત્ર, શાંત તથા દાન્ત હોય, પણ એનું વાતાવરણ પણ અકલ્પ્ય શાંતિમય હોય છે.

આવો બાહ્ય અને અભ્યંતર તપ જો ભાવનાપૂર્વક કરવાથી આદરવામાં આવે તો તે બાહ્ય અને અભ્યંતર શત્રુ પર વિજય

મેળવે છે. બાહ્ય શત્રુ તો દુનિયાદારીના હોય છે અને તે પર વિજય મેળવવો તે તો સામાન્ય વાત છે, પણ અંદરના શત્રુ મોહરાજાના લશ્કરીઓ છે તેના પર વિજય મળે તો ભારે વાત થાય. તપ એ સર્વ કરે છે. લબ્ધિસિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત કરી આપે છે અને સ્વર્ગ કે મોક્ષ પણ અપાવે છે. આવો તપ ખરેખર વિશ્વવંદ્ય છે.

ધર્મની શરૂઆત દાનધર્મથી થાય છે અને સર્વત્યાગમાં તે પર્યવસાન પામે છે. સર્વત્યાગમાં છેવટે ગોને શરીર ઉપર પણ મમત્વ રહેતો નથી અને આગળ દાખલા કહેવામાં આવશે એવી નિઃસ્પૃહ વૃત્તિ એ જમાવે છે. આવા વિશ્વવંદ્ય તપને નમસ્કાર કરું છું.

નિર્જરા ભાવના:— : : ગેયાષ્ટક પરિચય

૧. વિનય! તારે જો સાધ્યે પહોંચવાની ચોક્કસ મરજી હોય તો તું તપના મહિમાનું ખૂબ ચિન્તવન કર. તપનો મહિમા તારે શા માટે ગાવો તેનાં કારણો આ અષ્ટકમાં અનેક બતાવ્યાં છે તે વિચારવા પહેલાં તને એક વાત કહેવાની છે તે પુનરાવર્તનને ભોગે ફરી વાર કહેવાની જરૂર છે. તપમાં આપણે જે ઉપવાસ, અનશન, વૃત્તિસંક્ષેપ કરીએ છીએ એની કારણરૂપે જરૂર આવશ્યકતા છે, પણ જ્યાં જ્યાં તપની વિશિષ્ટતા બતાવી હોય ત્યાં ત્યાં અભ્યંતર તપને પ્રાધાન્ય આપવું અને ઉક્ત બાહ્ય તપોને નિમિત્ત કારણ તરીકે સાથે રાખવાં. શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાય જ્ઞાનસાર–તપાષ્ટક (૩૧મા) માં કહે છે કે–ज्ञानमेव बुधाः प्राहुः, कर्मणां तापनात्तपः। तदाभ्यन्तरमेवेष्टं, बाह्यं तदुपबृंहकम्॥

તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કર્મને બાળનાર હોવાથી જ્ઞાનને જ તપ કહે છે અને તે અભ્યંતર તપ છે. બાહ્ય તપ તેને વધારનાર છે. આ વાત ખૂબ સમજવા જેવી છે. અભ્યંતર તપ જ્ઞાનમય છે અને એની મુખ્યતા સદૈવ આંતરચક્ષુ સન્મુખ રાખવાની છે. વસ્તુતઃ ઉપાધ્યાયજીના કહેવાનો આશય એ જ છે કે જ્ઞાન એ જ તપ છે. બાહ્ય તપ અભ્યંતર તપને જરૂર પોષણ આપે છે, પણ જ્ઞાનાત્મક તપની વિશિષ્ટતા છે. તત્ત્વગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો, એની ચર્ચા કરવી, એનું પુનરાવર્તન કરવું, સદસદ્વિવેકબુદ્ધિને ખૂબ ખીલવવી, સમજણપૂર્વક વડીલોનો વિનય કરવો, વૃદ્ધ, ગ્લાન, તપસ્વી, દીન, દુઃખીની સેવા કરવી, સદ્ધ્યાન કરવું એ સર્વ અભ્યંતર તપ છે. અભ્યંતર તપના જે પ્રકારો પૂર્વ પરિચયમાં બતાવ્યા છે તેમાં ખૂબ વધારો શકય છે. મતલબ વિવેકપૂર્વક આ અભ્યંતર તપને ખીલવ્યો હોય અને તેને જ્ઞાન સાથે જોડી દીધો હોય તો તે કર્મનિર્જરાનું કામ કરે છે. આ હકીકતથી બાહ્ય તપની કિંમત જરા પણ ઘટાડવાની નથી, પણ અભ્યંતર તપને અને ખાસ કરીને જ્ઞાનને એવું યોગ્ય સ્થાન આપવાની અગત્ય સમજવાની છે. તપનો મહિમા ભાવીને, તેને મુદ્દાસર સમજીને તે આદરવાનાં કારણો હવે વિચારીએ.

પ્રથમ કારણ એ છે કે અનેક ભવોમાં એકઠાં કરેલાં અનિષ્ટ કર્મોના સમૂહને એ મોળાં પાડી દે છે અથવા હળવાં કરી દે છે. મહાઆરંભ મહાપરિગ્રહ વગેરેથી અથવા મોહનીય કર્મના જોરથી, કષાયોની પરિણતિથી આ પ્રાણીએ અનેક દુષ્કૃતો–પાપો એકઠાં કરેલાં હોય છે અને એનો સરવાળો પ્રાયઃ ઘણો મોટો હોય છે. એ કર્મોને એ નિઃસત્ત્વ કરી નાખે

છે અને એ લાભ કાંઇ જેવા તેવા નથી. આ દેશથી થતી કર્મની પરિશાટના તપનો મહાન્ લાભ છે.

તપથી કર્મો અલ્પ થઇ જાય છે, એની ચીકાશ ઊડી જાય છે અને એ તદ્દન પાતળાં પડી જાય છે એટલે કે એ તદ્દન રસકસ વગરનાં થઈ જાય છે એ પ્રથમ મુદ્દો છે. એનો એક દાખલો લઈએ. આપણી પાસે એક આંકણી (રુલર) પડેલ છે. એના પર કાળો રંગ છે. આપણે તે રંગને દૂર કરવો છે. તેના ઉપર કાગળ ઘસીએ તો કદાચ તેનો રંગ તદ્દન ન જાય તો પણ ઓછો થતાં થતાં નહિવત્ થઇ જાય. એવી કર્મની સ્થિતિ તપ કરી મૂકે છે. એ ખરી ન પડે તો પડું પડું થઇ જાય અને એની અંદર જે તીવ્ર રસઘટ્ટતા હોય છે તે અતિ અલ્પ થઇ જાય છે.

૨. હવે બીજી વાત તપનો મહિમા ભાવવાને અંગે કહે છે. આકાશમાં સખત વાદળાં ચઢી આવ્યાં છે, આકાશ ચારે તરફ એકરસ થઇ ગયું છે, વાદળાંથી ભરચક થઇ ગયું છે અને જાણે વરસાદથી પૃથ્વીને જળમય કરી દેશે એવો દેખાવ થઇ ગયો હોય છે. ત્યાં જબર પવનનો સપાટો આવે છે અને તેના જોરથી વાદળાં વીખરાઇ જાય છે અને વરસાદ આવતો અટકી જાય છે. ‘ ખર ’ પવન એટલે ખૂબ ગતિમાન પવન સમજવો. સુરીઆ (પશ્ચિમ ઉત્તરના) પવનથી વરસાદ આવે છે અને ખર અથવા ભૂખર પવનથી વાદળાં વિખેરાઈ જાય છે, એવી લોકમાન્યતા છે. ચોમાસામાં આ દેખાવ અનેક વાર અનુભવાય છે. એવી જ રીતે પાપની શ્રેણી આત્મા સાથે લાગેલી હોય અને ઉદયકાળની રાહ જોઇ બેઠી હોય તેની સામે જો તપ આવે તો તે વાદળની સામે પવન જેવું કામ કરે છે તેમ આખી

દુરિત-પાપની શ્રેણીને ક્ષણભંગુર કરી નાખે છે. ક્ષણભંગુર થાય છે એટલે વિનશનશીલ બને છે. પરિણામે એ તદ્દન ખલાસ થઇ જાય છે. તપ જો યથાવિધિ કરવામાં આવ્યો હોય, એટલે કે સદ્જ્ઞાનપૂર્વક સમજીને, અંતરના ભાવથી, પૂર્ણ વીર્યોલ્લાસપૂર્વક તપની આચરણા કરવામાં આવી હોય તો એ કર્મોને ક્ષણભંગુર બનાવી દે છે. અનેક કર્મોને એ વિપાક ઉદયમાં લાવ્યા વગર પ્રદેશોદયથી જ બારોબાર ખલાસ કરી દે છે. તપનો આ બીજો મોટો લાભ સમજવો. કર્મને નિર્માલ્ય કરે એ પ્રથમ લાભ અને કર્મને ક્ષણભંગુર કરી નાખે તે બીજો લાભ. આ બન્ને મોટા લાભો આત્મિક દૃષ્ટિએ બરાબર ચિન્તવવા યોગ્ય છે.

૩. તપના બીજા પણ અનેક લાભો છે. જે મનોવાંછિત દૂર હોય તેને તે ખેંચીને નજીક લાવે છે. આ શ્લોકનો વ્યવહારુ અર્થ એવો પણ થાય કે જે વસ્તુ-ધન, સ્ત્રી-પુત્ર-પ્રતિષ્ઠા આદિ ઇષ્ટ હોય તેને તપ દૂરથી નજીક લાવે છે અને તે વાત શક્ય જણાય છે, પણ તેવા સાંસારિક ઉપયોગ માટે તપનો ઉપયોગ અઘટિત છે. એ તો જે કદી ન થવું જોઇએ તે થવાની વાત થઈ, ત્યાગને બદલે સંસાર તરફ ઘસડાવાનો એ માર્ગ છે. આપણે જે મહાન્ ત્યાગની ભાવના કરીએ છીએ તેમાં આવા વ્યવહારુ ઇષ્ટ ફળની વિચારણાને અવકાશ નથી. એ તો આપત્તિમાં આવી પડેલ તેના નિવારણ માટે અઠ્ઠમ કરે છે એવું સાભળીએ છીએ તેના જેવી વાત થઇ. એ વાતની સાથે નિર્જરાને માર્ગે ચઢનારને લેવાદેવા ન હોય તેવા પરિણામની શક્યતા સબંધી ઊહાપોહને અત્ર સ્થાન નથી. એવા અજ્ઞાન તપ-સાંસારિક ફળાપેક્ષયા કરેલા તપને નિર્જરા ભાવનાને અંગે બાદ કરી આપણે વિશુદ્ધ વિચારણાને અંગે જોઇએ

તો સ્વર્ગ, મોક્ષ આદિ વાંછિત ફળને તપ નજીક ખેંચી લાવે છે એ વાત કરવાની છે. નિરાશીભાવે તપ કરનાર કાંઈ માગતો નથી, પણ આત્મસાધક કર્મવિદારણ એની નજીક આકર્ષાઈને આવે છે એમ અત્ર કહેવાનો આશય છે. તપની કાર્યશક્તિ દર્શાવનાર આ ત્રીજું કારણ છે.

તપના આગંતુક લાભ તરીકે શત્રુ હોય તે પણ મિત્ર બની જાય છે. ચંડકૌશિક જેવા ભયંકર સર્પ પણ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીને વશ થઈ ગયો એ એનું જ્વલંત દૃષ્ટાન્ત છે. માર–માર કરતો દુશ્મન ઉઘાડી તરવારે સામેથી ધસી આવતો હોય તે ખરા તપસ્વી પાસે તરવાર જમીન પર મૂકી એના પગમાં પડી પગ ચાંપવા બેસી જાય છે. તપનો પ્રભાવ એવો છે કે એની સામે શત્રુતા કદી ટકી શકતી નથી, નભી શકતી નથી, રહી શકતી નથી અને અંતે જીરવાઇ શકાતી નથી. પાતંજલ યોગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે–तत्र खलु अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः એટલે એક પ્રાણીમાં અહિંસા બરાબર સિદ્ધ થઇ ગઈ હોય–જામી ગઇ હોય તો તેની આજુબાજુમાં જાતિવૈરનો પણ ત્યાગ થઇ જાય છે, એવા અહિંસક મહાપુરુષોને તો કોઈ વૈરી હોતું નથી, પણ કોઇ પ્રાણી એની ઉગ્રતા સહન કરી વૈર ધારણ કરતો હોય તે પણ એની નજીક આવે ત્યારે પોતાનું વૈર ભૂલી જાય છે અને જે મારવા આવ્યા હોય તે પ્રાર્થના કરવા બેસી જાય છે. આ તપનો વિશિષ્ટ મહિમા છે. પ્રાણીઓ પરસ્પરના જાતિવૈર પણ તેની પાસે તજી દે છે.

આવાં ચાર કારણોને લઇને તપનો આશ્રય કર. તપના હજુ બીજા અનેક લાભો આગળ જણાવવાના છે તે વિચારી

એવા પ્રકારના તપનો તું આશ્રય કર એટલે તપને તું કર. એ તપ આગમનું પરમ રહસ્ય છે. તીર્થંકર મહારાજે પોતે અને એનો ઉપયોગ કરી પોતાના દૃષ્ટાંતથી બતાવી આપ્યું છે કે તપ એ શાસ્ત્રનું રહસ્ય છે. અહિંસા, સંયમ અને તપઃ એ ત્રણ ધર્મનો સાર છે, ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે અને પ્રાણીને મોક્ષે પહોંચાડનાર છે. શ્રી વીરપરમાત્માએ બાહ્ય અને અભ્યંતર તપને પણ અપનાવ્યાં છે અને ત્યાગધર્મની શરૂઆત તપથી થાય છે એ પોતાના ચરિત્રથી સ્પષ્ટ કર્યું છે.

આગમ ગ્રંથોના રહસ્યભૂત આ તપને નિર્મળ ભાવથી કરવાનો છે એટલે કે એને કરવામાં કોઇ જાતની ઇચ્છા-આશા રાખવાની નથી. આ ભવમાં ધન, સ્ત્રી, પુત્ર કે કીર્તિની પ્રાપ્તિ કે પરલોકમાં દેવ, દેવેંદ્ર, ચક્રવર્તી કે અન્ય પદ-પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી તપ કર્યો હોય તો તે નિર્મળ ભાવનો તપ કહેવાતો નથી.

તપના લાભો હજુ વધારે ગણાવવામાં આવશે. દરમ્યાન તપના ભેદો રજૂ કરી તેનું પ્રતિપાદન કરવાની આ તક ગ્રંથકર્તા હાથ ધરે છે.

૪. તપના મુખ્ય બે ભેદ: બાહ્ય અને અભ્યંતર. બાહ્ય તપને બાહ્ય એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે એ આપણી ચક્ષુથી જોઇ શકાય છે. એના છ પ્રકાર પૂર્વપરિચયમાં બતાવ્યા છે. તેનું સંક્ષેપ સ્વરૂપ નીચે બતાવ્યું છે.

(૧) અનશન—એમાં અશન, પાન, ખાદીમ, સ્વાદીમ ભોજનનો ત્યાગ. એમા એક ઉપવાસથી માંડીને છ માસ સુધીના ઉપવાસનો સમાવેશ થાય છે.

(૨) **ઊનોદર**–બત્રીશ કોળીઆ પૂરા ભરેલાને પેટ ભરીને ખાવાનું ગણવામાં આવે છે. કોળીઓ એટલે કુકડીનાં ઈંડાં પ્રમાણ આહાર. એકથી એકત્રીશ કવળ આહાર કરવો એ ઊનોદરતા. (સ્ત્રીને ૨૮ કવળનો આહાર ગણાય છે.)

(૩) **વૃત્તિહ્રાસ**–વૃત્તિ એટલે આજીવિકા–ભોગોપભોગની વસ્તુનો સંક્ષેપ–ઓછી કરવી–ઘટાડવી તે.

(૪) **રસપરિહાર**–વિગયનો ત્યાગ. એકથી માંડીને છએ વિગયનો ત્યાગ કરવો તે.

(૫) **સંલીનતા**–શરીરના અંગોને કારણ વગર હલાવવાં નહિ. તેનું સંવરણ કરવું તે.

(૬) **કાયક્લેશ**–વાળનો લોચ. આસનાદિનો યોગ. શરીરસ્થૈર્ય. આ સર્વ બાહ્ય તપ કહેવાય છે. એ પૈકી ‘ ઉદાર ’ બાહ્ય તપ હોય એટલે જેમાં કોઇ જાતની આશંસા ન હોય તે સમ્યક્તપ કહેવાય છે.

૫. અભ્યંતર તપ છ પ્રકારનાં છે. પ્રાયશ્ચિત્ત, વૈયાવચ્ચ, સ્વાધ્યાય, વિનય, કાયોત્સર્ગ, શુભ ધ્યાન. આ છનું વિસ્તારથી વર્ણન પ્રત્યેકના ભેદોપભેદ સાથે પૂર્વવિવેચનમાં થઇ ગયું છે. આ અભ્યંતર તપ જ્ઞાનમય હોય છે. એને વધારનાર બાહ્ય તપ છે. કર્મની નિર્જરા કરવામાં અભ્યંતર તપને પ્રધાન સ્થાન છે. આ તપ કરતાં એને કંટાળો આવતો નથી, એનાં શરીરને અગવડ પડશે કે પડી છે એમ લાગતું જ નથી, એ સેવાધર્મ સદ્‌જ્ઞાનપૂર્વકનો હોઇ એથી કદી એને તાપ થતો નથી, એની વધારે સેવા કરવાની અને કષ્ટ સહન કરવાની ભાવના વૃદ્ધિ પામતી જ રહે છે. એને ઉપેયની મધુરતા છે

એટલે ઉપાયો કર્યાને જે ચીજ એને પ્રાપ્ત કરવી છે, તેમાં એનો અંતરનો રસ છે. શ્રીયશોવિજયજી કહે છે કે દિનપ્રતિદિન એના આનંદમાં વૃદ્ધિ જ થયા કરે છે અને એ ખૂબ વધેરમાં હોય છે. વીર્યોલ્લાસ વધતો જાય, કર્મ ક્ષય પામતા જાય અને આત્મવિકાસ થતો જાય એ જ્ઞાનની બલિહારી છે, મૈત્રાભાવની પરિસીમા છે અને ત્યાગનો નિર્ભર આનંદ છે.

૬. કોઈ પણ પ્રકારની આકાંક્ષા, અપેક્ષા કે ફળની ઇચ્છા વગર કરેલ તપ ઉપર ગણાવેલા ચાર લાભો ઉપરાંત નીચેના વિશેષ લાભો કરે છે:—એ પ્રાણીના તાપને શમાવી દે છે. આપણો સંસારનો ઉકળાટ જેવો હોય તો એ પ્રાણીને ઊભા જ રાખે છે એની ગરમી એટલી તીવ્ર હોય છે કે જેમ વીજળીનો પ્રવાહ (સ્વિચ) બંધ કર્યા પછી પણ કેટલોયે વખત પંખો ચાલ્યા કરે છે, એમ મનની ગાંઠી ચાલ્યા કરે છે. એને અનુભવે–ધ્યાન આપે તો જ આ તાપને પ્રાણી ઓળખી શકે આવા તાપને તપ શમાવી દે છે. અહીં ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એ છે કે તપસ્વી તે જ કહેવાય કે જેનો તાપ શમતો હોય. તપ સાથે ક્રોધને વશ પડી જતા હોય તે તપસ્વી ન કહેવાય. તપનું અજીર્ણ ક્રોધ છે. તપનો એને જરા પણ ખરો લાભ થયો નથી એમ સમજવાનુ છે. તપનું મુખ્ય ફળ શાંતિનું સામ્રાજ્ય છે અને બાહ્ય તપથી શરીર પર અને અભ્યંતર તપથી શરીર, વાચા અને મન પર એટલો સંયમ આવી જવો જોઇએ કે એની પાસે ઉકળાટ, ઉશ્કેરણી, ચીડાશ, કડવાશ, તુચ્છ ભાષાપ્રયોગ કે માનસિક તુચ્છ વિચારણા સંભવે જ નહિ. જ્ઞાની તપસ્વીની આ મહાન્ સામ્રાજ્ય લક્ષ્મી છે. તપનો આ મહિમા ખૂબ વિચારવા–ધ્યાવવા–ભાવવા યોગ્ય છે. ગજસુકુમાળને તેના સસરા સોમિલે માથા ઉપર ખેરના અંગારાની સગડી કરી

ત્યારે ઉકળી જવાનો–તાપ કરવાનો પ્રસંગ હતો, છતાં ત્યાં શમનું રાજ્ય હતું અને શાંતિની ફોરો ઊડતી હતી. એનું ચિત્ત જરા ઊંચું–નીચું પણ ન થયું. જ્ઞાની તપસ્વીની એ દશા હોય.

તપ પાપનો નાશ કરે છે, અગાઉ જે પાપો બાંધેલાં હોય તેનો વિનાશ કરે છે. આનો અર્થ નિર્જરા એમ જ સમજવાનો છે. આ પણ તપનો લાભ છે.

વળી માનસ–હંસને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ કમળવનમાં રમાડે છે, ક્રીડા કરાવે છે. મન જ્યાં ત્યાં રખડતું હોય છે એ પ્રાણીનો દરરોજનો અનુભવ છે. તપસ્વીની જરૂરીઆતો એટલી મર્યાદિત થઇ જાય છે કે એનું મન અસ્તવ્યસ્તપણે ન રખડતાં આત્મ-સ્વરૂપમાં લીન થઇ જાય છે. આ શુદ્ધ ધ્યાનની ભાવના છે. દુર્ધ્યાનનાં કારણ તપ કરનારને માટે દૂર થઇ જાય છે અથવા અલ્પ થઇ જાય છે એનું મન આત્મારામમાં રમણ કરે છે. એની ભાવના–વિચારણામાં ઓજસ્ દેખાય છે અને એને આત્મભાન વધારે વધારે થતું જાય છે. ત્યાગમૂર્તિમાં આત્મ-રમણતા હોય એ સહજ બાબત છે. માનસરોવરના હંસો ઉકરડામાં કદી ચારો ચરતા નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું. એના મનની ઉદાત્તતા જ એટલી ભવ્ય હોય છે કે એનાં રમણ જ જુદાં–અનોખાં હોય. સામાન્ય રીતે મોહરાજા દુર્ધર્ષ છે. એના પર વિજય મેળવવો વધારે આકરો છે. આવા આકરા મોહ ઉપર તપ સામ્રાજ્ય મેળવે છે. મહા આકરા મોહનીય કર્મને એ દૂર ફેંકી દે છે. સર્વ કર્મમાં સાર્વભૌમ સ્થાન ભોગવનાર મોહનીય કર્મને જીતવાનો સ્પષ્ટ માર્ગ તપ છે. જ્યાં દેહ અને મન પર કાબૂ આવતો ગયો ત્યાં મોહરાય ટકી શકતો નથી. આ તપનો મહાન્ લાભ છે.

અહીં તપના બીજા ચાર વધારે લાભો બતાવ્યા: એ તાપને શમાવે છે, પાપનો વિનાશ કરે છે, મનને આત્મારામમાં રમણ કરાવે છે અને મોહરાજાને બાળી મૂકે છે. આ ચારે લાભો મેળવવાની શરત એ છે કે તપ કરતી વખતે કોઈ પણ પ્રકારની અભિલાષા ન હોવી જોઈએ, રાજ્ય, ઋદ્ધિ, પુત્ર, સંતતિ, કીર્તિ, ધન આદિ કારણે અથવા પરભવમાં લાભ મેળવવા માટે તપ કર્યો હોય તો તે આ કોટિમાં આવતો નથી ચેતન! આવા તપના મહિમાને ભાવ.

૭. તપનો મહિમા ગાવા–એની ભાવનાને સ્પષ્ટ કરવા માટે ત્રણ બાબતો અલંકારિક ભાષામાં કહે છે. ખૂબ વિચારવા જેવી એ બાબતો છે એનો બરાબર ખ્યાલ કરો.

'તપ સંયમ લક્ષ્મીનું વશીકરણ.' ઇંદ્રિય અને મન પર કાબૂ આવે તેને સંયમ કહેવાય છે. એ સાચી લક્ષ્મી છે. એ જેનાં ઘરમાં હોય તેને ત્યાં માંગલિકમાળા વિસ્તરે છે. કોઈ સ્ત્રી વશ થતી ન હોય તો તેને વશ કરવાના ઉપાયને વશીકરણ કહે છે. પૂર્વ કાળમાં સ્ત્રીને વશ કરવા દોરા ધાગા કરવામાં આવતા, માદળીઆં મંત્રાવતા, ચૂર્ણના પ્રયોગ થતા–એ વગેરે સર્વ વશીકરણ કહેવાય. સંયમલક્ષ્મીને વશ કરવા તપ વશીકરણ મંત્રનું કામ કરે છે. મતલબ તપથી સાચો સંયમ સિદ્ધ થાય છે.

'તપ ઉજ્જ્વળ મોક્ષસુખનું બાનું છે.' જ્યારે કોઈ સોદો કર્યો હોય ત્યારે તે પાકો કરવા નાની રકમ આપવાની હોય છે તેને સત્યંકાર (બાનું) કહેવામાં આવે છે. મોચીને જોડાનું માપ આપી ચાર, આઠ આના બાનાના આપવામાં આવે છે અથવા સ્થાવર મિલકત ખરીદવાનો સોદો કરતી વખત ખરીદનાર સોદાની રકમનો

દશમો ભાગ લગભગ Earnest money–બાના તરીકે આપે છે તે સોદો પૂરો કરવાની તેની વૃત્તિ બતાવે છે. મોક્ષનો સોદો કરવાનો હાથો ઠોકનાર આ તપ છે. થયેલા સોદાનો નિર્વાહ કરવાની તેમાં શકયતા પ્રાપ્ત થાય છે. અને આ તો મોક્ષસુખના સોદા છે એ ધ્યાનમાં રહે. 'તપ ઇચ્છિત પૂરનાર ચિંતામણિ રત્ન છે.' ચિંતામણિ રત્ન ચિંતવેલ–ઇચ્છેલ વસ્તુને પૂરી પાડે છે. એ દેવાધિષ્ઠિત હોય છે. લબ્ધિ–સિદ્ધિ તો એને સાધારણ વાત છે, પણ અનેક ઇષ્ટનો યોગ અને પરમ ધ્યેયનો યોગ મેળવી આપનાર એ ચિંતામણિ રત્ન છે.

આવા તપની વારંવાર આરાધના કર. આરાધના એટલે પાલના. પાલના એટલે ક્રિયમાણ અવસ્થામાં પ્રાકટ્ય મતલબ તપ કર. બાહ્યાભ્યંતર તપ કર. તેનો આશ્રય સ્વીકાર અને તેમાં પરમ કર્તવ્યતા વ્યવહારરૂપે સ્વીકાર.

૮. કર્મરૂપ વ્યાધિનું ઔષધ તપ છે. વ્યાધિ દૂર કરવા જેમ ઔષધ લેવામાં આવે છે તેમ કર્મરૂપ વ્યાધિનો ઉપાય તપ છે. તપથી વ્યાધિનો નાશ થાય છે, એની અસર નરમ પડે છે અને એનાથી શરીરને નિરોગીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મવ્યાધિનું ઔષધ તપ છે. ઔષધ કઇ ચીજ સાથે લેવું તેને 'અનુપાન' કહેવામાં આવે છે. અહીં જે અનુપાન બતાવવામાં આવ્યું છે તે મહોપકારી જિનપતિને સંમત છે અને તે અનુપાન પણ તપ જ છે. વ્યાધિનું ઔષધ પણ તપ અને અનુપાન પણ તપ. તપના પ્રકાર અનેક હોવાથી અનેક અનુપાન તરીકે સ્વીકારી લેવા. દાખલા તરીકે ઔષધમાં અંતરંગ (અભ્યંતર) તપમાંથી ધ્યાન કે કાયોત્સર્ગ લીધો હોય તો અનુપાન તરીકે ઉપવાસાદિ બાહ્ય તપને લેવો.

આ હકીકતની વિશિષ્ટ મહત્તા બતાવવા માટે કહે છે કે એ તપને અંગે જે અનુપાન છે તે જિનપતિને સંમત છે. મનુષ્યને પરમાત્મા થવાનો માર્ગ બતાવનાર અને તે માર્ગ પોતે સ્વીકારનાર શ્રી જિનપતિ જેવી મહાન્ વિભૂતિ જે વીતરાગ હોઇ સાર્વત્રિક પૂજ્ય છે તેના આધારથી અને તેમની સંમતિથી જે હકીકત આવે તે સર્વમાન્ય બને, તેથી તપની પુષ્ટિમાં આ મહાન્ આધાર બતાવ્યો છે

સર્વ સુખના ભંડાર તુલ્ય શાંતસુધારસનું પાન કર. હે વિનય! શાંતસુધારસનું પાન કરવા દ્વારા સુખની મોટી તિજોરી તને મળે છે. આ તપને તું આદર. તપનો આવો મહિમા તું ભાવ, વારંવાર ભાવ, નિરંતર ભાવ, ભાવવાનો ચાલુ અભ્યાસ કર અને બાહ્ય-તપનું નિમિત્ત લઇને અભ્યંતર તપમાં નિમગ્ન થઇ જા

× × ×

નિર્જરા ભાવનાનાં દૃષ્ટાન્તોનો પાર નથી સર્વથી મહા આકર્ષક દૃષ્ટાન્ત શ્રી વીરપરમાત્માનું છે તેઓશ્રીનું આત્મશોધન અને મનોબળ તથા ઉપસર્ગ સહન કરવાની શક્તિ વિચારનાં અમાપ ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતો નથી. સાડાબાર વર્ષમાં પ્રમાદકાળ નામનો (અહોરાત્ર જેટલો); બાકી આખો વખત અપ્રમત્ત અવસ્થામાં ગયો જેનો આત્મા સદૈવ જાગતો હોય તેને અભેદ્ય કર્મો પણ અંતે શું કરી શકે?

ગજસુકુમાળને માથા પર તેના સસરો સોમીલ ખેરના અંગારા ભરે ત્યારે તેનું એક 'રુવાડું' પણ ફરકે નહિ અને ચિંતન ધ્યાનધારાથી ખસે નહિ કે સસરા પર ક્રોધ લાવે નહિ, એ નિર્જરાનો આબેહુબ દાખલો પૂરો પાડે છે અનેક કર્મોનો નાશ આવા ધીર-વીર પુરુષો જ કરી શકે

મેતાર્ય મુનિ સોનીને ત્યાં વહોરવા જાય છે. તેના સોનાના જવ ક્રૌંચપક્ષી ચરી જાય છે. મુનિ જાણે, પણ બોલે નહિ. પક્ષીને બચાવવા મહાઆકરી પીડા ખમે છે. લીલી વાધર તેના માથે વીંટાળવામાં આવી અને મુનિને તડકામાં ઊભા રાખવામાં આવ્યા. વાધર સુકાતાં મુનિની નસો તૂટવા લાગી, પણ મુનિ ચળ્યા નહિ. કર્મોનો એકસાથે ચૂરો કરી અંતકૃતકેવળી થઈ અજરામર સ્થાને પહોંચ્યા.

ખંધક મુનિની ચામડી ઉતારવાનો રાજા હુકમ કરે છે ત્યારે એને પોતાની પીડાનો વિચાર આવતો નથી, પણ ચામડી ઉતારનારને અગવડ ન પડે તેમ ઊભા રહેવા સવાલ કરે છે. શમ–શાંતિની આ પરાકાષ્ઠા કહેવાય ! અને આવા ધીરોદાત્ત મહાન્ વીરો કર્મોને તડતડ કાપી નાખે એમાં નવાઈ નથી.

ધન્ના જેવો મોટો સુખી શેઠીઓ અને **શાલિભદ્ર** જેવા સુખી વૈભારગિરિ પર જઈને તપેલી શિલા પર અનશન કરે અને ધ્યાનની ધારાએ ચઢે ત્યારે ગમે તેવાં કર્મો હોય તો પણ તે શરમાઈને નાસી જાય એમાં આશ્ચર્ય શું ? એ વાત આ ભાવનાને મજબૂત કરે છે. આવાં તો અનેક દૃષ્ટાંત છે, એને વિચારતાં રસ્તો સૂઝી જાય તેમ છે.

પરવશપણે આ પ્રાણી ભૂખ, તરસ, વિયોગ સહન કરે છે, અપમાનો ખમે છે, નોકરી કરે છે, હુકમો ઉઠાવે છે, ઉજાગરા કરે છે, ટાઢ તડકા ખમે છે, હજારો માઈલની મુસાફરીઓ કરે છે અને અનેક પ્રકારની યાતનાઓ ખમે છે; પણ એમાં આશય ઐહિક–દુન્યવી અને સાધ્ય સંસારવૃદ્ધિનું હોઈ એનું કાંઈ વળતું નથી, એટલે કે એની આત્મપ્રગતિ

જેવા પણ થતી નથી. દુનિયાદારીનો સહજ લાભ મળે તેની કાંઇ અગત્યતા નથી, કારણ કે એ અલ્પ કાળનો છે.

આ આખી નિર્જરા ભાવનામાં કર્મને બરાબર ઓળખવાનાં છે. એની ચીકાશ અને એની ફળાવાપ્તિનો સમય થાય ત્યારે થતી એની પરાધીન દશા વિચારવામાં આવે તો કોઇ રીતે એનો નિકાલ લાવવાનું મન જરૂર થાય તેમ છે. ઘણાખરા પ્રાણીઓ ચાલે તેમ ચલાવ્યા કરે છે અને કર્મો ઉદયમાં આવે ત્યારે મૂંઝાય છે, રડવા બેસે છે અથવા દુર્ધ્યાન કરે છે; પણ એમ કરવાથી કાંઇ કર્મ ઓછાં થતાં નથી, ઊલટાં એ રીતે તો કર્મ વધે છે. સમતાથી કર્મ ભોગવાય નહિ તો સરવાળે ભાર વધતો જ જાય છે, કેમકે નવાં વધારે બંધાય છે ત્યારે એમાં સરવાળે રળવાનું કાંઇ રહેતું નથી.

એકંદરે વિચાર કરતાં 'ત્યાગ' વગર બીજો માર્ગ રહેતો નથી, સૂઝે તેમ નથી અને તે સિવાય પત્તો ખાય તેમ નથી.

ત્યાગની શરૂઆત 'દાન' ધર્મથી થાય છે. ત્યાગ અને દાન પર્યાયવાચી શબ્દો છે. સાંસારિક પ્રાણીએ ત્યાગ કેળવવા માટે દાનથી શરૂઆત કરવી. એ રીતે એને ધનસંપત્તિ પર વિરાગ થાય અને પછી વિરતિભાવ આદરે. સર્વત્યાગ બને તો જરૂર કરે, ન બને તો તેની ભાવના રાખે અને દરમ્યાન ઉત્તમ વ્યવહાર, સત્ય પાલન, અણહક્કનું ધન નહિ લેવાનો નિશ્ચય, ઉદાર આશય, નિર્દંભ વૃત્તિ, સરળતા, શાંતિ, નમ્રતા, દયાળુતા, ધીરજ, ક્ષમા, ઔદાર્ય, કામવાસના ઉપર સંયમ, સ્વદારાસંતોષ, વ્યાપારમાં પ્રામાણિકતા, માનત્યાગ, ધન–સંગ્રહની મર્યાદા, નિરર્થક ક્રિયાઓનો ત્યાગ, સમભાવની ભાવના,

ઉ. સકળચંદજીની કરેલી નિર્જરાની સજ્ઝાય અપૂર્ણ જણાવાથી શ્રી જયસોમ મુનિની કરેલી સજ્ઝાય આપી છે.

નવમી નિર્જરા ભાવનાની સજ્ઝાય

દુહા

દઢપ્રહારી દઢ ધ્યાન ધરી, ગુણનિધિ ગજસુકુમાળ;
મેતારજ મદનભ્રમો, સુકોશલ સુકુમાળ. ૧
ઈમ અનેક મુનિવર તર્યા, ઉપશમ સંવર ભાવ;
કઠિન કર્મ સવિ નિર્જર્યાં, તેણે નિર્જર પ્રસ્તાવ.

ઢાળ નવમી.

(રાગ ગોડી–મન ભમરા રે–એ દેશી)

નવમી નિર્જર ભાવના, ચિત્ત ચેતો રે,
આદરો વ્રત પચ્ચખ્ખાણ, ચતુર ચિત્ત ચેતો રે;
પાપ આલોચો ગુરુકને, ચિ૦ ધરિયે વિનય સુજાણ. ચ૦ ૧
વૈયાવચ્ચ બહુવિધ કરો, ચિ૦ દુર્બળ બાળ ગિલાન; ચ૦
આચારજ વાચકતણો, ચિ૦ શિષ્ય સાધર્મિક જાણ. ચ૦ ૨
તપસી કુલ ગણ સંઘનો, ચિ૦ થિવિર પ્રવર્ત્તક વૃદ્ધ; ચ૦
ચૈત્ય ભક્તિ બહુ નિર્જરા, ચિ૦ દશમે અંગ પ્રસિદ્ધ. ચ૦ ૩
ઉભય ટંક આવશ્યક કરો, ચિ૦ સુંદર કરી સજ્ઝાય; ચ૦
પોસહ સામાયિક કરો, ચિ૦ નિત્ય પ્રત્યે નિયમ નભાય. ચ૦ ૪
કર્મસૂદન કનકાવળી, ચિ૦ સિંહનિક્રીડિત હોય; ચ૦
શ્રી ગુણરયણ સંવત્સરુ, ચિ૦ સાધુ પડિમ દશદોય. ચ૦ ૫
શ્રુત આરાધન સાચવો, ચિ૦ યોગ વહન ઉપધાન; ચ૦
શુક્લ ધ્યાન શુદ્ધું ધરો, ચિ૦ શ્રી આંબિલ વર્દ્ધમાન. ચ૦ ૬
ચૌદ સહસ અણગારમાં, ચિ૦ ધન ધન્નો અણગાર; ચ૦
સ્વયંમુખ વીર પ્રશંસીઓ, ચિ૦ ખંધક મેઘકુમાર. ચ૦ ૭

કલિકાળસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યવિરચિત

શ્રી ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર ભાષાંતર

આ કથાનુયોગમાં પ્રથમ પદ ધરાવનાર અપૂર્વ ગ્રંથના દશ પર્વ (વિભાગ) છે. તેમાં ૨૪ તીર્થંકર, ૧૨ ચક્રવર્તી, ૯ વાસુદેવ, ૯ બળદેવ ને ૯ પ્રતિવાસુદેવ મળી કુલ ૬૩ મહાપુરુષોના ચરિત્રો સમાવેલા છે. પ્રાસંગિક બીજા અનેક ઉત્તમ પુરુષોના ચરિત્રો છે. એ મૂળ ગ્રંથ ૩૫૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે. તે મૂળ પણ સભાએ છપાવેલ તે અત્યારે અલભ્ય છે. તેનું ભાષાંતર નીચે પ્રમાણેના પાંચ વિભાગમાં છપાવેલ છે.

૧ વિભાગ ૧ લો–પર્વ પહેલું, બીજું–શ્રી ઋષભદેવ ને ભરત ચક્રવર્તીનું તથા અજિતનાથ ને સગરચક્રીનું ચરિત્ર. કિં. રૂા ૩–૪–૦

૨ વિભાગ ૨ જો–પર્વ ૩–૪–૫–૬–શ્રીસંભવનાથજીથી મુનિસુવ્રતસ્વામી સુધીના ૧૮ તીર્થંકરોના, ત્રીજાથી આઠમા સુધીના છ ચક્રવર્તીના ને પહેલાથી સાતમા સુધીના સાત સાત વાસુદેવ, બળદેવ ને પ્રતિવાસુદેવના-કુલ ૪૫ મહાપુરુષોના ચરિત્રોનો સંગ્રહ. કિં. રૂા. ૩–૪–૦

૩ વિભાગ ૩ જો. પર્વ સાતમું. જૈન રામાયણ. આઠમા વાસુદેવ, બળદેવ ને પ્રતિવાસુદેવ ઉપરાંત ૨૧ મા શ્રી નમિનાથજીનું ને નવમા દશમા ચક્રી હરિષેણ ને જયનું ચરિત્ર. કિં. રૂા. ૧–૮–૦

૪ વિભાગ ૪ થો, પર્વ ૮–૯. ૨૨ મા ને ૨૩ મા તીર્થંકર, ૧૧ મા ને ૧૨ મા ચક્રવર્તી ને નવમા વાસુદેવાદિ ત્રિપુટીના મળી સાત મહાપુરુષોના ચારિત્રો. કિં. રૂા. ૩–૦–૦

૫ વિભાગ ૫ મો. પર્વ ૧૦ મું શ્રી મહાવીરસ્વામી ચરિત્ર. આમા પ્રસંગોપાત અનેક ઉત્તમ પુરુષોના ચરિત્રો છે. કિં. રૂા. ૨–૮–૦

પાંચે વિભાગ સાથે લેનારના કુલ રૂા. ૧૩॥ ને બદલે રૂા. ૧૧॥ ... શનવાળાએ પારસલથી જ મગાવવું.

[illegible]

શ્રી ઉપદેશપ્રાસાદ ભાષાંતર.

[illegible]

[illegible] કિંમત રૂ. [illegible] મળી કુલ રૂ. ૮॥ થાય છે. [illegible] સાથે [illegible] રૂ. ૮) લેવાય છે.

[illegible] લાયક છે. [illegible] પણ અપૂર્વ ગ્રંથ છે. [illegible] વ્યાખ્યાનમાં [illegible] ઉપર કથાઓ [illegible] કોઈ પણ ગ્રંથ [illegible] નથી. કથારસિકે જરૂર વાંચવા લાયક છે.

શ્રી વર્ધમાન દેશના

માગધી. સંસ્કૃત છાયા સાથે. ભાગ ૧–૨ કિંમત રૂ. ૩) ને રૂ. ૨

શ્રી શ્રીચંદ્રકેવળી ચરિત્ર

શ્રી સિદ્ધર્ષિકૃત આ પદ્યબંધ ચરિત્ર ખાસ વાંચવા લાયક છે. ત્રણ હજાર શ્લોકપ્રમાણ છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧) રાખેલ છે.

શ્રી જ્ઞાતધર્મકથા, અંતગડદશાંગ ને અનુત્તરોવવાઇ સૂત્ર, નિરયાવળી સૂત્ર (પાંચ ઉપાંગ) અને હાલમાં છપાયેલ સમવાયાંગ સૂત્ર મૂળ ને મૂળ તથા ટીકાના અર્થ સહિત અમે છપાવેલ છે. તે મંગાવીને તેનો લાભ લેશો. પ્રતાકારે સુંદર ટાઇપથી છપાવેલા છે.
